

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Tussen twee dynastieën: Margaretha van Bourgondië, gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland

Brandsma, M.

Citation

Brandsma, M. (2020, December 15). *Tussen twee dynastieën: Margaretha van Bourgondië, gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/138644>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/138644>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/138644> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Brandsma, M.

Title: Tussen twee dynastieën: Margaretha van Bourgondië, gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland

Issue date: 2020-12-15

Tussen twee dynastieën

Margaretha van Bourgondië

Gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland

Margreet Brandsma

Afbeelding voorpagina: Margaretha van Bourgondië. *Pentekening van Anthonio de Succa naar een beeld op het grafmonument voor haar grootouders en moeder, Lodewijk van Male, Margaretha van Brabant en Margaretha van Male, in Lille, 1602 (KBR, Brussel, Ms II 1862/1, f. 57r).*

Druk: Universitair Facilitair Bedrijf, Leiden.

**Tussen twee dynastieën.
Margaretha van Bourgondië,
gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland**

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof.mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op dinsdag 15 december 2020
klokke 12.30 uur

door Margreta Brandsma
geboren te Tiel
in 1968

Promotor:

Prof. dr. P.C.M. Hoppenbrouwers

Co-promotor:

Dr. R. Stein

Promotiecommissie:

Em. prof. dr. W.P. Blockmans

Dr. J.A.M.Y. Bos-Rops (Nationaal Archief)

Dr. M.J.M. Damen (Universiteit van Amsterdam)

Em. prof. dr. Th.M.J.G. de Hemptinne (Universiteit Gent)

Prof. dr. J.S. Pollmann

Dr. M.P. Ritsema van Eck

Want men moet weten: geen dame op aarde was moediger dan zij ...

‘Car savoir faut que en la terre n’avoit dame nulle de si fier courage que elle estoit...’

Chastellain, *Chronique II*, 84¹

¹ Voor de context van dit citaat zie paragraaf 5.7.

Inhoud

Woord vooraf	9
Inleiding	11
Genealogie	21
Deel I: Levensloop	25
1. Van pion naar dame.....	27
1.1 Mademoiselle Marguerite de Bourgogne (1374-85)	27
1.2 Het huwelijk van de eeuw (1385).....	34
1.3 De echtelijke tuin (1385-1400).....	40
1.4 De geboorte van een dochter (1401)	45
Conclusie	47
2. Bondgenoot van Bourgondië	49
2.1 Het grafelijk bestuur (1404-17)	50
2.2 Het Beiers-Bourgondische familienetwerk (1404-11)	52
2.3 Onderhandelaar voor Bourgondië (1414-15).....	53
2.4 Hoge verwachtingen (1415-17).....	58
Conclusie	61
3. Een strijdbare weduwe	63
3.1 Twee vorstinnen (1417)	63
3.2 Versterking van de Bourgondische alliantie (1417-18).....	65
3.3 Neutraal of partijdig? De Zoen van Woudrichem (1419).....	67
3.4 Tot vijand verklaard (1420).....	70
3.5 Een poging tot bemiddeling aan het Brabantse hof (1420).....	72
3.6 Raadgever tijdens de crisis in Brabant (1420)	73
3.7 Conflict met Jan van Beieren (1421-24)	75
Conclusie	78
4. Verschuivende loyaliteit	79
4.1 Engeland als nieuwe bondgenoot (1421-24)	79
4.2 De relatie met Bourgondië onder druk (1421-24).....	81
4.3 ‘Regentes van Henegouwen’ (1421-24)	82
4.4 Buitenspel gezet. Het verdrag van Douai (1424-25).....	84
Conclusie	88
5. Rebellen en complotten	89

5.1 Het behoud van Schoonhoven (1425)	89
5.2 Een rebelse weduwe (1425-28)	91
5.3 De douarie als haard van verzet	92
5.4 Een complot tegen de hertog van Brabant? (1426)	93
5.5 Verdragen (1427-29)	95
5.6 Brabantse kandidatuur (1430)	98
5.7 Een vijandig hart (1431-33)	100
Conclusie	103
6. Laatste jaren	105
6.1 De Bourgondische machtsovername (1433)	105
6.2 De dood van Jacoba (1436)	108
6.3 Illustere laatste bezoekers (1440-41)	108
6.4 Levenseinde (1441)	110
Conclusie	113
Deel II: Thema's	115
II.1 Financiën	117
7. Een omvangrijke douarie	119
7.1 Huwelijkscontract	120
7.2 Wijzigingen vóór 1417	121
7.3 Inkomsten tijdens huwelijk	123
7.4 Wijzigingen na 1417	124
7.5 Erkenningen	125
7.6 Omvang	126
Conclusie	128
8. Een vorstelijk inkomen	129
8.1 Betaling van het Hollandse jaargeld	130
8.2 Inkomsten uit Brabant	131
8.3 Inkomsten uit Holland	133
8.4 Betaling van het Henegouwse jaargeld	136
8.5 Inkomsten uit Henegouwen	137
8.6 Totale inkomsten	139
8.7 Inkomsten van vorstelijke weduwen	140
Conclusie	144
9. Een verstandige prinses	147
9.1 Een begroting van de kosten van de hofhouding (1440)	147

9.2 Kosten van de hofhouding (1420-39)	151
9.3 Generale uitgaven.....	153
9.4 Uitgaven versus inkomsten (1419-39)	157
Conclusie	159
II.2: Hofhouding	161
10. Een vorstelijke entourage	163
10.1 De hofhouding in 1439	166
10.2 Hofdames	168
10.3 Geestelijken	169
10.4 Raadsheren	170
10.5 Secretarissen, klerk van de kost en boodschappers	173
10.6 Kamer.....	174
10.7 Paneterie, bottelarij en keuken	175
10.8 Paarden	176
10.9 Jacht.....	176
10.10 Diverse dienaren.....	177
10.11 Een wapenkoning en een heraut	178
Conclusie	179
11. Talrijke trouwe dienaren.....	181
11.1 Een Bourgondische entourage.....	182
11.2 Continuïteit.....	185
11.3 Een Henegouws-Hollands hof	189
Conclusie	190
II.3: Religie en literatuur.....	191
12. Schenken en gedenken	193
12.1 Religie in het dagelijks leven	194
12.2 Pelgrimages.....	196
12.3 Religieuze schenkingen	201
12.4 Politiek getinte religieuze schenkingen	204
12.5 Nagedachtenis en stichtingen.....	206
Conclusie	208
13. Manuscripten en gedichten	211
13.1 Patronage	212
13.2 Illuminaties	213
13.3 Lofdicht	214

13.4 Heldhaftige vrouwen	217
Conclusie	218
Slotbeschouwing.....	221
Summary	225
Bijlagen	231
Bijlage 1: Brieven aangaande het Verdrag van Woudrichem	232
Bijlage 2: Rekeningmunten in Holland en Henegouwen	234
Bijlage 3: Kaart douarie Henegouwen	237
Bijlage 4: Kaart douarie Holland	238
Bijlage 5: Relatieve omvang douarie Henegouwen	239
Bijlage 6: Relatieve omvang douarie Holland.....	240
Bijlage 7: Herkomst van het Hollandse jaargeld in 1440.....	241
Bijlage 8: Betaling van het Henegouwse jaargeld.....	242
Bijlage 9: Theoretische inkomsten	243
Bijlage 10: Bijdrage aan landsheerlijke belastingen.....	244
Bijlage 11: Aard domeininkomsten douarie Holland	245
Bijlage 12: Lijst hofhouding 1439.....	246
Bijlage 13: Samenstelling hofhouding 1439	249
Bijlage 14: Trouwe dienaren	250
Bijlage 15: Adel aan het hof in 1439	254
Bijlage 16: Begunstigde religieuze instellingen (1418-41)	255
Afkorting.....	257
Bronnen.....	258
Bibliografie.....	259
Curriculum Vitae	275

Woord vooraf

Met veel plezier heb ik de afgelopen jaren aan dit proefschrift gewerkt. Het onderzoek deed ik alleen, maar dit boek zou niet tot stand zijn gekomen zonder de hulp en inspiratie van velen. Antheun Janse ben ik dankbaar voor zijn suggestie een promotieonderzoek naar Margaretha van Bourgondië te doen, ze bleek een vruchtbaar onderwerp. Zijn Jacoba-biografie lag altijd op grijpafstand. Robert Stein was als begeleider een belangrijke steunpilaar. Onze gedachtenwisselingen waren verhelderend en inspirerend. Met zijn constructief-kritische houding hield hij me op het rechte pad wanneer interessante bijzaken me te veel van het hoofdonderwerp dreigden af te leiden. Peter Hoppenbrouwers heeft met zijn zinvolle commentaar en suggesties vooral in de eindfase een belangrijke bijdrage geleverd.

Vele anderen hebben in hoge of bescheiden mate bijgedragen aan mijn werkplezier en de succesvolle voltooiing van dit project. Als buitenpromovendus heb je geen collega's aan wie je bij het koffieapparaat terloops iets kunt voorleggen, maar collega's op afstand waren steeds bereid hun expertise op uiteenlopende terreinen met mij te delen, of het nu ging om herauten, muziek, manuscripten, ordes en broederschappen, grafstenen, kaperbrieven, monetaire kwesties, Le Quesnoy, kaarten, bedevaartplaatsen, Statenvergaderingen, kloosters, taalkwesties, een hotel in Lille, of een algemene gedachtewisseling. Ik ben Ronald van Belle, Wim Blockmans, Dick de Boer, Hélène Le Bon-Carpentier, Yvonne Bos-Rops, Valeria van Camp, Henny Denessen, Jeroen Duindam, Marie van Eeckenrode, Anne van Egmond, Véronique Flammang, Sanne Frequin, Torsten Hiltmann, Marlisa den Hartog, Anne Korteweg, Jaap Ligthart, Koen Marijt, Pit Péporté en Marie-Cécile Charles, Yolanda Plumley, Jan de Putter, Kim Ragetli, Dirk Schoenaers, Louis Sicking, Rombert Stapel, Arie van Steensel, Monique van Veen, Jeanne Verbij-Schillings, en wie ik nog ben vergeten, hiervoor bijzonder dankbaar. Ook de vrijdagmiddagbijeenkomsten op het Instituut voor Geschiedenis, aanvankelijk aangeduid als 'Contactgroep 1300-1700' en later als 'Research Seminar 1000-1800', waren een bron van inspiratie.

Niet alleen aan wetenschappelijke gedachtewisselingen, maar ook aan het presenteren van mijn onderzoeksresultaten aan een breder publiek heb ik veel genoeg beleefd. Zo gaf ik een lezing in de imposante Walburgiskerk in Zutphen, schreef ik een column voor een publicatie van het Muiderslot naar aanleiding van een expositie over vrouwen en macht en deed ik mijn eerste blog-ervaring op bij het Leids Mediëvistenblog. Kers op de taart was een interview door een ploeg van de NTR in de donkere en vochtige kelders van het voormalig grafelijk kasteel van Le Quesnoy, voor een documentaire over de geschiedenis van het Binnenhof. Het waren ervaringen die ik niet had willen missen.

Onmisbaar in dit alles was de steun van het thuisfront. Bernard, Nynke, mijn moeder en Maarten hebben vanaf het begin met belangstelling mijn speurtocht naar die onbekende dame uit de vijftiende eeuw gevolgd, en mij de ruimte gegeven veel tijd en aandacht aan haar te besteden.

Inleiding

Een onbekende vorstin

In de eerste helft van de vijftiende eeuw werden de graafschappen Henegouwen, Holland en Zeeland, net als een groot aantal andere vorstendommen, ingelijfd bij de Bourgondische personele unie.¹ In de Hollandse geschiedschrijving over deze periode wordt traditioneel een belangrijke rol toegedicht aan de laatste gravin vóór de Bourgondische machtsovername, Jacoba van Beieren. In zijn biografie uit 2009 heeft Antheun Janse naar voren gebracht dat niet zijzelf, maar haar moeder Margaretha van Bourgondië aan de touwtjes trok. Volgens Janse berustte Jacoba's legendarische eigenzinnigheid grotendeels op een romantische constructie: vrijwel al haar daden werden ingegeven door raadgevers. Met de titel van zijn biografie, *Een pion voor een dame*, gaf hij aan dat Jacoba niet de machtige dame was waarvoor zij eeuwenlang is aangezien, maar slechts een pion in het fel gevoerde spel om de macht binnen en over haar graafschappen. Dit dynastieke conflict deed de Hoekse en Kabeljauwse twisten weer oplaaien. De tweedeling tussen Hoeken en Kabeljauwen in Holland en Zeeland, die geen ideologische grondslag had, maar draaide om invloed en macht, was halverwege de veertiende eeuw ontstaan, ten tijde van een eerder opvolgingsconflict binnen de Beierse dynastie. Edelen en leden van de stedelijke elites waren, soms generaties lang, verbonden aan één van beide partijen. Jacoba werd gesteund door de Hoeken.² Janse duidde Margaretha aan als belangrijkste raadgeefster van haar dochter, en tevens als leidster van de Hoekse partij.³

De belangrijke rol die Janse aan haar heeft toegekend in een cruciale episode in de geschiedenis van de Nederlanden vormde de aanleiding voor dit onderzoek. Wie was deze Margaretha van Bourgondië (1374-1441)? Opmerkelijk genoeg was er voor aanvang van dit onderzoek geen enkele wetenschappelijke studie over haar gepubliceerd.⁴ In de algemene literatuur komen stevast twee aspecten van haar leven naar voren: haar huwelijk, dat de basis vormde voor de latere Bourgondische machtsovername, en haar rol als moeder van Jacoba. Meer gespecialiseerde studies, met name over het graafschap Henegouwen, laten doorschemeren dat zij meer was dan moeder en echtgenote. Zo merkte Maurice Arnould in een voetnoot op dat haar rol in het openbaar bestuur 'verre van verwaarloosbaar' was.⁵ Recenter constateerde Marie van Eeckenrode in haar studie naar de Staten van Henegouwen terloops dat Margaretha uit de door haar bestudeerde bronnen naar voren kwam als een dame met politiek gevoel, die in het graafschap werd gerespecteerd.⁶

Is Margaretha van Bourgondië terecht slechts een voetnoot in de geschiedenisboeken, of speelde zij een belangrijke rol in de gebeurtenissen van de late veertiende en de eerste helft van de vijftiende eeuw? Het verschijnen van deze dissertatie toont al aan dat het antwoord op deze vraag genuanceerd ligt. Hierin wordt ingegaan op de rol die zij in

¹ Stein, *Staten*. Filips de Goede, hertog van Bourgondië, stond uiteindelijk aan het hoofd van een vijftiental hertogdommen en graafschappen. Met het oog op de leesbaarheid zal ik dit conglomeraat van vorstendommen in het vervolg meestal aanduiden als 'Bourgondië'.

² Van Gent, *Pertijelike saken*, 431-40.

³ Janse, *Jacoba*, 195, 335-38.

⁴ Wel is er een lemma in de negentiende eeuwse *Biographie Nationale*, door Devillers, en in het *Digitaal Vrouwenlexicon*, door Janse. Een onuitgegeven doctoraalscriptie uit 1950 door C. Mathieu, onder leiding van prof. P. Bonenfant, belicht vooral het Henegouwse perspectief (Devillers, *Marguerite*; Janse, *Margaretha van Bourgondië*; Mathieu, *Marguerite*).

⁵ 'Son rôle dans les affaires publiques fut loin d'être négligeable' (Arnould, *Dénombrements*, 90n).

⁶ Van Eeckenrode, *Servir le prince*, 346. Zie ook Flammang, *Partis*, 550-51.

verschillende fasen van haar leven heeft gespeeld, waarbij haar machtspositie wordt vergeleken met die van tijdgenotes. In dit inleidende hoofdstuk komt eerst, aan de hand van bestaande literatuur, de positie van laatmiddeleeuwse vorstinnen in algemene zin aan de orde.

Vrouwen met macht

Een algemeen middeleeuws uitgangspunt was dat autoriteit aan mannen toebehoorde. Vrouwen konden geen publieke bestuursfunctie uitoefenen en geen militair aanvoerder of rechter zijn. Wereldlijk recht en filosofie en rechtvaardigden dit vanuit de veronderstelde beperkte intelligentie van vrouwen en eigenschappen die hen werden toegedicht, zoals onstandvastigheid. De kerk gaf als aanvullende argumentatie de tweede plaats van de vrouw in de schepping en het gedrag van Eva, dat leidde tot de zondeval.⁷ De middeleeuwse werkelijkheid was echter genuanceerder. In bestuurlijke ambten, stadsbesturen en organen voor standenvertegenwoordiging waren vrouwen weliswaar niet of nauwelijks vertegenwoordigd, maar als keizerin, koningin, hertogin of gravin oefenden ze wel degelijk bestuurlijke en politieke macht uit. Eric Bousmar heeft dit toegeschreven aan de elasticiteit van de traditionele rolverdeling. Vrouwen konden veel rollen voor korte of langere tijd van mannen overnemen. Alleen voor ridderschap en de meeste ambten was dit werkelijk uitgesloten. Er was geen sprake van gelijkheid, maar als plaatsvervanger of aan de zijde van hun echtgenoot konden vrouwen toch openbare functies vervullen. Afhankelijk van persoonlijkheid en omstandigheden konden ze zo autoriteit ontwikkelen en macht uitoefenen.⁸ In de Franstalige literatuur worden dergelijke dames vaak aangeduid als '*femmes de pouvoir*'. In de afgelopen decennia zijn diverse monografieën en bundels verschenen die ons zicht op de positie van laatmiddeleeuwse vorstinnen aanzienlijk hebben verhelderd.⁹ Toch blijft de manier waarop vrouwen macht uitoefenden deels ongrijpbaar, aangezien deze lang niet altijd expliciet in de bronnen is vastgelegd.

Vorstelijke echtgenotes

Margaretha, dochter van de hertog van Bourgondië, werd gravin door haar huwelijk met de oudste zoon van de graaf van Henegouwen-Holland. Haar positie is slechts in beperkte mate vergelijkbaar met die van vorstelijke erfdochteren, zoals Jacoba van Beieren of Maria van Bourgondië, die daarom hier buiten beschouwing blijft. Haar rollen waren achtereenvolgens die van oudste dochter (1374-1385), gemalin (1385-1417) en vorstelijke weduwe (1417-41).

De belangrijkste betekenis van een vorstelijk huwelijk in de late middeleeuwen lag in het creëren van wettelijk nageslacht en in het behouden of vergroten van bezittingen, status en macht. Door huwelijken werden coalities gevormd, meestal met een politiek doel. De keuze van een geschikte huwelijkspartner was in een dergelijk systeem nauwelijks een kwestie van individuele voorkeur, maar werd vrijwel geheel bepaald door strategische

⁷ Hugenholtz, *Vrouwen*; Shahr, *The fourth estate*, 11-12. Shahr noemt als belangrijke uitzonderingen de autoriteit die vrouwen uitoefenden wanneer zij een leen erfden of als abdis van een klooster. Zie over de juridische positie van de vrouw in de middeleeuwen: Gilissen, *Statut*.

⁸ Bousmar, *Equality*.

⁹ Het is onmogelijk hier een uitputtende overzicht te geven, maar zie bijvoorbeeld: Bousmar, Dumont, Marchandise, Schnerb (red.), *Femmes de pouvoir*; Eichberger (red.), *Dames met klasse*; Eichberger, Legaré, en Hüskens (red.), *Women at the Burgundian Court*; Etting, *Margrete*; Gaude-Ferragu, *Queenship*; Laynesmith, *Cecily*; Mostert, Demuttenaere, Hartingsveldt, Künzel (red.), *Vrouw, familie en macht*; Nayt-Dubois en Santinelli-Foltz (red.), *Femmes de pouvoir*; Shaw, *Isabella d'Este*; Sommé, *Isabelle*; Weightman, *Margaret of York*.

overwegingen. Ouders en verwanten bepaalden welke huwelijksalliantie op een bepaald moment opportuun was. Om dynastieke belangen veilig te stellen werden jongens en meisjes vaak al op zeer jonge leeftijd verloofd of uitgehuwelijkt.¹⁰

De eerste fase van een beoogd vorstenhuwelijk bestond uit onderhandelingen tussen de wederzijdse ouders, waarvan de uitkomst werd vastgelegd in een huwelijkscontract. De status van een dochter werd weerspiegeld door de hoogte van het bedrag dat zij als bruidsschat van haar ouders meekreeg. Dit was gerelateerd aan toezeggingen van de kant van de aanstaande schoonouders in de vorm van lijfrenten en andere inkomsten waarop zij als weduwe recht zou hebben, mocht haar echtgenoot eerder komen te overlijden dan zij, de douarie.¹¹ Meisjes verhuisden na hun huwelijk meestal naar de familie van hun echtgenoot, waar ze vanaf dat moment deel van uitmaakten. Idealiter vormden ze een brug tussen beide families, die de onderlinge banden versterkte.

Na haar huwelijk was de belangrijkste taak van een vorstin het voortbrengen van, liefst mannelijk, nageslacht, om het voortbestaan van de dynastie veilig te stellen. Moeders speelden een belangrijke rol in de opvoeding, en waren actief in het bemiddelen van gunstige huwelijken of kerkelijke posities voor hun kroost. Via hun getrouwde kinderen onderhielden ze contact met bevriende vorstenhoven.

Aan het hof vervulde de vorstin een spilfunctie, die niet alleen ceremonieel van aard was. Vorstinnen vertegenwoordigden de vorstelijke macht en traden op als plaatsvervanger wanneer hun echtgenoot voor korte of langere tijd afwezig was. In de periode van de kruistochten, vanaf het einde van de elfde eeuw, gebeurde dit veelvuldig en langdurig. Tijdens de afwezigheid van de vorst kreeg diens echtgenote soms verstrekkende bevoegdheden en verantwoordelijkheden. Bijgestaan door raadsheren nam ze uiteenlopende bestuurlijke taken voor haar rekening op het gebied van rechtspraak, defensie en financiën. De aanbevelingen die gravin Adèle van Blois van haar echtgenoot ontving ten tijde van de eerste kruistocht illustreren de omvang van de bestuurlijke verantwoordelijkheid waarmee een vorstin in een dergelijke situatie te maken kreeg: zij moest 'zich goed gedragen, zorgzaam waken over zijn landen, en haar plicht vervullen ten opzichte van haar kinderen en vazallen'.¹² Ook in Vlaanderen en Henegouwen delegeerden de graven in deze periode, maar ook erna, regelmatig de macht aan hun echtgenotes.¹³

Echtgenotes van de vorst werden in het Duitse Rijk vanaf de tiende eeuw aangeduid als *consors regni* of *consors imperii*, deelgenoot aan de koninklijke, respectievelijk keizerlijke macht. Deze eretitel, die zijn oorsprong had in het Italië van de negende eeuw, benadrukte verbondenheid en partnerschap van vorst en vorstin, zowel in geestelijk als in bestuurlijk opzicht. De aanduiding was meer dan symbolisch, en drukte deelname aan de macht niet alleen uit maar faciliteerde deze ook. Er was echter geen sprake van gelijkheid. De vorstelijke echtgenote bleef een 'junior partner', in de woorden van Phyllis Jestice.¹⁴ Dat de vorstelijke echtgenote deelde in statuur en macht van de (aanstaande) keizer is bijvoorbeeld te zien aan het zegel van Elisabeth van Brunswijk (+1266), de echtgenote van Rooms-Koning Willem II. Dit toont haar met kroon en gezeten op een

¹⁰ De Boer, *Princely Power*; Bousmar, *Alliances*.

¹¹ Armstrong, *Politique matrimoniale*.

¹² Adèle van Blois was een dochter van Willem de Veroveraar en gehuwd met graaf Etienne van Blois-Chartres, die in 1098 vanuit Antiochië aan haar schreef: '... *je vous recommande de bien agir, de veiller avec soin sur mes terres, de faire votre devoir comme il se doit envers vos enfants et vassaux*' (Pernoud, *La femme*, 217-18).

¹³ De Hemptinne, *Gravinnen*, 452; Piérard, *Douaries*, 32.

¹⁴ Jestice, *Imperial Ladies*, 181-87. Zie ook: Guerra Medici, *Femmes*, 622-25.

zelfde type troon als haar echtgenoot. Het verschil is ook meteen duidelijk: de scepter en rijksappel zijn voorbehouden aan de koning zelf.¹⁵ Voor koninginnen van Frankrijk gold dat zij, net als de koning, bij wijze van inwijding gekroond en gezalfd werden, waardoor zij boven al hun onderdanen verheven waren. Hun status was echter niet zo hoog als die van hun echtgenoot.¹⁶

Er is wel gesuggereerd dat de macht van vorstelijke echtgenotes in de late middeleeuwen tanende was ten opzichte van de periode daarvoor, maar er lijkt eerder sprake te zijn van veranderende politieke omstandigheden, die de manier waarop vorstinnen konden opereren hebben beïnvloed. Echtgenotes van de Duitse keizer concentreerden zich in toenemende mate op het beheer van de dynastieke erflanden (*Hausgüter*) als machtsbasis en bron van inkomsten, zodat de keizer zich op internationale politieke ontwikkelingen kon concentreren. Ook voor koninginnen van Frankrijk gold dat hun rol in de late middeleeuwen complementair was aan die van de koning. Door een combinatie van ceremoniële, formele en informele functies speelden ze een belangrijke rol bij de versterking van het gezag.¹⁷

De mate waarin een vorstin naast haar echtgenoot een actieve rol kon spelen in het bestuur werd door allerlei factoren beïnvloed, waaronder het moederschap. Het grootbrengen van kinderen werd in middeleeuwse vorstelijke kringen niet gezien als reden waarom vrouwen geen veeleisende functies konden uitoefenen. In tegendeel, een vorstin die een kind had gebaard werd meer voor vol aangezien, en kon vanaf dat moment een actievere rol gaan spelen in het bestuur.¹⁸

Over de bestuurlijke rol van de laatmiddeleeuwse grafelijke echtgenotes van Henegouwen-Holland is relatief weinig bekend. Aangaande Margaretha van Brieg (+1386), de eerste echtgenote van graaf Albrecht van Beieren, merkten Van Foreest en Smit, respectievelijk in 1965 en 1991, al op dat zij nader biografisch onderzoek verdiende, maar tot nu toe heeft niemand deze handschoen opgepakt.¹⁹ Piérard heeft hetzelfde geconstateerd met betrekking tot Filippine van Luxemburg (+1311) en Johanna van Valois (+ ca. 1353). Over de laatste zijn sindsdien enkele publicaties verschenen.²⁰

Binnen de Bourgondische dynastie speelden de vorstelijke echtgenotes een prominente rol. Filips de Stoute, Jan zonder Vrees en Filips de Goede delegeerden stelselmatig en in toenemende mate delen van het bestuur over hun uitdijende rijk aan hun hertoginnen, die hierin een steeds zelfstandigere rol kregen en namen. Margaretha van Male (+1405), erfdochter van Vlaanderen, kan volgens Thérèse de Hemptinne worden gezien als de ideale laatmiddeleeuwse vorstin-echtgenote. Zij voldeed aan alle aan haar gestelde verwachtingen: ze trouwde met Filips de Stoute en bracht hun zeven kinderen groot. Ze vervulde ceremoniële en representatieve taken, deed aan liefdadigheid en was patrones van kunst en religie. Daarnaast vervulde ze in nauwe afstemming met haar echtgenoot politieke en bestuurlijke taken: samen met zoon Jan verving ze haar echtgenoot wanneer

¹⁵ Zegel Elisabeth van Brunswijk: Cordfunke, *Gravinnen*, 96; Koningszegel Willem II: Van Oostrom, *Maerlant*, 106.

¹⁶ Gaudé-Ferragu, *Queenship*, 45-46.

¹⁷ Fössel, *Consors*, 86-90; Gaudé-Ferragu, *Queenship*, 203-07; Koorn, *Coniunx*, 162, 166; Mulder-Bakker, *Johanna van Valois*.

¹⁸ De Hemptinne, *Gravinnen*, 450-51.

¹⁹ Van Foreest, *Aleid van Poelgeest*, 121-123; Smit, *Graven op reis*, 98. (Piérard, *Douaires*, 47, nt. 135).

²⁰ Piérard, *Douaires*, 47, nt. 135; De Beer, *Johanna van Valois*; Mulder-Bakker, *Johanna van Valois*; Van der Meulen, *Jeanne de Valois*.

deze langere tijd afwezig was, veelal bijgestaan door een raad. Ook voerde zij gevoelige onderhandelingen, met name met haar 'natuurlijke onderdanen', de Vlamingen.²¹

De volgende hertogin van Bourgondië, Margaretha van Beieren (+1424), resideerde aanvankelijk in Gent, en trad daar op als plaatsvervanger wanneer echtgenoot Jan zonder Vrees afwezig was. In een roerige periode, van 1409 tot de moord op de hertog in 1419, bestuurdde zij het zuidelijke deel van de Bourgondische unie, waarbij zij een ruime volmacht had om, bijgestaan door raadgevers, het hertogdom militair te versterken. Zij bracht geld en troepen bijeen en benoemde bevelhebbers, en droeg zodoende in bestuurlijke zin bij aan verdediging en militaire veroveringen, waarbij zij volgens Alain Marchandisse als politiek verantwoordelijke een helder inzicht toonde en weloverwogen beslissingen nam. Aan haar ondertekening van documenten, met 'regerend bij afwezigheid van mijn heer', is vaak de frase 'want zo behaagt het mij' toegevoegd, als uiting van persoonlijke vorstelijke macht.²²

Monique Sommé heeft met haar lijvige monografie over Isabella van Portugal (+1471), de derde echtgenote van Filips de Goede, een grondig onderbouwd beeld geschetst van het brede takenpakket van een laatmiddeleeuwse vorstin-echtgenote. Isabella was actief op uiteenlopende terreinen, met internationale onderhandelingen en financiën als zwaartepunt. Ze nam meerdere malen het bestuur over het zuidelijke en vooral het noordelijke deel van de Bourgondische unie waar voor haar echtgenoot, en zette zich in voor verzoening bij conflicten, de totstandkoming van huwelijkscontracten, internationale handelsovereenkomsten en vredesverdragen. Daarnaast beheerde ze haar eigen domeinen. Zoals veel laatmiddeleeuwse vorstinnen had zij een eigen hofhouding, waarmee zij onafhankelijk van haar echtgenoot rondreisde tussen verschillende residenties.²³

Vorstelijke weduwen

De sociale en juridische status van iedere middeleeuwse vrouw werd in hoge mate bepaald door haar familiale staat: ongetrouwd, getrouwd of weduwe. Voor vorstinnen gold dat met het overlijden van de vorst niet alleen hun persoonlijk leven, maar ook hun openbare rol een nieuwe wending nam. Wanneer er geen onomstreden, volwassen, mannelijke troonopvolger was luidde de dood van de vorst vrijwel altijd een periode in van politieke turbulentie, waarin zijn weduwe een nieuwe positie moest zien te veroveren.

Vorstelijke weduwen konden hertrouwen, en wanneer dit politiek gewenst was oefende de familie soms druk uit om dit te doen, maar vaak was dit juist niet het geval, en velen hertrouwden daarom niet.²⁴ Ze hadden, vergeleken met andere vrouwen, een relatief onafhankelijke positie, waarbij hun douarie hen in principe materiële zekerheid verschafte. Bovendien hadden zij enig overwicht door hun leeftijd en ervaring: middeleeuwse vrouwen met macht waren vaak dames met een naar middeleeuwse maatstaven lang leven.²⁵ Vorstelijke weduwen oefenden vaak de macht uit zolang hun kinderen minderjarig waren, maar ook in het geval van een volwassen opvolger konden ze

²¹ De Hemptinne, *Marguerite de Male*.

²² Marchandisse, *Marguerite de Bavière*, 506, 497: '*ayenz en absence de monseigneur le gouvernement des pays et lieux*'; '*car tel est mon bon plaisir*'.

²³ Sommé, *Isabelle*, 479-83.

²⁴ Zo werd een tweede huwelijk van Margaretha's zuster, Katherina van Bourgondië, rond 1413 maar net voorkomen. De hertog van Bourgondië hoopte via Katherina's douarie uit haar eerste huwelijk met Leopold IV van Oostenrijk greep te krijgen op de Elzas. Een tweede huwelijk was daarom vanuit Bourgondisch oogpunt ongewenst (Armstrong, *Politique matrimoniale*, 310-13).

²⁵ Beaune, *Conclusions*.

invloedrijk zijn. Cecilia Neville, hertogin van York (+1495), werd zelf nooit koningin van Engeland, maar zag door de hoge leeftijd die zij bereikte in een bloedige periode in de Engelse geschiedenis, die bekend staat als de Rozenoorlogen, twee zoons, een kleinzoon en een kleindochter gekroond worden. Zij was tot op hoge leeftijd een factor om rekening mee te houden in de Engelse politiek, een '*political survivor*', aldus Laynesmith.²⁶

Ook Scandinavië kent een legendarische vorstelijke weduwe, in de persoon van Margrete van Denemarken (+1412). Na de dood van achtereenvolgens haar vader, koning Valdemar van Denemarken, haar echtgenoot, koning Haakon van Noorwegen, en haar zoon Olaf werd zij, zonder dat dit op dynastieke gronden het meest voor de hand lag, steeds opnieuw verkozen tot regentes. Dit gebeurde in toenemende mate op basis van haar persoonlijke capaciteiten. Ze was Duitse concurrenten te slim af, wist paal en perk te stellen aan de expansie van de Hanse binnen haar domeinen, versterkte de financiële positie van de kroon en zorgde voor interne stabiliteit. Onder haar regering kwam de Scandinavische Unie tussen Denemarken, Noorwegen en Zweden tot stand. Haar politieke behendigheid deed niet onder voor die van een Filips de Goede van Bourgondië.²⁷

Bemiddeling

'Een hooggeplaatste vorstin hoort te bemiddelen voor vrede'.²⁸ Dit schreef hofschrijfster Christine de Pizan in 1405 in een brief aan de Franse koningin, Isabella van Beieren. Isabella fungeerde als regentes tijdens de regelmatig terugkerende perioden van waanzin van haar echtgenoot, Karel VI. Als voorzitter van de koninklijke raad moest Isabella de hertogen van Bourgogne en Orléans in toom zien te houden door een bemiddelende rol op zich te nemen. In een ordonnantie waarmee de koning het regentschap tijdens zijn ziekteperioden aan haar overdroeg werd het kalmeren van de gemoederen (*apaisement*), naast financieel beheer en andere zaken, benoemd als belangrijke taak.²⁹

De bemiddelende rol die vorstinnen werden geacht te spelen vloeide deels voort uit het karakter van het laatmiddeleeuwse vorstelijk huwelijk, dat zoals gezegd een politieke alliantie tussen dynastieën beoogde te zijn.³⁰ Het onderhouden van een relatienetwerk, door correspondentie en het toedelen van geschenken aan familieleden en bondgenoten, was een traditionele taak van de vorstin. Johanna van Valois, echtgenote van graaf Willem III, onderhield contacten met haar verwanten aan het Franse hof en in Napels, en met haar dochters aan het Beierse, Gulikse en Engelse hof. Aan dochter Filippa van Henegouwen, koningin van Engeland, stuurde zij met een kopie van een traktaat over de verzorging en geneeskrachtige werking van rozemarijn een stekje mee, waardoor deze plant in het

²⁶ Laynesmith, *Cecily*, 158

²⁷ Etting, *Margrete*, 55-57. Als Hollands voorbeeld kan Petronilla van Saksen (+1144) worden genoemd, die bemoeienis had met zowel de binnenlandse als de buitenlandse politiek van het graafschap, hoewel haar zoon graaf Dirk VI volwassen was (Cordfunke, *Petronilla van Saksen*; Cordfunke en Hugenholtz, *Gravin Petronilla*). Ook Filippine van Luxemburg, de eerste gravin van Henegouwen en Holland, speelde als weduwe een rol in het bestuur naast haar volwassen zoon, Willem I van Henegouwen, ofwel Willem III van Holland (Piérard, *Douaires*, 35-41).

²⁸ '*il appartient à haute princesse et dame estre moyennerresse de traictié de paix*' (Wisman, *Epistle*, 76-77). In haar *Livre des Trois Vertus*, een moralistisch werk gericht op adellijke dames, verkondigt De Pizan dezelfde boodschap (Devaux, *Médiatrice*, 602).

²⁹ Adams, *Female Regency*, 11: '*Elle pourvera bien, tant à l'apaisement de nozdiz oncle de Bourgoingne et frère d'Orléans, comme au gouvernement de nozdictes finances et aux autres grans besoingnes de nostredit royaume*' (Douët-d'Arcq, *Pièces inédites 1*, 241).

³⁰ Offenstad, *Femmes et Paix*, 324-326.

koninkrijk werd geïntroduceerd.³¹ Maar het ging ook om gewichtiger zaken. Vorstinnen vertoonden zich aan de onderhandelingstafel en traden op als bemiddelaar bij conflicten. Ze maakten hierbij gebruik van hun positie en persoonlijk netwerk. De voorbeelden van laatmiddeleeuwse vorstinnen die bemiddelden bij conflicten, voor vrijlating van gevangenen, voor beden of voor gunstige huwelijksallianties voor hun kinderen, familieleden en relaties zijn legio.

Isabella van Portugal bemiddelde en onderhandelde op alle denkbare fronten. Ze regelde huwelijken met het oog op het smeden van allianties, niet alleen voor haar zoon, maar ook voor de hertogelijke familie in brede zin, waar zowel de bastaardkinderen van haar echtgenoot als haar eigen Portugese neven en nichten deel van uitmaakten. Zij vertegenwoordigde Bourgondië veelvuldig in vredesbesprekingen met Frankrijk en Engeland en bemiddelde meerdere malen succesvol voor handelsverdragen tussen de Nederlanden en Engeland. Ook voerde zij in 1440 de onderhandelingen voor de vrijlating van Karel van Orléans, die na de slag bij Azincourt 25 jaar gevangen had gezeten in de Londense Tower, en bracht vervolgens het benodigde losgeld bijeen. Dit was geen onbaatzuchtige actie: Karel werd in de jaren daarna de belangrijkste bondgenoot van echtgenoot Filips de Goede in Frankrijk. Minder succesvol was Isabella een paar jaar later in Holland, toen het conflict tussen Hoeken en Kabeljauwen weer oplaaide in haar aanwezigheid, al wist ze wel een tijdelijke wapenstilstand en een toezegging voor de volgende bede te bewerkstelligen. Dat laatste stond vermoedelijk ook hoger op haar prioriteitenlijst.³²

Johanna van Valois werd door de Henegouwse kroniekschrijver Froissart geprezen omdat zij in 1340, als weduwe, een belangrijke rol speelde bij de totstandkoming van een wapenstilstand tussen Engeland en Frankrijk. Ook vond ze in 1345 als bemiddelaar een oplossing voor een lang slepend conflict in de stad Doornik. Froissart toonde, net als collega-kroniekschrijvers, veel waardering voor de bemiddelende en vredeachtende vorstin. Ook Johanna van Brabant prees hij, vanwege haar rol bij de totstandkoming van het Bourgondisch-Beierse dubbelhuwelijk van 1385, bij de vrede van Doornik tussen Filips de Stoute en de opstandige burgers van Gent in hetzelfde jaar, en bij het kort daarna gesloten huwelijk tussen Karel VI van Frankrijk en Isabella van Beieren. Mogelijk heeft de kroniekschrijver Johanna's rol in de gebeurtenissen enigszins aangedikt, vanwege de gunsten die hij van haar ontving. Dat neemt niet weg dat zijn weergave illustreert hoe prijzenswaardig een vorstin die een dergelijke rol vervulde werd geacht.³³

Dubbele identiteit

De brugfunctie die een vorstin vervulde tussen haar eigen dynastie en die van haar echtgenoot betekende dat zij loyaal diende te zijn aan twee huizen. Door haar huwelijk stapte een middeleeuwse prinses, vaak al op zeer jonge leeftijd, over van haar eigen vorstenhuis naar de dynastie van haar echtgenoot. Haar primaire loyaliteit lag voortaan bij de laatste, maar de verbintenis met haar eigen huis bleef prominent aanwezig, niet alleen in haar eigen bewustzijn, maar ook in het beeld dat de buitenwereld van haar had. In feite was er sprake van een dubbele identiteit. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat vorstinnen

³¹ Van der Meulen, *Jeanne de Valois*. Zie ook: Legaré, *Jeanne de Laval*, 552-61; Oosterman, *Maria van Gelre*, 184-85.

³² Sommé, *Isabelle*, 62-89, 385-87, 395-407; Vaughan, *Philip the Good*, 123-125; Brandsma, *Isabella van Portugal*. Zie ook Blockmans, *Diplomatie* (over Margaretha van York en Margaretha van Oostenrijk).

³³ Devaux, *Médiatrice*, 608-14. Ook in de *Brabantsche Yeesten* wordt Johanna na haar dood geprezen vanwege haar rol in de totstandkoming van de drie Valois-Beierse huwelijken, die haar veel aanzien verschaften (*Brab. Yeesten*, VI 11.845-64). Over Johanna van Valois, zie ook: Mulder-Bakker, *Johanna van Valois*, 42-43.

altijd de naam van hun dynastie van oorsprong behielden, en uit hun wapen, dat gewoonlijk een combinatie was van dat van hun echtgenoot en dat van hun vader. Ze hadden zogezegd 'twee paspoorten'. Idealiter zorgde deze dubbele identiteit voor sterke banden en wederzijdse kruisbestuiving.

Deze dubbele dynastieke identiteit is als algemeen en wezenlijk aspect van de positie van middeleeuwse vorstin-echtgenotes onderbelicht in de literatuur, hoewel deze in studies naar individuele vorstinnen meestal duidelijk naar voren komt. Koningsdochter Isabella van Portugal liet als hertogin van Bourgondië haar Portugese identiteit nooit los, en bevorderde zodoende politieke, culturele en handelsrelaties tussen haar moederland en gebieden die behoorden tot de Bourgondische invloedssfeer.³⁴ Uiteenlopende belangen konden echter niet altijd probleemloos worden verenigd. Anne van Bretagne wist vanuit een moeilijke positie uiteindelijk een dubbele rol te vervullen, als koningin van Frankrijk en hertogin van Bretagne.³⁵ Voor Margaretha van York gold dat haar loyaliteit aan het huis van York groot was. Gedurende de Rozenoorlogen steunde zij haar broer koning Edward IV in zijn strijd met de Lancaster-dynastie om de Engelse troon. Als weduwe erkende zij de troonpretendent die zich voordeed als haar neef Richard van York. Toch kwam haar loyaliteit aan de Bourgondische dynastie altijd op de eerste plaats. Nadat Maximiliaan van Oostenrijk door zijn huwelijk met Maria van Bourgondië hoofd was geworden van het Bourgondisch-Habsburgse huis moest zij zich neerleggen bij diens gewijzigde beleid ten opzichte van haar vaderland, en op den duur haar actieve steun aan het huis van York staken.³⁶ Ook in de vroegmoderne tijd speelden dergelijke dilemma's nog. De Noord-Italiaanse Isabella d'Este, dochter van de hertog van Ferrara, moest na haar huwelijk met de markies van Mantua laveren tussen het belang van de Este's en de Gonzaga's. Te midden van de voortdurend schuivende politieke panelen van de Italiaanse Oorlogen in de zestiende eeuw vergde dit de nodige diplomatieke behendigheid.³⁷

Dergelijke voorbeelden illustreren wat voor vrijwel iedere vorstelijke echtgenote gold: in een conflictrijke samenleving moest zij steeds haar positie bepalen ten opzichte van de eigen dynastie en die van haar echtgenoot. Mannelijke vorsten kenden dit dilemma niet, eenvoudig omdat zij behoorden tot één huis.

Vraagstelling en benadering

Ook Margaretha van Bourgondië kreeg in de loop van haar leven te maken met de nodige dilemma's op het gebied van loyaliteit. Haar dynastieke positie roept de vraag op door welk belang haar handelen in verschillende levensfasen werd bepaald. Uitgaande van Janses constatering dat Jacoba slechts een pion was, die in het politieke schaakspel werd voortbewogen door haar moeder, is de hoofdvraag van dit proefschrift waarvoor Margaretha eigenlijk speelde: voor de Bourgondische dynastie, voor de Beierse dynastie,³⁸ voor de Hoekse partij, of toch vooral voor zichzelf? Een vraag die hieruit voortvloeit is over welke middelen zij als vorstelijke weduwe beschikte en in hoeverre deze haar in staat stelden om haar eigen spel te spelen. De eerste vraag fungeert als leidraad voor de levensbeschrijving die het eerste deel van deze dissertatie vormt, en waaruit verschillende

³⁴ Sommé, *Isabelle*, 78-89; 444-45.

³⁵ Gaude-Ferragu, *Queenship*, 101-03.

³⁶ Weightman, *Margaret of York*, 93-96, 105, 183. Ook Johanna van Valois stelde het belang van haar echtgenoot boven dat van haar broer (Mulder-Bakker, *Johanna van Valois*, 45).

³⁷ Shaw, *Isabella d'Este*.

³⁸ Strikt genomen gaat het bij de Bourgondische dynastie in deze periode om het huis van Valois en bij de Beierse om het huis van Wittelsbach, maar 'Bourgondië' en 'Beieren' waren en zijn de gangbare aanduidingen.

nieuwe gezichtspunten aangaande Margaretha's positie en handelswijze naar voren komen. De tweede vraag vormt het uitgangspunt voor het tweede deel van deze dissertatie. Hierin worden drie thema's aan de orde gesteld: financiën, hofhouding en literaire en religieuze patronage. Deze onderwerpen zijn in relatie tot Margaretha van Bourgondië niet eerder het object van studie geweest, al komen uit de literatuur wel incidentele gegevens naar voren. De keuze van deze thema's komt, naast de beschikbaarheid van relevant bronmateriaal, voort uit twee overwegingen. Ten eerste zijn alle drie gerelateerd aan de uitoefening van persoonlijke vorstelijke macht. En ten tweede bieden ze meer zicht op Margaretha's positie ten opzichte van beide dynastieën. Om de resultaten van het onderzoek, met name wat betreft haar inkomsten als vorstelijke weduwe en de omvang van haar hofhouding, in een breder perspectief te plaatsen zijn deze geanalyseerd in relatie tot die van vorstelijke tijdgenoten, op basis van gegevens uit de literatuur. Een dergelijke kwantitatieve vergelijkende analyse is tot op heden voor vorstelijke weduwen nog nooit uitgevoerd.

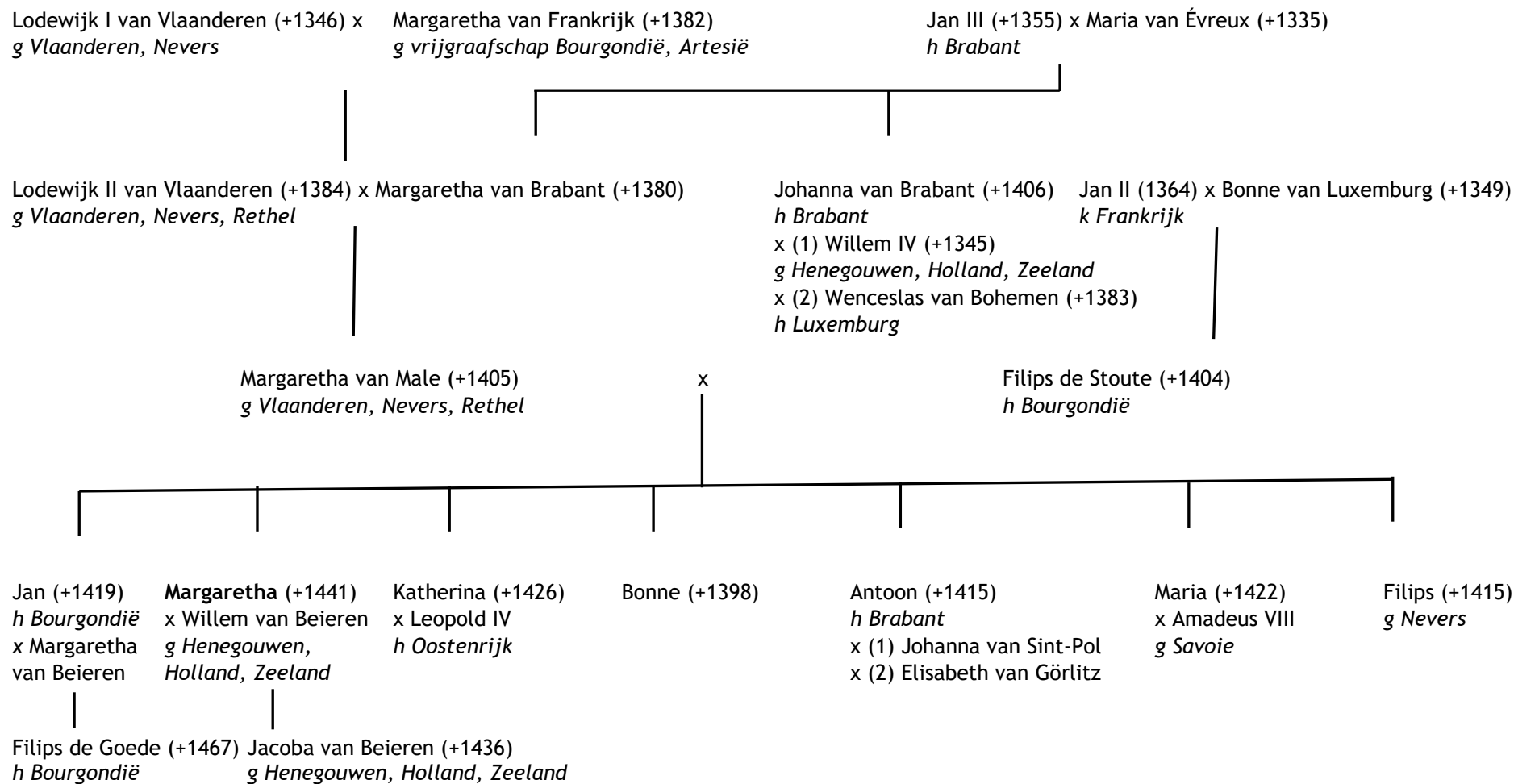
Dit proefschrift heeft hiermee het karakter van een biografie, die, behalve als 'antwoord' op Janses studie over Jacoba, ook is bedoeld als een bescheiden toevoeging aan de fenomenale reeks biografieën die Richard Vaughan in de jaren zeventig van de vorige eeuw wijdde aan de Bourgondische hertogen, maar waarin de rol van de vrouwelijke leden van de dynastie onderbelicht bleef.³⁹ Door het vergrootglas op Margaretha van Bourgondië te leggen hoop ik niet alleen haar rol in de politieke geschiedenis van de Nederlanden te verhelderen, maar vooral ook een bijdrage te leveren aan het algemene beeld van de machtspositie van vorstin-echtgenotes en vorstelijke weduwen in deze periode.

Mijn aanvankelijke veronderstelling dat het gebrek aan literatuur over Margaretha van Bourgondië moest samenhangen met een tekort aan bronmateriaal bleek al snel onjuist. In de *Archives Départementales du Nord* in Lille trof ik veel waardevol materiaal aan, met name met betrekking tot Margaretha's voornaamste verblijfplaats, Henegouwen. De informatie die hieruit naar voren kwam werd aangevuld door stukken in het Nationaal Archief in Den Haag. Dit zijn voornamelijk rekeningen en (afschriften van) oorkonden met betrekking tot Margaretha's Hollandse douarie. Zowel het Henegouwse als het Hollandse bronmateriaal heeft met name betrekking op de periode van Margaretha's weduwschap. Daarnaast heb ik dankbaar gebruik gemaakt van een waaier aan gepubliceerd bronmateriaal. Persoonlijke documenten zoals brieven zijn schaars, maar hetgeen ik op dit terrein heb aangetroffen leverde waardevolle aanvullende informatie aangaande Margaretha's persoonlijkheid en manier van opereren. Middeleeuwse kronieken geven vaak een gekleurde weergave van personen en gebeurtenissen, maar boden toch regelmatig een zinvolle inhoudelijke aanvulling op informatie uit andersoortige bronnen. De beeldvorming over Margaretha, zowel in contemporaine kronieken als in latere geschiedschrijving, komt in dit proefschrift slechts zijdelings aan de orde, maar zou een interessant onderwerp voor vervolgonderzoek zijn.

Ik vermoed dat er in diverse lokale archieven, in de algemene grafelijke rekeningen in Den Haag, en in de algemene rekeningen van het grootbaljuwschap Henegouwen aanvullende informatie te vinden is, en hoop dat dit onderzoek aanleiding zal geven om bepaalde thema's aan de hand daarvan nader uit te diepen.

³⁹ Vaughan, *Philip the Bold; John the Fearless; Philip the Good; Charles the Bold*, en van later datum: Schnerb, *Jean sans peur*. De macht van vrouwen binnen de Bourgondische dynastie werd door Small in 2011 benoemd als aandachtsgebied voor onderzoek (Small, *Century of Burgundy*, 64, 67).

Genealogie

Stamboom 1: vereenvoudigde stamboom van Margaretha van Bourgondië

g: graaf, gravin

h: hertog, hertogin

k: koning, koningin

Deel I: Levensloop

1. Van pion naar dame

1.1 Mademoiselle Marguerite de Bourgogne (1374-85)

Want zij is van het koninklijk huis	<i>'Car ceste chy sy est de la maison</i>
Waaraan macht werd verleend	<i>Royal a qui puissance fu donnée</i>
Vanuit de hemelen: hieruit is zij voortgekomen	<i>Des chieus: issue en est et née</i>
Margaretha van Bourgondië is haar naam	<i>Margeritte de Bourgogne est nomée</i>
Dochter van de goede hertog Filips de Stoute	<i>Fille au bon duc Phelippe le Hardy</i>
Die in zijn tijd sterk en dapper was	<i>Qui en son tamps fu preus et hardi</i> ¹

In de zomer van 1374 werden in het hertogdom Bourgondië voorbereidingen getroffen voor de geboorte van het tweede kind van hertog Filips de Stoute en zijn echtgenote Margaretha van Male. De vroedvrouw die de hertogin ook bij haar vorige bevalling had bijgestaan, Asseline Alixandre, werd uit Parijs ontboden. De hertog liet een kamer gereed maken voor de bevalling op het kasteel van Montbard, een hertogelijke residentie gelegen op zo'n 80 kilometer ten noordwesten van Dijon. Het was gebruikelijk dat voor een vorstelijke geboorte een rijk gedecoreerde geboortekamer werd ingericht. Bij de geboorte van zoon Jan, drie jaar eerder, waren kosten noch moeite gespaard om in Dijon een vorstelijke geboortekamer in te richten, behangen met kostbare tapijten en met een rijk versierd bed. Ook aan meer praktische zaken, als een wieg en een kleine badkuip om de baby in te wassen, was destijds gedacht. Voor de geboorte van haar tweede kind verbleef de hertogin vanaf eind augustus in Montbard. Uit Rouvres werden kleding, meubels en juwelen overgebracht. De hertog schafte voor de geboorte een grote hoeveelheid was aan voor kaarsen, en liet twee doopkaarsen beschilderen. Enkele weken voor de geboorte werd een voedster, genaamd Alixand de la Doline, ontboden. De hertog gaf de kastelein van Montbard opdracht om een houten palissade te laten bouwen rondom het doopvont in de plaatselijke kerk, zodat de doop daar kon plaatsvinden. Op 16 oktober 1374 werd een dochter geboren, die Margaretha werd genoemd. Filips stuurde nog dezelfde dag twee boodschappers naar Parijs om zijn broer, de koning, te berichten over het heuglijke nieuws van de geboorte van zijn oudste dochter.²

Margaretha was vanaf haar geboorte voorbestemd om een belangrijke pion te zijn op het speelveld van haar vader, de hertog van Bourgondië. In dit hoofdstuk beschrijf ik haar positie binnen haar eigen dynastie en die van haar echtgenoot Willem van Beieren tot het moment waarop deze zijn vader opvolgde als graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland.³

De kleine Margaretha werd op zondag 22 oktober gedoopt.⁴ Haar overgrootmoeder van moederskant, Margaretha van Frankrijk, gravin-weduwe van Vlaanderen en gravin van Artesië en van het vrijgraafschap Bourgondië (+1382), was erbij aanwezig. Zij was zeer betrokken bij het leven van haar kleindochter Margaretha van Male, haar enige erfgenaam,

¹ Fragment uit lofdicht op Margaretha van Bourgondië, KBR ms. II, 1043, f 34 (Afbeelding 1.1).

² Petit, *Itinéraires*, 501; Prost, *Inventaires* 1, 382, 387, 389-92, 398; Schnerb, *Jean sans peur*, 22-24; Sommé, *Cérémonial*, 34-37.

³ Als graaf van Henegouwen was Margaretha's echtgenoot Willem IV. Ik houd in het vervolg de Hollandse nummering aan.

⁴ Het itinerarium van Filips de Stoute wekt de indruk dat de doop in het nabij Montbard gelegen Montfort plaatsvond, maar de hertog vertrok hierheen pas in de namiddag van 22 oktober. Op basis van het itinerarium van de hertogin, en de in Montbard getroffen voorbereidingen, is het waarschijnlijker dat de doop plaatsvond in Montbard (Prost, *Inventaires* 1, 392, nt. 5).

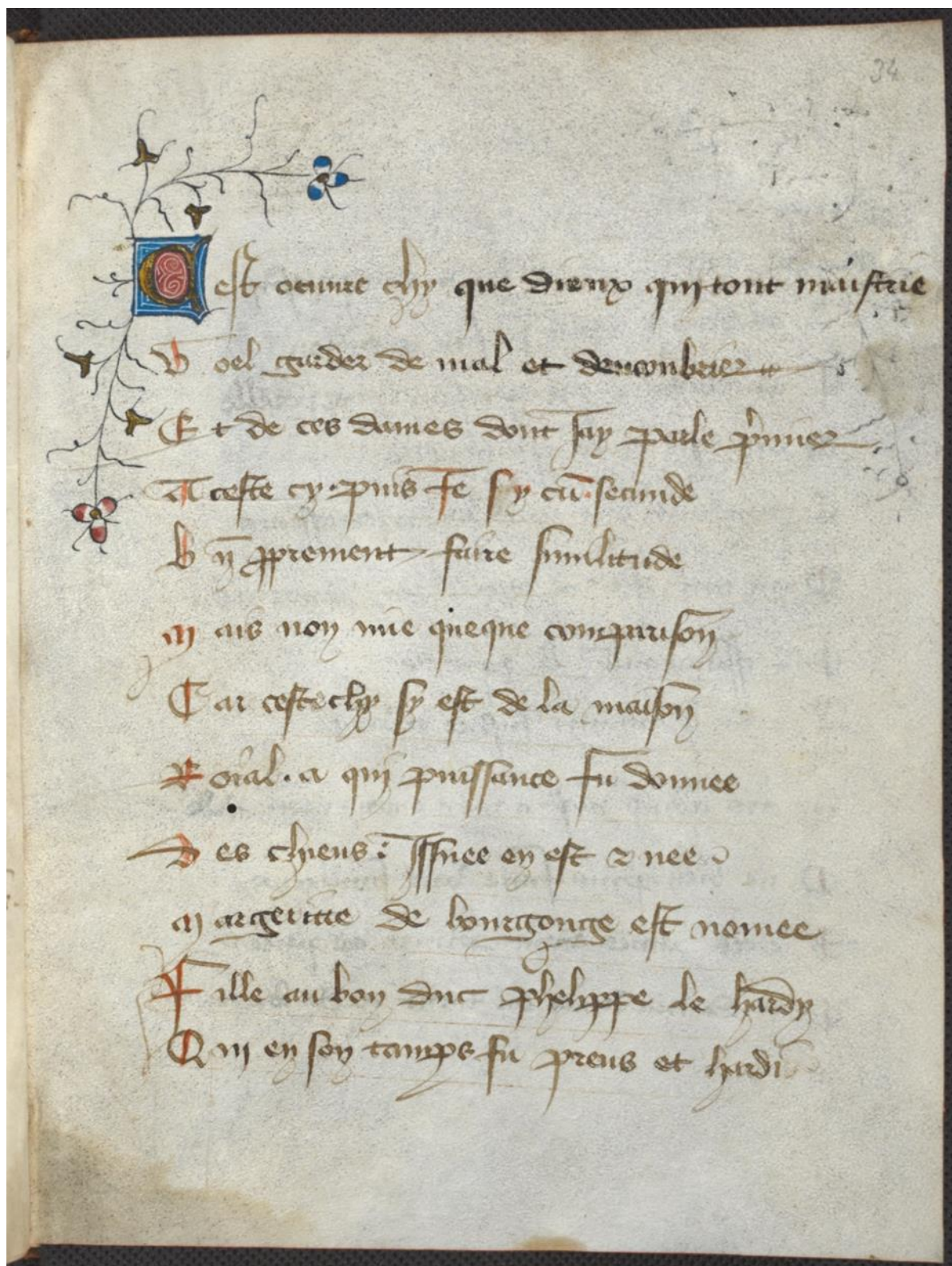
en had een belangrijke rol gespeeld bij de totstandkoming van haar huwelijk met Filips de Stoute. De hertog bracht de week voorafgaand aan de doop in haar gezelschap door. Mogelijk trad Margaretha's overgrootmoeder op als peetmoeder en werd de kleine Margaretha naar haar vernoemd.⁵ De keuze van een naam voor de oudste dochter van het hertogelijk paar zal hoe dan ook niet moeilijk zijn geweest, aangezien ook haar grootmoeder van moederskant, Margaretha van Brabant (+1380), echtgenote van graaf Lodewijk II van Vlaanderen en zuster van de Brabantse hertogin Johanna, deze naam droeg (Stamboom 1). Zij was hoogstwaarschijnlijk niet aanwezig bij de doop. Zij leidde sinds 1371, vermoedelijk na een conflict met haar echtgenoot, een afgezonderd bestaan. Margaretha van Male was haar echter niet vergeten. Zij en haar echtgenoot stuurden haar nieuwjaarsgeschenken, en de hertogin hield haar moeder op de hoogte van belangrijke gebeurtenissen in de familie. Enkele maanden na haar dood in 1380 organiseerde zij in Dijon een herdenkingsdienst, waarbij 20 kapelaans de mis opdroegen, en 100 kinderen een toorts droegen. De vijfjarige Margaretha en haar broer Jan waren hierbij aanwezig, in zwarte kleding.⁶

Het huwelijk van Filips de Stoute met Margaretha van Male had tot gevolg dat het hertogdom Bourgondië op termijn verbonden zou worden met een aanzienlijk aantal andere vorstendommen. Margaretha van Male was niet alleen erfdochter van het graafschap Vlaanderen, maar maakte via haar tante Johanna ook aanspraak op het hertogdom Brabant. Daarnaast was ze erfgename van een zevental andere vorstendommen en heerlijkheden.⁷ Van vaderskant was Margaretha van Bourgondië van koninklijke komaf. Haar vader was de jongste zoon van koning Jan II van Frankrijk en ontving van hem in 1363 het hertogdom Bourgondië in apanage. Hij werd daarmee de eerste van de roemruchte hertogen van Bourgondië uit het huis van Valois. Na de dood van zijn broer, koning Karel V (+1380) speelde hij een belangrijke rol in de regentschapsraad van zijn minderjarige neef Karel VI.

⁵ Petit, *Itinéraires*, 110; Santamaria, *Chantage maternel*; Margaretha van Frankrijk was van 15 tot 24 oktober in Bourgogne (Prost, *Inventaires 1*, 393). Zij was tevens peetmoeder van broer Jan (David, *Jeunesse*, 57).

⁶ Prost, *Inventaires 1*, 493, 564, 599; *Inventaires 2*, 75-76. Veel is onduidelijk wat betreft de laatste levensjaren, dood en begravenis van Margaretha van Brabant. Lodewijk van Vlaanderen deed niets voor het zielenheil of de nagedachtenis van zijn echtgenote. Zij werd aanvankelijk begraven in Braux, niet ver van Château-Regnault in het graafschap Rethel, waar zij haar laatste jaren doorbracht. In 1384 werd zij, op initiatief van Margaretha van Male en Filips de Stoute, samen met haar echtgenoot herbegraven in Lille (Quicke, *Réclusion*; Vaughan, *Philip the Bold*, 31).

⁷ De Hemptinne, *Marguerite de Male*, 478-79.

Afbeelding 1.1: Pagina uit lofdicht op Margaretha van Bourgondië KBR, HS II, 1043, f 34.

Op 6 november werd het geboortefeest gevierd te Montbard. Dit was een combinatie van een religieuze ceremonie, met dankzeggingen en zegening van de moeder, en wereldse feestelijkheden. Filips had hiervoor een aantal ridders, dames en jonkvrouwen uitgenodigd en musici ingehuurd, die ook op de dag van de doop hadden gespeeld. Eind november vertrok hij weer naar het Franse hof, om zijn belangen aldaar te behartigen. Margaretha van Male bleef met haar twee kinderen tot maart 1375 op het kasteel van Montbard.⁸

Zoals veel Middeleeuwse vorstenhuwelijken had ook het huwelijk van Margaretha's ouders wel wat weg van een zeemanshuwelijk. De hertogin verbleef met haar jonge kinderen meestal in Bourgondië, terwijl de hertog een groot deel van zijn tijd aan het Franse hof doorbracht. Beiden reisden veel tussen hun verschillende residenties. Toch lijkt het huwelijk hier niet sterk onder te hebben geleden. In een periode van 22 jaar, tussen 1369 en 1391, werden tien kinderen geboren, van wie er zeven de kindertijd overleefden: drie jongens, Jan, Antoon en Filips en vier meisjes, Margaretha, Katherina, Bonne en Marie. Ook in andere opzichten was het huwelijk geslaagd te noemen. Filips en Margaretha schreven elkaar veelvuldig over zowel staatszaken als familie-aangelegenheden. Het huwelijk werd gekarakteriseerd door partnerschap om het 'familiebedrijf' in stand te houden, maar ook door wederzijds respect en vertrouwen.⁹

Margaretha bracht haar jeugd door op verschillende hertogelijke residenties in Bourgondië, zoals Dijon, Jaucourt, Montbard, Châtillon-sur-Seine en Rouvres. Als kleuter had zij al haar eigen, door borduurwerkers en tapijtenmakers uit Parijs rijk gestoffeerde kamer op een aantal van deze kastelen.¹⁰ Ook wanneer hun moeder afwezig was kwamen de kinderen niets tekort. Ze beschikten over hun eigen personeel, zoals Margaretha's kamermeisje Luquette. Er werden lekkernijen zoals vijgen en rozijnen voor hen ingeslagen, en om hen van melk te voorzien had de hertogin een koe aangeschaft. Van haar reizen nam ze regelmatig geschenken mee, zoals uit Gent een badje, een tafeltje en een kaptafel waar een spiegel op paste voor peuter Margaretha. Uit Parijs kwam een zwart hondje dat een wagentje trok.¹¹

Margaretha en Filips hechtten veel belang aan de intellectuele opvoeding van hun kinderen en kozen hun gouvernantes en leraren met zorg. Kort na Margaretha's geboorte had Filips zijn hofmeester, Willem Poncin, en de vrouwe van Mondoucet, genaamd Johanna la Collette, uit Parijs naar Montbard ontboden. Zij hadden als taak om het meisje 'te voeden, te bewaken en op te voeden'.¹² De vrouwe van Mondoucet deed dit tenminste tot Margaretha's vijfde jaar. Twee jaar later hadden Jan en Margaretha dezelfde gouvernante, de dame van Saint-Étienne.¹³ Met de religieuze opvoeding van haar jonge kinderen hield Margaretha zich persoonlijk bezig. Filips de Stoute hechtte er belang aan dat zijn kinderen niet alleen het Frans, maar ook de Vlaamse taal beheersten, om later de interactie met hun Nederlandstalige onderdanen te versoepelen, al bleef het Frans de centrale bestuurs taal.¹⁴ Voor het onderwijs aan zoon Jan werd daarom in 1378 Boudewijn van der

⁸ Paravicini, *Residenzen*, 447; Petit, *Itinéraires*, 110-11; Prost, *Inventaires 1*, 393-95, 400; Schnerb, *Jean sans peur*, 24.

⁹ De Hemptinne, *Marguerite de Male*, 482-83; Paravicini, *Residenzen*, 447-449; Schnerb, *Jean sans peur*, 32-33.

¹⁰ Prost, *Inventaires 1*, 64, 72; *Inventaires 2*, 18, 573, 581, 609-10; Schnerb, *Jean sans peur*, 32-33.

¹¹ Canat, *Marguerite de Flandre*, 112, 265; Prost, *Inventaires 1*, 499, 502, 506, 528. Abraham-Thisse, *Draps*, 69.

¹² 'nourrir, garder et gouverner' (Petit, *Itinéraires*, 501).

¹³ Petit, *Itinéraires*, 511; Prost, *Inventaires 1*, 389; Plancher, *Histoire générale*, 3, 43.

¹⁴ Armstrong, *Language Question*, 197; Vaughan, *Philip the Bold*, 240.

Nieppe als huisleraar aangenomen, een Vlaamse edelman met een universitaire opleiding. Aangezien het opleidingsniveau van vorstelijke dochters meestal niet veel lager was dan dat van zonen is het mogelijk dat deze jurist ook Margaretha heeft onderwezen. In de Bourgondische bibliotheek bevonden zich verschillende didactische werken op het gebied van moraal, theologie en geschiedenis die vermoedelijk voor de opvoeding van de kinderen werden gebruikt. Net als Jan begon Margaretha waarschijnlijk met het leren van het alfabet uit een ABC dat aan haar grootmoeder Margaretha van Brabant had toebehoord, en was één van haar eerste (voor)leesboeken een boek met psalmen. Margaretha leerde zeker schrijven, zoals gebruikelijk was voor vorstelijke dochters, en zoals blijkt uit een aantal bewaard gebleven autografen.¹⁵

Naast serieuze aspecten van de opvoeding was er ook tijd om te spelen en te musiceren. Margaretha van Male kocht vislijnen, trompetten, fluitjes en andere muziekinstrumenten voor haar kinderen.¹⁶ Leden van de hofhouding letten op hen, en artsen hielden hun gezondheid in de gaten. In 1379 moest de beul van Châtillon-sur-Seine het lichaam van een veroordeelde verwijderen, zodat Jan en Margretha bij het buiten spelen geen last zouden hebben van de geur van het lijk.¹⁷

De hertogelijke kinderen groeiden op in weelde. Toen ze vermoedelijk net kon lopen, in 1376, kreeg Margaretha zes paar schoenen met een leren zool en in 1380, als zesjarige, een vorstelijke voorraad van 55 paar, naast 6 paar met een zool van kurk.¹⁸ Als peuter at en dronk ze uit haar eigen gouden kommen en had ze haar eigen zilveren nappen, borden en bestek. Zijde, satijn en andere kostbare stoffen werden voor de kleding van Jan en Margaretha aangeschaft. Die van Margaretha, vermoedelijk niet de daagse, was met gouden en met parels bezette knopen versierd. Net als Jan bezat ze een gouden ceintuur, die ze zo vaak droeg dat hij in 1381 door de hertogelijke edelsmid moest worden gerepareerd. Toen ze net vier jaar oud was kreeg Margaretha een eigen juwelenkist, waarin ze de kostbaarheden kon opbergen die ze van haar vader kreeg. In 1384 kreeg ze als nieuwjaarsgeschenk een gouden gesp in de vorm van een roos, met een robijn en vijf parels, en in datzelfde jaar maakte een edelsmid uit Atrecht voor haar en haar zus Katherina een gouden hoofdbedekking.¹⁹

Al met al lijkt het erop dat Margaretha in Bourgondië een onbezorgde jeugd heeft gehad. Ondertussen smeedde haar vader plannen voor een strategisch huwelijk voor zijn oudste dochter. Filips de Stoute had zijn invloedssfeer aanzienlijk uitgebreid via zijn eigen huwelijk, en beoogde dit proces te continueren via zijn kinderen. Vanaf 1377 vonden in eerste instantie onderhandelingen plaats die waren gericht op een alliantie met de Habsburgse dynastie. Leopold van Oostenrijk regeerde over een deel van de Habsburgse landen, waarvan de Elzas deel uitmaakte. Filips hoopte het graafschap Ferrette, dat grensde aan Bourgondië, op termijn te kunnen verwerven. De onderhandelingen verliepen voorspoedig en in januari 1379 vond een feestelijke ontmoeting plaats tussen beide vorsten om de gesloten overeenkomst te bezegelen. Margaretha zou in het jaar dat zij tien werd trouwen met Leopold, zoon van hertog Leopold van Oostenrijk.

¹⁵ De Hemptinne, *Marguerite de Male*, 482; Van Oostrom, *Eer*, 34-35; Schnerb, *Jean sans Peur*, 28-31; Shahar, *The fourth estate*, 157-59. Autografen: zie Afb. 12.1 en 12.2.

¹⁶ Canat, *Marguerite de Flandre*, 13, 113.

¹⁷ Schnerb, *Jean sans peur*, 33.

¹⁸ Prost, *Inventaires 1*, 513; *Inventaires 2*, 79.

¹⁹ Prost, *Inventaires 1*, 492, 502, 509, 511, 524, 528, 564, 588, 593, 604, 606, 614; *Id. 2*, 57, 98, 156, 173.

Maar het liep anders. Na het overlijden van achtereenvolgens Margaretha van Frankrijk en Lodewijk van Male in 1382 en 1384 verlegde Filips zijn aandacht naar het noorden. Hij was nu graaf-gemaal van Vlaanderen en hij en zijn echtgenote hadden ook het vrijgraafschap Bourgondië en Rethel, Antwerpen, Mechelen, Artesië en Nevers verworven. Bovendien was in 1383 hertog Wenceslas van Luxemburg, de echtgenoot van hertogin Johanna van Brabant, overleden. Aangezien dit huwelijk kinderloos was gebleven kwamen de nakomelingen van Johanna's nicht, Margaretha van Male, in aanmerking voor de opvolging in Brabant. Er waren nog wel kapers op de kust: ook de verwanten van de overleden hertog uit het Luxemburg-Boheemse huis, in de persoon van Rooms-koning Wenceslas, maakten aanspraak op de Brabantse opvolging. De 61-jarige Brabantse hertogin had tijdens haar huwelijk haar echtgenoot en diens familie gesteund, maar koos na zijn dood nadrukkelijk voor een alliantie met Bourgondië.²⁰

Voor Filips de Stoute stond de Brabantse opvolging hoog op de prioriteitenlijst. In maart 1384 vonden in Brussel gesprekken plaats tussen Filips en Johanna, waarbij de laatste haar voorkeur uitsprak voor een Bourgondische opvolging in haar gebieden. Hierbij kwam ook een huwelijk dat de band van Bourgondië met de Nederlanden zou kunnen versterken aan de orde. Vermoedelijk was dat laatste de reden waarom de negenjarige Margaretha mee naar Brussel was gekomen.²¹ Het was waarschijnlijk haar eerste kennismaking met de stad, en met haar tante Johanna. Mede op instigatie van Johanna achtte Filips een huwelijk van zijn oudste dochter met het Beierse huis, dat over Henegouwen, Holland en Zeeland regeerde, nu prioritair. Johanna wilde het huwelijk van de oudste zoon van graaf Albrecht van Beieren met Margaretha van Bourgondië snel doorzetten, omdat een alliantie van het Beierse huis met Engeland dreigde, in de vorm van een huwelijk van Willem van Beieren met Filippa van Lancaster. Ook voor Bourgondië was het voorkómen van een alliantie tussen Engeland en Henegouwen-Holland een belangrijk motief. Bovendien beoogde Filips zijn invloedssfeer binnen het Duitse keizerrijk uit te breiden, om zodoende zijn eigen positie in de regentschapsraad van de minderjarige Franse koning te versterken ten opzichte van concurrenten als de hertogen van Orléans en Berry.²²

Margaretha bezocht in maart 1384 met haar ouders het Henegouwse hof in Mons²³ voor een ontmoeting met haar aanstaande schoonfamilie en mogelijk ook met haar aanstaande echtgenoot. Hoewel een dergelijk huwelijk zoals gezegd geen kwestie van persoonlijke voorkeur was, werd een kennismaking vooraf toch vaak wel wenselijk geacht, al was het maar in de vorm van een geschilderd portret. Hoe deze kennismaking in Margaretha's geval verliep is onbekend, maar deze vormde in elk geval geen beletsel voor het vervolg van de huwelijksonderhandelingen. Vanaf medio 1384 werden deze gevoerd onder toezicht van Johanna van Brabant. Na voorbereidende gesprekken kwam de zaak al snel in een stroomversnelling. In januari 1385 kwamen te Kamerijk de belangrijkste vorsten van de Nederlanden, Filips de Stoute, Johanna van Brabant en Albrecht van Beieren, bijeen om de zaak te beklinken. Bijna kwam er nog een kink in de kabel, toen Albrechts echtgenote, Margaretha van Brieg, eiste dat ook haar oudste dochter aan het Bourgondische huis zou worden gekoppeld. Dit druiste in tegen de oorspronkelijke plannen van het Bourgondische

²⁰ Quicke, *Pays-Bas*, 409-11; Stein, *Staten*, 35-37; Vaughan, *Philip the Bold*, 32.

²¹ Laurent en Quicke, *Accession*, 79, 87-89.

²² Het Oostenrijkse huwelijk was hiermee niet van de baan, deze verplichting werd overgenomen door tweede dochter Katherina. Armstrong, *Politique matrimoniale*, 238, 310-13; Laurent en Quicke, *Accession*, 76; Tóth-Ubbens, *Vorstenhuwelijk*, 103-04; Vaughan, *Philip the Bold*, 83-85.

²³ Laurent en Quicke, *Accession*, 122.

ouderpaar, dat voor zoon Jan een Franse prinses op het oog had. Toch gingen ze tijdens een vervolgbijeenkomst enkele dagen later akkoord.²⁴

Filips de Stoute aarzelde, omdat hij liever aparte politieke doelen bereikte met het huwelijk van elk van zijn kinderen dan er twee tegelijk ‘weg te geven’. Maar afgezien van de aantrekkelijke bruidsschat die Margaretha van Beieren meekreeg, en het voorkómen van een alliantie tussen de Beierse dynastie en Engeland, bereikte Bourgondië met dit dubbelhuwelijk een misschien nog wel belangrijker doel, waartoe onderhandelaarster Johanna van Brabant de sleutel had aangereikt. In het huwelijkscontract van Jan van Bourgondië en Margaretha van Beieren werd de eerste formele erkenning vastgelegd van het Bourgondische recht op de opvolging in Brabant: Jans erfgenamen zouden opvolgen in het hertogdom. Hierdoor vormde Bourgondië met één dubbelhuwelijk een alliantie met de andere grote vorstendommen in de Nederlanden: Henegouwen-Holland-Zeeland en Brabant-Limburg.²⁵

Henegouwen-Holland betaalde een hoge prijs voor dit huwelijk. Aan Margaretha van Beieren werd in het huwelijkscontract een bruidsschat toegezegd van 200.000 frank, terwijl die van Margaretha van Bourgondië slechts de helft bedroeg. De netto uitkomst was dat Albrecht zich in de schulden stak om de bruidsschat van zijn dochter te betalen, terwijl Margaretha van Bourgondië de hare nooit heeft ontvangen.²⁶ Ook in andere opzichten was er sprake van een disbalans tussen beide huwelijkscontracten. In dat van Margaretha van Bourgondië en Willem van Beieren was vastgelegd dat Willem bij het overlijden van zijn vader de graafschappen Henegouwen, Holland en Zeeland zou erven. Margaretha daarentegen zou zodra zij de volwassen leeftijd had bereikt afstand doen van haar Bourgondische opvolgingsrechten, wanneer er een mannelijke opvolger bestond.²⁷ In het huwelijkscontract van Jan van Nevers en Margaretha van Beieren was vastgelegd dat Jan bij het overlijden van zijn ouders het graafschap en hertogdom Bourgondië zou erven. Wanneer ook zijn tante Johanna was overleden kwamen Brabant en Limburg daarbij, met Antwerpen en Mechelen. Margaretha van Beieren hoefde géén afstand te doen van eventuele opvolgingsrechten in Henegouwen-Holland. Tenslotte was er nog een verschil in de inkomsten waarop beide bruiden recht hadden wanneer hun echtgenoten eerder kwam te overlijden dan zij, de douarie. Margaretha van Bourgondië zou 12.000 frank per jaar ontvangen, terwijl haar schoonzus recht had op 13.000 frank.

De verschillen hingen samen met de statuur van de echtgenoten: de aanstaande hertog van Bourgondië en graaf van Vlaanderen was nu eenmaal een betere partij dan de aankomende graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland. Daarnaast had het Beierse huis, door aan te dringen op een dubbele echtverbintenis, een minder sterke positie in de onderhandelingen.²⁸ Het gevolg was dat de huwelijksvoorwaarden voor de Bourgondische bruid aanmerkelijk minder gunstig waren dan voor de Beierse, al zal Margaretha zich daar in 1385 vermoedelijk nog niet bewust van zijn geweest (Tabel 1.1).

²⁴ Laurent en Quicke, *Accession*, 124.

²⁵ Graffart en Uyttebrouck, *Documents*, 82-85; Laurent en Quicke, *Accession*, 119-27; Tóth-Ubbens, *Vorstenhuwelijk*, 120-21; Vaughan, *Philip the Bold*, 86-88.

²⁶ Zie paragraaf 8.2.

²⁷ Willem deed dit al enkele dagen voordat het huwelijk werd voltrokken, en bevestigde tegelijkertijd dat de bruidsschat met het andere huwelijk verrekend was (Bonenfant, *Ordonnances*, 74-76).

²⁸ Tóth-Ubbens heeft daarnaast opgemerkt dat Albrecht gebonden was aan goedkeuring van de voorwaarden door edelen en steden, terwijl Filips onafhankelijker kon handelen (Armstrong, *Politique matrimoniale*, 307; Tóth-Ubbens, *Vorstenhuwelijk*, 108-127; Vaughan, *Philip the Bold*, 81-88).

	Margaretha van Beieren	Margaretha van Bourgondië
Bruidschat (frank)	200.000	100.000
Douarie (frank, per jaar)	13.000	12.000
Opvolgingsrechten	Ja	nee

Tabel 1.1: Toezeggingen bij het dubbelhuwelijk van Kamerijk in 1385.

1.2 Het huwelijk van de eeuw (1385)

‘In 500 jaar was er in Kamerijk niet zo’n belangrijke plechtigheid’²⁹

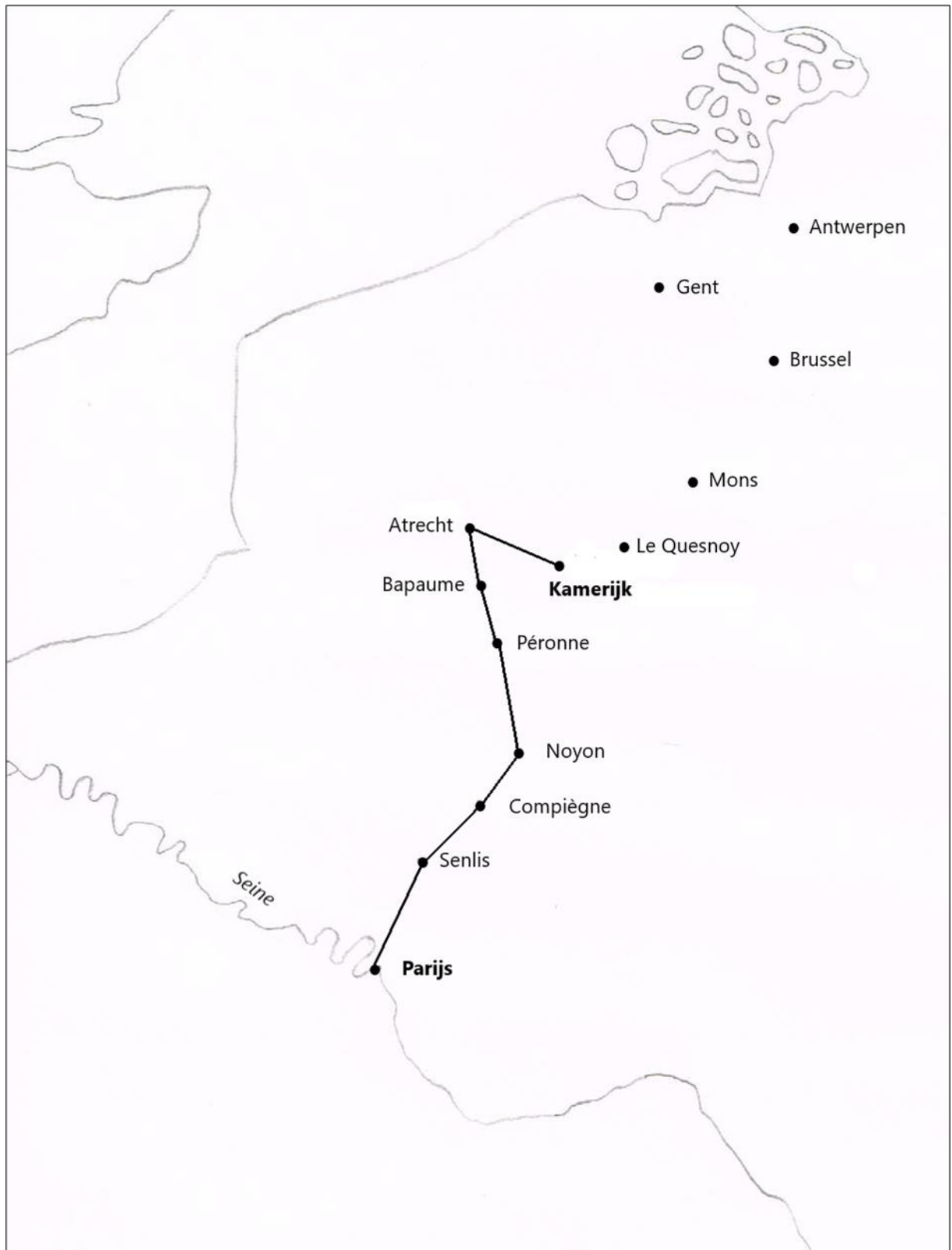
In het jaar voorafgaand aan haar huwelijk maakte Margaretha in het gezelschap van haar moeder kennis met de wereld buiten het hertogdom Bourgondië, en met veel hooggeplaatste personen. Kerst 1384 vierden zij in Corbeil, ten zuiden van Parijs. Daarna voegden ze zich bij Filips de Stoute in Parijs, waar ze verbleven in één van zijn favoriete residenties, het *hôtel d’Artois*. Ook brachten ze een nacht door in het Louvre. Vervolgens reisde Margaretha met haar moeder naar het noorden. Op 31 december waren ze in Senlis en in de vijf dagen die volgden deden ze achtereenvolgens Compiègne, Noyon, Péronne, Bapaume en Atrecht aan (Kaart: Afbeelding 1.2). In Noyon dineerden moeder en dochter bij de bisschop.³⁰

Nadat eind januari in Kamerijk het voorlopige huwelijkscontract was opgesteld verbleef Margaretha van begin februari tot medio maart met haar moeder in Beauté-sur-Marne, in het voormalige zomerverblijf van koning Karel V, dat na diens dood in het bezit van Filips de Stoute was gekomen. Dit kasteel was voorzien van een badhuis, in die tijd een bijzonderheid. Het lag niet ver van Parijs, en in de weken dat Margaretha er met haar moeder verbleef kwamen vele hoge gasten dineren of souperen, onder wie koning Karel VI zelf. Soms sloten ook Filips en Jan zich aan bij het gezelschap. De geplande huwelijken vormden vermoedelijk een aanleiding voor al het sociale verkeer, maar er speelden ook andere kwesties, zoals besprekingen over het aanstaande huwelijk van de koning. Ondertussen werd in Beauté hard gewerkt aan de rijk versierde kleding die de dames nodig hadden voor het huwelijksfeest. Op 17 en 18 maart waren beide Margaretha’s weer in Parijs. Het bezoek werd afgesloten met een lunch in het Louvre, waarna ze opnieuw noordwaarts gingen, via Compiègne, Noyon, Péronne en Bapaume naar Atrecht, om zich aan te sluiten bij de hertog en zijn gevolg.³¹

²⁹ *‘Onques en Cambray n’ot puis V chens ans si haute solempnité’* (Froissart, *Chroniques* X, 315).

³⁰ Canat, *Marguerite de Flandre*, 158-60.

³¹ Canat, *Marguerite de Flandre*, 4-5, 102, 107, 160-63; Paravicini, *Residenzen*, 448; Petit, *Itinéraires*, 176; Tóth-Ubbens, *Vorstenhuwelijk*, 108-10.

Afbeelding 1.2: De route naar Kamerijk

Verblijfplaatsen van Margaretha van Male en Margaretha van Bourgondië op de route van Parijs naar Kamerijk (1384-85).

Margaretha vierde met haar ouders Pasen in Atrecht. Haar gezondheid was een punt van zorg. Graaf Albrecht stuurde een boodschapper om te informeren hoe het ging met de aanstaande bruid, die aan pokken leed, en Filips ontbood verschillende artsen en apothekers.³² Gelukkig was ze kort daarna voldoende hersteld, zodat de huwelijken zoals gepland in de week na Pasen, op woensdag 12 april, in de kathedraal van Kamerijk voltrokken konden worden. De vorstelijke kinderen werden onder een gouden baldakijn in de echt verbonden door de bisschop van Kamerijk. Margaretha ging aan de hand van haar zestienjarige neef, koning Karel VI van Frankrijk, en geflankeerd door haar vader, de kerk binnen voor de huwelijksplechtigheid.³³

Huwelijken van oudste zonen en dochters waren mijlpalen binnen een dynastie. Kosten noch moeite waren dan ook gespaard om het huwelijksfeest schitterend en indrukwekkend te laten verlopen. De feestelijkheden vingen aan met een spectaculair diner in het paleis van de bisschop, waarbij de koning van Frankrijk aan tafel door beide bruiden, hun moeders en de hertogin van Brabant werd geflankeerd. Daarna was er een drie dagen durend toernooi op de markt van Kamerijk, waaraan de Franse koning zelf deelnam. Volgens een contemporain verslag waren er 3.000 ridders aanwezig, niet alleen uit Frankrijk, Henegouwen, Holland, Zeeland en Brabant, maar ook uit het Duitse Rijk en Engeland. Kamerijk pilde uit. Filips de Stoute had kleding laten maken voor 74 ridders, en livrei voor 247 jonkheren, burgers, knechten, valkeniers, minstreels en andere leden van zijn gevolg en dat van zijn echtgenote en zoon.³⁴

Beide ouderparen leenden voor de gelegenheid kronen en juwelen van bevriende vorstenhuizen. Filips de Stoute kreeg de beschikking over een deel van de Franse kroonjuwelen. Het betrof onder andere een aantal gouden kronen, bezaaid met edelstenen, die hadden toebehoord aan Margaretha's grootmoeder, Bonne van Luxemburg, en aan de moeder van Karel VI, Johanna van Bourbon. Eén van de pronkstukken was een gouden kroon met een 14-delige bovenkant. Op zeven delen bevond zich een grote smaragd en op de andere zeven een robijn en 14 parels. De versiering bestond voorts uit zeven grote bloemen, ieder met drie smaragden, twee robijnen, zeven parels en drie diamanten en zeven kleinere bloemen met ieder twee smaragden, één robijn en één diamant. Het is mogelijk dat Margaretha een dergelijke kroon tijdens haar huwelijk heeft gedragen, maar het geheel lijkt wat zwaar voor een kind, en meer geschikt voor haar moeder, voor wie zeker een aantal van de kronen bestemd was. Bij de geleende juwelen waren ook enkele kleinere kronen, zoals die met acht kleine parels, vier kleine smaragden en drie kleine robijnen. Wellicht heeft Margaretha deze gedragen. Filips had zoveel juwelen geleend dat Margaretha en haar moeder voor elk onderdeel van de feestelijkheden een ander rijkelijk met juwelen versierd koninklijk hoofddeksel konden kiezen, nog afgezien van ceintuurs, broches en ringen.³⁵

Margaretha's kleding was in Parijs vervaardigd van kostbare stoffen uit Lombardije. In haar huwelijks garderobe had zij onder andere een tuniek bezaaid met de letter M en 'marguerites' en een azuurblauwe mantel, bezaaid met zonnen van goudstof en cirkels van

³² Petit, *Itinéraires*, 176; Pompe, *Dubbelhuwelijk*, 14, 118-19 (verwijst naar: N.A., AGH 1239, f 116); Volgens David raadpleegde Filips de artsen voor zichzelf, om fit op het toernooi te verschijnen, maar het lijkt me aannemelijk dat ze zich (ook) om de gezondheid van de aanstaande bruid bekommerden (David, *Jeunesse*, 68).

³³ Froissart, *Chroniques* 10, 315; Pompe, *Dubbelhuwelijk*, 16; David, *Jeunesse*, 72.

³⁴ Blockmans en Prevenier, *Bourgondiërs*, 44-45; Pompe, *Dubbelhuwelijk*, 16-17, 133, 137-38; Prost, *Inventaires* 2, 185.

³⁵ Prost, *Inventaires* 2, 173-77, 186. Voor de door het Beierse huis aangeschafte en geleende kronen, zie: Van Egmond, *Opgetekend*, 148.

parels, die door de koninklijke borduurwerker was vervaardigd. Margaretha's trouwjurk was versierd met 111 grote en kleine parels, mogelijk ook als verwijzing naar haar naam.³⁶

Beide vorstenhuizen slaagden er goed in om elkaar en de rest van de wereld met de feestelijkheden te imponeren. Van de vier jonge mensen die in het huwelijk traden was Margaretha de jongste. De schittering van het geheel moet een diepe indruk op haar hebben gemaakt, en haar statusbesef hebben versterkt. De stamboom van haar echtgenoot deed niet onder voor die van haarzelf. Haar schoonvader Albrecht van Beieren, uit het huis van Wittelsbach, was van keizerlijke komaf. Zijn vader, keizer Lodewijk de Beier, was gehuwd met Margaretha van Henegouwen-Holland. Na het kinderloos overlijden van haar broer, graaf Willem IV, werd zij in 1345 gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland. Albrecht was hertog van Neder-Beieren-Straubing en daarnaast ruwaard van Henegouwen, Holland en Zeeland, als voogd van zijn krankzinnig geworden broer, graaf Willem V. Na diens overlijden in 1389 werd Albrecht officieel ingehuldigd als graaf. Margaretha's schoonmoeder, Margaretha van Liegnitz-Brieg, was een dochter van de hertog van Brieg en verwant aan het Poolse en Boheemse koninklijk huis (stamboom 2).³⁷

Vanwege deze Beierse connectie zouden Margaretha en haar echtgenoot na Albrechts overlijden niet alleen graaf en gravin van Holland worden, maar ook de titel hertog en hertogin van of in Beieren voeren.³⁸ Tot die tijd voerde Margaretha de titel gravin van Oostervant. Het graafschap Oostervant, gelegen in het westen van Henegouwen, was een leen van de Franse koning. Albrecht schonk deze titel aan zijn zoon ter gelegenheid van diens huwelijk.³⁹

Na de huwelijksvoltrekking verbleef Margaretha met haar echtgenoot en schoonvader en hun gevolg, en ongetwijfeld ook een aantal dames, in het augustijner klooster Sint-Aubertus te Kamerijk. Het klooster was zo vol dat er voor de monniken nauwelijks plaats meer was.⁴⁰ Margaretha's echtgenoot was tien jaar ouder dan zij, maar van consummatie van het huwelijk was nog geen sprake. Hiermee moest worden gewacht totdat de bruid de geschikte leeftijd had bereikt.

Na afloop van de feestelijkheden vertrok Margaretha in het gezelschap van haar schoonmoeder, Margaretha van Brieg, naar de plaats die de rest van haar leven haar voornaamste residentie zou worden, Le Quesnoy in Henegouwen. Ze kreeg een groot aantal juwelen mee.⁴¹ Twee Bourgondische dames, de vrouwe van Jaseran en ene Blanche, vergezelden Margaretha gedurende de eerste dagen in haar nieuwe omgeving. Het was niet vanzelfsprekend dat er dames meekwamen met een jonge bruid, maar Margaretha van Brieg had Margaretha van Male gevraagd of er een jonkvrouw bij haar dochter mocht blijven na de beslapping, in plaats van een knecht, en voorgesteld voor Margaretha van Bourgondië hetzelfde te doen. Vanaf 20 april verkeerde Margaretha in het gezelschap van Henegouwse en Hollandse dames.⁴²

³⁶ Het middelfranse '*marguerite*' verwijst naar een bloem met geel hart en witte blaadjes (madeliefje of margriet) en heeft daarnaast de betekenis parel. David, *Jeunesse*, 71; Petit, *Itinéraires*, 518.

³⁷ De Boer, *Ruiten heer*, 73-77; De Boer, *Vorst*. Zie de stambomen voorin dit proefschrift.

³⁸ De grond hiervoor is niet geheel duidelijk, vermoedelijk verviel Willems erfaanspraak niet (De Boer, *Vorst*, 283).

³⁹ Van Riemsdijk, *Tresorie*, 155.

⁴⁰ Pompe, *Dubbelhuwelijk*, 14-15.

⁴¹ Pompe, *Dubbelhuwelijk*, 118 (verwijst naar: N.A., AGH 1239 I, f 116).

⁴² David, *Jeunesse*, 73; Froissart, *Chroniques* 10, 315; Tóth-Ubbens, *Vorstenhuwelijk*, 101.

Ondanks haar jonge leeftijd verliet Margaretha dus direct na haar huwelijk het ouderlijk huis. Ook dit was niet vanzelfsprekend. Schoonzuster Katherina van Beieren, de oudste dochter van Albrecht, was na een uitgebreid feest ter gelegenheid van haar huwelijk met de hertog van Gelre als tienjarige bij haar moeder gebleven tot zij de leeftijd van 12 jaar had bereikt. Het vertrek van Margaretha's eigen zus, ook een Katherina, naar Oostenrijk werd zo lang mogelijk uitgesteld. En een derde Katherina, de Gelderse hertogin Katherina van Kleef (1417-76), een nicht van Margaretha, verbleef zelfs na de consummatie van haar huwelijk, op dertienjarige leeftijd, nog een jaar bij haar ouders.⁴³ Margaretha's directe verhuizing op zo jonge leeftijd weerspiegelde vermoedelijk de goede verstandhouding tussen het Bourgondische en het Beierse vorstenhuis. Ook de fysieke afstand was niet groot. Vanuit Le Quesnoy was bijvoorbeeld Atrecht maar een dagreis verwijderd. Onderlingen bezoeken waren hierdoor goed mogelijk, en vonden ook regelmatig plaats. Twee maanden na het huwelijk informeerde Willem van Trémouille de hertogin van Bourgondië dat haar echtgenoot zijn dochter had bezocht en dat zij het goed maakte.⁴⁴

Margaretha had ook regelmatig contact met haar tante Johanna van Brabant. Zij was aanwezig bij belangrijke Brabantse gebeurtenissen, zoals in juni 1396, toen broer Antoon als Brabantse opvolger werd aangewezen en Johanna het bestuur over Limburg aan Filips de Stoute overdroeg.⁴⁵ Filips had de familieband met het Beierse huis tegenover de Staten van Brabant als argument voor de Bourgondische opvolging in Brabant gebruikt, maar ondanks de vriendschappelijke verhoudingen was het nadrukkelijk niet zijn bedoeling dat de Bourgondische erfenis via zijn dochter ooit in handen van het Beierse huis zou komen. Twee dagen nadat Johanna van Brabant haar hertogdom in 1390 in het geheim aan Margaretha's ouders had overgedragen deed Margaretha formeel afstand van haar Bourgondische opvolgingsrechten, zoals overeengekomen in haar huwelijkscontract, en zoals haar echtgenoot al kort vóór hun huwelijk had gedaan. Filips had hiermee haast: volgens de akte was Margaretha met 'ongeveer zeventien jaar' oud en wijs genoeg (*sages soufissant*), terwijl ze in werkelijkheid nog geen zestien jaar oud was.⁴⁶

Waarschijnlijk werd Margaretha in Henegouwen aanvankelijk door gravin Margaretha van Brieg onder haar hoede genomen. Zij kan Margaretha van Bourgondië een beeld hebben gegeven van haar latere taken als gravin, maar niet voor lang. Ze overleed in februari 1386, minder dan een jaar na het dubbelhuwelijk. Het zou acht jaar duren tot er een nieuwe gravin van Holland aan het hof verscheen: Margaretha van Kleef, met wie Albrecht in 1394 huwde. Tot die tijd was Margaretha, aanvankelijk samen met schoonzus Sofia, de hoogste dame aan het hof. Vermoedelijk was een Henegouwse of Hollandse dame verantwoordelijk voor het vervolg van haar opvoeding, en raakte zij zo geleidelijk vertrouwd met de gewoontes aan het Beierse hof.⁴⁷

⁴³ Groffen, *Catharina*; Nijsten, *Hof Gelre*, 270-72; Vaughan, *Philip the Bold*, 85. Een ander voorbeeld is Johanna van Brabant, die op achtjarige leeftijd met Willem IV trouwde, maar pas toen zij veertien jaar oud was naar Holland kwam (Bos-Rops, *Douarie*, 79-80).

⁴⁴ Petit, *Itinéraires*, 519. Ook in de zomer van 1386 bezocht Filips de Stoute Henegouwen (Froissart, *Chroniques XII*, 3).

⁴⁵ Laurent en Quicke, *Accession*, 400, n.1; Petit, *Itinéraires*, 253; Quicke, *Itinéraires*, 206-7; Vaughan, *Philip the Bold*, 100.

⁴⁶ Bonenfant, *Ordonnances*, 392-97; Vaughan, *Philip the Bold*, 99, 111.

⁴⁷ Over Margaretha's gevolg in deze periode is weinig bekend, afgezien van de (tijdelijke?) aanwezigheid van een jonkvrouw uit Beieren: 'een joncfroukijn uut Beyerlen dat bi mirer vrouwen van Oostervant was' (Meder, *Sprookspreker*, 434). Zie over de communicatie tussen het Hollandse en Beierse hof ten tijde van Albrecht van Beieren: De Boer, *Joncvrouwen*.

Het gezin van Albrecht en Margaretha van Brieg was met zeven kinderen al even kroostrijk als dat van Filips de Stoute en Margaretha van Male, en ook Albrecht blonk uit in het gunstig uithuwelijken van zijn nakomelingen. In 1385 waren de drie oudste dochters al gehuwd, en verbleven niet meer aan het hof. Nog wel aanwezig waren Willems jongere broer Albrecht, die in 1389 stadhouder werd in het Beierse hertogdom, en Jan van Beieren, een leeftijdgenoot van Margaretha, die in 1390 werd benoemd tot bisschop-elect van Luik. In hetzelfde jaar trouwde de jongste telg, Johanna, ook wel Sofia genoemd. Zij was drie jaar jonger dan Margaretha, en het is aannemelijk dat de jongedames veel in elkaars gezelschap verkeerden. In 1386 werden twee mantels van marterbont voor hen aangeschaft en in 1387 twee getijdenboeken. In 1389 traden twee zangers op voor Albrecht, Willem, Margaretha en Johanna Sofia tijdens een gezamenlijke maaltijd.⁴⁸ Een jaar later verbleef Johanna enige tijd in Le Quesnoy, voordat zij naar Wenen vertrok voor haar huwelijk. Vermoedelijk hielp Margaretha haar met de voorbereidingen.⁴⁹ Wellicht heeft zij in Johanna's gezelschap wat opgestoken van het Middelnederlands. De twee getijdenboeken, die uit Haarlem kwamen, waren mogelijk opgesteld in deze taal.⁵⁰

De geesteszieke Willem V was het enige lid van de grafelijke familie dat voortdurend in Le Quesnoy verbleef. De man die in naam nog altijd graaf was werd in een aparte kamer van het kasteel goed verzorgd. Of Margaretha veel contact met hem had is onbekend, maar ze was zich ongetwijfeld bewust van zijn aanwezigheid. Na zijn overlijden in 1389 woonden Willem en Margaretha zijn begrafenis bij, in de kerk van de franciscanen in Valenciennes.⁵¹

Enkele maanden na het dubbelhuwelijk van Kamerijk vond in Amiens een volgend vorstelijk huwelijk plaats. Koning Karel VI van Frankrijk trouwde met Isabella van Beieren, een nicht van graaf Albrecht van Beieren. Dit was opnieuw een door Filips de Stoute geïnitieerd huwelijk, waarbij Johanna van Brabant in de eindfase als onderhandelaarster was opgetreden. Belangen van Frankrijk, Bourgondië en Brabant kwamen samen in dit derde Valois-Wittelsbach huwelijk. De banden met het Duitse Rijk werden versterkt, terwijl tegenwicht werd geboden tegen zowel Engeland als Luxemburg. Zijn rol in de totstandkoming van het huwelijk leverde Filips een sterke band op met de Franse koningin, en ook Margaretha leerde haar in deze periode kennen. Voorafgaand aan de eerste kennismaking met haar aanstaande echtgenoot verbleef Isabella drie weken aan het hof in Le Quesnoy, waar zij kennis maakte met de drie jaar jongere Margaretha. Bij deze eerste ontmoeting zal niet veel gesproken zijn, aangezien Isabella volgens Froissart nog geen Frans sprak, terwijl Margaretha na drie maanden aan het Beierse hof het Middelduits vermoedelijk ook nog niet beheerste. Margaretha van Brieg leerde de beoogde bruid Franse gewoontes en liet nieuwe, kostbare kleding voor haar maken, die aan de eisen van het koninklijke hof voldeed. Daarna toog het gezelschap, waar ook Margaretha van Bourgondië deel van uitmaakte, naar Amiens. Hier was onder het mom van een bedevaart een 'informele' geheime ontmoeting gearrangeerd, zodat de koning kon zien of Isabella aan zijn wensen voldeed. Dit was duidelijk het geval: het huwelijk vond, enigszins overhaast, al enkele dagen later plaats.⁵²

⁴⁸ Meder, *Sprookspreker*, 443.

⁴⁹ De Boer, *Joncvrouwen*, 102-04.

⁵⁰ Van Egmond, *Opgetekend*, 209; Meder, *Sprookspreker*, 434, 546; Korteweg, *Books of hours*, 251.

⁵¹ De Boer en Den Boer, *Rekeningen Le Quesnoy*, 13-15.

⁵² Froissart, *Chroniques X*, 348-52; Laurent en Quicke, *Accession*, 130-34; Vaughan, *Philip the Bold*, 41.

1.3 De echtelijke tuin (1385-1400)

Isabella van Beieren was ongeveer 15 jaar oud, naar middeleeuwse maatstaven volwassen, en deelde daarom direct na het huwelijk het bed met haar echtgenoot. Om fysiologische redenen werden meisjes in de middeleeuwen eerder als geslachtsrijp beschouwd dan jongens, ze bereikten immers eerder de puberteit. De leeftijd waarop meisjes als volwassen werden beschouwd varieerde per regio. Voor de zuidelijke Nederlanden lag deze tussen de elf en veertien jaar. In Henegouwen gold in de dertiende eeuw dat meisjes met twaalf jaar volwassen waren.⁵³ In Holland was veertien jaar de gebruikelijke leeftijd voor de consummatie van een vorstelijk huwelijk. Janse veronderstelde daarom dat Margaretha op veertienjarige leeftijd, dus in oktober 1388, voor het eerst door haar echtgenoot werd ‘beslapen’.⁵⁴ Maar een Henegouwse rekeningpost suggereert dat de consummatie van het huwelijk eerder moet hebben plaatsgevonden, toen Margaretha twaalf of dertien jaar oud was. Begin januari 1388 vond namelijk al een bevalling plaats, zoals een rekeningpost terloops vermeldt: ‘Verblijfskosten van de vrouwe van Oostervant en haar gevolg in Kamerijk vanaf vrijdag 3 januari 1388, toen mevrouw kwam overnachten, tot de volgende woensdag, 7 januari. Zij verbleef in deze periode bij de heer van Bourgondië, haar vader, en de vrouwe van Brabant, die daar waren. Van de hofhouding waren bij de bevalling van de vrouwe van Oostervant aanwezig ...’.⁵⁵

Het is onwaarschijnlijk dat Kamerijk als locatie voor een bevalling was gekozen, en de bronnen zwijgen hier verder over. Vermoedelijk ging het dan ook om een miskraam of vroeggeboorte tijdens een bezoek van Margaretha aan haar tante en vader.

Een maand na Margaretha’s twaalfde verjaardag, in het najaar van 1386, vertrok Willem vanuit Den Bosch op Pruisentocht. Het kan zijn dat de eerste beslapping, met de ceremonie die hier gewoonlijk aan verbonden was, daarvoor al heeft plaatsgevonden, maar het lijkt me waarschijnlijker dat deze is uitgesteld tot na Willems terugkeer, in het voorjaar van 1387. In de zomer van dat jaar verbleef hij in Henegouwen, en ook Albrecht bevond zich met pinksteren en in september in Mons en Le Quesnoy.⁵⁶ Begin oktober 1387, de maand waarin Margaretha dertien jaar oud werd, ontving zij een gouden halsketting in de vorm van een tuin: ‘*Item des donredaghe na Bavomis tot Berghen in Henegouwen betaelt Jacomart Pierehoen den goudsmit van enen gulden tuyn die mijn vrouwe van Oestervant om horen hals draghen soude van goude*’.⁵⁷

Aan de betekenis van het feit dat Margaretha de eerste was die een dergelijke ‘tuin’ ontving, en voor zover bekend ook de enige vrouw, is in de literatuur nauwelijks aandacht besteed. Het ging om een sieraad in de vorm van een gevlochten omheining, met een hek als sluiting. In de jaren die volgden werden gouden, vergulde en zilveren tuinen

⁵³ Gilissen, *Statut*, 262-64.

⁵⁴ Jacoba’s huwelijk met Jan van Touraine werd geconsumeerd toen Jacoba veertien jaar oud was (Janse, *Jacoba*, 24, 81). Bij het eerste huwelijk van Katherina van Beieren, met Eduard van Gelre, werd 12 jaar als leeftijdsgrens aangehouden (Janse en Van Winter, *Bruiloftsmaal*, 166). Katherina van Kleef was 13 jaar oud bij de consummatie van haar huwelijk (Nijsten, *Hof Gelre*, 270).

⁵⁵ ‘*Pour les frais et despens medame d’Ostrevant et sen hostel fais à Cambray depuis le vendredi IIIe jour de jenvier l’an III^{xx} VII que medicte dame y vint à giste jusques au mardi ensuiwant VIIe jour doudit mois, ou quel tierme elle fu daleis mons^r de Bourgongne, sen père, et medame de Braibant, qui adont y estoient, se y furent del hostel et à le délivranche medicte dame d’Ostrevant: ...*’ (ECRG, 161-62). ‘*Délivranche*’ kan ook een andere betekenis hebben, bijvoorbeeld uitlevering (betaling) van geld, maar dat lijkt hier minder goed te passen. Zie ook Quicke, *Itinéraire*, p. 184, nt 1.

⁵⁶ ECRG, 159, 160; Lingbeek-Schalekamp, *Overheid en muziek*, 168.

⁵⁷ AGH 1242, f 87v. Met dank aan Anne van Egmond, die haar afschrift aan mij beschikbaar stelde.

geschonken aan edelen en vorsten in binnen- en buitenland. De aan Margaretha geschonken tuin was één van de kostbaarste. Vaak is verondersteld dat het sieraad gekoppeld was aan een door Willem van Oostervant opgerichte 'Orde van de Tuin', maar van een formele orde was geen sprake. Het lijkt eerder te gaan om een insigne waarmee vrienden en bondgenoten werden onderscheiden. Van Egmond heeft er in haar proefschrift op gewezen dat de eerste betalingen voor tuinen zijn opgenomen in tesoriersrekeningen van Albrecht van Beieren, en dat deze aanvankelijk niet alleen door Willem, maar ook door zijn vader werden uitgereikt.⁵⁸ Van wie van hen beiden het initiatief uitging is onbekend.

Aan de symboliek van de tuin, die voorkwam op munten en zegels van Willem VI, en later op die van zijn dochter Jacoba, is in de literatuur de nodige aandacht besteed. In de christelijke iconografie is de tuin verbonden met de maagd Maria. Vermoedelijk symboliseerde het teken de eenheid van Henegouwen, Holland en Zeeland, hoewel Willem VI het later mogelijk een andere politieke lading gaf, door er zijn Hoekse bondgenoten mee te onderscheiden.⁵⁹

Gezien het moment van schenking lijkt het me aannemelijk dat schoonvader Albrecht of echtgenoot Willem het eerste exemplaar van dit bijzondere sieraad aan Margaretha schonk naar aanleiding van de consummatie van haar huwelijk. Een dergelijk gebaar was niet ongebruikelijk: aan dochter Jacoba schonk Willem jaren later een kostbare, met edelstenen versierde gouden ketting ter gelegenheid van de consummatie van haar huwelijk met Jan van Touraine.⁶⁰ Een andere voor de hand liggende analogie is de oprichting van de Orde van het Gulden Vlies door Filips de Goede bij zijn huwelijk met Isabella van Portugal in 1430, zij het dat het hier wél om een formele Orde ging. Mogelijk stond de Tuin oorspronkelijk symbool voor de echtelijke verbintenis tussen Willem en Margaretha. De door Van Winter naar voren gebrachte symboliek van de tuin past hier goed bij: deze stond voor eenheid, bescherming en saamhorigheid, onder de hogere leiding van Maria.⁶¹

Hoe de persoonlijke relatie tussen Willem als Margaretha was valt niet te achterhalen. Persoonlijke documenten zoals brieven, waaruit affectie zou kunnen blijken, zijn niet bewaard gebleven. Wel roept één van de vele toernooiuitrustingen die voor Willem werden gemaakt romantische associaties op. Deze was versierd met '*margharittes*' en eikenbladeren, verwijzend naar zijn echtgenote en naar Le Quesnoy.⁶² Nergens in literatuur of bronnen wordt gezinspeeld op echtelijke conflicten of verwijdering. Hun gezamenlijke vrijetijdsbesteding bestond uit deelname aan jachtpartijen en het bijwonen van muzikale voorstellingen en voordrachten aan het Henegouwse en Hollandse hof.⁶³ Op z'n minst lijkt er sprake te zijn geweest van een goede verstandhouding.

Albrecht, die meestal in Holland verbleef, gunde zijn oudste zoon een zelfstandige positie en benoemde hem na het overlijden van Willem V, in 1389, tot gouverneur van Henegouwen. De onderlinge verhoudingen leken goed toen vader en zoon in februari 1391 gezamenlijk een Vastenavondtoernooi organiseerden in Den Haag. Dames waren nadrukkelijk uitgenodigd om de feestelijkheden bij te wonen, en misschien heeft

⁵⁸ Van Egmond, *Opgetekend*, 64-65, 148.

⁵⁹ Flammang en Van Eeckenrode, *Jardinet*, 45-48; Van Egmond, *Opgetekend*, 63-64; Van Steensel, *Noble associations*; Van Tol, *Orde*; Van Winter, *Tuin*, 52.

⁶⁰ Janse, *Jacob*, 81; Van Egmond, *Opgetekend*, 127.

⁶¹ Van Winter, *Tuin*, 49-50.

⁶² in 1392 (*ECRG*, 195). De eik was het symbool van Le Quesnoy.

⁶³ Zie bijvoorbeeld: *ECRG*, 176, 181, 187-88, 205, 274; Pinchart, *Comptes*, 17.

Margaretha, als belangrijkste dame aan het hof, wel een prijs uitgereikt aan de winnende ridder. Maar onder het oppervlak sluimerde de strijd om politieke invloed tussen Hoeken en Kabeljauwen, die niet veel later uitmondde in een openlijk conflict tussen vader en zoon. In september 1392 werd op het Binnenhof een dubbele moord gepleegd, op Willem Kuser, een hoveling van Albrecht, en Aleid van Poelgeest, minnares van de graaf. De Kabeljauwse partij had op dat moment de overhand in het grafelijk bestuur. De Hoekse partij, waartoe raadslieden van Willem van Oostervant behoorden, werd direct van betrokkenheid bij de moord verdacht. Margaretha en haar echtgenoot waren niet op het Binnenhof aanwezig toen de misdaad werd gepleegd, maar een aantal leden van Willems hofhouding wel. Zij werden net als de twee daders en een aantal hoge Hoekse edelen van het Haagse hof verbannen.⁶⁴

Willem en Margaretha waren aanvankelijk nog welkom in Den Haag. Van december 1392 tot februari 1393 bevonden zij zich een groot deel van de tijd in het gezelschap van Albrecht. Ze vierden kerst in Den Haag. Op nieuwjaarsdag werd er in de ochtend door een muzikaal gezelschap voor hun kamer een lied gezongen. Een kamerling van Jan van Beieren bracht juwelen als nieuwjaarsgeschenk. Begin januari was Margaretha ziek in Utrecht, er werden artsen voor haar ontboden uit Delft. De aard van haar aandoening is onbekend, maar kort daarna was ze alweer voldoende hersteld om samen met Willem 's-Gravenzande en Heemstede te bezoeken. Van medio januari tot eind februari waren Willem en Margaretha weer in Den Haag. Er werden ongetwijfeld serieuze zaken besproken, maar Margaretha had ook tijd voor ontspanning en frivoliteiten. Een zekere Lambot speelde voor haar op een psalterium, en ze ging een vrouw met een grote baard bekijken in Wassenaar.⁶⁵

Begin maart keerden Willem en Margaretha terug naar Henegouwen en niet lang daarna, in mei 1393, sloeg Albrechts houding om. In aanwezigheid van de graaf en diens raad verklaarde de baljuw van Den Haag zowel de daders als de belangrijkste Hoekse edelen en andere bondgenoten van Willem van Oostervant van lijf en goed verbeurd. Kort daarop verbrak Albrecht het contact met zijn zoon en ontnam hem zijn functies. Vermoedelijk was Willem inderdaad bij de moord betrokken. Waarom er acht maanden verliepen tussen misdaad en straf is onduidelijk.⁶⁶

Margaretha lijkt enigszins buiten dit conflict te hebben gestaan. Wel werden de vrouwe van Heemstede en haar (Hoekse) familie, die bij haar verbleven, op bevel van Albrecht weggestuurd.⁶⁷ Maar Albrecht bleef zijn schoondochter geschenken sturen, in de zomer van 1393 bijvoorbeeld steur. Op haar beurt stuurde Margaretha haar schoonvader in het voorjaar van 1394 wild uit Henegouwen. Waarschijnlijk wilde Albrecht geen conflict met de hertog van Bourgondië riskeren, en bleef hij daarom een hoofse relatie met zijn schoondochter onderhouden. Filips de Stoute was in mei 1393 door Willem van Oostervant direct op de hoogte gebracht van de ontwikkelingen. In juli had de hertog, samen met Johanna van Brabant, ambassadeurs naar Albrecht in Den Haag gestuurd om te bepleiten dat Willem in zijn rechten als gouverneur van Henegouwen moest worden hersteld. Filips

⁶⁴ Damen, *Rivalité*, 364-72; Janse, *Grenzen*, 115-16; Janse, *Toernooicultuur*, 161-63. Waar Margaretha zich ten tijde van de moord bevond is niet bekend, maar vier dagen eerder was ze in Maubeuge, terwijl Willem in Mons verbleef (ECRG, 189).

⁶⁵ De Boer e.a., *Rekeningen tesorier 1393-1396*, 677, 682, 685-87, 690-701; ECRG, 183, 197-200, 205, 208.

⁶⁶ ECRG, 190; Janse, *Grenzen*, 111-116.

⁶⁷ (Waale, *Arkelse oorlog*, 243). Jan van Heemstede was een Hoek. Vermoedelijk maakte de vrouwe van Heemstede deel uit van Margaretha's gevolg en had haar familie een tijdelijk heenkomen bij haar gezocht.

en Johanna achtten zich in hun eer aangetast, aangezien hun dochter en nicht door het conflict werd benadeeld. Zij herinnerden Albrecht aan het bondgenootschap dat was voortgevloeid uit het dubbele huwelijk van hun kinderen. Hij zegde hierop toe dat zijn zoon zijn inkomsten uit Henegouwen zou behouden. Maar het zou nog tot september 1394 duren tot vader en zoon zich verzoenden en Albrecht zijn zoon opnieuw benoemde tot gouverneur van Henegouwen.⁶⁸

In april van dat jaar hertrouwde de 58-jarige Albrecht, na acht jaar weduwnaarschap, met Margaretha van Kleef. Met ongeveer 18 jaar was zij vrijwel even oud als Margaretha van Bourgondië. Vanwege het conflict waren Willem en Margaretha niet aanwezig bij de huwelijksvoltrekking en de daaropvolgende feestelijkheden.⁶⁹ Pas in november 1394, nadat vader en zoon zich hadden verzoend, vertoonden beide vorstenparen zich gezamenlijk bij een toernooi in Mons. Margaretha reed Albrecht en zijn echtgenote bij hun aankomst hoffelijk in haar rijtuig tegemoet. Wellicht had zij haar trots moeten inslikken, toen bleek dat zij nu niet meer de belangrijkste dame was: haar paarden waren gevorderd voor de koets van Margaretha van Kleef, waardoor Margaretha van Bourgondië die van de dame van Blois had moeten lenen.⁷⁰

Toen Filips de Stoute en zijn zoon Jan in 1394-95 plannen maakten voor een kruistocht tegen de Turken wilde Willem van Oostervant zijn zwager in de strijd vergezellen, maar uiteindelijk gaf hij voorrang aan de oorlogsplannen van Albrecht tegen de Friezen. Hiermee gaf hij niet alleen gevolg aan de wens van zijn vader, maar ook aan die van zijn schoonvader. Filips de Stoute verwachtte namelijk dat zijn dochter er op den duur beter van zou worden.⁷¹ Een overwinning op de Friezen zou bovendien bijdragen aan de glorie van de Bourgondische dynastie. Filips steunde daarom de aanzienlijke Franse deelname aan de eerste veldtocht naar Friesland in de zomer van 1396.⁷² Margaretha toonde zich, net als Margaretha van Kleef, betrokken. De dames verbleven tijdens de veldtocht in West-Friesland, biddend voor een goede afloop.⁷³

Het avontuur liep goed af, maar de strijd was daarmee nog niet gestreden. Tijdens latere veldtochten bleef Margaretha achter in Henegouwen. Zij schreef brieven aan haar echtgenoot en werd door hem op de hoogte gehouden van al zijn verrichtingen op het strijdveld, zoals het beleg van slot Loevestein in 1397 en de verovering van Dokkum in 1399.⁷⁴ Willem had inmiddels, samen met Jan van Beieren, het bevel over de troepen van zijn vader overgenomen. De graaf zelf bleef tijdens de tweede veldtocht achter in West-Friesland.

⁶⁸ De Boer e.a., *Rekeningen tesorier 1393-1396*, XLIII, 95, 180; Devillers, *Cartulaire 2*, 536-37; Janse, *Grenzen*, 114, 118;

⁶⁹ Van Oostrom veronderstelt dat Willem en Margaretha in april 1394 op informele wijze kennis maakten met de nieuwe gravin van Holland, tijdens een uitstapje naar het strand van Scheveningen. De betreffende rekeningpost refereert echter aan '*mijn here van Hollant, mijn vrou van Hollant ende mijn vrou van Cleve*.' Met '*mijn vrouwe van Hollant*' wordt eerder in dezelfde rekening Margaretha van Kleef aangeduid, en '*mijn here van Hollant*' moet Albrecht zijn. Met '*mijn vrou van Cleve*' wordt de moeder van Margaretha van Kleef aangeduid, zoals ook al door Smit is vastgesteld (De Boer e.a., *Rekeningen rentmeesters 1393-1396*, 80; Van Oostrom, *Eer*, 28, 47-50; Smit, *Vorst*, 51).

⁷⁰ Janse, *Grenzen*, 118; ECRG, 214. '*medamme de Blois*': vermoedelijk Maria van Namen, de echtgenote van Gwijde II van Blois (+1397).

⁷¹ '*il luy sambloit que sa fille ... en pourroit en temps advenir mieulx valloir*' (Froissart, *Chroniques XV*, 279).

⁷² Janse, *Grenzen*, 99-103, 260; Bos-Rops, *Guillaume*, 59; Froissart, *Chroniques XV*, 279.

⁷³ De Boer, *Rekeningen tesorier 1393-1396*, 500, 563, 595, 666-67.

⁷⁴ ECRG, 249, 272.

De resultaten van de Friese oorlog van 1396-99 vielen uiteindelijk tegen. Door een combinatie van oorzaken, waaronder geldgebrek, leverde deze de graaf van Holland weinig op, waardoor ook Margaretha er niet beter van werd. Wel werd het lichaam van graaf Willem IV, die in een eerdere veldtocht in de strijd tegen de Friezen was gesneuveld, meegenomen naar Henegouwen, zodat het op eervolle wijze in de kerk van de franciscanen in Valenciennes kon worden bijgezet. Wellicht was Margaretha bij deze plechtigheid aanwezig.⁷⁵

Margaretha moet zich regelmatig hebben afgevraagd of ze haar Willem nog terug zou zien als hij weer eens op veldtocht vertrok, en veelvuldig hebben gebeden voor een goede afloop. Via brieven en boodschappers onderhield zij contact met hem en met haar familie, vooral met haar ouders en met Johanna van Brabant.⁷⁶ Afleiding was er in de vorm van rondreizende speellieden die voor haar optraden, of een wandeling in het uitgestrekte park bij het kasteel.⁷⁷ In en rondom het kasteel van Le Quesnoy werden vele dieren gehouden, van honden en aapjes tot herten en vogels.⁷⁸ Ook een spelletje schaak met één van haar hofdames behoorde tot de mogelijkheden. Margaretha bezat een kostbaar schaakspel met ivoeren tafels.⁷⁹

De verzoening tussen Albrecht en Willem was volgens Janse de aanleiding voor de Friese veldtochten, en deze hadden op hun beurt de verzoening tussen Albrecht en de Hoeken in een stroomversnelling gebracht. Hoeken en Kabeljauwen hadden zij aan zij tegen de Friezen gestreden, maar de oude tegenstellingen bleven aanwezig. Willem koesterde nog steeds wrok tegen Jan van Arkel, die hij verantwoordelijk hield voor zijn eerdere verbanning. In 1401 ging de Friese oorlog dan ook naadloos over in Willems persoonlijke vendetta tegen de Kabeljauwse heer Van Arkel, de Arkelse oorlog. Ook deze strijd duurde vele jaren, tot 1412, maar leverde uiteindelijk wél wat op: Willem kreeg de domeinen van de heer van Arkel, waaronder Gorinchem, in zijn bezit. Niet lang daarna werden deze gebieden toegevoegd aan Margaretha's douarie. Van deze oorlog werd Margaretha dus wél beter, al moest zij na het overlijden van haar echtgenoot het voormalige Arkelse bezit grotendeels afstaan aan Jan van Beieren.⁸⁰

In de jaren vóór zij gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland werd deed Margaretha al enige ervaring op met het reilen en zeilen van het grafelijk bestuur. Incidentele vermeldingen suggereren dat ze samen met haar echtgenoot aanwezig was bij raadsvergaderingen.⁸¹ Ook verstuurde ze brieven over bestuurlijke en politieke kwesties, bijvoorbeeld in 1396 aan de heer van Blois, over een conflict tussen twee vooraanstaande Henegouwse adellijke families, en in 1402 aan de Henegouwse ontvanger van belasting op niet-overerfbare eigendommen (de zogenaamde 'dode hand'). In het laatste geval deed ze dit vermoedelijk als plaatsvervanger van haar echtgenoot, die net Gorinchem had veroverd.⁸² Margaretha zal dergelijke brieven niet zelf hebben geschreven, maar liet dit

⁷⁵ Janse, *Grenzen*, 135, 141, 155 nt 191.

⁷⁶ ECRG, 258, 272.

⁷⁷ ECRG, 208; Salamagne, *Jardins*.

⁷⁸ Zie hierover in het algemeen: Nys, *Poils et plumes*. Margaretha ontving regelmatig dieren als geschenk, zoals in juli 1398 een aapje van de heer van Ghistiellies (ECRG, 258).

⁷⁹ '*jeu deskies appartenans a un tablier divoire me dame Dostrevant*' (Vale, *Court*, 176-77).

⁸⁰ Janse, *Grenzen*, 122, 172, 192, 345, 366, 370-71; Waale, *Arkelse oorlog*.

⁸¹ Begin oktober 1397 verbleven Willem in Margaretha in Le Quesnoy met hun hele hofhouding en raad ('*atout leur hostel et leur conseil*'). Ook in 1398 is er sprake van hun Raad, '*leur conseil*' (Pinchart, *Comptes*, 9, 14).

⁸² '*... lettres de madame d'Ostrevant à messire Jehan de Greis à Watigniez; item, à monsr de Blois à Biaumont et à Avesnes ... pour cause de le wère entre chiauls de Barbenchon et de Montigny ...*' (ECRG, 240); '*lettres de par*

vrijwel zeker doen door een klerk of secretaris. Ook het initiatief ging in deze periode vermoedelijk nog niet van haar uit, maar zij zal op zijn minst op de hoogte zijn geweest van de inhoud van brieven die uit haar naam werden verstuurd.

1.4 De geboorte van een dochter (1401)

Willem en Margaretha hadden ongetwijfeld gehoopt dat er snel kinderen zouden komen, maar hun geduld werd ernstig op de proef gesteld. Waarom het voortbrengen van nageslacht zo moeizaam verliep is onbekend. Willem was weliswaar vaak afwezig, maar ook regelmatig bij zijn echtgenote. Aan zijn vruchtbaarheid lag het in elk geval niet, hij verwekte een groot aantal bastaards.⁸³ Uit het andere Kamerijkse huwelijk waren al vier wettige kinderen voortgekomen, onder wie een zoon genaamd Filips, toen eindelijk, in de zomer van 1401, in Henegouwen een nakomeling werd geboren. Het ging weliswaar om een dochter, maar vrouwen konden in de graafschappen opvolgen, al leidde dit stevast tot conflicten. Of in de woorden van Van Riemsdijk: *‘Of eene vrouw in de regeering van deze landen kon opvolgen, was eene vraag, die telkens wanneer zij zich had voorgedaan, in toestemmenden zin beslist was geworden, maar niettemin onzeker was’*.⁸⁴

Ook deze vorstelijke bevalling was goed voorbereid. In het kasteel van Le Quesnoy was een kraamkamer ingericht met een groot bed, nieuwe wandtapijten en donzen kussens. Voor de nieuwgeborene stond een wieg met gouden engeltjes klaar. Twee artsen hielden Margaretha's gezondheid in de gaten. Deze was kennelijk prima, want ze ging in januari nog jagen in Vicogne, bezocht in februari haar moeder in Raismes⁸⁵ en in maart haar echtgenoot in Zeeland. Voor de laatstgenoemde reis was een draagbed bekleed met rode stof.⁸⁶

Halverwege juli 1401 beviel Margaretha op 26-jarige leeftijd in Le Quesnoy van dochter Jacoba. De exacte geboortedatum is niet bekend. Het was gebruikelijk dat kinderen op de dag van geboorte of de dag erna werden gedoopt, maar bij vorstelijke kinderen verstreek vaak wat meer tijd, om familieleden de tijd te geven om over te komen.⁸⁷ Volgens Janse moet het meisje kort voor 16 juli geboren zijn, aangezien op die dag in verband met de doop een grote hoeveelheid tinnen schalen en kommen uit Valenciennes aan het hof werd geleverd, vermoedelijk voor een feestelijke maaltijd voor de hele hofhouding.⁸⁸ Bourgondisch bronmateriaal biedt aanvullende informatie. Hieruit blijkt dat tante Margaretha van Beieren op 15 juli vanuit Atrecht naar Le Quesnoy vertrok voor de doop en op 19 juli weer terug was in Atrecht. De doop zal dus op 17 of 18 juli hebben plaatsgevonden. Mogelijk trad Margaretha van Beieren op als peetmoeder. Ook vader Willem bevond zich ten tijde van de geboorte en doop in Le Quesnoy.⁸⁹

M^e au receveur des mortemains le journée que nouvelles vinrent que Ghorikem estoit rendue’ (Pinchart, *Comptes*, 57).

⁸³ Dek, *Genealogie*, 66-67.

⁸⁴ Van Riemsdijk, *Ruwaardschap*, 4. De opvolging van graaf Dirk VII door zijn dochter Ada in 1203 had geleid tot de Loonse successieoorlog, en de opvolging van Willem IV door Margaretha van Henegouwen in 1345 vormde de aanleiding voor de partijstrijd tussen Hoeken en Kabeljauwen.

⁸⁵ Met *Remi* wordt waarschijnlijk Raismes bij Valenciennes in Henegouwen bedoeld, een geliefde uitvalsbasis voor de jacht. Aangezien Margaretha begin maart alweer vanuit Le Quesnoy naar Zeeland vertrok lijkt Reims, of Saint-Rémy, gezien de afstand en Margaretha's conditie minder waarschijnlijk (Petit, *Itinéraires*, 565).

⁸⁶ Devillers, *Guerre*, 227; Devillers, *Naissance*, 275-82; Janse, *Jacoba*, 21.

⁸⁷ Chevalier-de Gottal, *Fêtes*, 122; Sommé, *Cérémonial*, 38-40.

⁸⁸ Devillers, *Naissance*, 282-83; Janse, *Jacoba*, 26.

⁸⁹ Petit, *Itinéraires*, 315, 565; Devillers, *Cartulaire V*, 763-64.

De naam die aan het meisje werd gegeven, *Jaque* of *Jacoba*, was ongebruikelijk en kwam in geen van beide families voor. Vermoedelijk kwam deze voort uit bijzondere verering van de apostel Jacobus. Bij langdurige kinderloosheid was het gebruikelijk dat er bedevaarten werden ondernomen om goddelijke bijstand af te smeken, waarbij in dit geval Jacobus mogelijk als de verlossende heilige werd gezien. In de periode voorafgaand aan Jacoba's geboorte waren diverse bedevaarten naar Santiago de Compostella ondernomen door Henegouwse ridders en leden van de Haagse hofhouding. De laatsten waren hiervoor betaald door de graaf en gravin.⁹⁰

Waarschijnlijk waren Willem en Margaretha teleurgesteld over de geboorte van een dochter in plaats van een zoon, maar het meisje werd direct opgenomen in het familienetwerk. Een maand na de geboorte bezocht Filips de Stoute Le Quesnoy. Of Margaretha van Male ook naar Henegouwen kwam is onbekend, maar ze schonk haar dochter een maand na de geboorte damherten voor het park van Le Quesnoy, en een jaar later een aapje, dat wellicht bedoeld was voor de kleine Jacoba.⁹¹ Eind augustus was Margaretha zelf ook alweer mobiel. Vanwege een heersende epidemie verliet ze Le Quesnoy en deed achtereenvolgens Bouchain, Atrecht en Mons aan, waar het stadsbestuur haar een diner aanbood. Vervolgens reisde ze naar Valenciennes en Douai en opnieuw naar Atrecht, waar ze in november de verloving bijwoonde van broer Antoon met Johanna van Sint-Pol.⁹²

Vanaf kerst 1401 waren Willem en Margaretha weer samen. Willem deed mee aan het vastenavondtoernooi dat in februari in Le Quesnoy werd georganiseerd. In april woonden ze samen de uitgebreide festiviteiten ter gelegenheid van Antoons huwelijk in Atrecht bij. Willem schitterde als toernooiridder, in een rijkelijk versierde wapenrusting, terwijl Margaretha hem met de overige dames vanaf de tribune gadesloeg.⁹³ Jacoba bleef vermoedelijk achter in Henegouwen, bij voedster Jeanne Costin, '*die amme tot Keynoit, die mijnre vrouwen zogede*' en de vrouwe van Marquette, een dame uit Margaretha's hofhouding, die toezicht hield op de opvoeding.⁹⁴ Niet lang daarna had Willem opnieuw een wapenrusting nodig, maar nu voor de echte strijd. Tijdens het beleg van Gorinchem, in de beginfase van de Arkelse oorlog, verbleven Margaretha en Jacoba veilig in het grafelijk fort in Beaumont.⁹⁵

Filips de Stoute regelde niet alleen de huwelijken van zijn kinderen zo gunstig mogelijk, maar beoogde hetzelfde te doen voor de volgende generatie. Zijn doel lijkt te zijn geweest om zoveel mogelijk kleinkinderen uit te huwelijken aan telgen van het Franse koninklijk huis. In 1403 werd afgesproken dat vier nakomelingen van Karel VI en Isabella van Beieren met kleinkinderen van Filips zouden trouwen. Aan de twee jaar oude Jacoba was de drie maanden oude jongste zoon prins Karel toebedacht.⁹⁶ Als dit huwelijk was doorgegaan zou Jacoba koningin van Frankrijk zijn geworden, maar dat kon toen nog niemand bevroeden.

Jacoba's werkelijke huwelijk, met Karels oudere broer Jan, maakte Filips niet meer mee. Hij stierf op 27 april 1404 in Halle, in het noord-oosten van Henegouwen, waar hij zich ernstig ziek op een draagbed, voortgetrokken door paarden, heen had laten brengen

⁹⁰ Janse, *Jacoba*, 26-29. Voor een mogelijk verband tussen Jacobus en zwangerschap zie Sommé, *Pélerins*, 9.

⁹¹ Nys, *Poils et plumes*, 132, 153; Petit, *Itinéraires*, 316.

⁹² Devillers, *Naissance*, 285-86; Finot, *Inventaire*, 161; Petit, *Itinéraires*, 316, 319, 565.

⁹³ Finot, *Inventaire*, 161; Petit, *Itinéraires*, 324; Pinchart, *Comptes*, 55, 58.

⁹⁴ Devillers, *Naissance*, 288; *Rekening der Testamentoren*, 225; Janse, *Jacoba*, 29, 52.

⁹⁵ Finot, *Inventaire*, 161-62; Devillers, *Naissance*, 287-88.

⁹⁶ Vaughan, *Philip the Bold*, 90-91.

vanuit Brussel. Doel van deze laatste reis was een bedevaart naar de kerk van Onze-Lieve-Vrouwe in Halle, een geliefde vorstelijke pleisterplaats met een beroemd Maria-beeld, waar ook Margaretha regelmatig kwam. Of zij aan het sterfbed van haar vader heeft gestaan is onbekend, Monstrelet vermeldt in zijn kroniek alleen de zoons. Margaretha toonde haar rouw om de dood van haar vader door de gordijnen en tapijten in haar kamer zwart te laten verven. Toen Albrecht van Beieren in december van hetzelfde jaar stierf waren beide stamvaders van de Bourgondisch-Beierse dynastieke unie overleden. Het was aan de volgende generatie om deze verder vorm te geven.⁹⁷ Margaretha schafte een grote hoeveelheid stof aan voor rouwkleding voor zichzelf en leden van de hofhouding en liet haar koets met zwart satijn bekleden voor de tocht naar Holland.⁹⁸

Conclusie

De eerste tien jaar van haar leven was Margaretha van Bourgondië een pion op het politieke speelveld van haar vader, die zijn oudste dochter zo gunstig mogelijk trachtte uit te huwelijken met het oog op de belangen van Bourgondië. Zij groeide aan het Bourgondische hof op in weelde en verkeerde veel in het gezelschap van haar oudere broer Jan. Hun opvoeding was vorstelijk. Het besef dat zij afstamden van het Franse koninklijk huis kregen de kinderen van Filips de Stoute en Margaretha van Male letterlijk met een gouden paplepel ingegoten. Het dubbele huwelijk van Kamerijk, dat met een tot dan toe ongekende Bourgondische praal en luister werd gevierd, moet haar standbesef nog hebben vergroot. Ondanks haar jonge leeftijd zal het haar niet zijn ontgaan hoeveel belang er aan haar huwelijk werd gehecht. Aan het Henegouws-Hollandse hof kreeg zij vervolgens de tijd om toe te groeien naar haar rol als gravin.

In deze periode bewoog Margaretha zich geheel binnen de lijnen van de conventies, ten dienste van zowel haar eigen dynastie als die van haar echtgenoot. Haar belangrijkste taak binnen de Beierse dynastie, het baren van een opvolger, volbracht zij in 1401 met de geboorte van dochter Jacoba.

⁹⁷ Monstrelet, *Chronique*, 87-88; Plancher, *Histoire générale* III, 200; Smit, *Vorst*, 60-61; Mathieu, *Marguerite*, 70: verwijst naar AEM, Trésorerie, Receuils, nr. 74, f 19.

⁹⁸ Devillers, *Cartulaire III*, 241-47; Devillers, *Guerre*, 210-15, 231-32.

2. Bondgenoot van Bourgondië

In de periode van januari tot maart van het jaar 1405 liet Margaretha's echtgenoot zich als graaf Willem VI huldigen in de Hollandse steden. Zeeland en Henegouwen volgden in de zomer.¹ Het is niet bekend in hoeverre Margaretha bij de Hollandse huldigingen aanwezig was. De eerste, op 12 januari in Leiden, heeft ze in elk geval niet meegemaakt.² Vermoedelijk was ze wel bij de laatste Hollandse inauguratie, die omstreeks 12 maart in Amsterdam plaatsvond. Volgens Smit hing de datum vermoedelijk samen met de processie van het Heilig Sacrament, die rond deze dag in Amsterdam plaatsvond.³ Wellicht was er die dag ook aandacht voor Willems lidmaatschap van de Orde van de Kousenband, 12 maart was namelijk ook de naamdag van Sint Joris, de beschermheilige van de Orde.⁴ Aan Margaretha van Bourgondië en Margaretha van Kleef viel de eer van het lidmaatschap van deze orde in 1405 ten deel. Als *'Lady of the Garter'* ontvingen zij kleding van de Engelse koning. Mogelijk gebeurde dit naar aanleiding van Albrechts dood, het lidmaatschap werd soms ter ere van overleden leden aan familieleden aangeboden. Dames droegen het Ordeteken, de Kousenband, niet onder de linker knie, maar aan de linkerbovenarm. De kledingdistributie aan dames kon eenmalig zijn, maar in dit geval was dat niet zo. Ook in 1416 ontvingen Willem en Margaretha blauw laken van de koning van Engeland om kleding te maken voor het feest van Sint Joris.⁵

Kort na de feestelijkheden zal Margaretha vermoedelijk weer naar het zuiden zijn vertrokken en zich in rouw hebben gehuld, want haar moeder overleed enkele dagen later. Het is niet duidelijk of de nieuwe gravin van Henegouwen-Holland bij de begrafenis op 25 maart in Lille aanwezig was, maar gezien haar betrokkenheid bij haar familie lijkt me dit wel aannemelijk.⁶ Zeker is dat Margaretha op 10 juli samen met Willem werd gehuldigd in de belangrijkste stad van Henegouwen, Mons. Ze ontving van de stad een geschenk met een persoonlijk tintje: een gouden drinkkom met handvaten en een geëmailleerd deksel dat, refererend aan haar naam, met *'margherittes'* was versierd.⁷

In dit hoofdstuk, over de periode waarin Margaretha van Bourgondië gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland was (1404-17), ligt de nadruk op de rol die zij speelde binnen de pre-Bourgondische dynastieke unie, waarvoor haar huwelijk en dat van haar broer de basis vormden. In dit Beiers-Bourgondische bondgenootschap waren de drie zoons van Filips de Stoute betrokken die heersten over verschillende delen van zijn erfenis, te weten Jan zonder Vrees, Antoon van Brabant en Filips van Nevers. Zij werkten intensief samen, zowel met elkaar als met de Beierse broers Willem VI en Jan van Beieren. De

¹ Willem IV volgens de Henegouwse telling.

² Ze was op 7 januari met Jacoba uit Mons vertrokken, maar bevond zich op 11 januari pas halverwege de route, in Brabant (Devillers, *Guerre*, 231-32; Smit, *Vorst*, 146; Finot, *Inventaire*, 177).

³ Smit, *Vorst*, 146-47.

⁴ Willem had in 1390 tijdens het Smithfield Toernooi het door de Engelse koning Richard II aangeboden lidmaatschap van de Orde van de Kousenband aanvaard. De jaarlijkse bijeenkomst van de Orde van de Kousenband in Engeland vond plaats rond zijn sterfdag, 23 april (Boulton, *Knights*, 103, 152; Lindenbaum, *Smithfield Tournament*).

⁵ Boulton, *Knights*, 142; Collins, *Garter*, 79-83, 164-70, 301-03; Van Mieris, *Charterboek IV*, 371.

⁶ Petit, *Itinéraires*, 346.

⁷ *'1 godet de fin or à couvercle esmaillet et ouvret à fachons de margherittes'* (Devillers, *Cartulaire III*, 256; ; Finot, *Inventaire*, 164; Scufflaire, *Serments*, 118; Smit, *Vorst*, 147).

vorsten boden elkaar onderling hulp en bijstand, vooral in de periode 1405-15.⁸ Margaretha was een belangrijke schakel in dit dynastieke verbond.

2.1 Het grafelijk bestuur (1404-17)

Als gravin van Henegouwen, Holland een Zeeland nam Margaretha diverse taken waar binnen het grafelijk bestuur. Zij trad meerdere malen op als vertegenwoordiger of plaatsvervanger van haar echtgenoot. De informatie hierover is schaars, en hoe vaak dit gebeurde is onbekend, maar in elk geval in de jaren 1405, 1407 en 1416 (Tabel 2.1).

Na zijn huldiging, in juli 1405, had Willem de Henegouwse Staten verzocht om een financiële bijdrage aan de Arkelse oorlog in de vorm van een bede. Kort daarna vertrok hij naar Holland voor het beleg van Hagestein. De vertegenwoordigers van geestelijkheid, edelen en steden kwamen in augustus bijeen om het 'definitieve antwoord' dat zij aan Margaretha moesten geven voor te bereiden. Twee dagen later verschenen ze voor de gravin en haar raad in Le Quesnoy, maar dit leidde niet tot de gewenste toezegging. Margaretha ontbood de Statenvertegenwoordigers daarom opnieuw naar Le Quesnoy op 20 september, maar weer zonder het gewenste resultaat.⁹ Op 12 december moesten de Staten zich komen verantwoorden bij Willem zelf, in zijn legerkamp bij Hagestein. Ze verontschuldigten zich dat ze nog geen definitief antwoord hadden gegeven en vroegen om uitstel tot januari.¹⁰ Dat het besluit steeds werd uitgesteld lag vermoedelijk niet aan Margaretha's gebrek aan overtuigingskracht, het rekken van de besprekingen was gebruikelijk bij bede-onderhandelingen. Mons zegde uiteindelijk een bedrag van 3.000 kronen toe dat Willem een jaar later, na zijn terugkomst, wist te verhogen naar 4.000 kronen.¹¹

Begin 1407 trad Margaretha opnieuw op als vertegenwoordiger van haar echtgenoot, maar nu in Holland, terwijl Willem in Henegouwen verbleef. In een door de gravin vanuit Den Haag uitgevaardigde oorkonde is dit als volgt verwoord: '*want onse lieve heer en geminde geselle buten sinen Lande van Hollandt ende van Zeelant is, so gebieden wy van sijnre wegen...*'.¹² Ze heeft zich in deze periode bezig gehouden met de aanpassing van de muntwaarde en een conflict met de hertog van Brabant. Aan het eerste heeft zij vermoedelijk geen actieve bijdrage geleverd. De graaf had kort daarvoor in overleg met raad en steden van Holland en Zeeland de muntwaarden aangepast. Begin februari ontving Margaretha met haar raad vertegenwoordigers van de steden en paste op hun verzoek de waarde van een aantal munten opnieuw aan.¹³ Bij de tweede kwestie zal zij meer zijn geweest dan alleen formeel vertegenwoordigster, aangezien het ging om een conflict tussen haar echtgenoot en haar broer Antoon, de hertog van Brabant. Mogelijk heeft Margaretha hierin als tussenpersoon een bemiddelende rol gespeeld. In maart zond zij vanuit Den Haag een brief naar Willem met antwoorden van Antoon en de steden Brussel en Leuven, aangaande zeeroovers die gevangen werden gehouden in Steenberghe, waar Willem zich op dat moment met zijn Raad bevond. Waarschijnlijk ging het om Brabantse

⁸ Stein, *Staten*, 41.

⁹ Bocage, *États*, 73; Devillers, *Guerre*, 233-34; Devillers, *Inventaire*, LXXV, LXXVI.

¹⁰ Willem spoorde ook de Hollanders die nog geen morgengeld hadden betaald in niet mis te verstane bewoordingen aan om over de brug te komen (Bos-Rops, *Geld*, 135).

¹¹ Devillers, *Guerre*, 236-37. Pas in het najaar van 1406, na het huwelijk van Jacoba, werd een algemene toezegging voor een bede gedaan (Arnould, *Dénombrements*, 146).

¹² Van der Chijs, *Munten*, 287.

¹³ Prevenier en Smit, *Dagvaarten Holland I*, nr. 703; Van Riemsdijk, *Tresorie*, 213-216, 531; Van der Chijs, *Munten*, 287.

zeerovers, ‘die op de Hollandsche stroomen zeeroof hadden gepleegd’. In hoeverre het conflict werd bijgelegd is onduidelijk.¹⁴

Later in hetzelfde jaar ontving Margaretha twee maal de Henegouwse Statenvertegenwoordigers. Willem verbleef in deze periode vermoedelijk in Holland vanwege de Arkelse oorlog. In juli werd in Mons een kwestie besproken die de Staten eerder in Le Quesnoy aan haar hadden voorgelegd, en waarop zij vervolgens een antwoord van Willems raad hadden ontvangen. In september 1407 verklaarde de hertog van Gelre Holland tot vijand. Enkele dagen later kwamen vertegenwoordigers van adel en steden bijeen te Le Quesnoy. Margaretha vroeg hen advies over de verdediging van Henegouwen, naar aanleiding van een bericht dat zij van haar echtgenoot had ontvangen.¹⁵

In het voorjaar van 1416 tenslotte trad Margaretha samen met de heer van Culemborg en Walrave van Brederode in Holland op als stadhouder, terwijl Willem in Engeland verbleef om er samen met Rooms-koning Sigismund vredesbesprekingen met Frankrijk te leiden. Met welke kwesties zij zich in deze periode heeft bezig gehouden is onbekend.¹⁶

Periode	Graafschap	Verblijfplaats graaf
Aug-dec 1405	Henegouwen	Holland
Jan-mrt 1407	Holland	Henegouwen
Juli, sep 1407	Henegouwen	waarschijnlijk Holland
Mei-juni 1416	Holland	Engeland

Tabel 2.1: Margaretha van Bourgondië als vertegenwoordiger of plaatsvervanger van graaf Willem VI.¹⁷

Willem hield zijn echtgenote op de hoogte van belangrijke ontwikkelingen, zoals in het najaar van 1410 over de gespannen relatie met de Friezen.¹⁸ In het voorjaar van 1412 trokken Willem en Margaretha samen naar Amersfoort, waar troepen waren gelegerd voor de eindfase van de Arkelse oorlog. Eind juli werd een vredesovereenkomst bereikt. De reden van Margaretha’s aanwezigheid was vermoedelijk vooral ceremonieel. Eind augustus was zij terug in Mons, waar zij door vertegenwoordigers van het stadsbestuur werd bezocht.¹⁹

Naast bestuurs-, bemiddelings- en ceremoniële taken nam Margaretha mogelijk ook een andere veel voorkomende vrouwenrol op zich, die van smekeling. Dit werd althans gesuggereerd tijdens de onderhandelingen over een verzoening tussen Willem VI en Dordrecht na een ‘stadsgreep’ in 1407. Tijdens een aanvaring tussen Hoekse gezagsdragers en Kabeljauwse stedelingen was Jan van de Maalstede, schout van Steenberg, gevangen genomen. De stedelingen stelden voor dat gravin Margaretha hen zou verzoeken om hem vrij te laten, aangezien hij onschuldig was.²⁰ De stad zou vervolgens bereid zijn om dit te doen: ‘Item, so sal myn genadige vrouwe van Hollant bidden der stat van Dordrecht voir

¹⁴ In mei vond in Steenberg een dagvaart plaats over de berechting van de zeerovers (Prevenier en Smit, *Dagvaarten Holland I*, nr. 704, 709).

¹⁵ Bocage, *États*, 76; Devillers, *Inventaire*, XLIX, LXXVI; Waale, *Arkelse oorlog*, 123-24.

¹⁶ Van Riemsdijk, *Tresorie*, 216, 533; Janse, *Jacoba*, 89-91.

¹⁷ Referenties: zie hoofdtekst (paragraaf 2.1).

¹⁸ Janse, *Grenzen*, 180.

¹⁹ Waale, *Arkelse oorlog*, 140-41; Devillers, *Naissance*, 463; Devillers, *Guerre*, 239.

²⁰ Vermoedelijk was hij een Kabeljauw. Zijn naam komt voor op een lijst met leden van het Kabeljauws verbond van 1391 (Waale, *Arkelse Oorlog*, 127, 241; zie ook Van Gent, *Pertijelike Saken*, 436).

Jan van der Maelsteden, also hi onnoselic in der saken toegecomen is, ende die stat sallen om beden wille van mynre genadiger Vrouwen quyt laten'. De graaf bepaalde enige tijd later dat Maalstede na betaling van een boete mocht worden vrijgelaten. In hoeverre hij dit aan Margaretha te danken had is onbekend.²¹

2.2 Het Beiers-Bourgondische familienetwerk (1404-11)

De invloedssfeer van de graaf van Henegouwen-Holland strekte zich uit buiten de grens van zijn eigen graafschappen, en hetzelfde gold voor Margaretha's actieradius. In juni 1407 ging een '*besloten brieve*' van haar rond onder de leden de Staten van Vlaanderen. Helaas is niet bekend waar deze over ging.²² De internationale kwesties waarbij zij werd betrokken hadden meestal betrekking op het Beiers-Bourgondische familienetwerk. In het jaar 1404, waarin Margaretha gravin van Henegouwen-Holland werd, hadden ook haar broers Jan en Antoon de vorstelijke status bereikt. Antoon werd aanvankelijk ruwaard, en na de dood van hertogin Johanna in 1406 hertog van Brabant en Limburg. Jan was sinds de dood van zijn vader hertog van Bourgondië. Na het overlijden van Margaretha van Male in 1405 kwamen daar de graafschappen Vlaanderen, Artesië en Bourgondië bij.²³ Margaretha had met beide broers een goede verstandhouding en voor Willem gold hetzelfde, al waren er met Brabant wel eens conflicten.

De band met Bourgondië werd in de zomer van 1405 nog eens extra aangehaald. Jan zonder Vrees, Willem en Antoon sloten op 21 juli in Le Quesnoy een drievoudig verbond, waarin ze elkaar wederzijdse hulp en bijstand beloofden, vanwege hun 'familiebanden en huwelijksallianties'.²⁴ De Bourgondische hertog stond hierdoor in Frankrijk sterker tegenover zijn rivaal Lodewijk van Orléans, broer van de Franse koning, die sinds de dood van Filips de Stoute een overheersende rol speelde aan het Franse hof. Margaretha bevond zich in de aanloop naar dit verbond in het gezelschap van haar echtgenoot, een indicatie dat zij wellicht bij voorbereidende besprekingen betrokken was. Alleen al haar aanwezigheid zal positief hebben bijgedragen, zij verpersoonlijkte immers de band tussen beide huizen. Direct na de huldiging in Mons bezocht zij samen met haar echtgenoot broer Jan in Douai en reisde vervolgens met Willem terug naar Le Quesnoy, waar een week later de overeenkomst werd bezegeld.²⁵ Als direct resultaat kreeg Holland militaire steun van Bourgondië in de Arkelse oorlog. Enkele jaren later speelde het bondgenootschap opnieuw een belangrijke rol. Willem van Beieren en Jan van Bourgondië trokken gezamenlijk ten strijde tegen de Luikenaren, die met steun van Lodewijk van Orléans tegen hun elect Jan van Beieren in opstand waren gekomen. De zwagers kwamen als overwinnaars uit de slag bij Othée, waarmee de opstand in 1408 genadeloos werd neergeslagen.²⁶

Margaretha kwam nog steeds regelmatig in Brabant. In mei 1409 organiseerde Antoon ter ere van haar komst een toernooi, bal en banket in Brussel.²⁷ De aanleiding voor de feestelijkheden is niet bekend. Wellicht schafte ze bij deze gelegenheid de juwelen aan die zij Antoon in juli schonk bij zijn tweede huwelijk, met Elisabeth van Görlitz.²⁸ Margaretha maakte, met een groot aantal andere voorname gasten, alle feestelijkheden

²¹ Van Mieris, *Charterboek IV*, 45-46, 76-79, 80-82; Van Herwaarden e.a., *Dordrecht*, 147-49.

²² Zoete, *Handelingen Vlaanderen 1*, 216-17.

²³ Stein, *Staten*, 40; Vaughan, *John*, 7-8.

²⁴ '*prochaineté de lignage et alliances de mariage*' (Plancher, *Histoire générale III*, nr. 247).

²⁵ Finot, *Inventaire*, 163; Petit, *Itinéraires*, 349.

²⁶ Schnerb, *Jean*, 172, 258-75; Vaughan, *John*, 30-34, 49-63, 241-42.

²⁷ '*pour la venue de la comtesse de Hollande*' (Chevalier-de Gottal, *Fêtes*, 106; Uyttebrouck, *Gouvernement*, 36).

²⁸ Devillers, *Cartulaire VI*, 5-6.

mee in de drie dagen die aan het huwelijk voorafgingen, en die aanvingen met een banket aan het hof. Ze overnachtte met de rest van het hoge gezelschap in het kasteel op de Coudenberg. Na de voltrekking van het huwelijk, op 16 juli in de Sint-Jacobskerk, was er opnieuw een feestelijke maaltijd, gevolgd door een twee dagen durend toernooi en een jachtpartij. Pas vier dagen na de bruiloft verlieten de eerste hooggeplaatste gasten de stad.²⁹

In augustus van hetzelfde jaar was Margaretha aanwezig bij een bijeenkomst van de drie vorsten in Lille. De aanleiding was een conflict tussen Willem en Antoon over een lening van Johanna van Brabant aan Albrecht, die nooit was terugbetaald. Daarnaast was er langlopende onenigheid over achterstallige betalingen van Johanna's douarie. Gezien de gespannen situatie in Frankrijk kon Jan zonder Vrees geen conflict tussen zijn bondgenoten gebruiken. Hij trad daarom op als bemiddelaar.³⁰

In Frankrijk was een burgeroorlog ontstaan tussen de aanhangers van de Bourgondische hertog en zijn tegenstanders, de Armagnacs. Na een tijdelijk periode van verzoening in 1406 verhardden de verhoudingen zich opnieuw. Jan van Bourgondië ontdeed zich van zijn belangrijkste rivaal, de hertog van Orléans, door hem in november 1407 in Parijs te laten vermoorden. Zijn juristen liet hij als verantwoording aanvoeren dat de hertog een tiran was geweest, die er duistere praktijken op na hield, maar niet iedereen was hiervan eenvoudig te overtuigen. Willem trad op als bemiddelaar in het conflict dat ontstond tussen de hertog van Bourgondië en de Franse koningin.³¹ Ook Margaretha stond haar broer op verschillende manieren bij. In augustus 1411 bezocht ze hem in Douai. Vermoedelijk heeft de hertog haar en Antoon tijdens dit bezoek om hulp gevraagd vanwege de penibele situatie in Frankrijk. Na enkele overwinningen had Jan het beleg van Montdidier moeten staken, onder andere vanwege de desertie van Vlaamse troepen. Hij en zijn tegenstanders trokken op naar Parijs, en Jan zocht hulp bij zijn bondgenoten. In september verzocht Margaretha Valenciennes om de hertog van Bourgondië bij te staan in zijn strijd tegen de Armagnacs. De Henegouwse stad zegde hulp toe, in de vorm van geld en wapens.³²

2.3 Onderhandelaar voor Bourgondië (1414-15)

Ook in Henegouwen werd de dreiging van de oorlog in Frankrijk gevoeld. Naar aanleiding van de opstand van de Cabochiens in april 1413 zocht Margaretha met Jacoba en Jan van Touraine een veilig heenkomen in Holland en Zeeland. Henegouwen werd geteisterd door zowel Bourgondische als Franse troepen die door het graafschap trokken. Misschien was dit één van de redenen waarom Margaretha zelf in de periode 1414-15 een prominente rol ging spelen in de Franse partijstrijd, in de traditionele vrouwenrol van smekeling en bemiddelaar.³³

Zoals gezegd werd het hogelijk gewaardeerd wanneer laatmiddeleeuwse vorstinnen bij conflicten een bemiddelende rol speelden. Deze rol had een ritueel aspect, de smeekbede, een terugkerend thema in laatmiddeleeuwse kronieken. Hierbij vroeg een vorstin, op haar knieën en met betraande ogen, haar echtgenoot of een ander familielid om gratie te verlenen of vrede te sluiten. De smekende vrouw maakte het mogelijk dat partijen tot

²⁹ Chevalier-de Gottal, *Fêtes*, 113-20.

³⁰ Schnerb, *Jean*, 513; Bos-Rops, *Douarie*, 87.

³¹ Janse, *Jacoba*, 53-54; Vaughan, *John*, 70-75, 80-81; Schnerb, *Jean*, 181-82, 205-10.

³² Devillers, *Cartulaire III*, 506; Id, *Naissance*, 468; Id, *Particularités I*, 5; Petit, *Itinéraires*, 381; Schnerb, *Jean*, 533-37; Vaughan, *John*, 84-91.

³³ Janse, *Jacoba*, 71-72; Van Riemsdijk, *Tresorie*, 220; Schnerb, *Jean*, 562-75; Vaughan, *John*, 100-101.

elkaar kwamen zonder gezichtsverlies. Degene aan wie de smeekbede was gericht gaf immers toe uit liefde voor de betreffende dame, gewoonlijk zijn echtgenote of een familielid. Een bekend voorbeeld is de zwangere Filippa van Henegouwen, die haar echtgenoot Eduard III van Engeland in 1347 smeekte om de burgers van Calais genade te verlenen. Bij de vrede van Doornik in 1385 liet Filips de Stoute zich door drie dames vermurwen om vrede te sluiten met het opstandige Gent, te weten zijn echtgenote Margaretha van Male, Johanna van Brabant en schoondochter Margaretha van Beieren. Het rituele karakter van dergelijke smeekbedes nam niet weg dat vorstinnen ook op een meer inhoudelijke en zakelijke manier hun rol van bemiddelaar vervulden. Isabella van Portugal is hiervan een goed voorbeeld.³⁴

Als vorstelijk onderhandelaar nam Margaretha wellicht een voorbeeld aan haar moeder, Margaretha van Male, die als erfdochter van Vlaanderen door haar echtgenoot Filips de Stoute vooral werd ingezet wanneer er met de Vlamingen onderhandeld moet worden. Zij had in 1394 moeizame onderhandelingen gevoerd met de Staten van Vlaanderen over een bede, die was bedoeld om de kruistocht van zoon Jan te financieren. Zij had precieze instructies meegekregen van haar echtgenoot en had hierdoor weinig onderhandelingsruimte. De Vlaamse steden wilden aanvankelijk niet meer dan de helft van het gevraagde bedrag betalen, waardoor een impasse dreigde te ontstaan. Margaretha van Male voerde in aanwezigheid van haar zoon en de kanselier meerdere gesprekken met alle individuele delegaties en wist de toezegging omhoog te krijgen, waarbij ze zelf vrijstelling voor armlastige abdijen en ziekenhuizen inbracht. De hertog stemde in met het door zijn echtgenote bereikte resultaat.³⁵

Wellicht heeft ook Jan zonder Vrees hiervan geleerd dat het inzetten van een dame als onderhandelaar effectief kon zijn. Toen Franse koninklijke troepen optrokken richting Artesië vroeg hij aan zijn zuster Margaretha, broer Antoon en vertegenwoordigers van de Vlaamse Vier Leden om zijn belangen te behartigen. Zelf kon hij niet voor de koning verschijnen, aangezien hij tot rebel was verklaard en werd beschuldigd van majesteitsschennis. Margaretha en Antoon waren geschikte onderhandelaars omdat zij niet direct bij het conflict betrokken waren, maar door familiebanden wel nauw verbonden met beide partijen. In brieven duidde de koning hen aan als zijn 'neef uit Brabant en nicht uit Henegouwen'.³⁶

In de voorbereidende fase van de onderhandelingen bezocht Margaretha op 17 juni 1414 met haar gevolg Jan zonder Vrees in Douai en verbleef daar enkele dagen.³⁷ Eind juni begaf ze zich, volgens Monstrelet met een zeer edel gevolg en 200 paarden, naar Saint-Quentin, waar zij de koning en diens oudste zoon, de hertog van Guyenne, ontmoette.³⁸ Enige dagen later vond opnieuw een ontmoeting plaats, deze keer in Péronne, waarbij ook Antoon aanwezig was. Na de gebruikelijke beleefdheden gaf Margaretha volgens de kroniek van Pintoin, een geestelijke van de abdij van Saint-Denis, die door zijn nabijheid tot het Franse hof vaak goed geïnformeerd was, een langdurige uiteenzetting om de daden van haar broer te rechtvaardigen. Daarna wierp zij zich aan de knieën van de koning en

³⁴ Devaux, *Médiatrice*; Offenstadt, *Femmes et paix*, 327-332; Sommé, *Isabelle*, 385-87.

³⁵ De Hemptinne, *Marguerite de Male*, 486-489.

³⁶ 'cousin de Brabant et cousine de Haynnau' (Schnerb, *Arras*, 50; Finot, *Paix*). Over de betrokkenheid van Vlaamse volksvertegenwoordigers, zie: Blockmans, *Volksvertegenwoordiging*, 305.

³⁷ Ook op 2 mei ontmoetten Margaretha en Jan zonder Vrees elkaar, in Bouchain (Petit, *Itinéraires*, 409; Pinchart, *Comptes*, 21).

³⁸ Monstrelet, *Chronique III*, 13.

smeekte hem nederig om eventuele wrok te laten varen, waarbij ze eindeloos herhaalde dat haar broer nooit anders had gewild dan de koning te gehoorzamen.³⁹

Margaretha deed dus haar best, maar haar inspanningen hadden niet het gewenste effect. De door de Armagnacs beheerste koning eiste persoonlijke verontschuldiging van Jan zonder Vrees. Tegenover vertegenwoordigers van de Vlaamse adel, geestelijkheid en Vier Leden, die apart werden ontvangen, werd zelfs gedreigd met confiscatie van Bourgondië, Vlaanderen en Artesië.⁴⁰ Terwijl het koninklijk leger verder optrok en in juli Atrecht bereikte vonden vervolggesprekken plaats in Kamerijk en Bapaume. Omdat de koning vanwege één van zijn ziekteaanvallen was afgehaakt had zijn oudste zoon inmiddels diens plaats ingenomen aan de onderhandelingstafel, maar de gesprekken leverden nog steeds niets op. Margaretha ontmoette de koning, dan wel diens vertegenwoordigers, elf keer in de periode van juni tot september 1414, maar pas vanaf eind augustus leidde dit tot concrete resultaten.⁴¹ Terwijl de Franse troepen voor Atrecht lagen bevond Jan zonder Vrees zich in Lille, waar hij niet alleen Margaretha, Antoon en de Staten van Vlaanderen raadpleegde, maar ook contact had met gezanten van de Engelse koning Hendrik V.⁴²

Volgens Pintoin zocht Margaretha de kroonprins nog steeds voortdurend op en smeekte zij hem op haar knieën, snikkend en met tranen in haar ogen, om vrede.⁴³ Hierbij benadrukte ze de nauwe familiebanden: Antoon en zij waren neef en nicht van de koning, en drie van zijn kinderen waren getrouwd met leden van de Bourgondische en Beierse dynastie. Ze werkte zo in op het gemoed van de prins, dat hij uiteindelijk instemde met een vredesverdrag en zijn vorstelijke medestanders overhaalde dit ook te doen.⁴⁴ In werkelijkheid verhoogde ook de vrees voor een akkoord tussen Bourgondië en Engeland, in combinatie met een aanval van dysenterie onder de Franse troepen, de wil aan Franse kant om tot onderhandelingsresultaten te komen. Welke inhoudelijke bijdrage Margaretha aan de onderhandelingen heeft geleverd is onbekend, maar het is nauwelijks voorstelbaar dat zij tijdens de genoemde elf ontmoetingen alleen maar op de emotie heeft gespeeld en steeds dezelfde woorden heeft herhaald, zoals deze kroniek doet voorkomen. Andere beschrijvingen door tijdgenoten zijn bondiger, Pierre de Fénin bijvoorbeeld vermeldt slechts dat zij naar de koning ging en zodanig handelde dat deze vrede sloot met Jan. Hij vermeldt tot drie keer toe dat zij de vrede van Atrecht tot stand heeft gebracht, en benadrukt hierbij de familierelatie.⁴⁵ Ook Monstrelet is beknopt, hij vermeldt eenvoudig

³⁹ *'Après les compliments d'usage, la comtesse présenta longuement la justification de son frère le duc de Bourgogne; puis se jetant aux genoux du roi, elle le supplia humblement de l'avoir pour recommandé, et de daigner oublier, par un effet de sa bonté accoutumée, le ressentiment qu'il pouvait avoir conçu contre lui ... elle ne cessa de répéter qu'elle savait bien que son frère avait toujours voulu et voulait obéir aux ordres du roi.'* (Rel. de Saint-Denis, Chron V, 347-349).

⁴⁰ Schnerb, Arras, 51.

⁴¹ Devillers, *Cartulaire IV*, 14-15; Schnerb, *Jean*, 593-94. Margaretha reisde in de periode van 11 juli tot 10 oktober 1414 twee keer af: *'deux voyages que M^e fist envers le roy et mgr de Bourgoigne'* (Pinchart, *Comptes*, 18, 22).

⁴² Zoete, *Handelingen Vlaanderen 2*, 852-56.

⁴³ *'Pendant plusieurs jours elle ne cessa, à toute heure, à tout moment, de le presser instamment, du ton le plus caressant, d'accueillir avec bonté la soumission de son frère le duc de Bourgogne... elle était sans cesse à ses genoux ... les larmes aux yeux et en sanglotant'* (Rel. de Saint-Denis, Chron V, 381).

⁴⁴ *'Elle fit si bien, et prit un tel ascendant sur l'esprit du jeune prince, qu'il s'engagea non seulement à conclure un traité de paix, mais encore à le faire accepter par les autres princes'* (Rel. de Saint-Denis, Chron V, 381).

⁴⁵ *'la duchesse de Hollande ... ala devers le roy Charles, et traita tant que le duc Jehan eut paix au roy Charles (...). Quant la duchesse de Hollande eult fait le traité ... ceux de la ville d'Arras en furent bien joyeux'* (Fénin, *Mémoires*, 49-51).

dat Antoon, Margaretha en de Vlaamse delegatie om tien uur 's ochtends bij de koning kwamen om te onderhandelen, dat zij opgetogen werden ontvangen en dat de vrede kort daarna bekend werd gemaakt.⁴⁶

Na nogmaals vijf dagen van overleg werd de bereikte vrede van Atrecht op 4 september met trompetgeschal bekendgemaakt. Deze werd om negen uur 's avonds buiten de stad geproclameerd door de Franse kanselier, in aanwezigheid van de kroonprins. Antoon en Margaretha waren de eersten die de vrede namens hun broer bezworen, gevolgd door zijn andere vertegenwoordigers. Zij verklaarden dat indien hun broer zich niet aan de vredesovereenkomst zou houden, zij hem in de toekomst van iedere vorm van raad en bijstand zouden onthouden. Een opgetogen menigte riep 'Noël!'.⁴⁷ Tegen middernacht toog het gezelschap, inclusief Antoon en Margaretha, naar de stadspoorten van Atrecht om de inwoners van de vrede op de hoogte te stellen en de stadsklokken te laten luiden. De vredesvoorwaarden waren niet ongunstig voor Jan zonder Vrees, al was het maar omdat in een geheime overeenkomst, die door de dauphin, Margaretha en Antoon was gesloten naast het publieke verdrag, was vastgelegd dat de hertog Atrecht zou behouden en dat zijn aanhangers amnestie zouden krijgen. De volgende dag informeerde Margaretha de Henegouwse hoofdstad Mons.⁴⁸

Hiermee was haar rol echter nog niet uitgespeeld. In het verdrag was vastgelegd dat Margaretha met de andere onderhandelaars de stadssleutels van Atrecht naar de Franse koning zou brengen en hem namens de hertog van Bourgondië om vergiffenis zou vragen voor enig onrecht dat deze hem had aangedaan. Ook moesten de onderhandelaars ervoor zorgen dat de hertog, die zich tot dan toe op afstand van de onderhandelingen op de hoogte had laten houden, het verdrag persoonlijk zou ratificeren. Maar omdat over belangrijke geschilpunten, zoals amnestie voor de aanhangers van Jan zonder Vrees, in het verdrag niets concreet was geregeld, sleepten de onderhandelingen zich nog bijna een jaar lang voort.

Nadat Jan, Antoon en Margaretha in Lille hadden gesproken over het vervolg was de Bourgondische hertog midden oktober te gast bij Willem en Margaretha in Le Quesnoy. In de tussentijd hadden vertegenwoordigers van de eerdere onderhandelaars met de Franse koning en kroonprins gesproken, maar deze wilden alleen verder praten met door Jan zonder Vrees officieel gemachtigde personen. Op 16 oktober benoemde deze daarom Antoon en Margaretha, de bisschop van Doornik en een aantal raadsheren en vertegenwoordigers van de Staten van Vlaanderen tot zijn gemachtigden voor de vervolgbesprekingen.⁴⁹ Het bestuur van zijn noordelijke gebiedsdelen droeg hij tijdelijk over aan zijn oudste zoon Filips van Charolais, de latere hertog Filips de Goede, terwijl hij zelf voor een jaar naar Bourgondië vertrok. Margaretha had vanaf dat moment schriftelijk contact met Filips over de onderhandelingen. In de tweede helft van december liet zij hem weten dat deze op 3 januari te Senlis zouden plaatsvinden. Kort erna schreef zij hem vanuit Bavay, een vesting nabij Le Quesnoy, het volgende:

⁴⁶ Monstrelet, *Chronique III*, 31-32.

⁴⁷ 'Noël' is het kerstfeest, maar werd ook gebruikt als algemene vreugdekreet.

⁴⁸ Devillers, *Cartulaire IV*, 14-15; Devillers, *Naissance*, 470; Schnerb, *Jean*, 595; Schnerb, *Arras*, 53-54; Vaughan, *John*, 199-200.

⁴⁹ Zoete, *Handelingen Vlaanderen 2*, 883, 890-92; Devillers, *Cartulaire IV*, 16-18.

Zeer beminde en zeer geliefde neef,

Na alle voorafgaande vriendelijke aanbevelingen kunt u goed weten hoe ik u eerder brieven heb geschreven, toen ik mij bij de koning en de hertog van Guyenne bevond, om u te laten weten dat de bijeenkomst, die door uw oom, mijn zeer geliefde en beminde heer, de hertog van Brabant, en mij was vastgesteld voor 3 januari aanstaande in Senlis, met acht dagen is uitgesteld, waarover ik nog helemaal geen nieuws heb ontvangen. Maar als hier geen bezwaar tegen is, als de genoemde bijeenkomst niet wordt afgezegd, zijn de heer van Brabant en ik van plan om aanstaande zaterdag te vertrekken en te overnachten in het kasteel in Cambrésis, als het onze Heer behaagt.

Daarom, zeer geliefde en zeer beminde neef, vraag ik u nadrukkelijk en vanuit mijn hart, de vertegenwoordigers van uw vader, mijn zeer geliefde en zeer beminde broer, de hertog van Bourgondië, die bij deze bijeenkomst aanwezig moeten zijn, dit op te dragen en hen te informeren, zodat er bij hen geen enkele fout is waardoor ze niet op de juiste tijd en plaats bij hem en mij aanwezig zijn. Want ik zal u hierover niet meer schrijven als de afgesproken bijeenkomst niet wordt afgezegd. En, zeer beminde en geliefde neef, laat er geen enkele fout zijn in de hiervoor genoemde zaken, noch bij u noch bij de vertegenwoordigers van mijn zeer geliefde heer. Als u mij dat plezier doet zal ik u zeer dankbaar zijn, zeer beminde en zeer geliefde neef. Moge de Heilige Geest u bewaren en een goed en lang leven geven. In haast geschreven in Bavay, op de voorlaatste dag van december.

*Uw tante, de hertogin van Beieren, gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland*⁵⁰

In januari 1415 bevond Margaretha zich inderdaad in Senlis, zo'n 40 kilometer ten noord-oosten van Parijs. Ze werd vergezeld door een indrukwekkend gevolg (*'grande et notable compagnie'*) en de Vlaamse delegatie. Vervolgens arriveerden de hertog van Brabant, de bisschop van Doornik en de raadsheren van de hertog van Bourgondië. Ondanks de urgentie die spreekt uit Margaretha's brief gebeurde er niet veel. De Vlamingen, die meer dan 80 dagen van huis waren, meldde over Senlis dat zij er *'langhe verbeiden zonder yet te doene'*. Uiteindelijk werden de onderhandelaars uitgenodigd om naar Saint-Denis te komen. Willem had zijn echtgenote verboden om verder dan Senlis te gaan, vermoedelijk vertrouwde hij de situatie in Parijs niet. Jan zonder Vrees echter noemde haar aanwezigheid in een brief van 10 februari *'très nécessaire et exp dient'*, zeer noodzakelijk en nuttig, en drong erop aan dat zij zich weer bij de rest van het gezelschap aansloot.⁵¹ Margaretha heeft hieraan, wellicht mede uit tactische overwegingen, geen gehoor gegeven.

In Senlis werd Margaretha vorstelijk ontvangen door de dauphin en de hertog van Berry. Ze ontving er voornamelijk gasten, onder wie de hertogin van Bourbon, die haar een aantal dagen gezelschap hield, en bleef betrokken bij de onderhandelingen. Vanuit Senlis verstuurde zij op 18 februari 1415 een brief aan de bisschop van Doornik en overige raadsheren van Jan zonder Vrees, waarin zij hen op het hart drukte de boodschap die haar

⁵⁰ Vertaling van: ADN, B 1190, 17.855 (afschrift, in Middelfrans). Margaretha verbleef met Willem in Bavay van 29 tot 31 december (Pinchart, *Comptes*, 32). Zie ook Zoete, *Handelingen Vlaanderen* 2, 897-98

⁵¹ Monstrelet, *Chronique III*, 59; Schnerb, *Jean*, 598; Finot, *Paix*, 80; Zoete, *Handelingen Vlaanderen* 2, 901-03.

raadsheren zouden overbrengen serieus te nemen. De strekking van deze boodschap is helaas niet bekend.⁵²

Omstreeks deze periode zette Margaretha zich in voor de vrijlating van één van de aanhangers van de Bourgondische hertog, legeraanvoerder Hector van Saveuse, die bij Atrecht tegen de legers van de koning had gestreden en vervolgens, tijdens een bedevaart naar de basiliek van Onze-Lieve-Vrouw in het Noord-Franse Liesse, gevangen was genomen. Hij was naar Parijs gebracht en zou zonder Margaretha's inspanningen zijn geëxecuteerd. Waarom Margaretha zich speciaal voor deze bondgenoot van haar broer inzette vermelden de kronieken niet.⁵³

De onderhandelaars maakten intussen handig gebruik van Margaretha's aanwezigheid op afstand. Na een ruime week onderhandelen, waarbij de koning een aantal voor Bourgondië ongunstige voorwaarden had gesteld, vroegen en verkregen ze uitstel om met haar te kunnen overleggen.⁵⁴

Uiteindelijk werd op 23 februari 1415 in Parijs een akkoord bereikt. De stadsraad en schepenen van Mons werden weer op de hoogte gebracht, deze keer door de heer van Hamaide, die zich vermoedelijk in Margaretha's gevolg bevond. Eén van de afspraken was dat het kasteel van Le Crotoy, gelegen aan de baai van de Somme, moest worden overgedragen aan de koning. In een brief van 27 februari droegen Antoon, Margaretha en de andere Bourgondische vertegenwoordigers de heer van Croy op dit te doen. Op 13 maart zwoeren de Bourgondische onderhandelaars, onder wie Margaretha's vertegenwoordigers, in aanwezigheid van de koning, zich aan de vrede te zullen houden. Margaretha zelf was later in dezelfde maand aanwezig bij een vergadering van de Staten van Vlaanderen in Doornik, waar de uitkomst van de onderhandelingen werd besproken. Kort daarna werd de vrede in Gent door de Staten van Vlaanderen bezworen.⁵⁵

In de zomer van 1415 bezegelde uiteindelijk ook Jan zonder Vrees zelf het aangepaste verdrag. De toenemende Engelse dreiging had eraan bijgedragen dat veel van zijn eisen alsnog waren ingewilligd. Eind augustus verklaarde Karel VI dat Jan zonder Vrees, dank zij de bemiddeling van Margaretha en Antoon en de gedeputeerden van de Vlaamse Staten, weer bij hem in de gratie was.⁵⁶ Hoewel Margaretha's inhoudelijke bijdrage voor ons verborgen blijft is duidelijk dat zij een essentiële rol heeft gespeeld in het vredesproces, en daarmee haar broer en de Bourgondische dynastie een dienst heeft bewezen.

2.4 Hoge verwachtingen (1415-17)

De tweede generatie Bourgondiërs zette de politiek van Filips de Stoute om via huwelijken gunstige allianties te vormen voort en ook Margaretha werkte hieraan mee, nu niet als bruid maar als moeder. Waarschijnlijk is in de zomer van 1405, toen Jan zonder Vrees, Willem en Antoon hun drievoudig bondgenootschap sloten, ook het beoogde huwelijk van de op dat moment vierjarige Jacoba ter sprake gekomen. Zoals gezegd was door Filips de Stoute eerder afgesproken dat zij zou trouwen met de jongste zoon van de Franse koning. Zijn oudere broer Jan van Touraine zou trouwen met een dochter van Jan zonder Vrees, maar werd nu aan de Beierse erfdochter toebedacht. Jacoba schoof dus

⁵² Monstrelet, *Chronique III*, 59; Devillers, *Cartulaire IV*, 30.

⁵³ Féin, *Mémoires*, 53; Monstrelet, *Chronique III*, 58.

⁵⁴ Schnerb, *Arras*, 60.

⁵⁵ Devillers, *Cartulaire IV*, 30-32; Devillers, *Naissance*, 470-71; Monstrelet, *Chronique III*, 63; Zoete, *Handelingen Vlaanderen 2*, 919-29.

⁵⁶ Verkooren, *Inventaire 3-III*, 321; Schnerb, *Arras*, 61-62; Vaughan, *John*, 200-204, 241.

omhoog in de hiërarchie. Vermoedelijk beoogde Jan zonder Vrees hiermee tegenwicht te bieden aan de hertog van Orléans, die zijn invloed in de Nederlanden had versterkt door het huwelijk van zijn nicht Maria met hertog Reinoud van Gelre.⁵⁷

Het huwelijk vond plaats op 29 juni 1406. Niet alleen Jacoba en Jan van Touraine, maar ook diens zus Isabella en Karel, de oudste zoon van de Hertog van Orléans, werden in de echt verbonden. Het dubbelhuwelijk vond plaats in een periode van tijdelijke verzoening tussen de huizen van Orléans en Bourgondië. De feestelijkheden, met de gebruikelijke banketten, steekspelen, dans en ander vertier vonden deze keer plaats in Compiègne. Jacoba's vader en de Franse koning waren beide wegens ziekte afwezig. Isabella van Beieren en Margaretha van Bourgondië namen daarom de honneurs waar. Na de feestelijkheden gingen de jonge hertog en hertogin van Touraine met Margaretha en Jan van Beieren mee naar Le Quesnoy. Volgens kroniekschrijver Pintoin had hierover nog een lichte woordenwisseling plaatsgevonden tussen Isabella en Margaretha, maar hij voegt eraan toe dat in het huwelijkscontract was vastgelegd dat Margaretha de jonge prins onder haar hoede zou nemen. Monstrelet vermeldt dat dit gebeurde met instemming van de koningin, de hertogen van Bourgondië en Orléans en de hele koninklijke Raad. Vermoedelijk achtte men het van belang dat Jan van Touraine zijn verdere opvoeding genoot in de vorstendommen waarover hij zou gaan regeren als Willem en Margaretha verder geen nakomelingen zouden krijgen. Een bijkomend gevolg, dat Jan zonder Vrees niet over het hoofd zal hebben gezien, was dat de Franse prins hiermee in de Bourgondische invloedssfeer belandde.⁵⁸

In de zomer van 1415, na Jacoba's veertiende verjaardag, werd het huwelijk van de hertog en hertogin van Touraine geëffectueerd. Margaretha reisde hertoe eind juli op verzoek van Willem met de zestienjarige Jan uit Henegouwen naar Holland voor de beslaping, die vermoedelijk in Den Haag plaatsvond. De huwelijksvoorwaarden werden bekrachtigd en Jacoba en Jan deden een verklaring uitgaan waarin ze beloofden niet alleen de rechten van hun toekomstige onderdanen, maar ook die van Margaretha, mocht zij weduwe worden, te zullen respecteren.⁵⁹

In het najaar vond de voor Frankrijk rampzalige slag bij Azincourt tegen de Engelsen plaats, waarbij ook Margaretha's broer Antoon het leven liet. In december arriveerde een volgende onheilstijding, maar deze keer één met een gouden randje. De Franse kroonprins Lodewijk van Guyenne was overleden, waardoor Jan van Touraine eerste werd in de lijn van troonopvolging. Dit was een schitterend vooruitzicht, maar bracht tegelijkertijd de Franse partijstrijd naar Holland. Zowel Jan zonder Vrees als de Armagnacs stuurden vertegenwoordigers naar Den Haag om de kroonprins onder hun hoede naar Parijs te halen, maar Willem achtte het verstandiger om de neutraliteit van de dauphin te bewaken en hem vooralsnog in Holland te houden.⁶⁰

Een jaar later, in de zomer van 1416, achtte Willem de tijd rijp om het vertrek van zijn schoonzoon naar Parijs voor te bereiden. Eerst wilde hij zijn zaken in Holland op orde hebben, vermoedelijk omdat hij rekening hield met de mogelijkheid dat hij zelf niet lang

⁵⁷ Janse, *Jacoba*, 52; Schnerb, *Jean*, 182; Vaughan, *John*, 246.

⁵⁸ Asch van Wijk, *Rek. Bruiloft*, 163; Devillers, *Naissance*, 291; Grandeau, *Jean de Touraine*, 670-73; Janse, *Jacoba*, 42-56; Monstrelet, *Chronique I*, 129; Schnerb, *Jean*, 181-82; Rel. de Saint-Denis, *Chron III*, 392-95. De genoemde afspraak is in de overgeleverde tekst van het huwelijkscontract niet terug te vinden (Bos-Rops e.a., *Holland Bestuurd*, nr. 42).

⁵⁹ Janse, *Jacoba*, 81-82; Pinchart, *Comptes*, 26.

⁶⁰ Janse, *Jacoba*, 87-89; Schnerb, *Jean*, 643-44.

meer zou leven. Hij was al in zijn éénenvijftigste levensjaar, voor de Middeleeuwen bejaard, en vertrok op een gevaarlijke reis. Edelen en steden van Holland liet hij beloven dat ze na zijn dood zijn dochter als opvolgster zouden erkennen. Margaretha, Jacoba en Jan van Touraine liet hij zweren dat ze de verbannen Kabeljauwse edelen Jan en Willem van Arkel en Jan en Willem van Egmond eeuwig buiten Holland zouden houden. Hij vreesde, naar zou blijken terecht, dat de Kabeljauwen de positie van zijn dochter na zijn dood zouden aanvechten. Willem beoogde hiermee Jacoba's positie te versterken, maar werkte eveneens in de hand dat de partijstrijd na zijn dood zou voortwoekeren. Ook zijn echtgenote committeerde hij hiermee aan de Hoekse zaak.⁶¹

Margaretha vertrok hierna met haar dochter naar Henegouwen, waar ze in Mons door het stadsbestuur feestelijk werden onthaald, alvorens verder te reizen naar Le Quesnoy. Jan zonder Vrees bevond zich in Lille, waar hij op 12 augustus de abt van het Henegouwse Saint-Ghislain had ontvangen, als ambassadeur van Willem. Deze had hem vermoedelijk van zijn plannen met Jan van Touraine op de hoogte gesteld. Eind augustus bezocht de Bourgondische hertog Margaretha en Jacoba in Le Quesnoy, samen met zoon Filips. De Bourgondische delegatie verbleef er drie dagen, een indicatie van de grote belangen die op het spel stonden.⁶²

Op 21 september vertrokken Willem en Jan van Touraine uit Holland voor de reis naar Frankrijk. Vanuit Le Quesnoy, waar ze Margaretha en Jacoba bezochten, stuurde de dauphin een verklaring aan de Franse steden, waarin hij zijn neutrale positie benadrukte door de Engelsen als gezamenlijke vijand aan te wijzen. Ook benadrukte hij dat de mede door zijn schoonmoeder tot stand gebrachte Vrede van Atrecht moest worden gerespecteerd. Maar Jan zonder Vrees wilde de kroonprins graag zelf onder zijn hoede nemen. Hij speelde, mede vanwege diverse andere belangen, de Engelse kaart, door in te gaan op een uitnodiging van de Engelse koning voor een diplomatieke ontmoeting in Calais. Daar knoopte hij eveneens vriendschappelijke banden aan met Rooms-koning Sigismund. De ontmoeting met de Engelsen leidde niet tot het door hen gewenste bondgenootschap in de vorm van een verdrag, maar verliep wel vriendschappelijk, net als de ontmoeting met Sigismund, die wel tot een verdrag leidde. De Bourgondische hertog zette hiermee Willem VI en Jan van Touraine onder druk, niet alleen vanwege de dreiging van een Engels-Bourgondisch bondgenootschap tegen de Franse koning, maar ook omdat de graaf van Henegouwen-Holland zelf tot dan toe tevergeefs had geprobeerd om van Sigismund, zijn leenheer, steun te krijgen voor zijn opvolging door Jacoba. Deze wilde niet weten van opvolging door een vrouw, en bovendien de Franse invloed in de Nederlanden beperken, en gaf daarom de voorkeur aan Jan van Beieren als volgende graaf van Henegouwen-Holland. Jan van Touraine koos eieren voor zijn geld en nodigde de hertog van Bourgondië uit om naar Valenciennes te komen. Na een week van besprekingen sloten de Bourgondische hertog en de Franse kroonprins aldaar op 12 november een bondgenootschap. Margaretha was één van de aanwezigen die het bezworen.⁶³

Twee weken later vertrokken Willem en Jan uit Le Quesnoy, hun echtgenotes aldaar achterlatend. Door wederzijds wantrouwen verliep de reis naar Parijs traag. Medio januari bevonden de mannen zich in Compiègne, waarop Isabella van Beieren hen tegemoet kwam tot het 30 kilometer zuidelijker gelegen Senlis. In deze fase van het toenaderingsproces

⁶¹ Janse, *Jacoba*, 96-97; Smit, *Vorst*, 151-52; Van Gent, *Pertijelike saken*, 439.

⁶² *Particularités I*, 11; Janse, *Jacoba*, 97; Grandeau, *Jean de Touraine*, 695; Petit, *Itinéraires*, 428.

⁶³ Janse, *Jacoba*, 98-100; Linssen, *Sigismund*, 332-35; Monstrelet, *Chronique III*, 162-65; Petit, *Itinéraires*, 430; Schnerb, *Jean*, 627-33; Vaughan, *John*, 212-14.

werden Margaretha en Jacoba ingeschakeld. Ze kwamen met een groot gevolg naar Compiègne en brachten een bezoek aan Isabella van Beieren in Senlis. De dames hadden het heel gezellig met elkaar,⁶⁴ en volgens Janse werd door deze ontmoeting het ijs gebroken. Jan zonder Vrees bracht kort daarna een driedaags bezoek aan Le Quesnoy, vermoedelijk om te horen hoe de ontmoeting was verlopen en om de verdere strategie te bespreken.⁶⁵ De Franse koningin keerde terug naar Parijs, waar Willem en de raadsheren van Jan van Touraine nu welkom waren om verder te praten over de terugkeer van de dauphin.⁶⁶

Daarna volgden de dramatische gebeurtenissen elkaar in hoog tempo op. Willem reisde af naar Parijs, waar hij eiste de dauphin samen met de hertog van Bourgondië naar de hoofdstad te mogen brengen. Dat was een misrekening, de graaf ontsnapte ternauwernood aan een ontvoering door de tegenstanders van Jan zonder Vrees. Terug in Compiègne vond hij de kroonprins op zijn sterfbed. Jan van Touraine stierf begin april. Er gingen geruchten over een moordaanslag, maar contemporaine kronieken houden het op een uit de hand gelopen oorontsteking. De prins werd in aanwezigheid van Willem, Jacoba en Margaretha in Compiègne begraven. Margaretha informeerde het stadsbestuur van Mons. De kans op een dynastieke unie tussen Frankrijk, Henegouwen, Holland en Zeeland, met Jan en Jacoba als koning en koningin, was verkeken.⁶⁷

Maar dat was nog maar de eerste tegenslag. Terug in Henegouwen riep Willem op 22 april edelen en steden op om bijeen te komen, om zijn dochter als rechtmatig opvolgster te erkennen, zoals hij een jaar eerder al in Holland had gedaan. Margaretha stuurde dezelfde dag een brief aan haar broer, mogelijk om hem hierover te informeren, maar waarschijnlijk ook vanwege de achteruitgaande gezondheid van haar echtgenoot. Jan zonder Vrees bracht Willem op 27 mei een kort bezoek in Bouchain. De graaf had zijn zwager na het overlijden van Jan van Touraine geraadpleegd *‘om zijn lande te bescudden ende uten scade te houden’*. Zonder echtgenoot, en zonder nakomelingen, was Jacoba's positie als opvolgster ernstig verzwakt. Het ligt dan ook voor de hand te veronderstellen dat een nieuwe huwelijkskandidaat het onderwerp van gesprek was. Ook sprak Willem nogmaals zijn onvoorwaardelijke steun uit aan de Bourgondische hertog. Niet lang daarna, eind mei, stierf graaf Willem VI in Bouchain aan de late gevolgen van een hondenbeet, naar verluidt dezelfde wond die hem elf jaar eerder al had verhinderd het huwelijk van zijn dochter bij te wonen. Margaretha en Jacoba waren erbij toen hij zijn laatste adem uitblies.

Conclusie

Nadat Willem VI zijn vader was opgevolgd werd Margaretha van pion een dame. Als gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland speelde zij zowel in het grafelijk bestuur als in internationaal verband een actieve rol. Binnen het Bourgondisch-Beierse familienetwerk was zij een belangrijke verbindende schakel. Zoals een laatmiddeleeuwse vorstin betaamde zette zij zich in voor verzoening bij diverse conflicten. Het duidelijkst komt dit naar voren bij haar bemiddeling voor haar broer Jan zonder Vrees in zijn conflict met de

⁶⁴ *‘Et lors la dame de Holande mena la Daulphine sa fille, à Senlis, vers la Royne, et après qu’elles eurent esté l’une avecques l’autre en grant léesse, elles retournèrent en ladicte ville de Compiagne’* (Monstrelet, *Chronique III*, 167).

⁶⁵ Petit, *Itinéraires*, 431.

⁶⁶ Grandeau, *Jean de Touraine*, 713; Janse, *Jacoba*, 99-103.

⁶⁷ *Particularités I*, 11; Janse, *Jacoba*, 103-104; Monstrelet, *Chronique III*, 167-68; Rel. de Saint-Denis, *Chron VI*, 60-61.

Franse koning Karel VI en de Armagnacs. Haar broer hechtte veel belang aan haar betrokkenheid in alle fasen van het proces. Margaretha speelde een prominente rol bij de totstandkoming van de Vrede van Atrecht in september 1414. Over de aard van haar bijdrage bieden de bronnen geen uitsluitend, maar de indruk wordt gewekt dat deze meer dan louter ceremonieel was. Hiermee bewees zij de Bourgondische dynastie een belangrijke dienst.

Als Middeleeuwse echtgenote moest Margaretha in de eerste plaats haar Beierse echtgenoot gehoorzamen. Er zijn wel momenten te benoemen waarop dit mogelijk botste met de loyaliteit aan haar Bourgondische broer, maar het kwam nooit tot een openlijk conflict. Wellicht was dat mede te danken aan haar diplomatieke kwaliteiten. In het algemeen kwamen het Bourgondische en het Beierse belang in deze periode echter overeen. Het eerste huwelijk van Jacoba, met de Franse prins Jan van Touraine, is hier een goed voorbeeld van. Toen deze Jan, na de dood van zijn oudere broer, troonopvolger van Frankrijk werd beleefde Margaretha haar *finest hour*. Aan het glorieuze vooruitzicht dat haar dochter koningin van Frankrijk zou worden kwam echter met zijn dood een abrupt eind.

Graaf Willem VI liet zijn echtgenote en dochter een jaar voor zijn overlijden zweren om zijn belangrijkste Kabeljauwse vijanden, de heren van Arkel en van Egmond, voor altijd buiten Holland te houden. Zodoende committeerde hij hen aan de Hoekse partij en was de kiem gelegd voor voortzetting van het partijconflict over zijn graf heen.

3. Een strijdbare weduwe

Moge de herinnering tot het einde blijven
Dat, met een goed hart, loyaal en fijn,
Een zeer bescheiden, nobele en machtige dame,
Jezus hoedt haar lichaam en haar geest,
Margaretha is zij genaamd
Van Bourgondië, de goeden hebben haar lief,
Tot voornaamste testamenteur
En executeur benoemd
Van wijlen onze zeer vermaarde
Heer en vorst, naar waarheid,
Hertog Willem van Beieren

...

Maar moge er vrede en eendracht komen
In de landen, waar alleen onenigheid heerst,
Dan kon men zich erop toeleggen
Hem te vervoeren en te brengen
Rechtstreeks naar Den Haag in Holland,
Omdat hij die plaats uitkoos
Als heilige grond, het is de waarheid,
In zijn laatste wil ...

*'Mémoire soit jusques en fin
Que de bon coeur léal et fin
Très humble et noble et poissans dame
Que Jésus guard de corps et d'ame,
Par nom Marguerite nommée
De Bourgogne, des bons amée,
Principale testamentresse
Ordonnée et executresse
De feu notre très redoubté
Seigneur et prince, en vérité,
Le duc Guillaume de Bavière*

...

*Mais que pais soit mise et concorde
Ès pays où n'a que discorde
Lors se voroit-on entremettre
De le transporter et mettre
À la Haye en Hollande droit,
Pour ce qu'il eslit là endroit
Tièrre sainte; c'est verité,
En sa darraine volonté ...' .¹*

Dit gedicht bij het graf van graaf Willem VI weerspiegelde de lastige positie waarin zijn weduwe zich na zijn dood bevond. De graaf had de wens uitgesproken om in Den Haag te worden begraven, maar de onrust waartoe zijn dood in Holland had geleid maakte dit onmogelijk. Hij werd daarom begraven bij zijn voorgangers, Willem IV en Willem V, in de kerk van de franciscanen te Valenciennes.² Opvallend is dat allereerst zijn weduwe lof wordt toegezwaaid, waarbij wordt benadrukt dat zij is aangewezen als de belangrijkste uitvoerder van de laatste wil van de overleden graaf. Gezien de politieke situatie hebben deze lofuitingen aan het adres van Margaretha wel iets weg van een pamflet. Haar positie en die van haar dochter waren verre van zeker in de periode van onrust die volgde op het overlijden van de graaf. Voor het eerst werd haar relatie met zowel de Beierse als de Bourgondische dynastie serieus op de proef gesteld.

3.1 Twee vorstinnen (1417)

Toen graaf Willem VI overleed was zijn dochter een bijna 16 jaar oude, kinderloze weduwe. Haar positie was zwak, al hadden edelen en steden van Henegouwen, Holland en Zeeland aan de graaf beloofd om Jacoba als rechtmatig opvolgster te erkennen. In Henegouwen werd zij zonder grote problemen ingehuldigd als gravin, maar in Holland werd haar positie direct bedreigd door de Kabeljauwen, onder leiding van de door Willem VI

¹ Devillers, *Cartulaire IV*, 75.

² In de Nederlandstalige literatuur heerst twijfel over de vraag of Willem VI hier daadwerkelijk begraven lag, al was Le Boucq daar na zijn bezoek aan de grafkelder in 1650 nog stellig over. Hij meende zelfs de hondebeet waar de graaf aan was overleden in het linkerbeen van het skelet waar te nemen. Mijns inziens laat ook de hierboven geciteerde tekst van het grafschrift weinig ruimte voor twijfel, mede omdat het sterk de indruk wekt dat Margaretha de opdrachtgever ervan was. Uiteraard is het mogelijk dat zijn overblijfselen later alsnog naar Den Haag zijn overgebracht. Zijn ingewanden werden in Bouchain begraven (Devillers, *Cartulaire IV*, 74-75; Id, II, 421, nt. 2; Van Egmond, *Opgetekend*, 37; Tóth-Ubbens, *Graftombe*, 61-63; Van Mieris, *Charterboek IV*, 459).

verbannen Willem van Egmond. Jan van Beieren, die 27 jaar na zijn benoeming nog altijd bisschop-elect van Luik was, leek Jacoba aanvankelijk te steunen, maar was heimelijk uit op wereldlijke macht. In september 1417 sloot hij een geheime overeenkomst met Rooms-koning Sigismund. Deze wilde hem belenen met Henegouwen, Holland en Zeeland om tegenwicht te bieden aan de toenemende Bourgondische invloed in de Nederlanden. Jan van Beieren wierp zich in eerste instantie op als voogd van Jacoba, maar die achtte dit, gezien haar meerderjarigheid, niet nodig. Ze verklaarde te willen regeren met haar moeder, Jan van Beieren en anderen als raadgevers.³

Of en wanneer een volwassen weduwe in de late Middeleeuwen een voogd nodig had is niet duidelijk. Wel liet Jacoba zich bij de uitoefening van het bestuur uiteraard door een raad adviseren.⁴ De meesten van haar raadslieden waren voorheen in dienst geweest van haar vader. Voor Holland betekende dit dat haar raad vooral uit Hoeken bestond. Daarnaast leunde Jacoba zwaar op de adviezen van haar moeder. Margaretha had als vorstin-weduwe een sterke positie. Ze was inmiddels ervaren en invloedrijk en dwong alleen al door haar eerdere optreden als bemiddelaar voor haar broer Jan zonder Vrees ‘in heel West-Europa respect af’, aldus Janse.⁵ Moeder en dochter opereerden in deze periode als een twee-eenheid, zoals bijvoorbeeld blijkt uit hun contacten met de Staten van Henegouwen.⁶

Vanaf november 1417 werd het conflict om de opvolging in Holland openlijk uitgevochten. De heer van Egmond veroverde Gorinchem, met steun van Jan van Beieren, die zich in Dordrecht had verschanst. Jacoba en Margaretha gaven opdracht een leger te mobiliseren, dat op 1 december naar Gorinchem voer. Zelf bevonden ze zich op een schip in de voorste linie. De reden van Margaretha's aanwezigheid was waarschijnlijk niet alleen dat zij, zoals de anonieme kroniekschrijver van het *Beke-vervolg* constateerde, ‘altijd bij haar dochter was’. Zij had een persoonlijk belang bij de herovering van deze stad, die haar echtgenoot op de heer van Arkel had veroverd, en die hij vervolgens als lijftocht aan haar had geschonken.⁷

Dezelfde kroniekschrijver, die schrijft vanuit een Utrechts perspectief, vindt het heel bijzonder dat ‘*so groten mogenden vrouwen*’ meegingen naar een militaire confrontatie. Het kwam vaker voor dat vrouwen troepen aanvoerden, maar meestal bleven ze op veilige afstand van de daadwerkelijke gevechten. In dit geval was alleen al de reis niet zonder gevaar. De schepen werden bij het passeren van Dordrecht door volgelingen van Jan van Beieren beschoten. Bij aankomst in Gorinchem werden de dames direct in de door Willem VI gebouwde burcht in veiligheid gebracht, die door de Hoeken, ‘*hoir vriende*’, behouden was. De strijd was snel beslist in het voordeel van Jacoba. Moeder en dochter zonden

³ Dynter, *Chronica*, VI 791; Janse, *Jacoba*, 118-121, 125-132; Linssen, *Sigismund*, 333-334; Van Riemsdijk, *Ruwaardschap*, 9.

⁴ Janse, *Jacoba*, 108-09. Over vrouwenvoogdij zie bijvoorbeeld: Van Iterson, *Vrouwenvoogdij*; Kittell, *Guardianship*, 918; Wiesner, *Frail*, 86.

⁵ Janse, *Jacoba*, 120.

⁶ Henegouwse vertegenwoordigers benaderden ‘*nos II dames*’ in de zomer van 1417 in Holland gezamenlijk over problemen in het graafschap. De Henegouwse Staten werden door hen bijeen geroepen in Januari 1418 (Prevenier en Smit, *Dagvaarten Holland*, p. 492; Devillers, *Cartulaire IV*, 91-92; Van Eeckenrode, *Servir le prince*, 348; *Part Cur II*, 208, 212, 213).

⁷ In Henegouwse bronnen uit deze periode wordt Gorinchem wel aangeduid als ‘*leur ville*’ (Devillers, *Cartulaire IV*, 108-109). Of Margaretha de stad na de dood van Willem VI daadwerkelijk als onderdeel van haar douarie verkreeg is niet duidelijk. Met het verdrag van Woudrichem werd Gorinchem aan Jan van Beieren toegewezen (zie paragraaf 7.4).

gezamenlijk een bericht over de overwinning naar Mons en ontvingen felicitaties vanuit de Henegouwse hoofdstad, maar Jan van Beieren en zijn Kabeljauwse aanhang waren hiermee nog niet uitgeschakeld.⁸

3.2 Versterking van de Bourgondische alliantie (1417-18)

Gezien Jacoba's wankelende positie was het noodzakelijk dat er snel een nieuwe echtgenoot werd gevonden die haar zou steunen in de strijd, en voor nageslacht zou zorgen. De keuze viel op Jan IV, hertog van Brabant, zoon van Margaretha's broer Antoon en tevens haar petekind. Met veertien jaar was hij weliswaar nog jonger dan Jacoba, maar gezien de ligging van zijn grote hertogdom, tussen Holland-Zeeland en Henegouwen ingeklemd, was hij een aantrekkelijke partner. Bovendien werd met dit huwelijk de Bourgondische connectie opnieuw versterkt. Over de vraag wie verantwoordelijk was voor de keuze voor deze kandidaat, die voor Jacoba dramatisch verkeerd zou uitpakken, verschillen de meningen enigszins. Volgens de voortzetting van de *Brabantsche Yeesten*, een kroniek uit de jaren veertig van de vijftiende eeuw, die vermoedelijk ontstond in kringen van het Brusselse stadsbestuur, had Jacoba's vader op zijn sterfbed de wens uitgesproken dat zijn dochter met de Brabantse hertog zou trouwen, maar deze weergave is mogelijk gekleurd door latere ontwikkelingen. Het *Beke-vervolg* schrijft het initiatief toe aan Margaretha en Jacoba, die het eerst met hun raadsheren bespraken en vervolgens voorlegden aan de Bourgondische hertog en aan Jan van Beieren. Moderne historici veronderstellen veelal dat Jan zonder Vrees het initiatief nam, mogelijk in samenspraak met Margaretha. De Bourgondische hertog streefde er immers nog steeds naar zijn invloed in de Nederlanden te vergroten, en wilde bovendien tegenwicht bieden aan pogingen van Sigismund om het gebied binnen zijn invloedssfeer te brengen. H.P.H. Jansen vermoedde dat dit huwelijk vooral het werk was van Margaretha, terwijl Bousmar er terecht op heeft gewezen dat ook Jacoba, die naar Middeleeuwse begrippen een volwassen vorstin was, een stem had in het geheel.⁹

De itineraria van de betrokken vorsten werpen wat meer licht op deze zaak. Vermoedelijk vond al kort na het overlijden van Jacoba's eerste echtgenoot overleg tussen Willem, Margaretha en Jan zonder Vrees plaats over een nieuwe kandidaat. Volgens Monstrelet bezochten Willem en Margaretha Jan zonder Vrees op de terugweg uit Compiègne, nadat de Franse kroonprins daar begraven was. Dit blijkt niet uit het itinerarium van de Bourgondische hertog, maar duidelijk is wel dat Jan zonder Vrees zijn zwager kort daarna in Bouchain bezocht. Zoals in het vorige hoofdstuk al ter sprake is gekomen probeerde Willem in deze periode, kort voor zijn eigen dood, de opvolging door zijn dochter veilig te stellen. Na Willems overlijden intensiverde Jan zonder Vrees zijn bemoeienis met de Henegouws-Hollandse opvolging. In juni 1417 verbleef hij een aantal dagen in Henegouwen, terwijl Jacoba daar werd gehuldigd. Hij liet plakaten met onbekende inhoud circuleren, die ook naar Holland werden gestuurd. Vermoedelijk waren het steunbetuigingen aan Jacoba.¹⁰ Margaretha, Jacoba en hij moeten in deze periode tot overeenkomststemming zijn gekomen over het beoogde huwelijk. Direct erna reisden ze gezamenlijk naar Mechelen voor een familiebijeenkomst, waarbij naast Jan van Brabant

⁸ *Beke-vervolg*, 312-17; Devillers, *Cartulaire IV*, 108-109; Janse, *Jacoba*, 134-36.

⁹ *Beke-vervolg*, 311; Bousmar, *Comtés*, 393; *Brab. Yeesten*, VII 7246-52; Dynter, *Chronica*, VI 785; Janse, *Jacoba*, 121; H.P.H. Jansen, *Jacoba*, 28-29; Schnerb, *Jean*, 637-638; Stein, *Affaire*, 7; Vaughan, *John*, 257.

¹⁰ *Beke-vervolg*, 307-8; Monstrelet, *Chronique III*, 173; Petit, *Itinéraires*, 433; Scufflaire, *Serments*, 119; Janse, *Jacoba*, 121.

ook zijn broer, Filips van Sint-Pol, en Filips van Charolais, de oudste zoon van Jan zonder Vrees, aanwezig waren. Vermoedelijk zijn op dat moment afspraken gemaakt over de te voeren onderhandelingen. Jan van Brabant vaardigde op dezelfde dag een groot aantal oorkonden uit over strafvermindering voor Hollandse aanhangers van Willem VI die in november 1415 Jan van Arkel hadden ontvoerd op Brabants grondgebied. Mogelijk hoopten Margaretha en Jacoba's raadgevers, die de politieke situatie in Holland het beste kenden, hiermee de steun voor het Brabantse huwelijk in Holland te vergroten, zij het vooral onder het Hoekse deel van de bevolking. Jacoba was naar verluidt niet blij met de keuze voor de Bourgondisch-Brabantse kandidaat, zij had zich een sterkere en knappere man als echtgenoot voorgesteld. Maar Margaretha moet haar dochter ervan hebben overtuigd dat politiek-strategische overwegingen vanwege de penibele situatie zwaarder wogen. Na een verblijf van één dag in Mechelen gingen Jacoba en Margaretha scheep te Antwerpen, om op 22 juni in Den Haag aan te komen.¹¹

Ook over wie de huwelijksonderhandelingen voerde is de literatuur niet eenduidig, hoewel de bij de verloving bezegelde contracten dit helder weergeven. Margaretha en Jan van Beieren waren de voornaamste onderhandelaars namens Jacoba, terwijl Jan van Brabant werd vertegenwoordigd door Jan zonder Vrees en diens zoon Filips van Charolais, aan wie de hertog deze taak had gedelegeerd. Margaretha onderhandelde in dit geval dus niet namens, maar met haar Bourgondische familieleden. Monstrelet noemt alleen haar als onderhandelaar met de Staten van Brabant. Al met al is duidelijk dat zij, samen met haar broer, leidend is geweest in de voorbereidingen voor dit huwelijk.¹²

Ook bij de verloving, die plaatsvond op 1 augustus 1417 in het Zeeuwse Biervliet, voerde Margaretha vermoedelijk de regie. Namens het Bourgondische huis was Filips van Charolais aanwezig, evenals Jan van Beieren en een groot aantal edelen uit Henegouwen, Holland, Zeeland en Brabant.¹³ De nauwe familierelatie was een probleem: Jan en Jacoba waren elkaars volle neef en nicht en het kerkelijk recht stond een huwelijk tussen partners met een zo nauwe verwantschap niet toe. Hiervoor kon van de paus dispensatie worden verkregen, wanneer er andere belangen waren die zwaarder wogen, zoals de vrede in de betrokken vorstendommen. Vertegenwoordigers van Jan zonder Vrees en Jan van Brabant vertrokken hiertoe naar het concilie van Konstanz. Er werd dispensatie verleend vanwege het door Brabantse vertegenwoordigers naar voeren gebrachte argument dat het huwelijk oorlogsgeweld zou voorkomen, maar deze werd vervolgens weer ingetrokken op verzoek van Sigismund, die argumenteerde dat het huwelijk juist tot conflicten zou leiden. De laatste bul bereikte het paar, doordat de Brabantse delegatie de bezorging wist te vertragen, niet op tijd: het huwelijk was reeds haastig voltrokken in Den Haag, op 10 maart 1418, opnieuw in aanwezigheid van Bourgondische vertegenwoordigers en vele anderen. De kerkelijke bevestiging vond een maand later plaats.¹⁴

Margaretha vertrouwde er niet op dat de alliantie met Brabant voldoende zou zijn om aan Jan van Beieren weerstand te bieden. Op haar verzoek sloot Jan van Brabant een verdrag met hertog Adolf van Berg, die bij het huwelijk aanwezig was. Zij hield het verdrag voor Jan van Brabant in bewaring totdat dit door Jan zonder Vrees en de Staten

¹¹ Devillers, *Cartulaire IV*, XIV; Monstrelet, *Chronique III*, 280; Petit, *Itinéraires*, 433; Verkooren, *Inventaire 3- IV*, nr. 9466; Prevenier en Smit, *Dagvaarten Holland I*, 2, p. 492; Smit, *Vorst*, 153.

¹² Devillers, *Cartulaire IV*, 95-97; Monstrelet, *Chronique III*, 280.

¹³ Janse, *Jacoba*, 123; Devillers, *Cartulaire IV*, 95-99; Dynter, *Chronica*, VI 786.

¹⁴ Janse, *Jacoba*, 139-41; Dynter, *Chronica*, VI 357 (797); Van Riemsdijk, *Ruwaardschap*, 10-11; Schnerb, *Jean*, 638.

van Brabant zou zijn goedgekeurd.¹⁵ Dit illustreert dat Margaretha's rol aanvankelijk niet wezenlijk veranderde door de voltrekking van dit huwelijk. De inmiddels vijftienjarige Jan van Brabant, die geen sterk karakter had, liet zich door haar adviseren en ook Margaretha's invloed op Jacoba bleef groot.

3.3 Neutraal of partijdig? De Zoen van Woudrichem (1419)

Het conflict tussen Jacoba en Jan van Beieren zorgde in Holland en Zeeland voor een heropleving van de strijd om de macht tussen Hoeken en Kabeljauwen. Door graaf Willem VI waren Jacoba en Margaretha gecommitteerd aan de Hoekse partij. Jan van Beieren vond steun in het Kabeljauwse kamp.

Jan van Beieren liet zich in april 1418 huldigen als graaf in de strategisch belangrijke stad Dordrecht. Een herovering van de stad door Jan van Brabant, met steun van de Hoeken, mislukte jammerlijk. Margaretha en Jacoba waren deze keer veilig achtergebleven in Den Haag. Toen Jacoba's echtgenoot in september weer naar Brabant vertrok liet hij hen daar achter, met de tresoriers van Holland als stadhouders. Margaretha ontbood vertegenwoordigers uit Haarlem en andere steden naar Den Haag, vermoedelijk om hun steun te vragen tegen Jan van Beieren, die kort daarop ook Rotterdam veroverde. Margaretha en Jacoba vroegen Jan van Brabant om militaire steun, maar deze liet het afweten. Opnieuw werd Bourgondische hulp ingeschakeld, in de persoon van Filips van Charolais, die namens zijn vader optrad als bemiddelaar tussen de strijdende partijen. In aanwezigheid van Margaretha werd een wapenstilstand gesloten, maar deze hield slechts korte tijd stand. Kort daarop moesten moeder en dochter zich verschansen in Delft. Margaretha bevestigde daar de privileges van Wieringen, dat tot haar douarie behoorde. Alle steun was meegenomen. De dames deden nogmaals een beroep op Jan van Brabant om geld of troepen te sturen en deze keer kwam hij, maar niet om de strijd voort te zetten.¹⁶

Op 13 februari 1419 sloten Jan van Brabant, Jan van Beieren en Jacoba van Beieren een vredesovereenkomst, die bekend staat als de Zoen van Woudrichem. Deze was van grote betekenis voor de toekomstige machtsverhoudingen in Holland en Zeeland, en daarmee ook voor Margaretha's positie als gravin-weduwe. In de Zoen kwamen beide Jannen overeen dat zij gezamenlijk het bestuur van Henegouwen, Holland en Zeeland op zich zouden nemen voor een periode van vijf jaar. Jan van Beieren zag af van zijn claim op de graafschappen, maar werd wel erfgenaam van Jacoba's landen, indien zij zonder nakomelingen zou komen te overlijden. Jan van Brabant en Jacoba beloofden binnen twee jaar een bedrag van 100.000 Engelse nobel aan hem te betalen. In ruil hiervoor erkende Jan van Beieren de geldigheid van hun huwelijk.

De Hoeken werden met deze Zoen buitenspel gezet. Hoekse vertrouwelingen van Jacoba en Margaretha waren niet bij de onderhandelingen betrokken, en de Kabeljauwse aanhang van Jan van Beieren kwam opvallend snel tot overeenstemming met de raadsheren van Jan IV.¹⁷ Zoals gezegd had Jan zonder Vrees de bemiddeling al in een vroeg stadium overgedragen aan zijn oudste zoon Filips, die *'vele heeft gearbeyt om die Zoen dair*

¹⁵ ARAB, Charters Brabant, 8054; *Brab. Yeesten*, VII 8109; Dynter, *Chronica*, VI 797. Bevestigd door Jan van Brabant op 20 maart 1418 (Verkooren, *Inventaire 3- IV*, nr 9522). Jacoba schonk haar 'neef' Adolf van Berg in februari 1418 een jaarrente (Van Mieris, *Charterboek IV*, 457).

¹⁶ N.A., AGH 59, f 15v; Janse, *Jacoba*, 147-155; Van Mieris, *Charterboek IV*, 498-499, 501-02; Prevenier en Smit, *Dagvaarten Holland I*, 2, nr. 890.

¹⁷ N.A., AGH 83, 110; Van Mieris, *Charterboek IV*, 518; Janse, *Jacoba*, 156.

tusschen te maken'. Bij het sluiten van de uiteindelijke Zoen waren raadslieden van Jan zonder Vrees aanwezig, met een volmacht van Filips.¹⁸

Ook Margaretha was bij het vredesproces betrokken in de rol van bemiddelaar, zij het in een laat stadium. De voorwaarden van de Zoen waren op 2 januari al grotendeels vastgelegd in een principeovereenkomst, die aan de hertog van Bourgondië werd toegezonden om binnen een termijn van vijf weken '*uut te seggen*'. Mocht hij dat niet doen, en ook geen plaatsvervanger sturen, dan zouden de raadsheren van Jan van Brabant en Jan van Beieren het doen, en wel binnen acht dagen na de termijn van vijf weken. Waarschijnlijk heeft Jan zonder Vrees zijn zuster gevraagd om in deze fase de honneurs van de familie waar te nemen, of zijzelf heeft hem hierom verzocht. Ze bevond zich in Schoonhoven, onderdeel van haar douarie en niet ver van Woudrichem. Haar naam komt voor op een oorkonde, gedateerd op 7 februari. Hierin committeren de hertog en hertogin van Brabant, Jan van Beieren en acht van hun raadsheren zich aan een voorlopige overeenkomst die '*onse lieve vrouwe, moeder ende suster, vrouwe Mergriet van Bourgoengen hertoginne in Beyeren, grevinne van Henegouwen van Hollant ende van Zeelant uutspreect, pronunciert ende determineert*'.¹⁹ De oorkonde is deels beschadigd, waardoor één of twee woorden die hieraan direct voorafgaan onleesbaar zijn. Hierdoor is Margaretha's rol niet volkomen duidelijk, maar het is aannemelijk dat zij de voorlopige bepalingen van de Zoen heeft vastgesteld en bekend heeft maakt, mogelijk door deze in het openbaar uit te spreken.²⁰ Zij sanctioneerde de overeenkomst dus, en vervulde hiermee de rol die in de principeovereenkomst van 2 januari aan de hertog van Bourgondië was toebedeeld.²¹

Wanneer de inhoud van deze oorkonde wordt vergeleken met de principeovereenkomst van 2 januari en de uiteindelijke Zoen van 13 februari wordt duidelijk aan welk aspect van het vredesproces Margaretha haar medewerking heeft verleend. De oorkonde van 7 februari bevatte geen nieuwe punten, en alle eerder vastgelegde voorwaarden bleven van kracht. Nieuw was dat er concrete afspraken werden gemaakt over cruciale brieven die beide partijen aan elkaar moesten overdragen. Op 26 maart 1419 moesten Jan van Brabant en Jacoba in Rotterdam schriftelijke verklaringen afgeven aan Jan van Beieren of zijn vertegenwoordigers: één waarin was vastgelegd dat Jan van Beieren, mocht Jacoba kinderloos overlijden, haar zou opvolgen als graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland, en een '*brieve van obligacie*' betreffende een bedrag van 100.000 Nobel dat Jan en Jacoba aan hun oom moesten betalen. Jan van Beieren van zijn kant moest op dezelfde dag in Delft een verklaring inleveren waarin hij, zolang Jacoba en haar nakomelingen leefden, afstand deed van zijn rechten op de heerschappij over Henegouwen, Holland en Zeeland. Hierbij zou hij brieven overdragen die hij van de paus en Rooms-koning had ontvangen. Het ging om de brief waarmee Sigismund hem de graafschappen in leen had gegeven en die waarmee de paus het huwelijk van Jan en Jacoba ongeldig had verklaard.²²

¹⁸ Bos-Rops e.a., *Holland bestuurd*, nr. 47, p. 184-85; Janse, *Jacoba*, 154; Monstrelet, *Chronique III*, 242; Van Riemsdijk, *Ruwaardschap*, 14-16; Smit, *Vorst*, 164; Van Mieris, *Charterboek IV*, 501-502.

¹⁹ N.A., AGH 84; Prevenier en Smit, *Dagvaarten Holland I*, 2, p. 544.

²⁰ *Uutspreken*: uitspreken, bekend maken, bijv. als scheidsrechter; *pronuncieren*/ *pronunceeren*: in het openbaar uitspreken; *determinieren*: bepalen (MNW). Janse geeft een andere interpretatie: Janse, *Jacoba*, 159.

²¹ De datum, 7 februari, valt op een dag na binnen de termijn, vijf weken na 2 januari, waarbinnen de hertog van Bourgondië de Zoen zou uitspreken. Van Mieris, *Charterboek IV*, 518 noemt 'Sint Achtendag' als termijn. De naamdag van de heilige Agatha was op 5 februari.

²² Bos-Rops e.a., *Holland Bestuurd*, nr. 47, punt 6, 10, 20 en 26; Janse, *Jacoba*, 128-129, 144-146; Van Riemsdijk, *Ruwaardschap*, 11-14.

Het is op z'n zachtst gezegd opmerkelijk dat Margaretha haar medewerking aan dit verdrag heeft verleend. Hoewel in de Zoen van Woudrichem werd afgesproken dat Jan van Beieren en Jan van Brabant de drie graafschappen gezamenlijk zouden besturen, was op voorhand duidelijk dat dit in de praktijk betekende dat het bestuur van Holland en Zeeland aan Jan van Beieren werd overgedragen. Bovendien was het enorme bedrag dat binnen twee jaar door Jan en Jacoba moest worden betaald een tijdbom onder het verdrag. Ook voor Margaretha zelf waren de gemaakte afspraken ongunstig, omdat een deel van haar douarie, bestaande uit de stad Gorinchem en het omliggende gebied, aan Jan van Beieren werd toebedeeld. Vermoedelijk zag zij in dat de overeenkomst onvermijdelijk was, en koos zij ervoor om in het belang van haar dochter in dit late stadium mee te werken aan het vaststellen van heldere randvoorwaarden. Bovendien diende ze hiermee opnieuw het belang van haar broer. De Zoen kan worden gezien als een poging van de Bourgondische hertog om zijn invloed in de noordelijke graafschappen te behouden, door de Beiers-Bourgondische alliantie te herstellen. Zij stelde echter wel een grens: ze weigerde om zelf deel te nemen aan de Zoen.

Begin februari 1419 ontving Margaretha in Schoonhoven twee boodschappers van Jan van Brabant, die haar verzochten om haar naam aan de Zoen te verbinden. Er zijn weinig documenten bewaard gebleven, waarin zij haar persoonlijke standpunt verkondigt, maar hier is dat wel het geval, en het laat aan duidelijkheid niets te wensen over. In een brief, die vermoedelijk is gericht aan haar bondgenoot de Brabantse edelman Engelbert I van Nassau, benadrukt ze haar zelfstandige positie als gravin-weduwe, die zij qua vrijheid vergelijkt met die van haar echtgenoot destijds als graaf van Holland. Ze maakt duidelijk dat zij met niemand een vete is aangegaan, noch iemand met haar, en daarom niet wenst te worden genoemd in de Zoen. Daar voegt zij nog aan toe dat zij erop vertrouwt dat haar schoonzoon goed voor haar zal zorgen, zoals het hoort:

*'Dair onse antworde af dat des gheen doen en is ende wij mogelic in den zuenen niet genoemt en selen wesen, noch mit besegelen en selen, want wij een tucht vrouwe sijn ende ons tucht so vrij holden als onse lieve here ende geselle zeliger gedachten die te besitten plach int lest van sinen live, welke tucht voirs. onse lieve soen van Brabant ende onse lieve dochter van Brabant ende onse broeder van Beyeren besegelt ende geconfirmeert hebben. Ende wij ons ooc mit nyemant in eniger veden en kennen, want wij nyemant ontseit en hebben, noch ons ooc nyemant ontseit en heeft. Ende hebben des een betruwen dat onse lieve zone van Brabant ons wael besorgen sal als dat behoirt. Ende uute des sake dat ons hier en bove te cort geschiede, so moesten wi dat sueken in ingeholt onser brieve dair wij dat schuldich weren te doen.'*²³

Margaretha's brief is gedateerd op 7 februari, net als de eerdergenoemde voorlopige overeenkomst die zij bevestigde. In de brief benadrukt ze haar status als douarière en haar neutrale positie. Maar hoewel ze zich opstelt als iemand die buiten het conflict staat was zij verre van neutraal. 'Geen partij kiezen' was in feite een weigering om zich neer te leggen bij het bondgenootschap dat in de maanden ervoor was ontstaan tussen Jan van Brabant en Jan van Beieren, en dat een dag na Margaretha's antwoord werd vastgelegd in een vriendschapsverdrag. Haar tegenstanders realiseerden zich dit terdege. Janse heeft

²³ Het betreft een afschrift dat is opgenomen in een register van brieven van Engelbert van Nassau, Margaretha's belangrijkste Brabantse bondgenoot (N.A., Nas. Dom. I, 1486, nr. 1079; Stein, *Politiek*, 189). Zie Bijlage 1 voor de volledige tekst en vertaling.

zelfs gesuggereerd dat Margaretha's weigering om deel te nemen aan de Zoen de aanleiding vormde voor dit verdrag. Jan van Beieren liet Gorinchem en Woudrichem extra bewaken, maar zij ging niet tot militaire actie over.²⁴

Een maand na de Zoen van Woudrichem, op 8 maart 1419, werd Willem van den Berghe, tesorier van Brabant en invloedrijk raadgever van Jan van Brabant, in Mons vermoord. Volgens contemporaine kronieken werd de moord gepleegd door één of meer bastaardbroers van Jacoba en hun handlangers, mogelijk Hoeken, die na de moord wisten te ontkomen. De moord hield vrijwel zeker verband met de Zoen, waarvoor Willem van den Berghe, die vermoedelijk met Jan van Beieren samenspande, verantwoordelijk werd geacht, evenals voor het desastreus verlopen beleg van Dordrecht.²⁵ Daarnaast speelde er een privémotief: Van den Berghe zou de bastaardbroers verschillende inkomstenbronnen, hen geschonken door hun vader graaf Willem VI, hebben ontnomen.

Gezien de familierelatie met de moordenaars ligt het voor de hand te veronderstellen dat Jacoba en Margaretha op zijn minst van de plannen op de hoogte waren. Monstrelet stelt dat het algemeen bekend was dat Jacoba met de moord instemde, zij was '*assez consentant*'. Margaretha wordt in contemporaine bronnen niet als betrokkene genoemd, al had zij wel een motief voor de moord, zoals Janse terecht naar voren heeft gebracht.²⁶ Diverse hooggeplaatste Brabantse edelen, onder wie Engelbert van Nassau, een bondgenoot aan wie Margaretha vermoedelijk de hiervoor besproken brief richtte, hadden door toedoen van Willem van den Berghe hun positie aan het Brabantse hof verloren. De dood van de Brabantse tesorier maakte het mogelijk dat haar bondgenoten terugkeerden in het centrum van de macht, en dit gebeurde ook.²⁷ Margaretha had dus, net als haar dochter, duidelijk belang bij de dood van Jan van Brabants kamerheer, maar bewijs voor haar betrokkenheid is er niet.

3.4 Tot vijand verklaard (1420)

Op 15 april 1420 vormde een aantal vooraanstaande Hoeken een verbond met de bisschop van Utrecht en met de steden Utrecht, Leiden en Amersfoort. Zij deden dit vanwege het onrecht dat hen was aangedaan, en 'om lijf en goed te behouden'.²⁸

²⁴ N.A., AGH 85; Janse, *Jacoba*, 159-160.

²⁵ Uyttebrouck, *Gouvernement I*, 500.

²⁶ Contemporaine bronnen refereren aan meerdere daders. Het register van de stadsraad van Mons noemt Willekin en Adryen, die geen van beiden voorkomen in Dek's overzicht van de bastaarden van Willem VI. Volgens de *Brabantsche Yeesten* kwam Adriaan, bastaard van Holland, om bij het beleg van Dordrecht, dus vóór de moord op de Brabantse tesorier. Verschillende kronieken laten de bastaards anoniem. Monstrelet noemt Everhard, wel een bekende bastaardbroer van Jacoba. Zijn betrokkenheid wordt bevestigd door een passage in Jacoba's testament, waarin aan hem een bedrag werd toegekend dat hij nog tegoed had om '*die zoene mede te betalen van Willems doot van Bergen*' (*Rek. test.*, 235-36). Bousmar noemt daarnaast ook Willems oudste bastaardzoon Lodewijk, vermoedelijk op basis van Von Löher (Bousmar, *Empoisonneuse*, 76; *Brab. Yeesten*, VII 8879-90; Dek, *Genealogie*, 66-67; Janse, *Jacoba*, 150, 165; Monstrelet, *Chronique III*, 281; Dynter, *Chronica*, VI 814-15; *Part Cur I*, 27; Vinchant, *Annales IV*, 111; Von Löher, *Jakobäa II*, 27-29). De Hoeken worden in een kroniek genoemd als medeplichtigen aan de moord: '*quidam bastardi cum Hoexensibus*' (*Qualiter Philippus Dux*, 15).

Volgens de kronieken van De Dynter en Monstrelet bevond Margaretha zich ten tijde van de moord in Henegouwen, maar dat is onzeker. Zij was 19 februari en eind maart in Holland. Jan en Jacoba waren wel in Henegouwen (Janse, *Jacoba*, 166; Van Riemsdijk, *Tresorie*, 254).

²⁷ Dat een aantal Brabantse edelen bondgenoot van Margaretha was komt naar voren uit het verdrag tussen Jan van Brabant en Jan van Beieren van 20 april 1420, dat hierna aan de orde komt (Janse, *Jacoba*, 165; Stein, *Politiek*, 189).

²⁸ Prevenier en Smit, *Dagvaarten Holland I*, 2, nr. 933, p. 564; RAL, SA 1, 316.

Margaretha's naam komt in deze akte niet voor, maar in een vergelijkbaar verdrag dat vijf dagen later tot stand kwam vanuit het kamp van de tegenstanders wordt zij wel genoemd. In deze overeenkomst, gesloten op 20 april 1420 in Sint-Maartensdijk, verbonden Jan van Brabant en Jan van Beieren zich openlijk (*'doen cond allen luden'*) met een achttiental Hollandse en Brabantse edelen, om hen in bescherming te nemen tegen Margaretha van Bourgondië en drieënveertig edelen van Hollandse en Brabantse komaf.²⁹ De hertog van Brabant en Jan van Beieren spraken af deze personen niet meer te benoemen in hun raad of in welke ambtelijke of bestuurlijke functie dan ook. Margaretha's naam prijkt bovenaan de lijst. Op grond van haar hoge status was dit vanzelfsprekend, maar de inhoud van de overeenkomst wekt de indruk dat dit meer was dan een kwestie van formele hiërarchie. Degenen die zich aansloten bij het verdrag kwamen namelijk overeen om geen bondgenootschap met haar te vormen zonder instemming van de anderen: *'... ons niet verbijnden en sullen mit vrouwe Margrieten voirs. in eniger wijs, deen sonder dander ende sonder weten ende consente vanden anderen die hier in mit ons verbijnden sijn'*.³⁰ Dit suggereert dat zij een leidende rol speelde in het kamp van de tegenstanders.

De Hollandse tegenstanders van beide Jannen behoorden tot de Hoekse partij. Onder hen waren de voornaamste bezegelaars van het verbond van 15 april, zoals Filips van Wassenaar, Jan van Montfoort, Willem van Brederode en andere volgelingen van Jacoba. Enkel van hen waren tevens raadsheer van Margaretha, zoals Floris van Haamstede, Helmich van Doornik en Adriaan van Treslong. De Brabanders die als vijand werden aangeduid waren tegenstanders van Jan van Beieren, die in de periode voorafgaand aan dit verdrag zijn invloed aan het Brabantse hof had vergroot. Hoge edelen die van oudsher deel hadden uitgemaakt van de Brabantse hertogelijke raad, zoals Engelbert van Nassau, waren vervangen door volgelingen van Jan van Beieren. Dit ging ten koste van de Bourgondische invloed aan het Brabantse hof. Opvallend is dat bij de vorsten die Jan van Brabant en Jan van Beieren op basis van dit verdrag niet zouden aanvallen de hertog van Bourgondië niet meer als uitzondering werd genoemd, terwijl dit nog wel gebeurde in hun eerdere vriendschapsverdrag van 8 februari 1419.³¹

Margaretha werd met deze oorkonde door Jan van Brabant en Jan van Beieren tot vijand verklaard. Kennelijk achtten zij het gevaar reëel dat de gravin-weduwe door het sluiten van bondgenootschappen een serieuze bedreiging voor hen zou vormen. Een reden of aanleiding hiervoor wordt in het verbond niet genoemd. Zoals gezegd was Margaretha geen partij in de Hoekse verbondsakte, al had zij wel nauwe banden met de Hoeken. Haar weigering om zich aan te sluiten bij de Zoen van Woudrichem was wellicht een aanleiding voor de vijandverklaring, maar belangrijker was vermoedelijk haar centrale rol in de gelijktijdige crisis in Brabant, waarover hierna meer. Het verbond tegen Margaretha en haar medestanders vormde de opmaat tot het een dag later, op 21 april 1420 gesloten Verdrag van Sint-Maartensdijk, waarmee Jan van Brabant Holland, Zeeland en Friesland voor twaalf jaar aan Jan van Beieren verpandde. Alleen Henegouwen bleef in handen van het hertogelijk paar. Jan van Beieren beloofde opnieuw zijn brieven van Rooms-koning Sigismund in te leveren, kennelijk had hij dat toch nog niet gedaan.³²

²⁹ N.A., AGH 114; Prevenier en Smit, *Dagvaarten Holland I*, 2, nr. 934, p. 565; Stein, *Politiek*, 189; Van Gent, *Pertijelike Saken*, 440.

³⁰ N.A., AGH 114, r. 17-19.

³¹ N.A., AGH 59, f 16v-17v; AGH 85, r. 20, 23; Stein, *Politiek*, 187-190; Van Gent, *Vijftien mannen*.

³² Bos-Rops e.a., *Holland Bestuurd*, nr. 49; Prevenier en Smit, *Dagvaarten Holland I*, 2, nr. 934, p. 565-66.

3.5 Een poging tot bemiddeling aan het Brabantse hof (1420)

In de aanloop naar het verdrag van Woudrichem had Margaretha kortstondig een formele rol als bemiddelaar vervuld. Bij de volgende crisis die bezworen moest worden, het conflict tussen Jacoba en haar echtgenoot Jan van Brabant, ging het aanvankelijk om informele bemiddeling binnen de familie. Hierover is meestal geen bronmateriaal beschikbaar, maar in dit geval wel, dankzij een document uit een later stadium, waarin de wederzijdse *remonstrances et requestes* (bezwaren en verzoeken) die de echtelieden elkaar via vertegenwoordigers toestuurd zijn weergegeven.³³

In de zomer van 1419 was Jan van Brabant in de greep gekomen van raadgevers die Jacoba ongunstig gezind waren. Onder hun invloed verordonneerde de hertog begin september dat Jacoba's hofdames haar moesten verlaten. In hun plaats kwamen edele dames uit Brabant, die gerelateerd waren aan de factie die het doen en laten van de hertog bepaalde. Jacoba beklagde zich bij haar echtgenoot en kreeg gedaan dat een aantal dames mocht blijven, hoewel ze formeel geen lid van de hofhouding meer waren. De namen van de ontslagen hofdames zijn niet bekend, maar ze waren sinds haar jeugd bij Jacoba. Janse's aanname dat het ging om bondgenoten van Margaretha, en dat de raadsheren van Jan van Brabant door deze dames te ontslaan probeerden om haar invloed aan het hof te verkleinen lijkt me daarom niet vergezocht.³⁴

De verwikkelingen aan het Brabantse hof vonden niet toevallig plaats op een kritiek moment in het conflict over Holland en Zeeland. Jan van Brabant stond op het punt de graafschappen voor een langere periode aan Jan van Beieren over te dragen, omdat hij niet kon voldoen aan de financiële clausule van de Zoen van Woudrichem. Met Pasen, op 7 april 1420, moest hij 40.000 nobel betalen aan Jan van Beieren. De Hollandse steden, die aanvankelijk hun medewerking hadden toegezegd, weigerden met het geld over de brug te komen. Jan van Brabant deed vervolgens een beroep op de Brabantse steden, maar deze weigerden eveneens. Eind maart kwam Margaretha vanwege de zorgelijke situatie naar Brussel. Samen met haar dochter sprak zij met vertegenwoordigers van het stadsbestuur van Leuven. Jacoba verweet haar echtgenoot enkele maanden later dat hij zijn schoonmoeder, die haar hulp had aangeboden, niet had betrokken bij het zoeken naar een oplossing.³⁵

Kort voor Pasen werden ook de resterende hofdames alsnog weggestuurd. Jacoba nam haar toevlucht tot Margaretha, die elders in Brussel verbleef. Zij adviseerde haar dochter om terug te keren naar het hof. Daar hadden moeder en dochter enkele dagen later, op Goede Vrijdag, 5 april 1420, een indringend gesprek met Jan van Brabant. Jacoba verklaarde later dat dit gesprek naar tevredenheid verliep en dat ze elkaar de volgende dag opnieuw zouden treffen. Jan schetste een ander beeld: hij werd stevig toegesproken en verliet het gesprek in tranen.³⁶ Jacoba ontkende de harde woorden, volgens haar was haar echtgenoot ontredderd en wilde hij geen landsheer meer zijn, omdat hij het ene land na het andere verloor. Hij bood zijn schoonmoeder aan het bestuur van Brabant van hem over te nemen en had er spijt van niet eerder naar de goede raad van Margaretha te

³³ ARAB, MD 1483. Met dank aan Robert Stein en Véronique Flammang voor het afschrift. Ook volgens Monstrelet probeerde Margaretha meerdere keren het conflict te sussen (Monstrelet, *Chronique IV*, 26).

³⁴ *Brab. Yeesten*, VII 9437-9578; Janse, *Jacoba*, 167-170; Stein, *Politiek*, 219-29.

³⁵ ARAB, MD 1483, f 38r; Janse, *Jacoba*, 173; Stein, *Politiek*, 187; Stein en Smithuis, *Jacoba*, 296-297; Uyttebrouck, *Gouvernement II*, nr 1167, p. 867.

³⁶ ARAB, MD 1483, f. 35r, 36v.

hebben geluisterd, want dan zouden de zaken er niet zo slecht voor hebben gestaan.³⁷ Als het gesprek daadwerkelijk zo is verlopen verklaart dit waarom de raadsheren van Jan van Brabant direct erna ingrepen. Ze zorgden ervoor dat de hertog de volgende dag uit Brussel was verdwenen, zodat een vervolggesprek met de dames onmogelijk was. Margaretha's invloed op de Brabantse hertog werd duidelijk gevreesd.

Jacoba moest hierdoor het paasfeest zonder haar echtgenoot vieren. De dag erna werd haar hofhouding gesloten. Dit was een diepe vernedering waarvan zowel in het hertogdom als daarbuiten schande werd gesproken.³⁸ Het personeel in dienst van Jacoba werd naar huis gestuurd, inclusief de nieuw aangestelde hofdames, wellicht omdat ook deze inmiddels vriendschappelijke banden met Margaretha onderhielden: '... en aan degenen die in hun plaats waren gekomen liet de genoemde vrouwe van Henegouwen (Margaretha) weten dat ze in hun functie moesten blijven, en de dames en jongedames in hun vertrekken, en dat ze bij haar mochten komen om te spelen en zich te amuseren wanneer ze dat wilden, zoals ze meerdere keren hadden gedaan, totdat zij had kunnen spreken met mijn genoemde heer en de zaken tot een goed einde zouden zijn gebracht, zoals zij hoopte te doen, en daar waren zij tevreden mee.'³⁹

Margaretha's pogingen tot bemiddeling hadden niet het gewenste effect. De raadgevers van Jan van Brabant die haar invloed, en die van Bourgondië in het algemeen, wensten in te perken trokken in eerste instantie aan het langste eind. Maar hiermee was haar rol nog niet uitgespeeld. Na overleg met vertegenwoordigers van de stadsbesturen van Leuven, Brussel en Antwerpen vertrok ze met haar dochter naar Henegouwen, waarna het conflict snel verhardde.⁴⁰

3.6 Raadgever tijdens de crisis in Brabant (1420)

Vanuit Henegouwen gingen Jacoba en Margaretha in de zomer van 1420 schriftelijk en via boodschappers de confrontatie met Jan van Brabant aan. Hoe dit spel werd gespeeld is af te lezen uit het eerdergenoemde document, dat doet denken aan de stukken behorend bij een moderne juridische bezwaarprocedure, waarbij de ene partij haar bezwaren uiteenzet en de andere hierop vervolgens puntsgewijs reageert. Jacoba's voornaamste bezwaar was dat haar echtgenoot haar landen had verkwanseld en haar berooid en zonder inkomsten had achtergelaten. Jan verweerde zich door te zeggen dat hij niet anders had

³⁷ '... il offri son pays de Brebant mettre en le main et gouverne de ma dicte damme et si se departirent, en disant parmon dit singneur quil avoit displaisir de ce quil navoit uset jusques a ce jour dou conseil de ma dicte damme de Haynau, car les besoingnes ne fussent point en lestat ou elles estoient adont ...' (ARAB, MD 1483, f 38v). Meestal wordt in dit document met 'ma dicte dame' aan Jacoba gerefereerd. Margaretha wordt op verschillende manieren aangeduid, vaak als 'madamme de Haynnau'. Het is daarom niet direct duidelijk of Jan van Brabant het bestuur aan Jacoba of aan Margaretha wilde overdragen, maar gezien Margaretha's bestuurlijke ervaring en haar rol tot dan toe lijkt het me, in navolging van Janse, het meest waarschijnlijk dat Jan van Brabant aan zijn schoonmoeder vroeg het bestuur over te nemen (Janse, *Jacoba*, 175-176).

³⁸ Dat Jacoba geen eten en drinken meer kreeg, zoals naar voren gebracht door Von Löher en H.P.H. Jansen, en daarom naar haar moeder vluchtte, klopt volgens Janse niet, maar het komt ook voor in het eerder aangehaalde document (ARAB, MD 1483, f 44v): '... dat men onser liever genediger vrouwen in de heylege Paeschdage lestleden voirsloet onss genedichs heren herberge alsoe dat men heuren genaden in ghenen ambachte dienen en woude, noch van eten, noch van drincken.'

³⁹ '... et az autres que remis en avoit dencoste elle ma dicte damme de Haynnau fist savoir quil se tenissent en leur offisces et les dammes et dammoiseles en leur cambres et venissent jeuwer et esbattre dalles ma dicte damme de Haynau quant leur plaisirs seroit, comme elles fisent pluseurs fois jusques a tant quelle poroit avoir parlet a mon dit singneur et les besoingnes mises a bonne conclusion ensi quelle exeroit a faire, dont elles furent contentes' (ARAB, MD 1483, f 38v); Janse, *Jacoba*, p. 175.

⁴⁰ Janse, *Jacoba*, 166-178; Gysels, *Départ*.

gekund, gaf op een enkel punt toe, en verzocht Jacoba bovenal om bij hem terug te keren.⁴¹

De Staten van Henegouwen fungeerden als tussenpersoon in het conflict tussen Jacoba en haar echtgenoot. Margaretha en Jacoba riepen de Staten meerdere malen bijeen voor overleg. Deze stuurden vervolgens vertegenwoordigers naar de hertog van Brabant, die aan hen zijn antwoord meegaf, soms na enig aandringen. Margaretha stuurde bijvoorbeeld in juni Henegouwse vertegenwoordigers naar Jan van Brabant met Jacoba's verwijten. Het antwoord stemde niet tot tevredenheid. Daarom riep Jacoba begin juli de Staten van Henegouwen bijeen in Le Quesnoy, om een nieuwe delegatie naar haar echtgenoot te sturen. Dit ging tot begin september zo door. De dames speelden hoog spel: uiteindelijk trok Jacoba de geldigheid van haar huwelijk in twijfel, en eiste van haar echtgenoot dat hij voor pauselijke dispensatiebrieven zou zorgen. Ook vond ze dat hij het financiële beheer van haar landen beter aan haar kon overdragen.⁴²

Tegelijkertijd speelde een breder conflict: een coalitie van hoge Brabantse edelen en steden, geleid vanuit Leuven, was in opstand gekomen tegen de hertog. Jacoba's gedwongen vertrek uit Brussel en de overdracht van haar landen aan Jan van Beieren vormden hiervoor de aanleiding. De opstandelingen vonden dat de eer van het hertogdom was aangetast. Ze gaven de raadgevers van hun vorst, veelal volgelingen van Jan van Beieren, de schuld van het slechte bestuur en eisten hun ontslag. De hertog moest ervoor zorgen dat zijn echtgenote op fatsoenlijke wijze kon terugkeren. Jacoba en Margaretha stelden zich op als bondgenoot van de opstandige Brabantse Staten.⁴³ Een brief die Margaretha op 17 juli 1420 schreef aan de edelen en steden in Leuven illustreert haar centrale rol aan de zijde van haar dochter in het diplomatieke steekspel. De opstandelingen hadden hun correspondentie met Jan van Brabant voorgelegd aan de dames. Margaretha liet weten dat ze deze met haar dochter had doorgenomen. Ze deelde de Brabantse bondgenoten mee dat de Staten van Henegouwen een vertegenwoordiger naar Jan van Brabant hadden gestuurd, maar zonder resultaat. Ze vroeg de Brabanders om een vertegenwoordiger naar Henegouwen te sturen om de zaken door te spreken. Tenslotte liet ze de Brabantse edelen en steden weten dat die naar haar mening het belang van haar schoonzoon en het land dienden, en bood hen haar hulp aan.⁴⁴

Jan van Brabant weigerde aanvankelijk om op de eisen van zijn opstandige onderdanen in te gaan, maar was uiteindelijk gedwongen om overstag te gaan. Inmiddels was Filips van Sint-Pol, zijn één jaar jongere broer, die al geruime tijd contact onderhield met de opstandelingen, naar Brabant gekomen, vergezeld van Bourgondische vertegenwoordigers. Volgens Chastellain, die zijn kroniek enkele jaren na Margaretha's overlijden in dienst van de Bourgondische hertog schreef, speelde Margaretha hierbij een essentiële rol. De Brabantse vertegenwoordigers waren naar haar toe gekomen om haar hulp te vragen. De douairière, die 'heel wijs en goedaardig' was, luisterde welwillend naar hen en adviseerde om Filips van Sint-Pol in te schakelen. De Brabantse vertegenwoordigers vonden dit 'een goed en verstandig advies'. Vervolgens ging er een delegatie namens Margaretha en de

⁴¹ ARAB, MD 1483, f. 35r-40v.

⁴² Devillers, *Cartulaire IV*, 223, 227-229, 235-242; Gysels, *Départ*, 417-18; Janse, *Jacoba*, 183-185; Pinchart, *Comptes*, 141-42; Van Eeckenrode, *Servir le prince*, 349-50.

⁴³ Dynter, *Chronica*, VI 398-399; Stein, *Politiek*, 190-195; Uyttebrouck, *Gouvernement*, 503-511; Vrancken, *Inkomsten*, 201-243.

⁴⁴ Jacoba schreef gelijktijdig een grotendeels identieke brief (ARAB, MD 1483, f 30r-31r; Janse, *Jacoba*, 181-185).

Brabanders naar de broer van de hertog.⁴⁵ Andere bronnen vermelden dat Sint-Pol op verzoek van de opstandige Staten, Margaretha en Jacoba, raadgevers van de koning van Frankrijk en de hertog van Bourgondië naar Brabant kwam.⁴⁶ Ongetwijfeld heeft de Bourgondische hertog, onder wiens bescherming de zestienjarige Sint-Pol leefde sinds de dood van zijn vader Antoon, een belangrijke stem in het geheel gehad. Hij wilde zijn invloed in Brabant herstellen. Maar van wie het initiatief ook is uitgegaan, Margaretha en de Bourgondische hertog volgden dezelfde koers.

Margaretha achtte de tijd nu rijp om met haar dochter naar Brabant terug te keren. Begin september 1420 kwamen ze op verzoek van de opstandelingen naar Leuven. Ze bezochten vervolgens Mechelen, voor een ontmoeting met vertegenwoordigers van Filips van Bourgondië, en hadden regelmatig contact met Filips van Sint-Pol. Deze organiseerde op 29 september een bijeenkomst in Vilvoorde, gericht op een verzoening tussen hertog, hertogin en de Staten van Brabant. Margaretha, Jacoba en vele anderen waren hierbij aanwezig, maar Jacoba's echtgenoot schitterde door afwezigheid. Hij had Brussel opnieuw heimelijk verlaten.⁴⁷

Margaretha en Jacoba keerden in de Brabantse hoofdstad terug op 2 oktober 1420. De volgende dag benoemden de opstandelingen Filips van Sint-Pol, die werd bijgestaan door Bourgondische adviseurs, tot gouverneur van Brabant. Hij moest samen met Jacoba en in overleg met Margaretha gaan regeren. De Brabanders braken niet definitief met Jan IV, maar vroegen hem terug te keren en te regeren in overleg met Jacoba, Margaretha, Filips van Sint-Pol en anderen. Opnieuw werd dus aan Margaretha de functie van raadgever toegedacht.⁴⁸

De Brabantse Staten verklaarden Jan van Beieren de oorlog. Jacoba en Margaretha, die de verzamelde troepen in Breda uitgeleide deden, hoopten op een herovering van Holland. Margaretha had hierbij ook een persoonlijk belang, gezien haar conflict met Jan van Beieren, waarover hierna meer. Maar de Brabantse belangen wogen voor haar Bourgondische neef Filips van Sint-Pol toch zwaarder. Na de verovering van Heusden, dat in het verleden bij Brabant had gehoord, en een kortstondig beleg van Geertruidenberg, werd op 18 november al een bestand gesloten, dat daarna steeds werd verlengd. De herovering van Jacoba's erflanden werd op de lange baan geschoven.⁴⁹

3.7 Conflict met Jan van Beieren (1421-24)

Dat er na de dood van Willem VI een conflict over de opvolging uitbrak tussen Jacoba en Jan van Beieren, waarbij Margaretha aan de kant van haar dochter stond, is een bekend historisch gegeven. Niet of nauwelijks bekend is dat Margaretha zelf ook een conflict had met Jan van Beieren, over haar Hollandse douarie.⁵⁰ Het ging hierbij om de betaling van

⁴⁵ 'sage et bénigne'... 'L'avis de madame fut trouvé bon et sain' (Chastellain, *Chronique I*, 170-171).

⁴⁶ Monstrelet, *Chronique IV*, 6; Van Mieris, *Charterboek IV*, 603-604.

⁴⁷ ARAB, MD 1483, f. 48r-v; Janse, *Jacoba*, 186.

⁴⁸ Uyttebrouck, *Gouvernement*, 509; Stein, *Politiek*, 194; ARAB, MD 1483, f 51v-52r.

⁴⁹ Janse, *Jacoba*, 187-188; Stein, *Politiek*, 193-94; Uyttebrouck, *Gouvernement*, 509.

⁵⁰ Een oorzaak hiervan is dat niet altijd direct duidelijk is op wie bepaalde passages in contemporaine bronnen betrekking hebben. Soms is bijvoorbeeld verondersteld dat met 'de vrouwe van Henegouwen' Jacoba wordt aangeduid, terwijl uit de context blijkt dat het om Margaretha moet gaan. Jacoba bezat geen Hollandse douarie en verbleef bovendien in deze periode in Engeland. Antheun Janse constateerde dit al (Janse, *Jacoba*, 375, nt. 10). In andere gevallen is de aanduiding duidelijker: 'der ouder vrouwe van Hollant' kan in dit geval alleen Margaretha zijn. Ook uit rekeningen van Margaretha's Henegouwse douarie komt duidelijk naar voren dat zij de betrokkene was in dit conflict (ADN, B 7979, 7980).

haar Hollandse jaargeld, waar zij als weduwe recht op had.⁵¹ Eind mei 1421 schreef Jan van Beieren een brief aan Filips de Goede, waaruit blijkt dat Margaretha zich bij Filips had beklagd over geld dat zij tegoed had van Jan. Deze was echter van mening dat hij ernstiger tekort was gedaan, en meer had om zich over te beklagen: ‘... *ons van hoir ende den hoeren veel meer te cort geschiet is, ende noch dagelix doet*’. Hij was bereid om vertegenwoordigers af te vaardigen om zich te verantwoorden, als Margaretha hetzelfde zou doen, en vroeg Filips om ook vertegenwoordigers te sturen, om te beoordelen wie het meest overtuigende verhaal had en het sterkste bewijs produceerde.⁵²

Filips gaf aan dit verzoek gehoor. De zaak stond enkele maanden later in een breder verband op de agenda van een bijeenkomst van de Vlaamse Vier Leden, in aanwezigheid van de Kanselier en de Grote Raad van de hertog, waarbij ook Jan van Beieren en vertegenwoordigers uit Holland en Zeeland aanwezig waren. Op haar verzoek voerde Margaretha het woord over de inkomsten die zij misliep uit haar douarie in Holland en Zeeland: ‘*ende doe was ghehoort mijn vrouwe van Henegauwe up haer begheeren an mijnen heere den canchellier ende heeren van ons gheduchts heeren Rade ende an de Viere Leden up tghebrec ende onghebruuc van haer duwarye in Hollandt ende in Zeelandt van 6.000 croonen siaers*’. Zij werd bijgestaan door haar raadsheren, de Zeeuwse edelman Floris van Haamstede en de Henegouwse heer van Haynin. Op dezelfde bijeenkomst stond ook een handelsconflict tussen Holland en Vlaanderen op de agenda, waarbij de Hollanders informatie verschaften over door hen geleden schade door kaperij. De veronderstelling was vermoedelijk dat Margaretha sterker zou staan wanneer haar klacht in deze bredere context van schadevergoedingen en herstel van onderlinge relaties werd besproken. Alleen al de zware schuldenlast waaronder Jan van Beieren gebukt ging bood echter weinig zicht op financiële compensatie.⁵³

Filips en de Raad van Vlaanderen stuurden in het vervolgtraject één of meerdere brieven aan Jan van Beieren, waarop hij in het najaar antwoordde. De inhoud van deze brieven is onbekend, maar de kwestie was in elk geval nog niet opgelost. In de winter van 1421-22 vertrokken Margaretha’s vertegenwoordigers tot drie keer toe opnieuw voor overleg naar Gent, maar keerden steeds onverrichterzake terug, omdat de bijeenkomst was afgeblazen.⁵⁴ Dit wekt in eerste instantie de indruk dat de gravin-weduwe aan het lijntje werd gehouden, maar het slechte weer dat als excuus werd aangevoerd lijkt in dit geval een gegronde reden. In deze periode vond de verwoestende Sint-Elizabetsvloed

⁵¹ Zie over de samenstelling van Margaretha’s douarie hoofdstuk 7. Vermoedelijk ging het ook om andere vormen van misbruik van de douarie. Zo had Jan van Beieren een schout benoemd in Stolwijk, dat deel uitmaakte van de douarie. Na Margaretha’s dood, in 1445, werd over deze benoeming een uitspraak gedaan door de Raad van Holland. Het conflict speelde tussen Jan Jansz, die door Jan van Beieren was benoemd, en Floris van Kijfhoek, aan wie Margaretha in 1439 de ambachtsheerlijkheid en het dagelijks gerecht van Stolwijk in leen had gegeven. De Raad stelde Jan Janszn in het gelijk, omdat hij destijds bevestiging van Filips de Goede had gekregen, ‘*ende mijn genadigen heere up dese tijt heere heere van Stolwijc is*’ (sic) (N.A., AGH 59, f 69v-70; Lombarts e.a., *Mem. Rosa XI*, nr 121).

⁵² Jan van Beieren refereert in de brief aan ‘*onser suster van Hollant*’. Dit is Margaretha, zijn schoonzus, en niet zijn nicht Jacoba, zoals Van Mieris veronderstelt (Van Mieris, *Charterboek IV*, 583).

⁵³ ADN B, 7979, f 56r,v; Prevenier en Smit, *Dagvaarten Holland I*, 2, 587-88, nr. 975; Blockmans, *Handelingen Vlaanderen 1*, nr. 70: ‘*Jacoba van Beieren*’ moet zijn ‘*Margaretha van Bourgondië*’. Met dank aan professor Blockmans voor het delen van zijn gedachten over de politieke context. Over de schulden van Jan van Beieren, zie: Stein, *Staten*, 100-01.

⁵⁴ ‘... *à Gand tenir une journée contre les envoyés de mons de Bavière*’ (AND, B 7980, f 69v). Margaretha’s vertegenwoordigers in dit traject waren haar raadsheren de heer van Haynin, Floris van Haamstede, Gerard le Maire, Filips Engelbrechtszn. en Jacquemart Hannekart (ADN, B 7980, f 68-69).

plaats, waardoor grote delen van Holland en Zeeland onder water stonden.⁵⁵ Uiteindelijk vond er in maart 1422 een vervolgbijsamenkomst plaats te Gent, bijeengeroepen door Filips' toenmalige echtgenote Michelle van Valois. Filips had de hertogin en de Vier Leden van Vlaanderen als bemiddelaars aangewezen. Een indrukwekkend aantal vertegenwoordigers van Margaretha en Jan van Beieren voerde uitgebreid het woord over hun *'vele ende menegherande gheschillen'*. De argumenten werden genoteerd, waarna de Vlamingen hun licht over de kwestie lieten schijnen, maar ook dit leidde blijkbaar niet tot een oplossing.⁵⁶

Margaretha's geduld raakte nu op. Toen zij in mei opnieuw vertegenwoordigers naar Gent stuurde, zette zij een opmerkelijke stap: zij diende een verzoek in tot de uitvoering van *'brieven van maerque'* die zij van Filips de Goede had ontvangen: *'voort up tversouck van mer vrouwen van Henegauwen, dewelke verzocht heeft dat zoe ghebruken mach van den brieven van maerque ende die doen executeeren up hertoghe Janne in Beyeren, zine onderzaten ende denghuenen die hem obedieren, ghelike dat hare onse gheduchte heere ende prinche ghegheven ende gheconsentierd heeft'*.⁵⁷ Vermoedelijk ging het om represaillebrieven, die Margaretha het recht gaven om door haar geleden schade op onderdanen en volgelingen van Jan van Beieren te verhalen, door hun goederen in bezit te nemen.⁵⁸ Of zij dit dreigement daadwerkelijk heeft uitgevoerd is niet bekend, maar het is niet onaannemelijk. In Holland was zij enkele jaren eerder al betrokken geweest bij inbeslagname van goederen die voor Jan van Beieren bestemd waren. In juli 1418 hadden zij en haar dochter op de stroom van Texel, dat tot Margaretha's douarie behoorde, schippers uit Kampen aangehouden die wijn wilden vervoeren naar aanhangers van Jan van Beieren.⁵⁹ Dat zich meer van dergelijke incidenten hebben voorgedaan blijkt uit een brief van Margaretha aan haar zuster Katherina, te dateren rond 1424. Hierin beklagt zij zich erover dat vertegenwoordigers die zij naar haar zwager, de hertog van Savoie (de echtgenoot van hun jongste zus Maria) had gestuurd ten onrechte gevangen waren genomen. Dit was gebeurd vanwege de inbeslagname van wijn ten tijde van het conflict tussen Jacoba en Jan van Beieren. Ze wees erop dat op haar verzoek een schadevergoeding aan de wijnhandelaren was uitbetaald: *'... want ik was nooit de oorzaak van die oorlog, en ik heb in die landen, Holland en Zeeland, niets anders dan mijn douarie, ... die mijn Beierse broer me ten onrechte onthoudt, hoewel hij die met bezegelde brieven heeft bevestigd, waarover ik me bij God beklag, bij u en bij al mijn goede vrienden. En bovendien, wat betreft die wijn, daarvoor werden de handelaars op mijn verzoek gecompenseerd, zoals blijkt uit door hen bezegelde brieven, waarvan ik een gewaarmerkte kopie stuur met authentiek zegel via deze boodschapper, om te tonen wanneer dat nodig is'*.⁶⁰

⁵⁵ Prevenier en Smit, *Dagvaarten Holland I*, 2, nr. 987, p.592. Buisman, *Weer*, 450-56.

⁵⁶ ADN, B 7980, f 69v; Blockmans, *Handelingen Vlaanderen 1*, nr. 92; Blockmans, *Volkvertegenwoordiging*, 306; Prevenier en Smit, *Dagvaarten Holland I*, 2, nr. 987; Smit e.a., *Dagvaarten Zeeland I*, 98.

⁵⁷ ADN, B 7980, f 70; Blockmans, *Handelingen Vlaanderen 1*, nr. 97.

⁵⁸ Met dank aan Louis Sicking voor zijn toelichting over dit onderwerp. Zie ook: Wink en Sicking, *Reprisal*.

⁵⁹ N.A., AGH 963; Van Mieris, *Charterboek IV*, 741.

⁶⁰ *'... car onques ne fui, de ce tamps ne depuis, cause de la dicte gherre, et ne ay es dis pays de Hollande et Zeelande aultre chose que mon douaire, ... lequel mon dit frere de Baiviere me detient à tort, non obstant qu'il le m'avoit confremé par ses lettrez seelleez, dont je me plains à Dieu, à vous et à tous mes bons amis. Et meismement, pour le fait des dis vins, à ma pryere, les marchans en furent recompensés, comme il appert par lettres qu'il en baillerent sour leurs seaux, desquelles lettres envoie un vidimus sour seel autentike par ce present porteur, pour monstrier par tout où besoing sera.'* De brief is gepubliceerd door Stouff, *Cathérine, Deuxième partie*, 176-78. Stouff dateert de brief op 12 maart 1425. Dit moet eerder zijn, vermoedelijk 1423 of

De brief wekt niet alleen sterk de indruk dat Margaretha bij de inbeslagname van wijn bestemd voor Jan van Beieren betrokken was, maar ook dat het conflict jaren later nog niet was bijgelegd. Inderdaad was de zaak in december 1422 opnieuw ter sprake gekomen op een bijeenkomst van de Vlaamse Vier Leden. Bemiddeling noch dreigende taal hadden kennelijk geholpen.⁶¹ Toch lijkt de ruzie in de loop van 1424 geleidelijk te zijn bijgelegd. In januari van dat jaar verbood Jan van Beieren zijn dienaren om wildernissen die deel uitmaakten van Margaretha's douarie te beschadigen, en in oktober beloofde hij Schoonhoven met rust te laten, op voorwaarde dat de stad ballingen aan hem zou uitleveren. Margaretha op haar beurt beloofde zich met haar douarie voortaan buiten conflicten te houden.⁶²

Conclusie

In de conflictrijke periode na de dood van Margaretha's echtgenoot graaf Willem VI ontstonden niet alleen de eerste scheuren in haar relatie met de Bourgondische dynastie, maar ook met de Beierse, in de persoon van haar zwager Jan van Beieren. In eerste instantie vertrouwde zij echter op haar broer Jan zonder Vrees om haar belangen en die van haar dochter te behartigen. Jacoba's huwelijk met haar Bourgondische neef Jan IV van Brabant vloeiende hieruit voort.

Toen de politieke situatie leidde tot spanningen aan het Brabantse hof bemiddelde Margaretha in de persoonlijke sfeer om een verzoening tussen Jacoba en haar echtgenoot te bewerkstelligen, maar nadat haar pogingen vruchteloos waren gebleken nam ze haar dochter mee naar Henegouwen. In de daaropvolgende periode vormde ze de spil van diplomatieke interacties tussen haar dochter en schoonzoon, de Staten van Brabant en die van Henegouwen.

Ook na de dood van haar broer zag Margaretha haar eigen dynastie aanvankelijk nog als bondgenoot. Bij het Verdrag van Woudrichem nam ze kortstondig de rol van bemiddelaar waar, als vertegenwoordiger van de Bourgondische hertog. Deelname aan het verdrag weigerde zij echter, met als argument dat zij als douarière buiten het conflict stond. Kort daarop werd zij door Jan van Beieren en Jan van Brabant gezamenlijk tot vijand verklaard. Met Jan van Beieren ontstond in deze periode een conflict over de inkomsten uit haar Hollandse douarie, dat zich ondanks bemiddeling door de nieuwe Bourgondische hertog Filips de Goede jarenlang voortsleepte.

Opmerkelijk is dat Margaretha in brieven uit deze periode haar neutrale status als weduwe benadrukte en beweerde buiten de conflicten van haar dochter te staan, terwijl haar tegenstanders daar duidelijk anders over dachten. Incidentele gegevens suggereren bovendien dat ook de gebieden die deel uitmaakten van haar douarie steun boden aan Jacoba.

1424, aangezien Jan van Beieren nog in leven is, en Jacoba wordt aangeduid als hertogin van Gloucester. De hertog van Savoie was gehuwd met Margaretha's jongste zuster Maria van Bourgondië.

⁶¹ Blockmans, *Handelingen Vlaanderen 1*, nr. 120. Ook in april-mei 1423 gingen Henegouwse en Hollandse vertegenwoordigers van Margaretha naar Brugge, mogelijk in verband met hetzelfde onderwerp (ADN, B 7981, f 4).

⁶² Van Mieris, *Charterboek IV*, 707-08; 740-41. Na de dood van Jan van Beieren wordt in een rekening van Margaretha's Henegouwse douarie gerefereerd aan jaarrenten die zij volgens zijn testament van hem tegoed had. Wilde hij hiermee het onrecht dat hij Margaretha had aangedaan rechtzetten, en zijn schulden vereffenen, zoals wel voorkwam in Middeleeuwse testamenten? Het testament van Jan van Beieren is voor zover bekend niet overgeleverd (ADN, B 7983, f 40v). Zie over laatmiddeleeuwse vorstelijke testamenten: Godding, *Testament*, 220-21.

4. Verschuivende loyaliteit

Twee jaar na de dood van haar echtgenoot kreeg Margaretha opnieuw een zwaar verlies te verwerken. Op 10 september 1419 werd haar broer Jan zonder Vrees in een hinderlaag gelokt en vermoord door aanhangers van de Franse dauphin, de latere koning Karel VII, die zich had verbonden met de partij van de Armagnacs. De moord vond plaats op de brug van Montereau-Faut-Yonne, ten zuid-oosten van Parijs. Het slechte nieuws moet Margaretha snel hebben bereikt. Een maand na de moord was zij waarschijnlijk aanwezig op een familiebijeenkomst in Mechelen met de nieuwe Bourgondische hertog Filips, Jan van Brabant en een delegatie van Brabantse edelen.¹ De dood van haar broer was een zwaar persoonlijk verlies voor Margaretha, maar had uiteraard bredere implicaties. De moord maakte een voorlopig einde aan de goede betrekkingen van Bourgondië met het Franse koningshuis. Voor Margaretha betekende de dood van haar broer op termijn ook een keerpunt in de relatie met de Bourgondische dynastie, nu ze te maken kreeg met haar twaalf jaar jongere neef Filips als het nieuwe hoofd van de familie.

4.1 Engeland als nieuwe bondgenoot (1421-24)

Op 7 maart 1421 vertrok Jacoba in de vroege morgen met een gewapend escorte vanuit Bouchain in het westen van Henegouwen naar Calais om de oversteek naar Engeland te maken. De weken ervoor had zij met haar moeder in Valenciennes doorgebracht. De dames hadden de door hen gewenste annulering van Jacoba's Brabantse huwelijk opnieuw besproken met de Staten van Henegouwen, maar deze waren niet bereid hun steun hieraan te verlenen. Velen, onder wie de hertog van Bourgondië, hadden er belang bij dat Jacoba naar haar Brabantse echtgenoot zou terugkeren. Jacoba voerde als één van de redenen voor haar plotselinge vertrek aan dat men had geprobeerd haar gevangen te nemen.²

De kronieken van Chastellain en Monstrelet schrijven Jacoba's besluit om naar Engeland te vertrekken toe aan beïnvloeding door diverse edelen in haar omgeving, onder wie drie vooraanstaande Hoeken. Zij vermelden Margaretha's betrokkenheid niet, in tegenstelling tot Le Févre die benadrukt dat dit gebeurde 'met instemming van haar moeder'.³ Le Févre heeft het vrijwel zeker bij het rechte eind, het is nauwelijks voorstelbaar dat Jacoba een dergelijke stap zou hebben genomen buiten medeweten van haar moeder. Vermoedelijk was Margaretha actief betrokken bij de voorbereidingen,⁴ maar gezien de politieke situatie

¹ Volgens Janse was Jacoba hierbij niet aanwezig, maar Margaretha wel. Bonenfant gaat uit van het omgekeerde, op basis van Mechelse stadsrekeningen. De onduidelijkheid is vermoedelijk toe te schrijven aan het feit dat Margaretha in Monstrelets beschrijving van deze bijeenkomst als gravin van Henegouwen wordt aangeduid. Zeker is dat zij was uitgenodigd (Bonenfant, *Philippe le Bon*, 166, 187; Janse, *Jacoba*, 170; Monstrelet, *Chronique III*, 359; Uyttebrouck, *Gouvernement*, 452; Vaughan, *John*, 277).

² Volgens het *Beke-vervolg* wilde Jan van Brabant Jacoba gevangen laten nemen om haar het Verdrag van Sint-Maartensdijk alsnog te laten bezegelen (*Beke-vervolg*, 366-67; Janse, *Jacoba*, 190-93; *Part Cur I*, 47-48).

³ 'du consentement de sa mère' (Le Févre, *Chronique*, 31-32, 92). Jacoba's vertrek naar Engeland wordt vooral toegeschreven aan de invloed van de Henegouwse edelman Jan van Robersart, heer Van Ecaillon, die een conflict had met Bourgondië, en aan drie Hoekse edelen: Gerrit van Poelgeest, Gerrit van Assendelft en Jan van Wassenaar (Chastellain, *Chronique I*, 212-17; Monstrelet, *Chronique IV*, 26-28; Flammang, *Partis*, 545; Janse, *Jacoba*, 193-98). De Hoeken hadden belang bij de annulering van Jacoba's Brabantse huwelijk, al was de invloed van hun tegenstander Jan van Beieren in Brabant na de Brusselse opstand sterk verminderd (Stein, *Politiek*, 195).

⁴ Margaretha's hofmeester Gilles de Goegnies ontving op de dag voor Jacoba's vlucht 'salaris voor de afgelopen vier jaar'. De hoogte van het bedrag suggereert dat het om een extra beloning voor bijzondere diensten ging.

kon zij zich niet permitteren dat dit algemeen bekend werd. Ze reisde niet met haar dochter mee, hoewel de Engelse koning Hendrik V aan beide vrouwen een vrijgeleide had verstrekt.⁵

Naar Margaretha's motieven om haar dochter in deze ingrijpende stap te steunen kan wel worden geraden. Haar pogingen om invloed uit te oefenen op de Brabantse hertog waren mislukt. Jacoba's terugkeer naar hem zou hebben betekend dat Holland en Zeeland in handen van Jan van Beieren en de Kabeljauwen bleven, waardoor de Hoekse partij voor langere tijd buitenspel werd gezet, en ook Margaretha's inkomsten uit Holland onzeker bleven. Wellicht hoopte zij dat haar dochter in Engeland een nieuwe, sterkere huwelijkspartner zou vinden. Voor het eerst nam zij afstand van de Bourgondische politiek, zij het niet openlijk.

Margaretha trok zich na Jacoba's vertrek tot het begin van de zomer terug in Le Quesnoy. Zij onderhield contact met haar dochter en met de Engelse koning. In februari 1422 schonk zij een gouden beker aan de wapenkoning van de Orde van de Kousenband die haar namens Hendrik V bezocht en in juni van dat jaar stuurde ze zelf een boodschapper naar de koning.⁶ Het belangrijkste waarover Margaretha en Hendrik V contact hadden was vermoedelijk de nieuwe huwelijkspartner die Jacoba aan het Engelse hof vond, in de persoon van Humphrey van Gloucester, de broer van de koning. Het huwelijk vond in het najaar van 1422 plaats, nadat de koning zelf in augustus was overleden. Onzeker is of hij zijn toestemming had verleend. Wellicht had hij de voltrekking van het huwelijk op de lange baan geschoven om de alliantie met Bourgondië niet op het spel te zetten.⁷

De koning werd opgevolgd door zijn negen maanden oude zoon Hendrik VI, met Jacoba's echtgenoot als regent van Engeland. Het nieuws over het huwelijk bereikte het continent al snel en er werd alom schande van gesproken, omdat Jacoba's huwelijk met Jan van Brabant niet formeel was ontbonden.⁸ In Henegouwen deed het gerucht de ronde dat Jacoba een kind verwachtte en naar Le Quesnoy wilde komen voor de bevalling. Dit zal bij sommigen tot vreugde hebben geleid, maar de Henegouwse bestuurders waren vooral waakzaam, omdat ze een aanval van de hertog van Brabant vreesden. Van de veronderstelde zwangerschap werd verder niets vernomen, waarschijnlijk was het gerucht door aanhangers van Jacoba verspreid. Margaretha stuurde in januari haar kapelaan Gerard

Hij ontving 342 lb ts, terwijl zijn reguliere jaarloon in 1423 40 lb bedroeg (ADN, B 7979, f 59v; 7980, f 70v; 7981, f 10). Na Jacoba's vertrek stuurde Margaretha een aantal van haar dochters dienaars naar Calais om zich bij haar te voegen (ADN, B 7979, f 4).

⁵ De reis naar Calais voerde door Bourgondisch gebied. Margaretha stuurde op 3 maart een boodschapper naar Jan van Luxemburg om een vrijgeleidebrief bij hem te halen 'om in Frankrijk wijn te kopen voor haar hofhouding' (*'pour aller quere vins en France pour sen hostel'*). Gezien de datum is het mogelijk dat ook deze de vrijgeleide samenhang met Jacoba's vertrek naar Engeland, maar deze werd niet op tijd ontvangen. De boodschapper was negen dagen op pad en keerde dus pas terug na Jacoba's vertrek. Was het een afleidingsmanoeuvre? Jan van Luxemburg was een vertrouweling van de Bourgondische hertog (ADN, B 7979, f 15v; Van Mieris, *Charterboek IV*, 570; Vaughan, *Philip the Good*, 12).

⁶ Om onbekende redenen ontving Margaretha in dezelfde maand 2.000 mark van de koning (ADN, B 7979, f 4, 9v, 39, 57; ADN, B 7980, f 70; Wylie en Waugh, *Henry V*, 292 nt. 9; Janse, *Jacoba*, 192-96).

⁷ Janse veronderstelt dat Hendrik V wel toestemming had gegeven (Janse, *Jacoba*, 207).

⁸ Eind september 1422 kwamen de Staten van Henegouwen op schriftelijk verzoek van Jacoba bijeen in Mons, in aanwezigheid van Margaretha, Jan van Brabant en Filips van Sint-Pol. Was dit een laatste bemiddelingspoging of ging het om de aankondiging van het aanstaande huwelijk? (*Part Cur I*, 55; Janse, *Jacoba*, 201; Van Eeckenrode, *Servir le prince*, 351). Een maand later ontving Jan van Brabant bericht dat het huwelijk voltrokken was.

le Maire naar Londen, die haar over de werkelijke stand van zaken zal hebben geïnformeerd.⁹

4.2 De relatie met Bourgondië onder druk (1421-24)

Tijdens Jacoba's verblijf in Engeland werd van verschillende kanten druk op Margaretha uitgeoefend om zich in te zetten voor een verzoening van haar dochter met de Brabantse hertog. Jacoba's alliantie met Engeland was evident niet in het belang van Bourgondië. Weliswaar was Engeland sinds de moord op Jan zonder Vrees een bondgenoot, maar Filips wilde Henegouwen, Holland en Zeeland binnen zijn eigen invloedssfeer behouden. Toch leidde dit niet tot een openlijk conflict tussen Margaretha en haar neef. Hiervoor is al gebleken dat de Bourgondische hertog in deze periode een bemiddelende rol vervulde in Margaretha's conflict met Jan van Beieren, al leverde dit niet veel op. Tijdens Jacoba's verblijf in Engeland, van maart 1421 tot oktober 1424, hadden Margaretha en Filips voornamelijk contact over twee kwesties: Margaretha's inkomsten uit Holland en Jacoba's huwelijkse staat. Filips wilde dat er een verzoening plaatsvond tussen Jacoba en Jan van Brabant, terwijl Margaretha Filips nodig had als bemiddelaar bij het conflict over haar Hollandse inkomsten. Vermoedelijk werden deze belangen tegen elkaar uitgespeeld, zonder dat dit leidde tot concrete resultaten. Beiden schaakten op meerdere borden. Filips onderhield niet alleen met Margaretha, maar ook met Engeland, met Jan van Brabant en met Jan van Beieren intensief contact.¹⁰ Ook Margaretha stuurde nog steeds met enige regelmaat boodschappers en vertegenwoordigers naar Engeland, vermoedelijk om te bespreken hoe en wanneer Jacoba met haar nieuwe echtgenoot terug zou keren naar haar landen.¹¹

Ook de Staten van Henegouwen spanden zich in voor een verzoening tussen Jacoba en Jan van Brabant. Zij benaderden zowel Margaretha als Filips om op te treden als bemiddelaar. Eind april 1421 kwam Filips persoonlijk naar Henegouwen. Na een driedaags bezoek aan Valenciennes bezocht hij Margaretha in Le Quesnoy. De uitkomst van hun besprekingen is onbekend, evenals als de inhoud van de boodschap die twee raadsheren van Margaretha begin augustus aan Filips de Goede overbrachten.¹²

In de laatste maanden van 1421 kwamen Margaretha's vertegenwoordigers zoals gezegd een paar keer onverrichterzake terug van bijeenkomsten over het conflict met Jan van Beieren, die steeds werden afgeblazen, maar er vond wel een andere bijeenkomst plaats. Margaretha reisde met haar hofhouding naar Douai, waar de Bourgondische hertog haar tegemoet kwam om haar te begeleiden naar Atrecht. Daar werd ze met alle égards ontvangen door zijn echtgenote, Michelle van Valois. In de dagen die volgden vonden allerlei feestelijkheden plaats ter ere van Margaretha. De Bourgondische hertog beloofde dat hij ervoor zou zorgen dat Jacoba 'een goede vrede' met haar echtgenoot kon sluiten. Vermoedelijk is Margaretha door dit charme-offensief niet van inzicht veranderd, maar ze

⁹ *Part Cur I*, 58-59; ADN, B 7981, f 65v. De Staten van Henegouwen ontvingen in februari 1423 brieven van Jacoba waarin ze haar huwelijk officieel bekend maakte (Devillers, *Cartulaire IV*, 327-328).

¹⁰ Vaughan, *Philip the Good*, 34.

¹¹ 11-26 augustus 1423: Jan van Haynin en de bastaardzoon van de heer van Wargny, die als boodschapper te paard in dienst was bij Margaretha (ADN B 7981, f 68v); sep-okt 1423: Jan van Haynin (ADN, B 7982, f 61v; Dev Cart VI, 74-75); juli en september 1424: de bastaardzoon van de heer van Wargny (ADN, B 7982, f 64; 7983 f 52v).

¹² *Part Cur II*, 243-44, 247; ADN, B 7979, f 56; Vander Linden, *Itinéraires*, 15. Ook in Henegouwen lijkt Margaretha haar bereidheid om te bemiddelen te hebben gekoppeld aan de betaling van haar jaargeld (Van Eeckenrode, *Servir le prince*, 350).

liet zich niet in de kaarten kijken. Ze vertrok weer naar Le Quesnoy om daar het kerstfeest te vieren en was eind januari aanwezig bij een bijeenkomst van de Staten van Henegouwen over de huwelijkskwestie.¹³

Ook na de voltrekking van Jacoba's huwelijk met Humphrey werd er nog gepraat. In juni 1423 waren Margaretha's vertrouwelingen, de heer van Haynin en kapelaan Gerard le Maire, aanwezig bij besprekingen tussen Filips de Goede en Jan van Brabant in het Vlaamse Geraardsbergen over de huwelijkskwestie. Jan van Brabant stemde toe in bemiddeling door de hertogen van Bourgondië en Bedford.¹⁴ In februari 1424 stemde ook Humphrey, die zich enigszins voorbarig al tooide met de titel graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland, in met bemiddeling door zijn broer en Jacoba's oom. Margaretha's vertegenwoordigers bevonden zich eveneens in Amiens. In mei verklaarde Jacoba zich aan de uitkomst van de bemiddeling te zullen onderwerpen.¹⁵

Margaretha werkte mee aan de bemiddelingspoging en leek hiermee de Bourgondische lijn te volgen. Uit de eerder genoemde brief aan haar zuster Katherina van Bourgondië blijkt echter dat ze het Engelse huwelijk erkende. Hierin duidde ze haar dochter namelijk aan als '*ducesse de Gloucestre*'.¹⁶ Zij had haar eigen verborgen agenda, terwijl ze samen met Filips van Sint-Pol instructies opstelde voor de door Filips van Bourgondië te voeren onderhandelingen met de hertogen van Bedford en Gloucester, gericht op de terugkeer van Jacoba naar haar landen. Ze stemde ermee in dat de huwelijkskwestie na Jacoba's terugkeer opnieuw aan de paus zou worden voorgelegd, en dat zij naar haar Brabantse echtgenoot zou terugkeren indien dit huwelijk geldig werd bevonden. Filips van Sint-Pol en Margaretha benadrukten dat de hertog van Bourgondië, als hoofd van hun huis, de meest geschikte persoon was om deze onderhandelingen te voeren, en dat zij veel vertrouwen in hem hadden, maar de gesprekken leverden niets op. Dat de spanning inmiddels hoog uitliep blijkt uit de uitkomst van het vervolgoverleg in juni: beide partijen werd verzocht niet naar de wapens te grijpen zolang er geen pauselijke uitspraak was. Het mocht niet baten.¹⁷

4.3 'Regentes van Henegouwen' (1421-24)

In zijn beschrijving van het leven van Margaretha van Bourgondië in de *Biographie Nationale* veronderstelde Devillers dat zij tijdens Jacoba's verblijf in Engeland optrad als regentes.¹⁸ Dit heeft betrekking op het graafschap Henegouwen, in het door Jan van Beieren bestuurde Holland vertoonde Margaretha zich in deze jaren niet. Zij verbleef

¹³ ADN, B 7980, f 64v; Devillers, *Cartulaire IV*, 301; Vinchant, *Annales IV*, 83-84; Van Eeckenrode, *Servir le prince*, 350-51.

¹⁴ ADN, B 7981, f 67v; Dynter, *Chronica*, VI 847; Von Löher, *Beiträge*, 53. Grammont = Gerardmont = Geraardsbergen (Vlaanderen). De hertog van Bedford, broer van Humphrey van Gloucester, trad na het overlijden van Karel VI op als regent van Frankrijk en was de voornaamste Engelse bondgenoot van Filips de Goede.

¹⁵ Devillers legt een verband met de voorbesprekingen voor het verdrag van Amiens, dat op 17 april 1423 werd gesloten tussen de hertogen van Bourgondië, Bedford en Bretagne. De Barante vermeldt dat tijdens deze voorbesprekingen vertegenwoordigers van Jan van Brabant en Jan van Beieren aanwezig waren en Jacoba's huwelijk met de hertog van Gloucester ter sprake kwam. Janse vermeldt dat vertegenwoordigers van alle partijen begin maart in Amiens bijeen kwamen (ADN, B 7982, f. 63; Devillers, *Cartulaire IV*, 368, 375-76, 380-81; De Barante, *Histoire de Bourgogne IV*, 75; Janse, *Jacoba*, 209-10).

¹⁶ Stouff, *Cathérine, Deuxième partie*, 177. Zie over datering van deze brief paragraaf 3.7, nt. 61.

¹⁷ Devillers, *Cartulaire IV*, 382; Janse, *Jacoba*, 210; Monstrelet, *Chronique IV*, 175, 207-08; Le Fèvre, *Chronique II*, 82-83.

¹⁸ '*Elle remplit les fonctions de régente*' (Devillers, *Marguerite*, 609).

meestal in Le Quesnoy, en reisde soms voor de hierboven beschreven diplomatieke bijeenkomsten naar Vlaanderen of Artesië. Ook de Henegouwse steden Ath en Mons bezocht ze incidenteel. Margaretha verbleef altijd al een groot deel van haar tijd in Le Quesnoy, maar in de jaren 1421-24 was ze honkvaster dan ooit.¹⁹ Vermoedelijk voelde ze zich binnen de kasteelmuren van haar Henegouwse residentie het veiligst. Daar kwam bij dat zij zagezegd 'het fort bewaakte' voor haar dochter.

Gezien Margaretha's vooraanstaande positie in het graafschap, en aangezien zij soms optrad namens Jacoba, is het begrijpelijk dat Devillers haar heeft aangemerkt als regentes, maar feitelijk is het onjuist. Jan van Brabant werd door de Staten van Henegouwen, zij het met enige achterdocht, erkend als vorst en was op belangrijke momenten persoonlijk aanwezig. Henegouwse ambtenaren en instanties hielden zich bezig met het vorstelijke bestuur, onder leiding van de grootbaljuw als plaatsvervanger van de vorst. De Staten van Henegouwen, die afwisselend door Jacoba, één van haar echtgenoten of haar moeder bijeen werden geroepen, speelden in deze periode een cruciale rol. De standenvertegenwoordigers deden in toenemende mate een beroep op Filips de Goede, maar ook nog steeds regelmatig op Margaretha. Van Eeckenrode noemt Margaretha in deze periode een stabiel element in het Henegouwse bestuur, naast de Statenvergadering.²⁰ Zij werd op de hoogte gehouden van de uitkomsten van Statenvergaderingen en over bepaalde zaken geconsulteerd. Dit gebeurde volgens een rekening van de penningmeester van Mons 'aangezien zij één van aanzienlijksten, grootsten en machtigsten van de drie standen was'.²¹ Anders gezegd: er diende rekening met haar te worden gehouden. Het citaat wekt terecht de indruk dat Margaretha lid was van de Staten van Henegouwen. Vrouwen waren in het algemeen uitgesloten van deelname aan Statenvergaderingen, maar er waren uitzonderingen. Aangezien Margaretha geen regerend vorstin meer was, moet zij lid zijn geweest van de tweede stand, de adel, maar wel een zéér prominent lid. Vermoedelijk liet zij zich gewoonlijk vertegenwoordigen door een plaatsvervanger, maar op belangrijke momenten was zij persoonlijk aanwezig.²²

De Henegouwse Staten deden een beroep op de gravin-weduwe wanneer het graafschap hinder ondervond van Bourgondische troepen, die zich met enige regelmaat in het zuiden en westen van het graafschap vertoonden. In februari 1420 wilden Vlaamse troepen in dienst van Filips de Goede zich een weg door Henegouwen banen. Henegouwse bestuurders stuurden vertegenwoordigers naar Filips met het verzoek een andere route te kiezen. Margaretha werd hierbij op verzoek van Jan van Brabant betrokken. Ze nam het op zich om vanuit Kamerijk persoonlijk brieven naar vertegenwoordigers van Filips te brengen en had kort daarna in Oisy een bespreking met hemzelf. Toen de troepen in april terugkeerden uit Frankrijk deed de grootbaljuw van Henegouwen opnieuw een beroep op Margaretha, om naast het door hem opgestelde verzoek om ordelijk gedrag ook haar eigen vertegenwoordigers naar de legerleiders te sturen. Deze keer hielp het, de troepen richtten geen schade aan.²³

¹⁹ Haar Hollandse douarie beheerde ze in deze periode vanuit Henegouwen (N.A., AGH 59, f 17v-22).

²⁰ Bocage, *États*, 74; Bousmar, *Comtés*, 409-10; Van Eeckenrode, *Servir le prince*, 346.

²¹ 'comme elle estoit li une des plus notable, plus grande et plus poissans desdis III estas' (Devillers, *Cartulaire IV*, 337).

²² Ook na 1427 werd Margaretha voor vrijwel alle bijeenkomsten van de Staten van Henegouwen uitgenodigd. Een andere dame die deze eer te beurt viel was Jeanne van Werchin, die van haar broer de titel 'sénéchal' van Henegouwen had geërfd (Van Eeckenrode, *États*, 121-23; Van Eeckenrode, *Servir le prince*, 396-98).

²³ Bonenfant, *Philippe Le Bon*, 246-47, nt. 675; Monstrelet, *Chronique III*, 374; Pinchart, *Comptes*, 138, 154-55, 157, 160.

In november 1421 traden de grootbaljuw en Margaretha opnieuw gezamenlijk op. Tijdens een Raadsvergadering in Mons werd een brief van de hoogste bestuurder voorgelezen, die veelzeggend was verstuurd vanuit Le Quesnoy. Hierin liet hij weten dat Bourgondische troepen op doorreis van Bourgondië naar Gent veel ellende veroorzaakten in het westen van Henegouwen, ondanks hun belofte aan hemzelf en aan ‘*madame la doagiere*’ om dit niet te doen. Namens Margaretha, de grootbaljuw en het stadsbestuur werden vertegenwoordigers naar de hertog van Bourgondië gestuurd om hiertegen te bezwaar te maken.²⁴ Een maand later intensiverde Margaretha haar inspanningen. De militair bevelhebber (provoost) van Le Quesnoy bracht aan de Bourgondische legerleiding in Douai haar voorstel voor een ontmoeting in de buurt van Valenciennes over. Een dag later stuurde Margaretha de provoost van Bavay naar Filips zelf.²⁵ Kort daarna vond de reeds genoemde diplomatieke ontmoeting in Atrecht plaats waar ook Jacoba’s terugkeer naar haar echtgenoot en Margaretha’s inkomsten uit Holland op de agenda stonden. Vermoedelijk gaat het te ver om te veronderstellen dat Filips de Goede opzettelijk terughoudend was met het tot de orde roepen van zijn manschappen, om bij de onderhandelingen druk te kunnen uitoefenen op zijn tante.

In het voorjaar van 1423 kwam de dreiging van twee kanten: zowel de Bourgondiërs als hun tegenstanders de Armagnacs plunderden het graafschap. De Armagnacs namen een aantal dienaren en bondgenoten van Margaretha gevangen.²⁶ Humphrey bood aan om troepen te sturen, maar zij raadde hem dit af. In augustus riep zij vertegenwoordigers van adel en steden in Le Quesnoy bijeen. Het landsbelang leidde tot een hoge mate van interne eendracht. Een bede ter verdediging van het graafschap tegen Franse troepen werd nu wèl goedgekeurd. Zij en de heer van Enghien, een raadsheer en volgeling van Jan van Brabant, drongen er in september gezamenlijk op aan dat het bedrag met spoed bijeen werd gebracht.²⁷

Margaretha was geen regentes, maar het bovenstaande illustreert dat het graafschap in tijden van nood regelmatig een beroep op haar deed, vooral als het ging om de relatie met Bourgondië.

4.4 Buitenspel gezet. Het verdrag van Douai (1424-25)

In het najaar van 1424 maakten Jacoba en haar Engelse echtgenoot de oversteek naar het vasteland. Margaretha informeerde het stadsbestuur van Mons, en riep haar bondgenoten op om het vorstelijke paar samen met haar tegemoet te rijden voor een waardige ontvangst.²⁸

De Henegouwse steden aarzelden, ze voorzagen terecht moeilijkheden. Valenciennes wilde Jacoba en Humphrey niet ontvangen, en Mons aanvankelijk evenmin. De stad stuurde boodschappers naar de gravin-weduwe in de hoop dat zij haar dochter duidelijk kon maken

²⁴ Deze grootbaljuw van Henegouwen, Willem van Sars, had vermoedelijk een goede verstandhouding met Margaretha. In juni 1422 werd hij door Jan van Brabant vervangen (Bousmar, *Comtés*, 410 nt. 78; Devillers, *Cartulaire IV*, 305; *Part Cur I*, 50).

²⁵ Bavay maakte deel uit van Margaretha’s Henegouwse douarie.

²⁶ Devillers, *Cartulaire IV*, 335-37; *Part Cur I*, 62-63; Bousmar, *Comtés*, 411; Van Eeckenrode, *Servir le prince*, 352. Het betrof onder andere de heer van Donstiennes, Gilles van Potelle en de wapenkoning van Ponthieu (een gebied dat deel uitmaakte van Jacoba’s weduwoed uit haar eerste huwelijk).

²⁷ Arnould, *Dénombrements*, 146-47; Bousmar, *Comtés*, 411; Flammang, *Partis*, 561; Devillers, *Cartulaire IV*, 335-37; Von Löher, *Beiträge I*, 51; *Part Cur I*, 63-69; Van Eeckenrode, *Servir le prince*, 352.

²⁸ ADN, B 7983, f 50v; *Beke-vervolg*, 367; *Brab. Yeesten*, VII 14.647-57; Devillers, *Cartulaire IV*, 411; *Qualiter Philippus Dux*, 16.

dat een bezoek ongewenst was, maar Margaretha negeerde dit en stuurde een dag later acht wagens met bagage en voorraden naar Mons om haar komst aldaar voor te bereiden. Het vorstelijke gezelschap trok, vergezeld van een aanzienlijke legermacht, naar de Henegouwse hoofdstad, die hen noodgedwongen ontving.²⁹ De Staten werden bijeengeroepen en een vooraanstaande geestelijke hield een pleidooi, waarin hij de onwettigheid van Jacoba's huwelijk met de hertog van Brabant en haar gewetensnood hierover benadrukte. Overtuigd door dit betoog, maar vermoedelijk ook door de aanwezigheid van de Engelse troepen, huldigden de Henegouwse edelen en steden de hertog van Gloucester als hun nieuwe vorst. Bij de beëdiging in Valenciennes was Margaretha persoonlijk aanwezig.³⁰

Margaretha bleef openlijk tonen dat zij aan Humphrey's kant stond, ook toen de hertog van Brabant met steun van de hertog van Bourgondië een groot leger op de been bracht om Henegouwen te heroveren. Zij liet een banier met haar wapen maken voor aan een trompet en op nieuwjaarsdag deelde ze geschenken uit aan Humphrey's herauten, trompetspelers en andere dienaren.³¹ De Engelse hertog zette echter niet door in de oorlog die in het voorjaar van 1425 in Henegouwen uitbrak. Na de vrijwel zonder tegenstand verlopen herovering van Braine-le-Comte³² door Brabants-Bourgondische troepen zegde een deel van de Henegouwse edelen en steden zijn steun aan de Engelse hertog op.³³

Humphrey vertrok eind maart, met de bedoeling om met een sterker leger terug te keren. Jacoba liet hij, op verzoek van Margaretha en de Staten, achter in Henegouwen. Vertegenwoordigers van Mons garandeerden haar veiligheid.³⁴ Volgens Janse hielden Margaretha en haar aanhang Jacoba als onderpand in Henegouwen, om ervoor te zorgen dat zij namens haar dochter bij de onderhandelingen zou worden betrokken.³⁵ Dit overtuigt maar gedeeltelijk, aangezien zij ook tijdens Jacoba's verblijf in Engeland steeds betrokken was geweest bij de onderhandelingen. Wellicht dacht zij dat haar dochter sterker zou staan door in Henegouwen te blijven, of had zij zich hiervan laten overtuigen.³⁶

Margaretha speelde aanvankelijk inderdaad een belangrijke rol in de besprekingen die volgden. Mons drong bij Jacoba aan op onderhandelingen met de Bourgondische hertog, die dreigde met een beleg van de stad.³⁷ Margaretha bezocht Filips kort na Humphrey's vertrek uit Henegouwen.³⁸ Begin april 1425 werd een door Filips en Margaretha voorgestelde

²⁹ Devillers, *Cartulaire IV*, 419-20. Op 7 december werd Margaretha's bagage teruggebracht naar Le Quesnoy (ADN, B 7983, f 34).

³⁰ ADN, B 7983, f 38r, 49v; Devillers, *Cartulaire IV*, 433; Bousmar, *Comtés*, 411; Janse, *Jacoba*, 215-16; Van Riemsdijk, *Ruwaardschap*, 30-31; Le Fèvre, *Chronique II*, 91-92; Monstrelet, *Chronique IV*, 211.

³¹ ADN, B 7983, f 53 r,v.; Monstrelet, *Chronique IV*, 212; Van Riemsdijk, *Ruwaardschap*, 31; Trompetspelers hadden vooral een militaire functie (Janse, *Muziekleven*, 140-41).

³² 's-Gravenbrakel, gelegen in het noord-oosten van Henegouwen, vlakbij de grens met Brabant.

³³ Bousmar, *Comtés*, 411; Vaughan, *Philip the Good*, 35-37. Henegouwen kende geen structurele partijstrijd, maar in de periode 1425-27 was er tijdelijk sprake van een politieke tegenstelling. Een deel van de adel steunde Jacoba en Margaretha, anderen stonden aan de kant van de hertog van Brabant (Flammang, *Partis*).

³⁴ Janse, *Jacoba*, 217-22; Van Riemsdijk, *Ruwaardschap*, 32; Monstrelet, *Chronique IV*, 230-31.

³⁵ Janse, *Jacoba*, 222.

³⁶ Door het stadsbestuur van Mons? De loyaliteit van de stad aan Jacoba in deze periode is op z'n zachtst gezegd twijfelachtig. Ook Filips de Goede had er belang bij dat Jacoba binnen zijn invloedssfeer bleef. Zijn vertegenwoordigers hadden in februari 1425 de Henegouwse hoofdstad bezocht, en toen wellicht al voorwaarden neergelegd (*Part Cur I*, 86).

³⁷ Von Löher, *Beiträge I*, 59; *Part Cur I*, 99, 104.

³⁸ Vanaf 31 januari tot medio of eind maart 1425 verbleef Margaretha in Mons, waarna ze via Saint-Ghislain naar Oudenaarde reisde. Mogelijk heeft het overleg hier plaatsgevonden. Na terugkomst verbleef zij van 31 maart tot 21 april opnieuw in Mons, waarna zij weer naar Vlaanderen vertrok (ADN, B 7983, f 50 r,v).

verdragstekst besproken tijdens een bijeenkomst in het stadhuis van Mons. De inhoud ervan is onbekend, maar deze was duidelijk niet voor iedereen aanvaardbaar. Er ontstond zoveel tumult dat Jacoba en Margaretha, die op enige afstand de resultaten van het overleg afwachtten, erop af kwamen, begeleid door de grootbaljuw van Henegouwen, de heer van Haynin. Deze suste de ruzie. Nog dezelfde dag kwam er een verzoek van de hertog van Brabant om overleg, maar Jacoba weigerde zijn herauten tot de stad toe te laten. Mons wilde wel met de Brabanders spreken, en hen voorstellen in te stemmen met de punten uit de door Filips en Margaretha voorgestelde tekst. Dit werd aan Jacoba en Margaretha gezamenlijk voorgelegd. Margaretha moet haar dochter hebben overgehaald, want de dames stemden er nu gezamenlijk mee in.³⁹

Op 21 april, nadat Humphrey vanuit Calais de oversteek naar Engeland had gemaakt, vertrok Margaretha met een delegatie van veertien vertegenwoordigers uit Mons opnieuw naar de Bourgondische hertog, voor verdere gesprekken. Mons beweerde later dat de vorstin-weduwe haar eigen deelname had opgeëist door te dreigen dat zij zich nooit meer voor vrede voor de stad zou inzetten als de delegatie zonder haar zou vertrekken.⁴⁰ Tijdens de besprekingen werd vanuit het Bourgondische kamp de militaire druk verder opgevoerd. Jan van Brabant dreigde niet alleen met een beleg van Mons, maar wilde ook in Margaretha's belangrijkste steden in Henegouwen, Ath en Le Quesnoy, 'de rebellen onderwerpen'. De Brabantse hertog hield het niet bij loze dreigementen, maar beval Valenciennes om troepen naar Le Quesnoy te sturen. Margaretha bereidde zich voor op een aanval: vanaf begin april betaalde ze troepen voor de verdediging van haar residentie.⁴¹

Na terugkomst deden de Henegouwse vertegenwoordigers verslag van de besprekingen, aan de hand van een brief van Margaretha. De voorgestelde overeenkomst werd 'heel eerzaam en voordelig' bevonden.⁴² Ook van dit voorstel is de inhoud niet bekend, maar tegelijkertijd kwam een oorkonde van Filips de Goede aan de orde, gedateerd op 15 mei, waarin hij verklaarde dat hij op herhaald en uitdrukkelijk verzoek van Margaretha en de vertegenwoordigers van Mons zijn beide vrouwelijke familieleden en het graafschap onder zijn hoede zou nemen totdat er een pauselijke uitspraak over Jacoba's huwelijk was. Vermoedelijk maakte dit deel uit van het voorgestelde akkoord.

Hoewel Margaretha had deelgenomen aan de onderhandelingen bleef ze niet in Mons om de uitkomst ervan te verdedigen. De bestuurders legden het voorstel aan Jacoba voor, met het advies ermee in te stemmen. Jacoba aarzelde en wilde het eerst nog bespreken met haar moeder, maar Margaretha, die aanvankelijk samen met de rest van de delegatie in Mons was teruggekeerd, was kort daarna vertrokken naar Condé, om voorlopig niet meer terug te keren in de Henegouwse hoofdstad. Dat zij de gevolgen van de voorgestelde overeenkomst onvoldoende doorzag, zoals Van Riemsdijk heeft verondersteld, lijkt me onwaarschijnlijk. Zij was eenvoudig voor het blok gezet door de militaire situatie, met de Bourgondisch-Brabantse troepen voor de poorten van Mons, terwijl ook Le Quesnoy werd

³⁹ *Part Cur I*, 107-11; Van Riemsdijk, *Ruwaardschap*, 32; Janse, *Jacoba*, 223.

⁴⁰ Dit brachten de schepenen van Mons naar voren, toen Margaretha's raadsheren na een verzoek in juni, in december 1425 opnieuw het bedrag claimden dat door Mons was toegezegd als vergoeding voor haar deelname aan de onderhandelingen: '*en pourcachant le traitiet pour venir au bien de pais*' (*Part Cur II*, 4-5; Devillers, *Cartulaire IV*, 463, 486). De gesprekken vonden plaats in in Douai, Lille en Oudenaarde, gedurende bijna een maand, tot 17 mei. Margaretha bevond zich vanaf 23 april onder andere in Douai, Mortagne, Condé, Orchies en Lallaing (ADN, B 7983, f 51; Monstrelet, *Chronique IV*, 234).

⁴¹ ADN, B 7983, f 4, 54v; *Part Cur I*, 112-15.

⁴² '*boins et bians honnerables en proufitables*' (*Part Cur I*, 116).

bedreigd. Bovendien was de rest van de Henegouwse delegatie blijkbaar niet bereid of in staat de strijd voort te zetten.⁴³

Tijdens het hieropvolgende beleg van Mons gingen de onderhandelingen door, maar nu zonder Margaretha. Op 1 juni 1425 werden Filips de Goede en Jan van Brabant het eens over de voorwaarden voor vrede in Henegouwen, die werden vastgelegd in het verdrag van Douai. Jan van Brabant zou Henegouwen opnieuw in bezit krijgen, en het bestuur overdragen aan een gouverneur die door de hertog van Bourgondië was goedgekeurd. Jacoba zou onder bescherming van de Bourgondische hertog leven tot er een pauselijke uitspraak over haar huwelijk was.⁴⁴ Daarmee kwam het graafschap weer volledig in Bourgondische handen.

Werd Margaretha buiten deze beslissende fase van de onderhandelingen gehouden, zoals wel is verondersteld, of koos zij hier zelf voor? Het laatste lijkt me gezien het voorafgaande het meest aannemelijk. Ze nam zowel letterlijk als figuurlijk afstand van de voorspelbare uitkomst van de laatste fase van de besprekingen. Zij had geprobeerd haar dochters belangen zo goed mogelijk te behartigen maar was hierin niet geslaagd, en trok daarom haar handen af van de uitkomst van de onderhandelingen, zoals ze eerder ook bij het Verdrag van Woudrichem had gedaan.⁴⁵

Het verdrag van Douai werd ter bezegeling voorgelegd aan Jacoba. In een brief aan Humphrey schreef Jacoba vanuit Mons dat haar moeder haar via haar kapelaan had laten weten dat het verdrag in haar afwezigheid en buiten haar medeweten was opgesteld. Volgens dezelfde brief wist Margaretha niet wat zij haar dochter moest adviseren, en durfde zij dit ook niet, omdat ze niet wist hoe het nu verder moest.⁴⁶ Ze adviseerde Jacoba om 'haar goede lieden van de stad' om hulp te vragen. Jacoba wendde zich tot de stadsbestuurders van Mons, maar die toonden op brute wijze dat zij niet bereid waren de strijd voort te zetten. Voor haar ogen werd een sergeant in dienst van de hertog van Gloucester onthoofd, waarna een groot aantal volgelingen van Humphrey gevangen werd genomen. Vervolgens dreigde het stadsbestuurder Jacoba aan Jan van Brabant uit te leveren wanneer zij zich niet binnen acht dagen naar Vlaanderen zou begeven.⁴⁷

Jacobas brief bereikte de Engelse hertog niet, maar werd onderschept. Een week later werd de Beierse erfdochter naar Gent overgebracht, begeleid door een omvangrijk gewapend escorte onder leiding van hoge Brabantse en Bourgondische heren, en vergezeld van haar hofhouding en 28 bagagewagens. Margaretha reisde vermoedelijk met haar dochter mee. Ondanks het indrukwekkende gevolg moet het een vernederende situatie zijn geweest.⁴⁸

⁴³ Cauchies, *Ordonnances*, 21; Janse, *Jacoba*, 223-24; *Part. Cur. I*, 115-116; Van Riemsdijk, *Ruwaardschap*, 32-34.

⁴⁴ Devillers, *Cartulaire IV*, 471-72, 477-80; Dynter, *Chronica*, VI 870-72.

⁴⁵ Volgens De Dynter werden er raadsheren van Jacoba in Douai verwacht. Vermoedelijk waren dit de vertegenwoordigers van de stad Mons. Volgens *Qualiter Philippus Dux* was Margaretha wel aanwezig, maar dit wordt door andere bronnen niet bevestigd. Monstrelet meldt dat het verdrag 'tot groot ongenoegen van de gravin-weduwe' tot stand was gekomen (Dynter, *Chronica*, VI 870; Janse, *Jacoba*, 224-25; Monstrelet, *Chronique IV*, 239; *Qualiter Philippus Dux*, 20).

⁴⁶ 'elle ne scet et n'ose moy conseiller, car elle-mesme ne scavoit que faire'

⁴⁷ Devillers, *Cartulaire IV*, 473-74; Janse, *Jacoba*, 224-26.

⁴⁸ Margaretha kwam op 15 juni aan in Gent (Devillers, *Cartulaire IV*, 486). *Beke-vervolg*, 374-75; Boone, *Princess*; Bousmar, *Comtés*, 414-16; Devillers, *Cartulaire IV*, 481-83; Dynter, *Chronica*, VI 872-73; Janse, *Jacoba*, 229-230; *Qualiter Philippus Dux*, 21; Van Riemsdijk, *Ruwaardschap*, 34-35; *Part Cur I*, 118-122.

Conclusie

Na de ontbinding van Jacoba's Brabants-Bourgondische huwelijk en haar vertrek naar Engeland moest Margaretha laveren tussen de politiek van Bourgondië en het belang van haar dochter als erfopvolgster van het Beierse huis. Haar primaire loyaliteit lag bij haar dochter, maar zij wilde ook de relatie met Bourgondië in stand houden. In deze periode onderhandelde zij niet meer voor of namens de hertog van Bourgondië, maar veelvuldig met hem. Hoewel de onderlinge verhoudingen in eerste instantie onaangetast leken was haar band met haar ruim twintig jaar jongere neef Filips de Goede minder sterk dan die met haar overleden broer Jan. Het moet haar al snel duidelijk zijn geworden dat voor Filips niet haar belang of dat van haar dochter, maar dat van Bourgondië voorop stond.

Margaretha steunde Jacoba's Engelse echtgenoot Humphrey van Gloucester openlijk in zijn poging Henegouwen te veroveren, ook toen deze tegenover een Brabants-Bourgondische coalitie kwam te staan. Na Humphrey's nederlaag en terugkeer naar Engeland was zij aanvankelijk betrokken bij vredesbesprekingen met de Bourgondische hertog. Uiteindelijk werd een keuze echter onvermijdelijk. Haar weigering om het verdrag van Douai te steunen, waarin werd bepaald dat Jan van Brabant voorlopig aanbleef als graaf van Henegouwen en dat Filips de Goede haar en Jacoba tijdelijk onder zijn hoede zou nemen, was een keuze vóór het belang van haar dochter als vorstin en tegen dat van de Bourgondische dynastie. Dit zou haar duur komen te staan.

5. Rebelle en complotten

In de beslissende jaren 1425-33 werd de strijd om de macht in Henegouwen, Holland en Zeeland beslecht, met inzet van alle denkbare middelen, zoals een heroïsche ontsnapping, partijstrijd, moord en doodslag, belegeringen en invasies, opstanden en verzet, economische oorlogvoering, kaperijen, rebelle en sabotage, complotten en executies, bluf en propaganda, liefde en verraad. Hoe speelde Margaretha haar spel, nu Filips de Goede als hoofd van de Bourgondische dynastie Jacoba's positie openlijk aanvocht?

5.1 Het behoud van Schoonhoven (1425)

Op 6 januari 1425 overleed Jan van Beieren, waarschijnlijk aan de late gevolgen van een poging tot vergiftiging in de zomer van 1424. Jan van Vliet, de echtgenoot van Jacoba's bastaardzus Beatrix, werd voor de moord veroordeeld, nadat hij had bekend gif te hebben aangebracht op het gebedenboek van de overledene. Hij zei te handelen in opdracht van een Engelse koopman en Hoekse ballingen, die hij in Schoonhoven had ontmoet. Jacoba en Humphrey, die op dat moment een invasie vanuit Engeland voorbereidden, hadden duidelijk belang bij de moord. De link met Schoonhoven, dat tot Margaretha's weduwgoed behoorde, wijst ook op haar betrokkenheid, maar in contemporaine bronnen zijn hiervoor verder geen concrete aanwijzingen te vinden. Wel had zij naast het belang van haar dochter door haar conflict met Jan van Beieren ook een persoonlijk motief. Het is aannemelijk dat zij op z'n minst van het plan op de hoogte was, maar welke rol zij precies heeft gespeeld valt niet meer te achterhalen.¹

Met de dood van Jan van Beieren kwam in Holland een einde aan een periode van relatieve rust. De Kabeljauwen, die de macht in het graafschap in handen hadden, negeerden Humphreys aanspraken en huldigden Jan van Brabant als opvolger. De Hoeken daarentegen zagen de kans schoon om de macht naar zich toe te trekken, door Jacoba's Engelse echtgenoot te steunen. In maart 1425 namen ze Schoonhoven in. Verschillende kronieken vermelden Margaretha's betrokkenheid hierbij. De Hoeken die Schoonhoven innamen waren 'haar vrienden' en handelden met haar toestemming.²

Margaretha en haar dochter verbleven sinds 15 juni in Gent. Dit gedwongen verblijf was weliswaar een vorm van gevangenschap, maar de leefomstandigheden waren niet veel anders dan zij gewend waren. De stad had beide vorstinnen en hun gevolg waardig ontvangen en ze leefden op stand. Jacoba verbleef in de Posteerne, een wat achteraf gelegen voormalige residentie van de graven van Vlaanderen. Het was de favoriete verblijfplaats in Gent van haar overgrootvader Lodewijk van Male geweest. Het gebouw was enigszins vervallen, maar werd voor haar verblijf opgeknapt.³

Meestal wordt aangenomen dat ook Margaretha in de Posteerne verbleef. Een Antwerps handschrift schetst echter een ander beeld. Het betreft een Franstalige voortzetting uit de

¹ De Kabeljauwen hielden twee Leidenaren, genaamd Pieter en Dirk Butewech, verantwoordelijk voor de vergiftiging. Bousmar, *Empoisonneuse*, 80-83; Janse, *Jacoba*, 211-12, 280; Jansma, *Raad*, 203; Schneider, *Johann von Baiern*, 125, 231-36; Van Mieris, *Charterboek IV*, 729-30; Vaughan, *Philip the Good*, 52-53; Margaretha wordt in de 16de eeuwse kroniek van de Friese geleerde Ubbo Emmius als opdrachtgever aangeduid (Ubbo Emmius, *Historiae*, 350).

² Janse, *Jacoba*, 236-37; *Beke-vervolg*, 371; *Qualiter Philippus Dux*, 18; *Gouds kroniekje*, f 125.

³ Boone, *Princess*, 85; Janse, *Jacoba*, 229-33; Devillers, *Cartulaire IV*, 486; *Beke-vervolg*, 375; Vinchant, *Annales IV*, 102; Boone, *Princess*, 85.

tweede helft van de vijftiende eeuw van een Hollands kroniekje. Dirk Schoenaers heeft recent aan het licht gebracht dat de beschrijving van de gebeurtenissen na 1417 in dit handschrift op een aantal punten afwijkt van die in een gepubliceerde versie van dezelfde kroniek. De auteur van het Antwerpse handschrift lijkt opvallend goed op de hoogte zijn van een aantal tot dusver onbekende details, ook met betrekking tot Margaretha. Volgens deze tekst verbleef zij in Gent in het huis van een rijke burger, dat minder goed werd bewaakt dan Jacoba's verblijfplaats.⁴

Janse ging er vanuit dat Margaretha in Gent vrij was om te gaan en staan waar ze wilde, en dat ze met Jacoba meeding om 'een oogje in het zeil te houden'. De betreffende oorkonde wekt echter een andere indruk. Hierin verklaarde Filips de Goede *beide* vrouwen in bescherming te nemen. Dit impliceert dat hun status in Gent vergelijkbaar was, hetgeen zou betekenen dat ook Margaretha de stad niet vrij kon verlaten.⁵ De Antwerpse tekst bevestigt dit. Wel had Margaretha meer bewegingsvrijheid, mogelijk omdat het ontsnappingsrisico in haar geval minder groot werd geacht.

De leden van Margaretha's hofhouding konden zich wél vrij bewegen. Zij werd in Gent vergezeld door hofmeester Gilles de Goegnies, de heren van Steenkerke en Haynin, de dames van Haynin en Roisin, opperschenker Jan van Fantegnies, kapelaan Gerard le Maire, en vermoedelijk vele anderen.⁶ Haar generaal ontvanger in Henegouwen, Piérard le Fèvre, kwam diverse malen naar Gent om geld te brengen en zaken met haar te bespreken. Ook reisde hij voor haar naar Brugge. Margaretha verkocht juwelen en zilverwerk om in haar levensonderhoud in Gent te kunnen voorzien. Over haar contacten met Holland in deze periode is niets bekend. Wel werd zij in juli bezocht door haar Zeeuwse raadsheer Floris van Haamstede, een vooraanstaand lid van de Hoekse partij.⁷

Terwijl Jacoba en Margaretha in Gent werden vastgehouden droeg Jan van Brabant het bestuur over Holland en Zeeland voor 12 jaar over aan de hertog van Bourgondië. Net als destijds bij het verdrag van Woudrichem speelden financiële overwegingen hierbij een belangrijke rol. De Kabeljauwen probeerden intussen Schoonhoven te heroveren, maar slaagden daar niet in. Eén van de redenen was dat Utrecht weigerde om Hollandse troepen toe te laten op het gebied dat grensde aan Schoonhoven. De stad wilde geen problemen krijgen met Margaretha: '*... mer overmits grote last, die ons by toecomenden tyden daervan aenleggghen ende comen mocht van onser ghenedighen vrouwe van Bourgoenghen ende van Hollant, die de stede ende slot tot Schoenhoven hoer syn op dese tyt...*'.⁸ Na bemiddeling door de hertogen van Bourgondië en Kleef werd het beleg gestaakt. De stad bleef in handen van de Hoeken. Volgens het hiervoor genoemde Antwerpse handschrift had de Hoekse edelman Gerrit van Poelgeest als aanvoerder een cruciale rol gespeeld tijdens het beleg, tegen een royale vergoeding van 100 gouden munten (clinkaerts) per dag, *plus expenses*.⁹ Na de oorlog zou hij Margaretha's voornaamste vertegenwoordiger in Holland worden.

⁴ Dirk Schoenaers, publicatie in voorbereiding.

⁵ Cauchies, *Ordonnances*, 21; Janse, *Jacoba*, 232-33, 336.

⁶ De heren van Haynin en Steenkerke en Jan van Fantegnies waren door Jan van Brabant gevangen genomen bij de inname van Mons, maar kennelijk kort daarna weer vrijgelaten (Flammang, *Partis*, 547 nt. 24).

⁷ ADN, B 7983, f 4, 5, 8v, 11v, 39, 40, 55v; Boone, *Princess*, 82. Floris van Haamstede wordt in de rekeningen van Margaretha's Henegouwse douarie soms eenvoudig aangeduid als 'mess Floris' (zie bijv. ADN, B 7979, f 56).

⁸ Bos-Rops e.a., *Holland Bestuurd*, 163; Prevenier en Smit, *Dagvaarten Holland I*, 2, p. 655; Dodt van Flensburg, *Archief Utrecht*, 200.

⁹ Dirk Schoenaers, publicatie in voorbereiding.

Enkele dagen later ontsnapte Jacoba, met hulp van de Hoeken, uit Gent naar Schoonhoven. Opnieuw is het hoogst aannemelijk dat Margaretha op de hoogte was, maar ook hier ontbreekt concrete informatie over haar rol. Rekeningposten verraden alleen dat zij op 31 augustus, de dag van Jacoba's vertrek en tevens eind van het financiële boekjaar, zaken aan het afsluiten was. Zo gaf zij haar Henegouwse ontvanger die dag geld om haar verblijf in Gent tot 1 september te betalen. Ook betaalde ze twee zilveren bekers die ze kort daarvoor had geschonken aan de dames van Haynin en Roisin, die bij haar in Gent verbleven.¹⁰ Voor welke diensten dit een beloning was is onbekend, maar het ligt voor de hand een verband met Jacoba's ontsnapping te veronderstellen.

Margaretha bleef na het vertrek van haar dochter nog enige tijd in Gent en zag toe op het maken van een inventaris, door Bourgondische vertegenwoordigers, van de grote hoeveelheid door haar dochter achtergelaten meubels, serviesgoed, tapijten en kledingstukken, wapens en boeken. Eind september was ze teruggekeerd in Le Quesnoy.¹¹

5.2 Een rebelse weduwe (1425-28)

Margaretha's steun aan Jacoba en Humphrey en haar weigering om deel te nemen aan het verdrag van Douai vormden de aanleiding tot een openlijk conflict met haar eigen dynastie. Ze werd als rebel beschouwd, omdat zij het gezag van Jan van Brabant als graaf van Henegouwen niet meer erkende.¹² In de *Brabantsche Yeesten* worden Margaretha's opstandigheid en de hiertegen genomen maatregelen als volgt omschreven:

*Ende want Vrou Jacoppen moeder vorscreven
Jeghen hertoghe Janne rebel es bleven,
Dede die hertoghe beslaen sonder cesserren
Tsijsre taflen behoef, ende aresteeren
Al haer goede ende duwaerie, die de vrouwe
Hadde in den lande van Henegouwe
Ende in Hollant ooc voortane*¹³

Hoe Margaretha's rebellie zich precies uitte is onbekend. Deze blijkt vooral uit de maatregelen die de Bourgondiërs tegen haar namen. Een aanzienlijk deel van haar weduwegoederen in Henegouwen, Holland en Zeeland werd in beslag genomen. De betaling van Margaretha's jaarrente uit Henegouwen werd gestaakt en delen van haar Henegouwse douarie werden ingenomen. Jan van Brabant verving haar lokale ontvangers door zijn eigen ambtenaren, waardoor zij geen inkomsten meer ontving uit deze gebieden. Ook liet hij, terwijl Margaretha in Gent verbleef, beslag leggen op geld dat zij tegoed had uit de nalatenschap van Jan van Beieren.¹⁴

Voor zover bekend heeft Filips de Goede zijn tante niet openlijk van rebellie beschuldigd, maar hij steunde de maatregelen tegen haar door in juli 1425 Flobecq en Lessines in leen aan Jan van Brabant te geven, hoewel hij ongetwijfeld wist dat deze

¹⁰ ADN, B 7983, f 5, 55v; Devillers, *Cartulaire VI*, 84; Janse, *Jacoba*, 234-35.

¹¹ ADN, B 7983, f 7r, 10r; Boone, *Princess*, 82.

¹² *Ann St-Ghislain*, 544; Dynter, *Chronica*, VI 459; *Qualiter Philippus Dux*, 21; Vinchant, *Annales IV*, 102. Volgens Von Löher was Margaretha nog betrokken bij vredesonderhandelingen in oktober en december 1425. Het is mij onduidelijk waarop hij dit baseert (Von Löher, *Beiträge I*, 88)

¹³ *Brab. Yeesten*, VII 15.739-45, zie ook 16.603-17.

¹⁴ ADN, B 7983, f 40-41. Het testament van Jan van Beieren is voor zover bekend niet bewaard gebleven. Zie over de economische maatregelen tegen Margaretha ook hoofdstuk 8.

gebieden tot Margaretha's douarie behoorden. Jan van Brabant had kort daarvoor de erfenis van Jan van Beieren in Holland aan Filips in leen gegeven, maar had daarbij expliciet een uitzondering gemaakt voor de douarie van Elizabeth van Görlitz.¹⁵ Bovendien werd in december 1425 Margaretha's douarie in Holland, afgezien van Schoonhoven, door Filips de Goede in beheer gegeven aan Jacob van Gaasbeek, een vooraanstaande Kabeljauw die als legeraanvoerder in dienst was van de Bourgondische hertog en als zodanig één van de belangrijkste tegenstanders van Jacoba in Holland.¹⁶ Hij voerde het beheer over Texel, Wieringen, het baljuwschap Beverwijk, en Noordwijk met de dorpen Lisse, Hillegom en Voorhout. Vanaf 1427 verpachtte hij, met toestemming van Filips, '*alle mijnre oude vrouwer goede*', behalve het rentmeesterschap van Noordwijk, tot de dag waarop de vrede tussen Filips en Jacoba werd gesloten met de Zoen van Delft, op 3 juli 1428. Uitgaven door of voor Margaretha ontbreken in de rekeningen over deze periode. Ook het salaris van haar ambtenaren werd niet betaald. Van Gaasbeek daarentegen ontving een aanzienlijk percentage van de inkomsten als beloning voor het beheer.¹⁷ De netto opbrengst van het noordelijke deel van Margaretha's Hollandse douarie over de jaren 1425-1428 werd door Filips de Goede in zijn geheel gebruikt om een schuld bij Jacob van Gaasbeek af te lossen. Margaretha ontving hierdoor in de oorlogsjaren geen inkomsten uit het grootste deel van haar Hollandse domeinen. Ook haar inkomsten uit Henegouwen daalden dramatisch. In 1427 ontving zij nog maar een fractie van haar gebruikelijke inkomsten.¹⁸

5.3 De douarie als haard van verzet

Filips oefende financiële druk uit door zijn tante haar inkomsten te ontnemen, maar er waren vermoedelijk meer redenen om haar gebieden te bezetten. Vanuit Margaretha's douarie werd op uiteenlopende manieren verzet gepleegd tegen Jacoba's tegenstanders. Gebieden die behoorden tot de douarie huisvestten ballingen, leverden troepen, geld en voorraden aan Jacoba's leger en weigerden belasting te betalen aan haar tegenstanders. Margaretha's belofte aan Jan van Beieren in 1424 om zich '*mit hore steden, sloten en landen*' verder buiten het conflict met hem te houden maakt al duidelijk dat dit voorheen niet het geval was. In Schoonhoven hielden zich ook toen al ballingen schuil, terwijl Noordwijk in 1423 weigerde belasting te betalen aan Jan van Beieren.¹⁹

Tijdens de oorlog van 1425-28 waren de gebieden die behoorden tot Margaretha's douarie haarden van verzet tegen de hertog van Bourgondië. Troepen uit Beverwijk, Texel en Wieringen maakten deel uit van Jacoba's leger bij het beleg van Haarlem in april 1426.²⁰ Texel verleende daarnaast ook financiële steun. Opbrengsten van de Texelse molen werden in 1426 aan Jacoba geschonken, vanwege het beleg van Haarlem: '*Item van der muelen niet ontfaen, want die gemeente van Texel hebben die gebruyct ende miinre vrouwe tgelt dair of gesent doe si voir Hairlem lach*'.²¹ Inwoners verzetten zich tegen het

¹⁵ Verkooren, *Inventaire 3-IV*, 300-301. Het gebied rondom Flobecq en Lessines, in het noorden van Henegouwen, was betwist gebied tussen Vlaanderen en Henegouwen (Arnould, *Dénombrements*, p. 202, nt. 1).

¹⁶ Volgens Löher gaf Filips na Jacoba's vlucht naar Engeland al bevel tot inbeslagname van Margaretha's steden en sloten, maar vermoedelijk is hier sprake van een chronologische vergissing. Uit rekeningen blijkt dat de Henegouwse douarie van 1420-25 in bezit van Margaretha was (ADN, B, 7979-7983; Von Löher, *Beiträge I*, 49).

¹⁷ Van de renten uit Texel ontving hij bijvoorbeeld tien procent.

¹⁸ N.A., AGH 60-63; AGH 61, f 8v,9; Brandsma, *Princely widows*, 110-114. Zie ook paragraaf 8.5.

¹⁹ Samen met andere dorpen moest Noordwijk in 1427 haar neutraliteit bewijzen (De Moor, *Noordwijk*, 158).

²⁰ Voor een overzicht van gebieden die behoorden tot de Hollandse douarie: zie de kaart in Bijlage 4.

²¹ N.A., AGH 60, f 6.

betalen van belastingen. Willem van Alkemade, die door Jacob van Gaasbeek als ontvanger voor Texel was aangesteld, heeft *‘tot veel tiden boden gesent bi bevelen des tresoriers in Texel an der gemeente, also si altiit onwillig waren hoir gelt te betalen’*. Nadat hij van het eiland was verdreven omdat hij belastinggeld kwam innen nam hij op zijn volgende reizen versterking mee.²² Texel en Wieringen waren belangrijke uitvalsbases voor de Hoekse vloot die onder leiding van Willem van Brederode de Zuiderzee onveilig maakte. In het voorjaar en de zomer van 1426 kwamen de bewoners van Kennemerland, West-Friesland en Waterland onder zijn leiding in opstand tegen de Bourgondische hertog. De opstand werd tot twee keer toe neergeslagen en de inwoners, waaronder die van Beverwijk, Texel en Wieringen, werden streng bestraft.²³

In maart 1427 werd er bij Filips de Goede geklaagd over onveiligheid, onder andere in de buurt van Haarlem.²⁴ In het gebied rondom Noordwijk, met slot Teilingen en de dorpen Lisse, Hillegom en Voorhout, werden ballingen en vijanden van Filips de Goede gehuisvest. Inwoners brachten boodschappen over aan Jacoba, voorzagen haar leger bij Haarlem en de Kennemers van proviand, en voegden zich bij haar in Gouda. Men beklagde zich over Van Gaasbeek en gehoorzaamde hem niet. Ook in verschillende dorpen in het baljuwschap Beverwijk verbleven ballingen.

In hoeverre Margaretha zelf de hand heeft gehad in de opstandigheid in de gebieden die behoorden tot haar Hollandse douarie is onbekend. Voor zover bekend verbleef zij in van het najaar van 1425 tot medio 1427 voortdurend in Henegouwen, vanwaaruit zij via boodschappers contact hield met Jacoba. De noordelijke delen van Margaretha's douarie behoorden tot een groter gebied dat tegen de hertogelijke belastingen in opstand kwam. Hieraan lagen ook bredere oorzaken dan trouw aan de landsvrouw ten grondslag,²⁵ maar dat neemt niet weg dat de hertog vermoedelijk minder grip had op gebieden die tot een douarie behoorden, terwijl Jacoba hier via bondgenoten van haar en haar moeder makkelijk een ingang kon vinden.

Ook in Henegouwen werd vanuit de douarie een bijdrage geleverd aan de strijd, en in dit geval is duidelijk dat Margaretha hier zelf de hand in had. In 1425 hadden haar aanhangers uit Le Quesnoy het kasteel van het nabij gelegen Quiévrain, dat toebehoorde aan één van haar tegenstanders, de heer van Enghien, in brand gestoken ‘in aanwezigheid van mevrouw’. Le Quesnoy weigerde belasting te betalen aan Jan van Brabant en Margaretha werd ook hier beschuldigd van het herbergen van zijn vijanden.²⁶

5.4 Een complot tegen de hertog van Brabant? (1426)

Op 6 december 1426 werd in het Zoniënwood bij Brussel, waar Jan van Brabant op dat moment aan het jagen was, een man gearresteerd die zich verdacht gedroeg. De man, genaamd Jean Chevalier en afkomstig uit Ath, werd in Brussel meerdere dagen verhoord. Aanvankelijk vertelde hij dat hij gevangen was genomen tijdens de slag bij Brouwershaven en dat hij de hertog van Brabant wilde vragen om te helpen bij het betalen van zijn losgeld. Maar nadat hij op de pijnbank was gelegd kwam hij met een ander verhaal. Hij

²² N.A., AGH 60, f 8r,v, 16v; AGH 61, f 4 r,v; AGH 62, f 4r,v,5r. Zie ook Bijlage 10.

²³ Janse, *Jacobica*, 248; Bos-Rops, *Geld*, 185; Bos-Rops e.a., *Holland Bestuurd*, 224-229; Paviot, *Politique navale*, 67-68; Scholtens, *Kennemerland*, 116-117. In april 1426 verleende Jacoba Kennemerland en Kennemergevolg, inclusief Beverwijk, voorrechten omdat deze gebieden haar steunden (Prevenier en Smit, *Dagvaarten Holland I*, 2, p. 677, nr. 1132; Bos-Rops e.a., *Holland bestuurd*, 221-223).

²⁴ Prevenier en Smit, *Dagvaarten Holland I*, 2, p. 687 nr. 1154;

²⁵ Hoppenbrouwers, *Rebels*.

²⁶ Devillers, *Cartulaire IV*, 463; Flammang, *Partis*, 547, noot 25; Janse, *Jacobica*, 257.

was door Margaretha van Bourgondië ingehuurd om informatie te verzamelen over Jan van Brabant. In de dagen die volgden werd Chevalier steeds spraakzamer. Margaretha en haar volgelingen hadden de hertog van Brabant gevangen willen nemen, niet om hem te doden, maar om hem ertoe aan te zetten een officiële verklaring op te stellen, waarin hij afzag van zijn rechten op Henegouwen, Holland en Zeeland.²⁷

De arrestatie en het verhoor van Jean Chevalier beslaan maar liefst zeven pagina's in de Brabantse kroniek van Emond de Dwynter, met zoveel details dat het lijkt alsof de schrijver er zelf bij was, wat goed mogelijk is. De Dwynter was in de eerste helft van de vijftiende eeuw secretaris van de hertogen van Brabant. Hij schreef zijn kroniek enkele jaren na Margaretha's overlijden en bood deze vervolgens aan Filips de Goede aan.²⁸ Hij vermeldt de dagen en tijden waarop het verhoor plaatsvond, de namen van raadsheren van de hertog van Bourgondië die op de tweede dag bij het verhoor aanwezig waren, en Chevaliers getuigenis de dag erna, op 18 december, voor de Staten van Brabant. Volgens deze kroniek verstreekte Chevalier informatie over de oorlogssituatie in Henegouwen, zoals het feit dat Le Quesnoy en Ath in handen van de gravin-weduwe waren gebleven, terwijl het vlakbij Le Quesnoy gelegen kasteel van Potelle in handen van de Brabanders was. Hij getuigde ook over het aantal soldaten in Le Quesnoy, een gegeven dat de Brabanders zeker zal hebben geïnteresseerd, en dat in Le Quesnoy het gerucht ging dat de weduwe een beroep had gedaan op de hertog van Bourgondië om haar te helpen haar douarie terug te krijgen. Dergelijke informatie suggereert dat Chevalier zich in de omgeving van Margaretha ophield, maar ik ben zijn naam in andere bronnen niet tegengekomen. Wel was dertien jaar later, in 1439, een meester Jean Chevalier, arts, lid van haar hofhouding. Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat dit een familielid was van de inmiddels geëxecuteerde spion, maar het kan ook toeval zijn, de naam kwam vaker voor.²⁹

Uit de getuigenis van Chevalier komt Margaretha als zijn belangrijkste opdrachtgeefster naar voren, maar hij vermeldde ook de betrokkenheid van anderen. Zo wordt een prominente rol toegeschreven aan ene Lambert van Binche, die als raadsheer steeds bij Margaretha's gesprekken met Chevalier aanwezig was en soms ook zelf het woord voerde. Ook deze Lambert heb ik in de bronnen met betrekking tot Margaretha verder niet aangetroffen.

Margaretha en haar aanhangers hadden genoeg motieven voor een dergelijk complot. In de *Brabantsche Yeesten* wordt een verband gelegd met de inbeslagname van haar douarie door Jan van Brabant. De Dwynter geeft drie motieven. Ten eerste wilde Margaretha teruggave van haar douarie afdwingen. Voorts wilden anderen, die in de oorlog hun goederen waren kwijtgeraakt, genoegdoening, en tenslotte zou 'de vrouwe' sneller bevrijd worden van de hertog van Bourgondië in Holland. Dit duidt op betrokkenheid van Jacoba. In de kroniek is sprake van een in Engeland bestelde halsband voor de gevangene, hetgeen suggereert dat ook Humphrey in het complot zat. Jacoba's betrokkenheid komt nog duidelijker naar voren uit een element van zijn verhaal dat Chevalier op het laatste moment nog opbiechtte: Jacoba zou vanuit Holland een ring naar haar moeder hebben

²⁷ Dwynter, *Chronica*, VI 473-80; *Brab. Yeesten*, VII 16.620-914; Janse, *Jacoba*, 257-260; Stein, *Affaire*, 9.

²⁸ De Dwynter begon het werk aan zijn kroniek in de jaren 1443-44 (Stein, *Politiek*, 72). Andere kronieken vatten de gebeurtenissen beknopt samen (Vinchant, *Annales IV*, 111; Wavrin, *Croniques*, 224; Von Löher, *Beiträge II*, 123-24).

²⁹ ADN, B 3373, 113.502. De Jean Chevalier die in 1426 werd gearresteerd werd na de dood van Jan van Brabant, die beloofd had hem in leven te laten, op bevel van Filips van Sint-Pol alsnog onthoofd en gevierendeeld op de markt van Brussel.

gestuurd. Toen Margaretha deze ring zag stuurde zij Chevalier direct naar Brabant. Moeder en dochter hadden de operatie dus samen voorbereid.³⁰

Het verhaal is overtuigend, misschien zelfs een beetje tè. Een interessant gegeven dat De Dwynter heeft weggelaten is dat Filips de Goede vanaf de dag van de arrestatie, 6 december 1426, zelf in Brussel aanwezig was. Hij was dus vrijwel zeker direct van de arrestatie op de hoogte en kan invloed hebben uitgeoefend op de verdere gang van zaken, al was hij tijdens het officiële verhoor alweer vertrokken.³¹ Zou Filips de Goede er bij de Brabantse ondervragers op hebben aangedrongen een bezwarende verklaring tegen zijn tante te verkrijgen? Hij zal er in elk geval niet voor hebben gepleit om de affaire in de doofpot te stoppen.

Het is uiteraard mogelijk dat Margaretha spionnen in dienst had om Jan van Brabant in de gaten te houden, en wellicht rekende ze er nog steeds op dat ze haar petekind, wanneer ze hem isoleerde van zijn omgeving, zou kunnen overtuigen van haar gelijk. Maar zeker is dit niet. In dit verband is het opmerkelijk dat het Utrechts-georiënteerde *Beke-vervolg* een vergelijkbaar verhaal vertelt, maar dan over de tegenpartij. Jan van Brabant zou in 1420-21 plannen hebben gehad om Jacoba gevangen te laten nemen, om haar het verdrag van Sint-Maartensdijk alsnog mede te laten bezegelen, en dit zou de aanleiding zijn geweest voor Jacoba's vertrek naar Engeland.³² Of het ging om feit of (gedeeltelijke) fictie valt niet meer uit te maken.

5.5 Verdragen (1427-29)

Op 17 april 1427 stierf Jan van Brabant, op natuurlijke wijze. Als hertog van Brabant werd hij opgevolgd door zijn broer, Filips van Sint-Pol. In Henegouwen werd gevreesd voor een conflict over de opvolging in het graafschap. Margaretha droeg de burgers van Sint-Ghislain op hun stad goed te bewaken.³³ Filips van Bourgondië wierp zichzelf op als gouverneur, terwijl Margaretha de rechten van haar dochter als vorstin verdedigde. Beiden probeerden de Staten van Henegouwen aan hun kant te krijgen. Eind april kwamen deze op verzoek van Filips bijeen in Condé. De hertogelijke vertegenwoordigers zetten uiteen waarom het bestuur niet aan Jacoba en haar Engelse echtgenoot moest worden overgedragen, maar aan Filips. Margaretha schitterde bij deze vergadering door afwezigheid, en werd daarom twee dagen later door een delegatie bezocht in Le Quesnoy. De Statenvertegenwoordigers smeekten haar om met het oog op welzijn en vrede in het graafschap bij de volgende bijeenkomst, in Valenciennes, wèl aanwezig te zijn.³⁴

Margaretha gaf gehoor aan deze smeekbede. Op 18 mei vond in Valenciennes een Statenvergadering plaats, die door de grootbaljuw van Henegouwen op verzoek van de vorstin-weduwe en de Staten bijeen was geroepen uit naam van Jacoba. Vertegenwoordigers van Mons brachten naar voren dat Jacoba, die in Holland verbleef, moest worden geraadpleegd, alvorens een besluit kon worden genomen.

Eind mei riep Margaretha zelf de Staten bijeen, nu in Ath, dat tot haar douarie behoorde. Ondanks een uitdrukkelijk verzoek van de hertog van Bourgondië om niet naar de door Margaretha georganiseerde bijeenkomst te gaan werd toch, na enige aarzeling,

³⁰ *Brab. Yeesten*, VII 16.603-619; Dwynter, *Chronica*, VI 477.

³¹ Vander Linden, *Itinéraires*, 59.

³² *Beke-vervolg*, 366-67.

³³ *Ann St-Ghislain*, 544.

³⁴ Van Eeckenrode, *États*, 62-63; Devillers, *Cartulaire IV*, 584, 587-88; Janse, *Jacoba*, 268; *Part Cur II*, 306-07; Van Riemsdijk, *Ruwaardschap*, 48.

aan haar verzoek gehoor gegeven. Tijdens de bijeenkomst werd Jacoba's standpunt naar voren gebracht, aan de hand van een brief die ze aan haar moeder had gestuurd.³⁵ Jacoba stuurde vanuit Gouda nog een aantal brieven, aan de Henegouwse Staten en aan de stad Mons, met het dringende verzoek haar als vorstin te erkennen en het bestuur in overleg met haar moeder te regelen, maar het mocht niet baten. Ondanks Margaretha's diplomatieke inspanningen,³⁶ en ondanks aanvankelijke bezwaren van de stad Mons, stemden de Staten van Henegouwen tijdens de volgende bijeenkomst in met het voorstel van de Bourgondische hertog, die nu zelf aanwezig was. Hierbij speelde vermoedelijk mee dat de voorwaarden waaronder hij als plaatsvervangend vorst werd aangesteld in theorie nog perspectief voor Jacoba boden. Wanneer zij afzag van haar Engelse huwelijk zou zij het graafschap opnieuw kunnen besturen. Filips werd vanaf 23 juni in verschillende steden gehuldigd als gouverneur en erfopvolger, ook in Margaretha's thuisbasis Le Quesnoy.³⁷

Toen Filips op 30 juni Le Quesnoy aandeed beval hij zijn Henegouwse ambtenaren om zijn geliefde tante al haar landen, heerlijkheden en inkomsten terug te geven, en haar niet meer te hinderen in het bezit van haar douarie.³⁸ Op dezelfde dag erkende Margaretha hem, in aanwezigheid van haar Raad, als plaatsvervangend vorst en als erfgenaam van haar dochter, zoals de Staten van Henegouwen acht dagen eerder al hadden gedaan.³⁹ Zij benadrukte op deze manier opnieuw haar bijzondere status als vorstelijke weduwe, maar liet haar rebellie varen, en leek daarmee haar dochter, die in Holland nog altijd oorlog voerde tegen Filips, in de steek te laten. Deed zij dit uit eigenbelang? Haar inkomsten, die in 1427 een absoluut dieptepunt hadden bereikt, stegen daarna weer gestaag,⁴⁰ maar Margaretha's opstelling getuigt toch vooral van realiteitszin. Zij had zich ingespannen om de Bourgondische machtsovername te voorkomen, maar de keuze van de Staten van Henegouwen voor Filips als gouverneur was een voldongen feit. Wellicht hoopte zij door een constructieve houding richting haar neef nog iets te kunnen doen om de situatie voor Jacoba in Holland positief te beïnvloeden.⁴¹

Margaretha was in een vroeg stadium betrokken bij de vredesonderhandelingen die in de zomer van 1427 in Holland van start gingen.⁴² Waarschijnlijk was zij het die in deze periode een bezoek aan Brabant en Vlaanderen bracht. Ze werd door de amman van Brussel, met 40 ruiters en 200 infanteristen, van Sint-Brixius-Rode, ten noorden van

³⁵ Van Eeckenrode, *États*, 63-64, 122-23; Devillers, *Cartulaire IV*, 588-89; *Part Cur II*, 50-51, 307.

³⁶ Wellens spreekt van een 'waar diplomatiek offensief', geleid door Margaretha en haar dochter, zowel richting Engeland als richting de Staten van Henegouwen, om Filips' machtsovername te voorkomen (Wellens, *États*, 105).

³⁷ Devillers, *Cartulaire IV*, 593, 596-98, 602-05, 608-09, 615; Van Eeckenrode, *États*, 64; Van Eeckenrode, *Rituals*, 236-37; Janse, *Jacoba*, 268-69; Monstrelet, *Chronique IV*, 277-78; *Part Cur II*, 52; Van Riemsdijk, *Ruwaardschap*, 48-49; Smit, *Vorst*, 194; Wellens, *États*, 107-08.

³⁸ Devillers, *Cartulaire IV*, 612-13.

³⁹ Afschrift in Mathieu, *Marguerite*, 167-72, verwijst naar: ADN, CC, Régistre des Chartes, B 1604, f 73. De tekst waarmee de Staten van Henegouwen Filips op 22 juni benoemden tot gouverneur (Devillers, *Cartulaire IV*, 602-04) is onderdeel van de tekst van deze oorkonde.

⁴⁰ Brandsma, *Princely widows*, 114; zie ook paragraaf 8.5.

⁴¹ Janse suggereert eigenbelang wanneer hij constateert dat Filips hiermee Jacoba en Margaretha uit elkaar speelde, maar benoemt ook Margaretha's politieke calculatie (Janse, *Jacoba*, 269-70).

⁴² Janse, *Jacoba*, 277; N.A., AGH 62, f 16. In het *Livre des trahisons* wordt Margaretha als bemiddelaar aangeduid, in een paragraaf met de titel '*Comment la douaigière de Henault fist la pais du duc Philippe et de sa fille, damme de Hollande*'. Vermoedelijk heeft dit betrekking op de Zoen van Delft, al wordt deze foutief in 1427 geplaatst (*Livre des trahisons*, 196).

Brussel, naar Hellegat aan de Rupel geëscorteerd, vanwaar ze waarschijnlijk de boot naar Antwerpen nam, en vandaar mogelijk verder naar Holland en Zeeland.⁴³

Op welke wijze Margaretha betrokken was bij de verdere onderhandelingen, die uiteindelijk leidden tot de Zoen van Delft, is niet bekend. De Zoen werd op 3 juli 1428 in het openbaar door Jacoba en Filips uitgesproken. Jacoba werd door Filips erkend als gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland, maar droeg het feitelijke bestuur over aan haar neef, als ruwaard. Zij zag af van haar Engelse huwelijk, en beloofde de geldigheid van haar huwelijk met wijlen Jan van Brabant niet langer aan te vechten. Wanneer zij opnieuw in het huwelijk zou treden dan diende dit te gebeuren met toestemming van de Bourgondische hertog, haar moeder en de Staten van de drie graafschappen. Ondanks haar betrokkenheid bij het conflict was Margaretha geen partij in de Zoen. In tegenstelling tot wat vaak wordt aangenomen was ze zelfs niet aanwezig bij de plechtigheid in Delft. Vier dagen erna, op 7 juli, was zij nog in Le Quesnoy, waar ze werd bezocht door een vertegenwoordiger van het stadsbestuur van Mons. De stad deed een beroep op haar om te bemiddelen bij Jacoba, indien die nog wrok zou koesteren over de eerdere gebertenissen, en bood aan om Margaretha te vergezellen naar Holland.⁴⁴

De gravin-weduwe reisde kort daarna naar Holland, waar zij op 16 juli in Leiden een aantal voorwaarden van de Zoen onderschreef in een aparte overeenkomst. Ze erkende Filips als erfopvolger (*'vray hoir et heritier'*) van Henegouwen, Holland en Zeeland indien Jacoba zonder wettig nageslacht vóór hem zou sterven. In dat geval zou zij hem als vorst erkennen, met inachtneming van haar rechten in haar douarie (*'sauf et réservé à nous nostre droit de douare et assenne'*). Ze beloofde hem te gehoorzamen als plaatsvervangend bestuurder (*'rewart et gouverneur'*), tot haar dochter met toestemming van Filips, haarzelf en de Staten opnieuw getrouwd zou zijn. Mocht haar dochter zonder toestemming opnieuw in het huwelijk treden, dan zegde zij bij voorbaat toe om niet Jacoba en de nieuwe echtgenoot, maar uitsluitend haar neef, de Bourgondische hertog te zullen gehoorzamen, 'onherroepelijk en zonder weerstand te bieden'. Opnieuw werd ze voor haar goede gedrag beloond: kort daarna erkende Filips Margaretha's rechten op haar Hollandse douarie en de bijbehorende inkomsten en droeg zijn ambtenaren op haar hierin niet meer te hinderen, net zoals hij een jaar eerder in Henegouwen had gedaan.⁴⁵

Het kasteel van Schoonhoven, de stad die Jacoba gedurende de hele oorlog trouw was gebleven, kreeg Margaretha niet direct terug. In de Zoen van Delft was bepaald dat Jacoba alle sloten aan Filips zou overdragen.⁴⁶ Voor de overige kastelen die in handen van Margaretha waren, zoals slot Teilingen, gold dit niet, maar Filips hechtte er kennelijk aan om zich als landsheer te doen gelden in de strategisch gelegen stad die tijdens de oorlog aan de tegenpartij had toebehoord. Op 1 augustus 1428 bevestigde de hertog vanuit Leiden de privileges van Schoonhoven.⁴⁷ Hij gebruikte de stad als pressiemiddel, opdat Margaretha

⁴³ Wauters, *Environs*, 305 refereert aan 'Margaretha van Beieren'. Aangezien de echtgenote van Jan zonder Vrees in 1424 was overleden wordt vermoedelijk Margaretha van Bourgondië bedoeld.

⁴⁴ Jacoba had Mons in 1427, kort na het verdrag van Douai, in een brief vals en verraderlijk genoemd (Janse, *Jacoba*, 227). De stad vroeg Margaretha te bemiddelen bij haar dochter, zodat deze zich zou inzetten voor het behoud van stedelijke privileges, en voor betaling van de door Margaretha en Mons gemaakte onderhandelingskosten voor het verdrag van Douai vanuit de aan Filips van Bourgondië toegezegde landelijke bede. Margaretha zegde toe dit graag te doen (*Part Cur II*, 88-91, 315; Von Löher, *Beiträge II*, 189). Zoen van Delft: Bos-Rops e.a., *Holland Bestuurd*, nr 62.

⁴⁵ Bousmar, *Comtés*, 424; Devillers, *Cartulaire V*, 1-5.

⁴⁶ 'in sinen handen setten alle die slote' (Bos-Rops e.a., *Holland bestuurd*, nr 63, p. 233).

⁴⁷ Visser, *Schoonhoven*, 82; Smit, *Vorst*, 197.

zich zou houden aan de gemaakte afspraken. Alleen wanneer Jacoba met toestemming van hemzelf, haar moeder en de Staten zou hertrouwen zou het kasteel opnieuw in bezit van de vorstin-weduwe komen. Ook de kastelein van Schoonhoven moest zweren zich aan deze afspraak te zullen houden. Hij mocht de stad alleen aan Margaretha overdragen als hij een bezegelde instemming van Filips met een eventueel huwelijk in handen had, of wanneer Filips eerder zou overlijden dan zij. De kastelein bevestigde dit ruim een jaar later ook schriftelijk. Filips had er intussen voor gezorgd dat deze positie werd ingenomen door één van zijn vertrouwelingen, Hugo van Lannoy.⁴⁸

Het land van Schoonhoven bleef wel in Margaretha's bezit, en zij bleef ook welkom in de stad. Op 3 augustus 1428 verstrekte zij er een leen. In augustus bezegelde zij ook in Noordwijk en Teilingen diverse leenoorakonden, waarmee zij haar autoriteit in haar Hollandse douarie herbevestigde.⁴⁹ Jacoba en Filips reisden na een huldigingstocht in Holland gezamenlijk via Zeeland naar Henegouwen om zich ook daar te laten huldigen. Op 17 september bezochten ze Margaretha in Le Quesnoy.⁵⁰ Filips bevestigde nu ook haar rechten op Flobecq en Lessines, al bleef hij dit gebied beschouwen als Vlaams grondgebied.⁵¹ Om Jacoba's terugkeer te vieren werd in oktober in Mons een toernooi georganiseerd, waarbij Filips aanwezig was. Margaretha kreeg wijn aangeboden van het stadsbestuur, maar bleef niet lang bij de feestelijkheden.⁵²

In het najaar en de winter vermaakten Margaretha en Jacoba zich, kennelijk zorgeloos, met gezamenlijke jachtpartijen in de bossen van Henegouwen.⁵³ Aan Margaretha's financiële problemen was een einde gekomen, maar dit gold niet voor die van haar dochter. Daarom werd in het Verdrag van Valenciennes in januari 1429 vastgelegd dat Jacoba voortaan jaarlijks een vast bedrag zou ontvangen in plaats van de reguliere opbrengst van haar landen, die aan fluctuaties onderhevig was. Margaretha en een aantal van haar raadsheren traden op als getuige bij dit verdrag, waarin expliciet een uitzondering werd gemaakt aangaande haar douarie: '*hier in en sijn niet begrepen die goeden, renten, upcomingen ende heerlicheden die vrou Margriete van Bourgongen ... hout in duwarien in den voirscreven landen*'. Alle overige inkomsten gingen naar de hertog van Bourgondië.⁵⁴

5.6 Brabantse kandidatuur (1430)

De gravin-weduwe was nog niet van plan om zich terug te trekken uit het politieke leven, al was ze inmiddels halverwege de vijftig. Ten tijde van Filips' gouverneurschap behield Margaretha haar prominente rol in Henegouwen. Zij werd nog steeds betrokken bij belangrijke kwesties, zoals ontevredenheid over de door de hertog aangepaste muntwaarde, en de veiligheid binnen het graafschap.⁵⁵

⁴⁸ N.A., AGH 56, 57; Blécourt en Meijers, *Mem. Rosa*, 39, nr 66.

⁴⁹ N.A., AGH 59.

⁵⁰ Smit, *Vorst*, 196-98. De kroniek van Le Févre vermeldt dat Jacoba door Filips naar haar moeder in Henegouwen werd gebracht: 'fut menée ... hounourablement et paisiblement devers sa mère, ... pour demourer avec elle' (Le Févre, *Chronique*, 135). Jacoba verbleef, vermoedelijk om politieke redenen, van oktober 1428 tot maart 1429 in Valenciennes (Bousmar, *Comtés*, 426, nt. 131).

⁵¹ Devillers, *Cartulaire V*, 15-16; Van Eeckenrode, *États*, 66-67; Vander Linden, *Itinéraires*, 71; *Ann St-Ghislain*, 546.

⁵² Bousmar, *Comtés*, 426; Janse, *Jacoba*, 287; Devillers, *Cartulaire V*, 22, nt. 1.

⁵³ *Ann St-Ghislain*, 547.

⁵⁴ Bos-Rops e.a., *Holland Bestuurd*, 255-59; Janse, *Jacoba*, 295-98.

⁵⁵ Devillers, *Cartulaire V*, p. VI; Van Eeckenrode, *États*, 68; Vinchant, *Annales IV*, 169.

In de zomer van 1430 verbleef zij in Holland, waar zij Jacoba's latere vierde echtgenoot, de Zeeuwse edelman Frank van Borssele, ontmoette. Of er op dat moment al plannen voor een huwelijk waren is niet bekend. Duidelijk is wel dat er in deze periode sprake was van een goede samenwerking tussen Jacoba en de Borsseles, waarbij ook Margaretha betrokken was. Dit is opmerkelijk, omdat de Zeeuwse familie behoorde tot het Kabeljauwse kamp, tot voor kort Jacoba's tegenstanders. Vermoedelijk was het vooral financiële nood die Jacoba de kant van de vermogende Zeeuwen op dreef. Margaretha was in deze periode getuige bij door Jacoba vanuit Den Haag uitgevaardigde besluiten, waarbij zij in tenminste één geval functioneerde als hoofd van Jacoba's Raad: '*présens de son conseil: madamme la ducesse, sa mère, en chieff*'.⁵⁶ Een andere oorkonde is mede bezegeld door Frank en Floris van Borssele. Margaretha's goede relatie met de Borsseles blijkt ook uit het feit dat zij in juli 1430 Sommelsdijk in Zeeland aan Floris van Borssele verkocht.⁵⁷

Ook de verstandhouding tussen Margaretha en haar neef, de hertog van Bourgondië, lijkt in deze periode goed te zijn geweest, althans in zakelijk opzicht.⁵⁸ Maar een nieuw meningsverschil diende zich aan. Na terugkeer in Henegouwen bereikte Margaretha het nieuws van het overlijden van haar neef Filips van Sint-Pol, hertog van Brabant, op 4 augustus 1430. Ze zette de opmerkelijke stap haar rechten op de opvolging te claimen. Haar belangrijkste concurrent was de hertog van Bourgondië.⁵⁹

De Staten van Brabant kozen na twee maanden van overleg voor de laatste. In de *Brabantsche Yeesten* wordt de nadruk gelegd op de formele kant van de kwestie: Margaretha was zelf naar Leuven gekomen en had haar zaak uitgebreid bepleit tegenover de Staten van Brabant, maar een zware delegatie van de hertog van Bourgondië wist haar argumenten te weerleggen. Na rijp beraad kozen de Staten van Brabant daarom voor Filips als opvolger.⁶⁰ Vermoedelijk was men van mening dat Margaretha te weinig politiek gewicht had, vergeleken met haar neef. Bovendien brachten volgens Chastellain, die uitgebreid op de kwestie ingaat, ook sommige van haar eigen raadsheren naar voren dat jonge mannelijke vorsten in het algemeen worden verkozen boven vrouwen, vooral oudere, zonder echtgenoot of andere man om hen te verdedigen. Ook konden de geruchten die in Brabant de ronde deden naar aanleiding van brieven die Margaretha had rondgestuurd over haar opvolgingsrechten volgens Chastellain leiden tot verdeeldheid.⁶¹ De Brabanders kozen daarom voor de vorst die hen 'kon bewaken en verdedigen en de vrede kon bewaren'.⁶² Wat de kronieken niet expliciet vermelden is dat een keuze voor Margaretha onvermijdelijk tot een conflict met Filips zou hebben geleid.

⁵⁶ Mogelijk was Jacoba zelf afwezig (Devillers, *Cartulaire V*, 89).

⁵⁷ N.A., AGH 59, f 29v-30; Devillers, *Cartulaire V*, 113; Van Mieris, *Charterboek IV*, 983. Margaretha's hield zich in juni-juli 1430 bezig met het beheer van haar douarie in Holland, vooral vanuit Teilingen (AGH 59). Zie over Jacoba's toenadering tot de Borsseles: Janse, *Jacoba*, 299-301.

⁵⁸ Dit blijkt bijvoorbeeld uit de bevestiging van de verkoop van Sommelsdijk door Filips, en een voor Margaretha gunstige uitspraak over de zeevang op het strand bij Noordwijk (N.A., AGH 59, f 33, 34v.).

⁵⁹ Margaretha was als zuster van Antoon, de vader van Filips van Sint-Pol, de meest naaste verwant. Filips van Sint-Pol had geen wettig nageslacht, maar had in 1427 Filips de Goede als opvolger aangewezen, mocht hij zelf kinderloos overlijden. Brabant kende geen formele regels voor de opvolging, in de praktijk werd deze bepaald door de vorst in samenspraak met de Staten (Stein, *Politiek*, 167-69; Uyttebrouck, *Gouvernement*, 131-36).

⁶⁰ Uyttebrouck, *Gouvernement*, 522-23; *Brab. Yeesten*, VII 17.837-18.016. Zie ook Dynter, *Chronica*, VI 500-502. Margaretha was op 20 augustus in Leuven (Uyttebrouck, *Gouvernement*, 136).

⁶¹ Welke brieven dit waren is onbekend. Jacoba steunde de aanspraken van haar moeder met een brief aan de Brabantse steden (Vrancken, *Inkomsten*, 73).

⁶² Chastellain, *Chronique II*, 81-83.

Het is gissen naar Margaretha's persoonlijke overwegingen om zich kandidaat te stellen. Was het werkelijk haar ambitie om hertogin van Brabant te worden, en dacht zij een kans te maken tegen haar machtige neef? Vermoedelijk greep zij de gelegenheid vooral aan om druk te kunnen uitoefenen op Filips. In elk geval liet zij de zaak niet rusten nadat deze op 5 oktober als hertog van Brabant was geïnaugureerd. Ze schreef haar *'lieve ende zeer geminde neve'* een brief, waarin zij haar optreden na de dood van Filips van Sint-Pol trachtte te rechtvaardigen, maar eveneens benadrukte dat Filips de Goede als machtige vorst werd geacht haar rechten als zijn tante en weduwe te beschermen: *'...want het soude u ... lastelic wesen te besitten tselve dat mij uut vollen rechte toebehoort, aengesien dat ic u muye bin ende wedewevrouwe die gij na uwen groten herlicheiden sculdich sijt te beschermen'*. Ze stelde voor om een commissie te benoemen die de legitimiteit van de opvolging moest onderzoeken om tot een bindend advies te komen. Indien de commissie zou concluderen dat de opvolging door de Bourgondische hertog legitiem was, dan zou zij hem daarin niet hinderen. Maar wanneer haar rechten sterker bleken te zijn, dan ging zij er vanuit dat Filips ook haar niet zou hinderen: *'... ende off men desgelicx vonde dat mijn rechte beter wair, dat gy mij dan dat sonder hinder wilt laten aenvairden ende gebruiken ende ic sal so redeliken dair mede ommegaan datts u weynich ontberret sal wesen'*. De gravin-weduwe dreigde tenslotte dat zij juridische stappen zou zetten als Filips niet op haar voorstel zou ingaan: *'... ende lieve geminde neve, off gij niet beraden en wairt te doen als voirscr is, so en wilt niet voir euvel nemen dat ik miin rechten vervolge...'*⁶³

Voor zover bekend is Filips niet ingegaan op dit toch zeer redelijke voorstel.

5.7 Een vijandig hart (1431-33)

*'Want er was op aarde geen dame zo moedig, noch met een zo vijandig hart als zij, wanneer zij kwaad wilde berokkenen.'*⁶⁴

Hoewel Margaretha zich niet had neergelegd bij het feit dat haar neef nu hertog van Brabant was, was er in de jaren 1431-32 geen sprake van een openlijk conflict. Toen Filips in november 1431 met zijn derde echtgenote Isabella van Portugal Henegouwen bezocht reed Margaretha samen met hen Mons binnen.⁶⁵ De volgende dag vond een Statenvergadering plaats, waarna Filips met een groot gezelschap meer dan een week in Henegouwen verbleef en diverse jachtpartijen organiseerde. Of Margaretha hieraan deelnam is niet zeker, maar ze stelde wel haar jagers ter beschikking van het hertogelijk gezelschap.⁶⁶

De schijnbare pais en vree waren opnieuw van korte duur. In het voorjaar van 1433, kort voor de definitieve machtsoverdracht door Jacoba, gaf de Bourgondische hertog

⁶³ N.A., AGH 58 (gelijktijdig afschrift). De brief is ongedateerd, maar moet geschreven zijn na 5 oktober 1430, de dag waarop Filips de Goede door de Staten van Brabant als opvolger werd gekozen. Merkwaardig is dat het afschrift in het Middelnederlands is opgesteld. Mogelijk was het origineel Franstalig. De plaats van uitgave is onbekend. De brief zou vanwege de details over het diplomatieke verkeer na de dood van Filips van St.-Pol een nadere studie waard zijn. Zie ook Stein, *Affaire*, 12.

⁶⁴ *'Car savoir faut que en la terre n'avoit dame nulle de si fier courage que elle estoit, ne de si dur ennemi coeur, lá ou elle vouloit mal'* (Chastellain, *Chronique II*, 84).

⁶⁵ Dit was het eerste bezoek van Isabella aan Henegouwen. Ze ontving waardevolle geschenken van het stadsbestuur van Mons (*Part Cur II*, 335-36, 338-39)..

⁶⁶ *Ann St-Ghislain*, 552; Niedermann, *Jagdwesen*, 215-16.

opdracht om de Henegouwse edelman Gilles de Potelle te laten arresteren. Margaretha en haar volgelingen in Henegouwen zouden een moordaanslag op Filips hebben beraamd. Omdat deze zelf in Holland en Zeeland verbleef, in verband met zijn huldiging als graaf aldaar, schakelde hij zijn echtgenote in. Isabella ontbood de grootbaljuw van Henegouwen, Wilem van Lalaing, naar Brussel en gaf hem namens haar echtgenoot instructies, niet alleen aangaande de arrestatie, maar ook voor de manier waarop de gevangene moest worden bewaakt. Potelle, een lid van Margaretha's hofhouding, werd in Le Quesnoy aangehouden en vervolgens gevangen gezet in het kasteel van Mons, samen met ene Lambot de la Bouverie.⁶⁷ Na terugkeer in Brussel gaf Filips opdracht de gevangenen naar Lille te brengen, waar Potelle na verhoor bekende een aanslag te hebben beraamd. Vervolgens werd hij overgebracht naar het kasteel van Beuvrages bij Valenciennes, waar Filips inmiddels verbleef, tijdens zijn huldigingstocht door Henegouwen. De hertog zorgde ervoor dat vertegenwoordigers uit Brabant, Vlaanderen, Artesië, Henegouwen, Holland en Zeeland getuige waren van de bekentenis. Daarna gaf hij opdracht om beide gevangenen naar Mons te brengen, waar ze op 22 mei 1433 op de markt werden gevierendeeld. Hun lichaamsdelen werden op staken in Mons, Halle, Maubeuge en Valenciennes tentoongesteld als afschrikwekkend voorbeeld.⁶⁸

Hoewel de hiervoor geciteerde administratieve bronnen weinig aanknopingspunten bieden voor Margaretha's betrokkenheid, wordt zij in sommige kronieken toch als brein achter de beraamde aanslag aangeduid. Volgens het *Livre des trahisons* waren Margaretha en Jacoba gezamenlijk opdrachtgever voor de moord, die met een vergiftigde pijl had moeten plaatsvinden, tijdens een toernooi in Henegouwen. Monstrelet vertelt dat Potelle de aanslag samen met een aantal andere Henegouwse edelen had beraamd en dat deze tijdens een jachtpartij had moeten plaatsvinden. Jan van Vendegies sloeg op de vlucht, en ontving later gratie van de hertog. Margaretha werd verdacht van betrokkenheid, maar uiteindelijk kwam daar niets over aan het licht.⁶⁹ Chastellain daarentegen, die als kroniekschrijver in dienst was van Filips de Goede, wijst Margaretha zonder aarzeling als schuldige aan. Hij legt een rechtstreeks verband met de Brabantse opvolging drie jaar eerder, waarover zij wrok was blijven koesteren. De gravin-weduwe zou buitengewoon ontstemd zijn geweest omdat haar rechten waren aangetast, en bovendien nog altijd verbitterd over wat de Bourgondische hertog haar dochter had aangedaan. 'En hoewel zij destijds na verloop van tijd en door redelijke argumenten weer tot bedaren was gekomen, werd zij nu voortgedreven door een bittere hartstocht en raakte buiten zichzelf van woede en venijn. Omdat ze te zwak was om zich te verzetten zinde zij op een boosaardige wraak op haar neef. Want er was geen dame op aarde moediger dan zij, maar ook geen met zo'n vijandig hart, wanneer zij kwaad wilde doen.'⁷⁰ Daaraan voegt hij toe dat zij als kleindochter van een Franse koning een sterk standsbesef had, en verwachtte als zodanig te worden erkend. Het was weliswaar begrijpelijk dat zij snode plannen koesterde jegens

⁶⁷ Gilles de Mortagne werd meestal aangeduid als Gilles de Potelle, naar het vlakbij Le Quesnoy gelegen kasteel (Flammang, *Partis*, 551). Hij was *escuyer* (jonkheer). In 1421 schonk Margaretha hem een paard (ADN, B 7980, f 68). In 1423 werd hij samen met andere leden van haar hofhouding gevangen genomen door de Armagnacs (*Part Cur I*, 62-63).

⁶⁸ Devillers, *Cartulaire V*, XXXI; VI, 611-14, nt. 2; Janse, *Jacoba*, 320.

⁶⁹ *Livre des trahisons*, 196; Monstrelet, *Chronique V*, 67. Jan van Vendegies was provoost van Le Quesnoy en kastelein van Ath, en maakte deel uit van Margaretha's entourage (*Ann St-Ghislain*, 560). Familieleden waren lid van haar hofhouding.

⁷⁰ '... *aigre passion ... enflée de venin et de fureur... Car savoir faut que en la terre n'avoit dame nulle de si fier courage que elle estoit, ne de si dur ennemi coeur, là ou elle vouloit mal*' (Chastellain, *Chronique II*, 84).

haar neef, maar zij zag hem ten onrechte als haar vijand, want hij had zich niet als een tiran gedragen, maar steeds rationeel gehandeld, in overleg met de betrokken landen en met het oog op het algemeen belang. Maar aangezien een vrouwenhart nu eenmaal niet makkelijk tot rust is te brengen wanneer het eenmaal door een hardnekkig denkbeeld is bevangen dreven giftige gedachten Margaretha er uiteindelijk toe haar lang gekoesterde plannen, waarvan zij maar niet kon genezen, jegens haar neef ten uitvoer te brengen. Hiervan werd haar edele dienaar, Gilles de Potelle, het slachtoffer, aldus nog steeds Chastellain.⁷¹

Het behoeft geen betoog dat de Bourgondische hofschrijver hiermee niet alleen een buitengewoon negatief, maar ook nogal stereotyp beeld schetst van Margaretha als wraakzuchtige oude vrouw. Tegelijkertijd pleit hij Filips vrij van de tirannie die een politieke moord had kunnen rechtvaardigen.⁷²

Hoewel Margaretha inderdaad voldoende reden had om wrok te koesteren jegens haar neef, en ongetwijfeld een hoog standsbesef, past het hier geschetste beeld niet bij haar karakter zoals dat tot nu toe naar voren is gekomen. Zij was eerder realistisch en berekenend dan kwaadwillend en impulsief. Pure wraakzucht als drijvende kracht voor haar handelen is daarom onwaarschijnlijk, maar er was ook een rationeel motief. De arrestatie van Potelle viel samen met de definitieve machtsoverdracht van Jacoba als gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland aan Filips van Bourgondië, maar het lot had op dat moment nog gekeerd kunnen worden. Wanneer Filips, die opnieuw kinderloos was, was komen te overlijden zouden de graafschappen zijn terugvallen aan Jacoba en haar nakomelingen. Een complot tegen de hertog kan dus zijn voortgekomen uit politieke berekening.

Janse heeft de mogelijkheid geopperd dat het complot om hem te vermoorden door Filips de Goede zelf is bedacht, om zodoende zijn tante te intimideren en haar aanhangers definitief te ontmoedigen.⁷³ Op basis van de overgeleverde feiten is dit zeker mogelijk. Wat opvalt is dat Filips de arrestatie, de omstandigheden waaronder Potelle gevangen werd gehouden en het verhoor vanaf het begin sterk heeft gecontroleerd.⁷⁴ Opmerkelijk is ook dat in tegenstelling tot de twee eerdere zaken, de moord op Jan van Beieren en het complot tegen de hertog van Brabant, waarvan de inhoud van de bekentenissen *in extenso* is overgeleverd, er inhoudelijk niets bekend is over de bekentenis van Potelle, hoewel Filips ervoor had gezorgd dat hierbij getuigen uit diverse landen aanwezig waren.⁷⁵ Maar of het nu Margaretha was die een aanslag beraamde tegen haar neef, of Filips die een bondgenoot van zijn tante liet executeren om haar onder de duim te houden, de terechtstelling van Gilles de Potelle toont hoe dan ook aan dat de onderlinge verhouding na alle conflicten was verhard.

⁷¹ '... fut pris et décapité pour elle ...' (Chastellain, *Chronique II*, 85; 83-87).

⁷² Bousmar, *Empoisonneuse*, 83-87.

⁷³ Janse, *Jacoba*, 319, en voor een vergelijkbaar geval: *id.*, 93- 94. Volgens Vinchant waren de stenen waarop het schavot voor Gilles de Potelle was gebouwd in 1627 nog te zien op de markt van Mons, om kwaadwilligen ervan te weerhouden een aanslag op hun vorst te plegen (Vinchant, *Annales IV*, 149). Vaughan vindt de betrokkenheid van Margaretha en Jacoba bij de diverse aanslagen onwaarschijnlijk, maar geeft geen argumenten (Vaughan, *Philip the Good*, 52-53).

⁷⁴ Dit gold mogelijk ook voor de verslaglegging: op 20 mei 1433 verzocht hij Thiery le Roi, de Henegouwse bewaarder van oorkonden, hem op 26 mei (dus kort na de terechtstelling) geschriften met betrekking tot Gilles de Potelle en zijn handlangers te brengen (Bousmar, *Empoisonneuse*, 86 nt. 42).

⁷⁵ Filips de Goede was in deze periode, al dan niet terecht, zeer op zijn hoede voor verraad. Zie voor voorbeelden: Devillers, *Cartulaire V*, 119-22; Stein, *Affaire*, 15, nt 33 en 20.

Conclusie

Margaretha's steun aan Jacoba als Beierse erfdochter betekende dat zij in de jaren 1425-33 meermaals tegenover het hoofd van haar eigen dynastie kwam te staan, zij het niet altijd openlijk. Toen Margaretha haar Bourgondische neef Jan van Brabant niet langer erkende als graaf van Henegouwen-Holland werd zij voor haar 'rebellie' bestraft met financiële maatregelen, in de vorm van stopzetting van betalingen en inname van grote delen van haar douarie.

Tijdens de oorlogsjaren 1425-28 werd vanuit verschillende delen van de douarie tegen het Bourgondisch gezag verzet gepleegd. Gebieden in Holland die hiertoe behoorden boden onderdak aan vijanden van de hertog, weigerden belasting te betalen en steunden Jacoba met geld en manschappen. Van Schoonhoven is bekend dat het, in bezit van Margaretha en haar 'Hoekse vrienden' gedurende de hele oorlog een steunpunt voor Jacoba bleef, maar ook vanuit Texel, Wieringen, Beverwijk en het gebied rondom Teilingen werd verzet gepleegd. In hoeverre dit door Margaretha persoonlijk werd aangestuurd is onduidelijk.

Uiteindelijk bleek Filips de Goede de sterkste speler. Margaretha moest zich neerleggen bij het feit dat haar neef, aanvankelijk als gouverneur, zowel in Henegouwen als in Holland de macht overnam. Zij bleef haar bijzondere status als vorstelijke weduwe benadrukken door zich niet aan te sluiten bij algemene verdragen, zoals de Zoen van Delft, maar aparte overeenkomsten met hem te sluiten. Filips deed hierop toezeggingen wat betreft teruggave van de douarie en herstel van inkomsten, die hij ook nakwam.

Margaretha's 'rebellie' tegen haar eigen dynastie was hiermee echter nog niet voorbij. In 1430 deed ze een gooi naar de opvolging in het hertogdom Brabant, waarvoor zij na de dood van Filips van Sint-Pol als meest naaste verwant in aanmerking kwam. Vermoedelijk zag zijzelf ook wel in dat zij weinig kans maakte, maar op dynastieke gronden kon haar claim niet zomaar aan de kant worden geschoven. Waarschijnlijk gebruikte zij deze troef om druk uit te oefenen op andere terreinen.

In de historiografie, zowel contemporain als modern, wordt nogal eens de nadruk gelegd op Margaretha's veronderstelde betrokkenheid bij een aantal complotten. Het gaat daarbij om de moord op Jan van Beieren, een voorgenomen ontvoering van Jan van Brabant, en het summum: het beramen van een moordaanslag op Filips de Goede. Hoewel haar betrokkenheid in de meeste van deze gevallen aannemelijk is op basis van motief, middelen en mogelijkheden, is zij destijds nooit formeel beschuldigd, laat staan veroordeeld. Wellicht hing dit samen met haar hoge status en vrouwzijn. Gezien haar gedrevenheid is niet ondenkbaar dat zij zich hier mee inhield, maar haar feitelijke betrokkenheid kan achteraf niet meer worden vastgesteld. Zelfs de vraag of er daadwerkelijk sprake was van een complot, en zo ja met welk doel, kan niet in alle gevallen met zekerheid worden beantwoord. Op het eerste na zijn de genoemde samenzweringen namelijk niet ten uitvoer gebracht. Verdachtmaking en overdrijving, met als doel reputatieschade en intimidatie, behoren in twee van de genoemde gevallen duidelijk tot de mogelijkheden. Dergelijke praktijken waren, net als politieke moorden en complotten, inherent aan de laatmiddeleeuwse politiek, ook binnen Margaretha's familiekring. Het is niet ondenkbaar dat ook zij zich hier mee bezighield, maar zeker is dat niet.

Een alternatieve verklaring voor de veronderstelde complotten om Jan van Brabant te ontvoeren en Filips de Goede te vermoorden is dat de Bourgondische hertog bekentenissen liet afdwingen om zijn tante en haar aanhang te intimideren. De verhoudingen tussen

Margaretha en het hoofd van haar dynastie waren ernstig verstoord. Beiden speelden hoog spel om hun doel te bereiken.

6. Laatste jaren

In 1433 droeg Jacoba de macht over Henegouwen, Holland en Zeeland definitief over aan haar Bourgondische neef. Daarna was er geen grond meer voor een openlijke strijd tussen beide dynastieën, en ook de rivaliteit tussen Hoeken en Kabeljauwen verdween, zij het tijdelijk, naar de achtergrond. Dit hoofdstuk stelt aan de orde of ook voor Margaretha de strijd gestreden was, en waardoor haar handelen in haar laatste jaren werd bepaald.

6.1 De Bourgondische machtsovername (1433)

In het voorjaar van 1434 trouwde Jacoba met de Zeeuwse, kabeljauwsgezinde edelman Frank van Borssele, heer van Sint-Maartensdijk. Staatkundig had het huwelijk geen gevolgen meer, aangezien zij de macht over haar graafschappen een jaar ervoor had overgedragen aan Filips de Goede. Dit vierde huwelijk, en de omstandigheden die leidden tot de definitieve machtsoverdracht, hebben altijd sterk tot de verbeelding gesproken en zowel in de Hollandse geschiedschrijving als (tot voor kort) in het collectief geheugen mythische proporties aangenomen. Recente publicaties van Antheun Janse en Robert Stein geven een nuchterder visie op de gebeurtenissen.¹ Ik beperk me hier tot Margaretha's rol in het geheel.

Filips de Goede had aanvankelijk een dusdanig vertrouwen in de gebroeders Borssele dat hij Holland en Zeeland in 1430 aan hen verpachtte. Maar twee jaar later liet hij Frank arresteren en als gevangene naar Vlaanderen overbrengen. Dit gebeurde niet vanwege een geheim huwelijk met Jacoba, zoals vaak is verondersteld, maar door Janse overtuigend weerlegd. Volgens Stein ging het mogelijk om een verdenking van samenzwering, waarbij Elizabeth van Görlitz en wellicht ook Jacoba en Margaretha betrokken waren. Onder leiding van Frank van Borssele zou een opstand tegen Filips de Goede zijn beraamd.² Margaretha's goede verstandhouding met de Borsseles blijkt, naast de eerder genoemde verkoop van Sommeldijk, en gezamenlijke bezegeling van oorkonden in 1430, vooral uit het feit dat tijdens hun gouverneurschap haar jaarrente uit Holland, ondanks financiële tekorten, volledig werd betaald. De Borsseles zagen hier persoonlijk op toe.³ Met de arrestatie van Frank van Borssele kwam hieraan een abrupt einde. Ook Jacoba en Elizabeth van Görlitz kwamen erdoor in financiële problemen.⁴ Of er daadwerkelijk sprake was van een samenzwering kan niet worden bewezen.⁵ Duidelijk is wel dat de Borsseles Filips financieel hadden benadeeld. Volgens Janse was dit voor de hertog de belangrijkste reden om het heft in Holland en Zeeland weer in eigen hand te nemen.⁶ In het kader van dit proefschrift is het vooral relevant om te constateren dat Filips de Goede in deze periode te maken had met drie vorstelijke weduwen, die zijn ambities in Brabant, Henegouwen, Holland, Zeeland en Luxemburg in de weg zaten, en die alle drie door Frank van Borssele financieel werden bijgestaan. Ook wanneer er geen sprake was van een daadwerkelijk complot kan dit voldoende aanleiding zijn geweest om hem te arresteren.

¹ Janse, *Jacoba*, 288-311; Stein, *Affaire*.

² Janse, *Jacoba*, 324-28; Stein, *Affaire*, 15-23. Elizabeth van Görlitz was weduwe van Antoon van Brabant en Jan van Beieren en hertogin van Luxemburg.

³ Zie paragraaf 8.1. Dit is des te opmerkelijker omdat er in dezelfde periode grote problemen waren met de betaling van Jacoba's jaargeld (Janse, *Jacoba*, 303-05).

⁴ Stein, *Affaire*, 22-23.

⁵ Het idee van een anti-Bourgondische samenzwering is door velen geopperd, meestal in verband met een clandestien huwelijk van Jacoba en Frank, dat vóór 1433 zou hebben plaatsgevonden. Zie voor een overzicht van de literatuur hierover: Bousmar, *Comtés*, 428, nt. 137.

⁶ Janse, *Jacoba*, 302-08.

Gezien haar goede relatie met de Borsselles lijkt het aannemelijk dat Margaretha met Jacoba's laatste huwelijk heeft ingestemd. Het al eerder genoemde Antwerpse handschrift vermeldt echter dat zij aanvankelijk '*moult esbahie*', zeer verbaasd was. Frank was hierover verontrust, en kon pas vrede hebben met de situatie nadat Jacoba hem tijdens een verblijf van haar moeder op slot Teilingen als haar nieuwe echtgenoot aan haar had voorgesteld.⁷ Deze voorstelling van de gang van zaken is niet onaannemelijk. Weliswaar is onbekend of, laat staan wanneer, Margaretha Holland bezocht in de jaren 1430-35. Zij verbleef in deze periode voornamelijk in Henegouwen, maar een bezoek aan Holland valt niet uit te sluiten. Anderzijds is er geen enkel aanknopingspunt om te veronderstellen dat zij bij de huwelijksplechtigheid aanwezig was, of betrokken bij de daaraan voorafgaande besprekingen. Haar naam ontbreekt zelfs op de huwelijksvoorwaarden.⁸ Het zou stroken met Margaretha's hoge mate van statusbewustzijn wanneer zij zich aan de openbare aspecten van de huwelijksplechtigheid heeft onttrokken, gezien de relatief lage komaf van echtgenoot nummer vier. Het Antwerpse manuscript benadrukt deze, door Frank aan te duiden als Jacoba's '*subject et vassal*'. Een Zeeuwse edelman, hoe vermogend ook, kon niet tippen aan een kandidaat van vorstelijke komaf. Maar Margaretha was ook realistisch ingesteld. Het is daarom goed mogelijk dat zij achteraf, nadat de publieke kant van het huwelijk was afgewikkeld, alsnog haar ouderlijke goedkeuring heeft gegeven, zij het wellicht niet van harte. Een dergelijke manier van opereren was kenmerkend voor haar.

In hoeverre Margaretha betrokken was bij Jacoba's besluit om af te treden is eveneens onbekend, maar haar invloed op de akte waarmee Jacoba haar landen aan Filips overdroeg is duidelijk. De hertog zegde namelijk toe dat hij de schulden zou vereffenen van een aantal tolleren en diensten '*in also vele als aangaet onser liever ende gemynder moeyen, vrouwe Margrieten van Bourgoignen*'. Dit heeft betrekking op inkomstenbronnen waaruit Margaretha's Hollandse jaarrente betaald moest worden. De hertog lijkt hiermee toe te zeggen achterstallige betalingen te zullen vereffenen. Ook is in de overeenkomst opgenomen dat Jacoba, wanneer haar moeder vóór haar zou komen te overlijden, de Hollandse domeinen die tot haar douarie behoorden, met uitzondering van Schoonhoven, van Filips in leen zou krijgen. Haar moeders kleinoden, juwelen en andere roerende goederen zouden in dat geval eveneens aan haar toekomen, al moest zij ook haar schulden betalen. Ook in dit geval heeft de gravin-weduwe, toen de machtsoverdracht onontkoombaar was, zowel haar eigen belangen als die van haar dochter dus nog enigszins weten te behartigen.⁹

Ruim een jaar na de Bourgondische machtsovername sloten Margaretha en Filips een overeenkomst in Mons. Hierin deed de gravin-weduwe afstand van al haar rechten op de opvolging in Brabant en Limburg en droeg deze over aan Filips, die zij voortaan als 'echte hertog' (*vray duc*) van deze landen zou erkennen. Hetzelfde gold voor opvolgingsrechten in het graafschap Ferrette in de Elzas, waarop Margaretha aanspraak maakte via haar zuster Katherina van Bourgondië, weduwe van hertog Leopold IV van Oostenrijk. Ook zag zij af van een aantal mooie meubelstukken uit de erfenis van dezelfde zuster.¹⁰ Het bedrag van

⁷ Dirk Schoenaers, publicatie in voorbereiding.

⁸ Van Mieris, *Charterboek IV*, 1032.

⁹ Bos-Rops, *Geld*, 163; Bos-Rops e.a., *Holland bestuurd*, nr. 71, punt 7, 9; Prevenier en Smit, *Dagvaarten Holland I*, 2, 795, nr. 1349. Het punt van de schulden was potentieel nadelig voor Jacoba, maar ik heb geen concrete aanwijzingen gevonden voor een significante schuldenlast bij Margaretha (zie hoofdstuk 9).

¹⁰ Katherina, Margaretha's jongste zuster, overleed kinderloos in 1426. In haar testament uit dat jaar wordt Margaretha niet als erfgenaam aangeduid, maar is Filips de Goede '*heritier universal*'. Mogelijk kwam

50.000 frank dat Filips de Stoute in zijn testament aan Margaretha had toegezegd, ter compensatie van de niet betaalde bruidsschat, kwam eveneens te vervallen. Margaretha beloofde Filips over al deze zaken niet meer lastig te zullen vallen, ‘evenmin als over alle andere kwesties, twistpunten of eisen die zij tegen hem heeft of zou kunnen hebben.’ In ruil hiervoor deed Filips een aantal financiële toezeggingen aan zijn tante.¹¹ Voor de samenstelling of het beheer van Margaretha’s douarie had de overeenkomst geen gevolgen. Zij behield al haar landen, heerlijkheden en overige bezittingen en Filips beloofde opnieuw om al zijn raadsheren, financiële mensen, ambtenaren en overige onderdanen op te dragen haar niet te hinderen in het beheer ervan.

Stein heeft gesuggereerd dat Margaretha hiermee zwichtte voor de financiële druk van haar neef, maar dat kan niet het enige zijn geweest. Weliswaar was de Hollandse jaarrente in deze periode geblokkeerd, maar de Henegouwse werd vanaf januari 1433 weer betaald, zij het met enige achterstand, en Margaretha’s Henegouwse inkomsten als geheel, zoals vastgelegd door haar generaal ontvanger, vertoonden in de jaren 1427 tot en met 1433 een stijgende lijn. Van de Hollandse douarie zijn uit deze periode geen rekeningen bewaard gebleven, maar ik heb ook geen aanwijzingen gevonden dat deze was ingenomen, afgezien van Schoonhoven.¹² Waarschijnlijk wilde Margaretha op zestigjarige leeftijd eenvoudigweg een einde maken aan het slepende conflict met haar neef. Tot dan toe had zij de Brabantse opvolging en de andere aanspraken die zij kon doen gelden vermoedelijk gebruikt om druk op hem uit te oefenen, maar nu haar dochter de macht volledig en definitief had overgedragen was daar weinig aanleiding meer toe. Ook Filips ging er vanuit dat de strijd was gestreden, zelfs Schoonhoven kwam in deze periode opnieuw in Margaretha’s bezit. Door Jacoba’s huwelijk met Frank van Borssele, waarvoor de Bourgondische hertog toestemming had gegeven, was voldaan aan de voorwaarden voor teruggave.¹³

In de jaren die volgden onderhield Margaretha een werkbare relatie met Filips. Haar rechten werden weer volledig erkend, al moest zij wel in de pas blijven lopen. Enkele maanden na de overeenkomst met Margaretha deed de hertog een algemene ordonnantie voor Henegouwen uitgaan, die ook gold voor haar domeinen. Eén van de bepalingen was dat de kastelein van Ath niet meer dan tien dienaren mocht aanstellen. De akte vermeldt dat Margaretha hiermee had ingestemd, al zal zij vermoedelijk niet veel keuze hebben gehad.¹⁴ Margaretha en Filips steunden eensgezind de wederopbouw van Ath, nadat daar in 1435 een ernstige brand had gewoed.¹⁵

Margaretha in een eerder testament wel voor, Katherina herriep namelijk eerdere wilsbeschikkingen (Stouff, *Cathérine, Deuxième partie*, 181-82, 188). Zie ook Armstrong, *Politique matrimoniale*, 310-13.

¹¹ ‘et pareillement de toutes autres questions, querelles et demandes qu’elle a ou pourroit avoir a l’encontre de mondit seigneur’ (Devillers, *Cartulaire V*, 275-283). Zie over de financiële aspecten paragraaf 8.2.

¹² Stein, *Affaire*, 23; Brandsma, *Princely widows*, 114. Inkomsten uit Henegouwen: zie Figuur 8.2.

¹³ Wanneer de teruggave precies plaatsvond is onduidelijk. In leenakten refereert Margaretha vanaf 1436 weer aan ‘onse borch tot Schoonhoven’. De schout van Schoonhoven was tenminste vanaf 1438 bij haar in dienst (N.A., Gr rek 3303, f43). In 1440 betaalde zij het loon van de kastelein. Dit was nog steeds Hugo van Lannoy (N.A., AGH 59, f 49v, 69v, 75r; Gr rek 3303, f 43, 67v). In hetzelfde jaar gaf Margaretha de stad toestemming om tresoriers te kiezen (Van Gent, *Pertijelike Saken*, 490-91).

¹⁴ Cauchies, *Ordonnances*, 134-39.

¹⁵ Vinchant, *Annales IV*, 134; Fourdin, *Ath*, 23; Dugnoille, *Incendie*, 273; Devillers, *Cartulaire V*, 322-26, *Cartulaire III*, 839-40.

6.2 De dood van Jacoba (1436)

Zoals gezegd zal Margaretha niet blij zijn geweest met de achteruitgang in status die Jacoba's huwelijk met Frank van Borssele met zich meebracht. Na de kroonprins van Frankrijk, de hertog van Brabant en een Engelse koningszoon was tenslotte een welgestelde Zeeuwse edelman het hoogst haalbare gebleken. Maar haar dochter had na vele woelige jaren in elk geval stabiliteit, materiële welstand en, wie weet, ook de liefde gevonden. Het geluk was echter van korte duur. In de zomer van 1436 werd Jacoba ernstig ziek. Op haar moeders slot in Teilingen werd ze door doktoren uit Amsterdam en Leiden bezocht. Margaretha bevond zich in Henegouwen, waar ze van haar dochters situatie op de hoogte moet zijn gesteld. Deze was zo ernstig dat ze begin oktober zelf naar Teilingen kwam. Ze was bij haar dochter toen Jacoba op 8 oktober haar testament liet opstellen en in de daaropvolgende nacht stierf, vermoedelijk aan tuberculose.¹⁶

De strijdbijl was nu definitief begraven. Margaretha deed direct de volgende dag afstand van eventuele opvolgingsrechten.¹⁷ Samen met Frank van Borssele en een aantal Hollandse edelen trad ze op als executeur testamentair van haar dochter. Hoewel Jacoba in haar testament te kennen had gegeven dat zij in Sint-Maartensdijk begraven wilde worden, werd gekozen voor de hofkapel in Den Haag. Financiële en praktische overwegingen speelden hierbij wellicht een rol, maar voor Margaretha zal vooral zwaar hebben gewogen dat zij haar dochter op stand wilde begraven, bij haar grootouders Albrecht van Beieren en Margaretha van Brieg, op de plek waar ook Jacoba's vader begraven had willen worden. Margaretha vertrok kort na de begrafenis weer naar Le Quesnoy, waar zij eind oktober werd gecondoleerd door een delegatie van dames en heren van het kapittel van de Heilige Waltrudekerk en van het stadsbestuur van Mons.¹⁸

6.3 Illustere laatste bezoekers (1440-41)

In haar laatste levensjaren verbleef Margaretha van Bourgondië vrijwel voortdurend in Henegouwen. Ze machtigde de gouverneur van haar Hollandse douarie, Gerrit van Poelgeest, om namens haar in Holland leenakten en andere oorkonden te doen uitgaan. Jaarlijks werd hij naar Henegouwen ontboden om financiële verantwoording af te leggen.¹⁹ Margaretha bezocht Holland nog tenminste één keer. In januari 1440 was zij aanwezig bij een bijeenkomst in Noordwijk in verband met de afwikkeling van het testament van haar dochter. Ze verbleef op slot Teilingen.²⁰

¹⁶ Janse, *Jacoba*, 321-31. Verblijfplaatsen Margaretha: Devillers, *Cartulaire VI*, 112; N.A., AGH 59, f 47v, 49v.

¹⁷ Devillers, *Cartulaire V*, 360. In het huwelijkscontract van 1385 hadden Albrecht van Beieren en Margaretha van Brieg de opvolging in graafschappen Henegouwen, Holland en Zeeland toegezegd aan Willem en zijn legitieme opvolgers of erfgenamen (*hoirs legitimes*), waarbij Margaretha niet expliciet was uitgesloten (Bos-Rops e.a., *Holland Bestuurd*, p. 147, nr. 1). Het is twijfelachtig of zij als legitieme opvolger kon worden beschouwd en of eventuele opvolgingsrechten in 1436 nog relevant waren, maar kennelijk wilde men de mogelijkheid dat zij hierop aanspraak zou doen volledig uitsluiten.

¹⁸ Janse, *Jacoba*, 331-33; Devillers, *Cartulaire V*, 362-363; *Part Cur II*, 346; *Rek. test.*, 166-67, 214.

¹⁹ '... omboden wert in Henegouwen bij des rentemeesters rekeninge mede te comen' (N.A., Gr rek 3303, f 60). De machtiging wordt vermeld in diverse latere oorkonden (N.A., AGH 59), bijvoorbeeld f 55r: 'Dit is gesciet bij onsen getruwen gouverneur van onsen duytschen duwarien here Gherijt van Poelgeest die wij des mit onsen brieven bevolen ende gemachticht hebben'. Het is niet duidelijk of dit een algemene machtiging betrof, of één per individuele kwestie. Gerrit van Poelgeest werd op 22 juli 1430 door Margaretha tot gouverneur van de Hollandse douarie benoemd. Vis citeert uit een gelijktijdige kopie van de benoemingsakte, die destijds in bezit van Mr. A.J. Sormani was. Deze heb ik helaas niet kunnen traceren (Vis, *Gerrit van Poelgeest*, 81-82).

²⁰ *Rek. test*, 260 (Noordwijk); N.A., Gr rek 3303, f 67 (Teilingen).

Hoewel Margaretha gedesillusioneerend moet zijn geweest na de dood van haar dochter leidde ze geen teruggetrokken bestaan. Ze organiseerde nog regelmatig jachtpartijen, waaraan ze ook zelf deelnam, zij het vermoedelijk niet meer in actieve zin.²¹ Ook was ze aanwezig bij het jaarlijkse afhoren van de rekeningen van haar Henegouwse douarie, de '*grans comptes*'. Naast de lokale ambtenaren, die verantwoording aflegden over hun rekeningen, was hierbij steeds een tiental personen aanwezig, onder wie een aantal raadsheren, Margaretha's generaal ontvanger en haar secretaris. Eind november 1440 vond nog een dergelijke bijeenkomst plaats in Le Quesnoy.²²

Ook was ze in haar zevenenzestigste levensjaar nog steeds betrokken bij de politieke actualiteit, zij het meer zijdelings, en vermoedelijk vooral vanwege haar douarie en de inkomsten die hieruit voortkwamen. Diverse vooraanstaande bezoekers deden Le Quesnoy in de jaren 1440-41 aan, zoals de broers Willem en Simon van Lalaing die in juni 1440 bij de gravin-weduwe dineerden. Willem van Lalaing, heer van Bugnicourt, was tot 1434 grootbaljuw van Henegouwen geweest en in april 1440 benoemd tot gouverneur van Holland. Zijn broer Simon van Lalaing, heer van Montignies, was kamerheer van Filips de Goede, Ridder in de Orde van het Gulden Vlies, admiraal van Vlaanderen en provoost van de Henegouwse steden Valenciennes en Beaumont.²³ Beiden waren eveneens vertrouwelingen van de hertogin van Bourgondië, Isabella van Portugal.²⁴

Wellicht wilde Willem van Lalaing als stadhouder van Holland zaken aangaande Margaretha's Hollandse douarie met haar bespreken. Een andere mogelijkheid is dat het bezoek verband hield met het losgeld voor Karel van Orléans, die na de slag bij Azincourt 25 jaar in Engeland gevangen was gehouden. Juist in deze maand benaderde de Bourgondische hertogin vermogende inwoners van Henegouwen om aan het immense bedrag van 240.000 schilden via een bede een bijdrage te leveren. Mogelijk verzochten de gebroeders van Lalaing ook Margaretha om hiermee in te stemmen.²⁵ Dat zou eveneens verklaren waarom de hertog van Orléans zelf tijdens de jaarwisseling van 1440-41 Le Quesnoy bezocht, samen met zijn kersverse derde echtgenote Maria van Kleef, Margaretha's achternicht.²⁶ Hij was twee maanden daarvoor vrijgelaten, na bemiddeling door Isabella van Portugal. De voormalige vijand van Bourgondië, wiens vader Lodewijk van Orléans in 1407 in opdracht van Jan zonder Vrees was vermoord, was vanaf dat moment een belangrijke bondgenoot van Filips de Goede. Samen waren ze in december met groot ceremonieel in Brugge ontvangen. Op de terugweg naar Frankrijk deed de hertog van Orléans met een indrukwekkend gevolg Le Quesnoy aan, waar Margaretha hem groots onthaalde.²⁷

²¹ Bijvoorbeeld juni en oktober 1440, februari 1441: '*fu madame cachier*' (ADN, B 3327, 112.919, 922, Uitgave: Finot, *Inventaire*, 204-05).

²² ADN, B 8233; B 3327, 112.922, uitgave: Finot, *Inventaire*, 205.

²³ Damen, *Staat*, 470; De Win, *Simon de Lalaing*. Ook de echtgenote van Simon van Lalaing kwam een een keer souperen bij Margaretha (ADN, B 3327, Uitgave: Finot, *Inventaire*, 205).

²⁴ Kruse en Paravicini, *Hofordnungen*, 215; Sommé, *Isabelle*, 283, 291.

²⁵ Sommé, *Isabelle*, 401. De Staten van Henegouwen stemden op 8-9 maart 1441 in met een bijdrage (Van Eeckenrode, *Servir le prince*, 568-69; Champion, *Charles*, 310).

²⁶ ADN, B 3327, 112.935; Uitgave: Finot, *Inventaire*, 205. Maria van Kleef was een dochter van Adolf van Kleef en Maria van Bourgondië, een dochter van Jan zonder Vrees. Margaretha was niet bij het huwelijksfeest in Saint-Omer geweest, tijdens de feestelijkheden was zij in Le Quesnoy (Finot, *Inventaire*, 205; Nys, *Tribulations*, 252).

²⁷ Vaughan, *Philip the Good*, 124-25; Sommé, *Isabelle*, 400-02; Champion, *Charles*, 324.

In 1406 was Margaretha bij Karels eerste huwelijk geweest, dat in Compiègne tegelijkertijd met dat van Jacoba en Jan van Touraine was voltrokken. Daarna was het conflict tussen het Bourgondische huis en dat van Orléans opnieuw in alle hevigheid uitgebroken, waarbij Margaretha als bemiddelaar voor een tijdelijk vrede had gezorgd. De hernieuwde kennismaking moet veel herinneringen hebben bovengebracht. Bij het afscheid gaf Margaretha de hertog, die dichter was en bibliofiel, kostbare geschenken mee. Volgens Nys betrof het vermoedelijk een manuscript van *'Le miroir historial'*, afkomstig uit de bibliotheek van het Louvre, dat Margaretha twee jaar eerder had aangeschaft.²⁸

Ook graaf Lodewijk van Sint-Pol kwam in deze periode meerdere keren bij haar op bezoek. Soms werd ter gelegenheid daarvan een jachtpartij werd georganiseerd. Sinds 1438 bekleedde hij een vooraanstaande positie aan het hof van Filips de Goede. Met welke agenda hij haar bezocht is onbekend, maar aangenomen mag worden dat hij dit deed namens de hertog van Bourgondië.²⁹ Of Margaretha haar neef zelf nog heeft ontmoet in haar laatste jaren is onbekend.

In januari 1441 kwam er een bode van de Raad van Holland naar Le Quesnoy. Filips de Goede had de Hollanders opgedragen om 50.000 schilden te betalen, als afkoopsom voor de kaping van een tiental Spaanse schepen. Raad en steden van Holland en Zeeland stuurden een bode naar de *duwagiere* met het verzoek om haar onderdanen in Holland hieraan mee te laten betalen, *'updatter geen splittinge in en quame'*. Het antwoord van de gravin-weduwe was kennelijk niet afdoend, aangezien een maand later opnieuw een bode werd gestuurd, met hetzelfde verzoek. Deze bode heeft Margaretha vermoedelijk nog kort voor haar overlijden bereikt. Haar antwoord is onbekend, maar deed ook niet meer ter zake.³⁰

6.4 Levenseinde (1441)

Helaas! Al haar landen moeten
Groot verdriet tonen en liefdevol buigen
Wanneer zij haar levenseinde bereikt
Want iemand als zij zullen ze nooit meer
hebben

*'Las! Bien deveront demener grant douleur
Tous ses pays et ployer tendrement,
Quant avendra à son deffinement;
Car après elle jamais telle n'aront'*³¹

²⁸ Champion, *Charles*, 324; Nys, *Tribulations*. Zie ook paragraaf 13.3.

²⁹ Lodewijk van Luxemburg, graaf van Sint-Pol (1418-75) bezocht Margaretha in de eerste week van oktober 1440 en twee keer in februari 1441 (ADN, B 3327; Finot, *Inventaire*, 205). De graaf bezat domeinen in zowel Frans als Bourgondisch gebied en zou zijn positie later uitbuiten als geheim onderhandelaar. Dit kwam hem uiteindelijk duur te staan. In 1475 werd hij op bevel van Lodewijk XI in Parijs onthoofd (Kruse en Paravicini, *Hofordnungen*, 193; Paravicini, *Peur*, 341-43).

³⁰ De *'sentencie van der Spangairden'* was een overeenkomst van Holland en Zeeland met Spanje, die een einde moest maken aan kapingen op zee (Smit, *Dagvaarten Holland II*, 2, p. 162, 165, 167; Lombarts e.a., *Memorialen Rosa V*, nr. 538). Op 3 maart stuurde Gerrit van Poelgeest een bode naar Texel om schout en schepenen uit te nodigen voor een bijeenkomst in verband met de *'taxe van den Spangiaerden'* (Gr rek 3304, ongefolieerd, onder *'bodelonen'*).

³¹ Fragment uit lofdicht op Margaretha van Bourgondië (Kervyn de Lettenhove, *Froissart, Chroniques XII*, 355). Zie ook paragraaf 13.3.

Waarom Margaretha van Bourgondië overleed is onbekend. Vermoedelijk had zij geen lang ziekbed. Begin 1441 vonden nog allerlei onderhoudswerkzaamheden plaats in en om het kasteel van le Quesnoy, zoals reparatie van het dak van de grote zaal dat lekte. Maar er werden ook minder noodzakelijke klussen uitgevoerd, zoals het ophangen van vogelkooien in Margaretha's kamer. Het houden van vogels, van papegaaien en tortelduiven tot vinken, was een levenslange liefhebberij geweest.³²

In de derde week van februari was Margaretha nog zo gezond dat ze in het nabijgelegen Berlaimont een pasgeboren kind ten doop kon heffen.³³ Kort daarna werden zoals gebruikelijk voorraden voor de vastenperiode ingekocht. Voor vastenavond, de laatste avond waarop nog overdadig mocht worden gegeten, werden verse amandelen, rijst, suiker, rozijnen en vijgen aangeschaft. Voor de periode erna, waarin geen vlees op het menu mocht staan, kwamen vele soorten vis uit Holland, waaronder elf grote zalmen en een tonnetje bruinvis.³⁴

Kort daarna moet zij plotseling ziek zijn geworden. Misschien heeft ze, in overleg met haar arts en biechtvader, op haar ziekbed gebruik gemaakt van het pauselijke privilege dat zij twintig jaar eerder had ontvangen en dat haar toestond vlees te eten in de vastenperiode in geval van ziekte, in de hoop zo weer wat aan te sterken.³⁵ Verschillende doctoren en apothekers werden geraadpleegd, maar het mocht niet baten. In de week van 5 maart vermeldt een overzicht met uitgaven voor de hofhouding zonder nadere toelichting dat mevrouw ziek was en op woensdag overleed.³⁶ Margaretha overleed op 7 of 8 maart.³⁷ Ze stierf niet eenzaam, al was er geen naaste familie meer. Op haar sterfbed werd zij bezocht door verschillende edelen en leden van haar Raad. Vermoedelijk was haar biechtvader of een andere geestelijke bij haar toen zij de laatste adem uitblies.³⁸ Bij haar laatste biecht zal het een geruststellende gedachte zijn geweest dat zij en haar echtgenoot 22 jaar eerder een pauselijke bul hadden ontvangen, met de garantie dat haar biechtvader haar op haar sterfbed alle denkbare zonden kon kwijtschelden.³⁹

Na haar overlijden kwamen de abdis van het klooster in Le Quesnoy en een aantal nonnen, priesters en klerken Margaretha de laatste eer bewijzen, evenals de baljuw van

³² 'pendre gayolles d'oisiaux' (ADN, B 9096, f 22-27). Ook Margaretha's voorgangsters hadden vogelkooien op hun kamer (Janse, *Bedden*, 29). Nys, *Poils et plumes*, 139-40, 157-58.

³³ 'fu Madicte dame II jours à Berlemont pour lever l'enfant Gille de Berlemont ...' ADN, B 3327, 112.941; Uitgave: Finot, *Inventaire*, 205. Berlaimont ligt twintig kilometer ten zuid-oosten van Le Quesnoy.

³⁴ ADN, B 3327, 112.943; Uitgave: Finot, *Inventaire*, 205-206. Margaretha liet jaarlijks vastenvis uit Holland komen (N.A., Gr rek 3303, f 58). Met '1 tonneau de brunvischt', door Finot vertaald als stokvis, wordt vermoedelijk bruinvis bedoeld, al is dit strikt genomen geen vis maar een zoogdier.

³⁵ Dispensaties ontvangen van tegenpaus Johannes XXIII (1410-15), gedateerd 27 mei 1411, 26 juni 1412 en 18 april 1414 (Devillers, *Cartulaire III*, 527; IV, 7; Finot, *Inventaire*, 197; ADN, B 1188, 15.256; 3325, 15.219). Naast vis was er ook een flinke hoeveelheid vlees ingeslagen, wellicht bedoeld voor de laatste dagen voor aanvang van de vastenperiode.

³⁶ 'en laquelle semaine ma très redoubtée dame estoit malade et trespasa le merquedi' (Finot, *Inventaire*, 206).

³⁷ De rekening van de kastelein van Le Quesnoy vermeldt 7 maart als datum van overlijden: ... *jusques au trespas de ma ditte feue dame, cuy diex pardoint, qui fu le VIIIème jour de march ...* (ADN, B 9096, f 18v); het overzicht met uitgaven voor de hofhouding geeft de woensdag na zondag 5 maart, dus 8 maart (ADN, B 3327, 112.944; Uitgave: Finot, *Inventaire*, 206).

³⁸ Zoals ook het geval was geweest bij Margaretha van Brieg; '... bi mire vrouwen waectede in hoere siecte doe si starf ...' (Meder, *Sprookspreker*, 545).

³⁹ Bul van paus Alexander V, gedateerd 5 augustus 1409 (Devillers, *Cartulaire III*, 375; ADN, B 1187, 15.153).

Henegouwen en raadsheren en zaakgelastigden van de hertog van Bourgondië.⁴⁰

Gebruikelijk was dat er tot de begrafenis dag en nacht geestelijken over het lichaam van de overledene waakten, die psalmen en gebeden lazen.

Margaretha kreeg een vorstelijke begrafenis.⁴¹ In de weken na haar overlijden werd nog met man en macht gewerkt om haar grafkapel, die ze aan de plaatselijke kerk had laten bouwen, gereed te maken. Grafdelvers, timmerlieden, metselaars, een slotenmaker en een glazenier werden aan het werk gezet. De graafwerkzaamheden aan de grafkelder duurden door diverse complicaties twaalf dagen. Ook aan de rest van de kapel werd nog hard gewerkt. Omdat er in sommige ramen nog geen glas zat, werd er tijdelijk een heldere stof voor gespannen, tegen de wind.⁴² Vooral de timmerlieden hadden het druk. Aan de muren werd rondom een lijst bevestigd, waaraan wandkleden werden opgehangen, en planken waarop kandelaars werden geplaatst. De hoftimmerman maakte een deur, een trap en kandelaars om voor het altaar te plaatsen. In de kapel werd zwarte stof opgehangen.

Vermoedelijk werd Margaretha's lichaam gebalsemd, zoals in adellijke kringen gebruikelijk was. Daarna werd het in een loden omhulsel geplaatst, met daaromheen een zwart gemaakte, eikenhouten kist, met ijzeren hengsels voor de dragers. In de week van 26 maart werd het lichaam hierin overgebracht naar de kapel, die zich bevond op slechts een paar honderd meter van het grafelijk kasteel. Leden van de hofhouding ontvingen gewoonlijk zwarte kleding voor hun deelname aan een dergelijke processie.⁴³ De eerder genoemde hertogelijke vertegenwoordigers, de geestelijken die bij haar lichaam hadden gewaakt, en niet nader gespecificeerde 'anderen' maakten eveneens deel uit van de stoet.⁴⁴ Tot de begrafenis stond de kist in de kapel, bedekt met een donkere stof. Eromheen stonden vijf grote waskaarsen, één op elke hoek en één aan de voeten.⁴⁵

Margaretha werd op 7 april 1441 begraven in de door haar gestichte kapel, gewijd aan Sint Margaretha en Sint Eligius, in aanwezigheid van Filips de Goede en Isabella van Portugal.⁴⁶ Gewoonlijk werden de avond voor de begrafenis vespers en vigilieën gezongen, en op de dag zelf een aantal missen gevierd, gevolgd door een offerande en een preek

⁴⁰ ADN, B 3327, 112.944; Uitgave: Finot, *Inventaire*, 206. De Bourgondische vertegenwoordigers waren vermoedelijk mede aanwezig om te zorgen voor een correcte administratieve afhandeling, aangezien al Margaretha's bezittingen in handen van Filips de Goede kwamen. Enkele dagen na haar dood werden de roerende goederen verzegeld en werd een inventaris opgemaakt, die voor zover bekend niet bewaard is gebleven (Nys, *Tribulations*, 236, nt. 2).

⁴¹ Het hierna beschrevene komt in grote lijnen overeen met wat bij adellijke en vorstelijke begrafeningen in de late middeleeuwen gebruikelijk was (Beaune, *Mourir*; Sommé, *Cérémonial*; Chevalier-de Gottal, *Fêtes*, 129-52).

⁴² Ramen uit Holland waren een jaar eerder al geleverd (ADN, B 9094, f 51 r,v; zie ook paragraaf 12.5). Mogelijk waren deze nog niet geplaatst, maar vermoedelijk waren er meer ramen in de kapel. In rekeningposten is sprake van vier grote, dan wel vijf ramen. Hoeveel er uit Holland kwamen is onduidelijk, mogelijk drie.

⁴³ Stein, *Mourning*, 51-59. Margaretha's testament, waarin zij giften toezegde aan leden van haar hofhouding, is (voor zover bekend) niet bewaard gebleven. Een latere gift aan een hofdame, die in dienst van Isabella van Portugal was getreden, suggereert nalatigheid bij de uitvoering ervan: '... pour recompense de ce qu'elle eust peu avoir a cause des laiz et ordonnances faites par ladicte deffuncte en son testament pour satisfaire a ses serviteurs dont elle n'a eu aucune chose' (Sommé, *Isabelle*, 276).

⁴⁴ ADN, B 3327, 112.947; Uitgave: Finot, *Inventaire*, 206: 'ou estoient les commissaires de Monseigneur le Duc, plusieurs prestres, nonnains, clers et aultres gens pour porter le corps trespassé de madicte feue dame au moustier'.

⁴⁵ ADN, B 9096, f 29.

⁴⁶ Sommé, *Isabelle*, 276. Filips de Goede verbleef van 4 april tot en met 1 mei in Le Quesnoy. Bij de werkzaamheden aan de kapel werd rekening gehouden met zijn komst (Vander Linden, *Itinéraires*, 203; ADN, B 9096, f 32). Zie over de kapel ook paragraaf 12.5.

waarin de deugden van de overledene en zijn of haar voorgeslacht werden geprezen. Tijdens en na de begrafenis werd een groot aantal kaarsen en toortsen gebrand, luiden de klokken, en werden aalmoezen uitgedeeld aan de armen, opdat die zouden bidden voor de ziel van de overledene.⁴⁷

Boven Margaretha's graf werd aanvankelijk een lege, blankhouten kist geplaatst.⁴⁸ In opdracht van haar aalmoezenier en haar biechtvader werd na de begrafenis, in de week voor pasen, een houten grafmonument gemaakt.⁴⁹ Eroverheen werd een zwarte doek gedrapeerd, reikend tot de grond, met in het midden een groot, rood kruis.⁵⁰

Margaretha's keuze om in Le Quesnoy te worden begraven en hiervoor haar eigen grafkapel te laten bouwen is opvallend. Meer voor de hand liggend was een rustplaats in de Haagse hofkapel geweest, bij haar dochter en schoonouders, of bij haar echtgenoot en diens voorgangers in de kerk van de franciscanen te Valenciennes.⁵¹ Gezien haar Bourgondische wortels was ook de kerk van het kartuizerklooster te Dijon, waar haar vader, broer Jan en zuster Katherine waren begraven, een mogelijkheid geweest. De keuze voor Le Quesnoy illustreert niet alleen Margaretha's gehechtheid aan de plaats die gedurende 56 jaar haar voornaamste verblijfplaats was geweest, maar ook haar eigenzinnigheid en haar vermogen om, zelfs op gevorderde leeftijd, dingen gedaan te krijgen.

Conclusie

Na de Bourgondische machtsovername en de dood van haar dochter stond Margaretha in politiek opzicht in de zijlijn. Dat ze in Le Quesnoy tot op het laatst nog regelmatig hooggeplaatst bezoek ontving had vermoedelijk vooral te maken met de aanzienlijke inkomsten die zij nog steeds ontving uit haar douarie, en met haar invloedrijke positie in Henegouwen.

Meer dan door verbondenheid met een bepaalde partij of dynastie werd Margaretha's handelen in haar laatste levensjaren bepaald door standsbesef. Haar levensstijl week niet sterk af van die in de rest van haar leven. Zij organiseerde nog regelmatig jachtpartijen en was aanwezig bij de jaarlijkse financiële bijeenkomsten aangaande haar Henegouwse douarie. Het beheer van haar Hollandse douarie liet zij over aan Gerrit van Poelgeest, die tenminste één keer per jaar naar Henegouwen kwam om hierover verantwoording af te leggen. Brekend met de tradities van zowel de Beierse als de Bourgondische dynastie liet

⁴⁷ Beaune, *Mourir*, 138-40; Sommé, *Cérémonial*, 42-44; Chevalier-de Gottal, *Fêtes*, 130-32, 143; Janse, *Jacoba*, 332-33.

⁴⁸ 'servant affaire présentation' (ADN, B 9096, f 29). De representatie van het lichaam bovenop het graf kon op verschillende manieren gebeuren, in dit geval aanvankelijk met een lege kist.

⁴⁹ Over de vorm ervan meldt de betreffende rekeningpost niets. Het moet later zijn vervangen door de eenvoudige, marmeren tombe die Devillers vermeldt (Devillers, *Marguerite*, 611). Ook voor hertogin Johanna van Brabant (+1406) werd, meer dan 50 jaar na haar dood, aanvankelijk een houten grafmonument gemaakt, dat later door een marmeren exemplaar werd vervangen (Chevalier-de Gottal, *Fêtes*, 167). Bij leden van het Bourgondische huis stond een 'maison de bois' op de grafkist, versierd met wapenschilden (Sommé, *Cérémonial*, 43). Zie verder over graftombes van verwanten en tijdgenoten: McGee Morganstern, *Gothic tombs*, 133-49; Tóth-Ubbens, *Graftombe*, 68-71; Van Egmond, *Opgetekend*, 32-36; Vermet, *Grafmonument*. De kerk in Le Quesnoy werd in 1794 volledig verwoest.

⁵⁰ ADN, B 9096, f 29-36. Pasen viel in 1441 op 16 april. De zwarte doek en het rode kruis waren gebruikelijk (Chevalier-de Gottal, *Fêtes*, 148; Sommé, *Cérémonial*, 43; Vaughan, *John*, 2). Over de gewoonte om grafmonumenten te bedekken en op bepaalde momenten te tonen, zie: Frequin, *Veiling*.

⁵¹ Zie over de begraafplaatsen van de graven en gravinnen van Henegouwen-Holland: Tóth-Ubbens, *Graftombe*; Van Egmond, *Opgetekend*, 37-38; Van Veen, *Grafelijk hof*, 83-101; Vermet, *Grafmonument*.

ze voor zichzelf een grafkapel bouwen aan de kerk van haar geliefde Le Quesnoy, waarin ze na haar overlijden op zesenzestigjarige leeftijd op vorstelijke wijze werd begraven.

Deel II: Thema's

II.1 Financiën

7. Een omvangrijke douarie

In de voorafgaande hoofdstukken is naar voren gekomen dat Margaretha's dynastieke loyaliteit in verschillende fasen van haar leven onder invloed van de politieke situatie verschoof. De vervolgvraag is in hoeverre zij als vorstelijke weduwe over de middelen beschikte om haar eigen spel te kunnen spelen.¹ In de late middeleeuwen schoten de inkomsten van vorsten in de Lage Landen stelselmatig tekort ten opzichte van hun uitgavenpatroon, waardoor zij gebukt gingen onder een structurele schuldenlast. De hertogen van Bourgondië vormden hierop een positieve uitzondering, hetgeen in hoge mate heeft bijgedragen aan hun succes.² Ook vorstelijke weduwen kampten met financiële tekorten. Margaretha van Bourgondië beschikte gedurende de 24 jaar van haar weduwschap over haar weduwgoed of douarie als bron van inkomsten. Deze inkomsten waren noodzakelijk om haar '... *haeren behoerlicken staet op te houden*', dat wil zeggen om haar vorstelijke levensstijl na de dood van haar echtgenoot te kunnen voortzetten.³ In dit hoofdstuk en de twee volgende komt de vraag aan de orde of Margaretha's inkomsten voldoende waren om haar levensstijl te financieren en in hoeverre deze haar de ruimte boden om zelfstandig te opereren.

Een middeleeuwse weduwe had recht op een deel van het bezit van haar overleden echtgenoot, het weduwgoed of de douarie, om in haar levensonderhoud te voorzien. Dit recht vond zijn oorsprong in een combinatie van traditionele Germaanse en Romeanse huwelijkse giftuitwisselingen. Het Germaanse *pretium nuptiale*, een gift van de echtgenoot aan zijn schoonouders, en de Romeanse *donatio propter nuptias*, een gift van de vader van de bruid aan zijn dochter, ontwikkelden zich geleidelijk tot een in het huwelijkscontract schriftelijk vastgelegde schenking van de echtgenoot aan zijn bruid, naast de bruidsschat die de bruid van haar ouders meekreeg. De douarie nam deels de functie over van de morgengave, die de echtgenoot na de huwelijksnacht aan zijn echtgenote gaf. Deze werd een vast onderdeel van het officiële, openbare huwelijk met wederzijdse instemming, dat door de kerkelijke autoriteiten werd gestimuleerd. Oorspronkelijk ging het om eigendom waarover de weduwe vrije beschikking had, en dat zij (met instemming van de vorst) desgewenst ook kon verkopen of wegschenken. In de loop van de tiende eeuw werd dit geleidelijk omgezet naar vruchtgebruik. Een weduwe behield de rechten op haar douarie levenslang, ook tijdens een eventueel tweede huwelijk, maar na haar dood vervielen deze aan de erfopvolgers van haar overleden echtgenoot. Volgens normatieve bronnen diende een douarie een derde tot de helft van het bezit van de echtgenoot te beslaan, in de vorm van één of meer leengoederen, roerend en onroerend goed, lijfrenten en andere bronnen van inkomsten.⁴ Vermoedelijk gold deze kwantitatieve norm niet voor vorstelijke douarieën.⁵

Naar de omvang en samenstelling van Henegouws-Hollandse grafelijke douarieën is weinig onderzoek verricht, met uitzondering van die van Johanna van Brabant als weduwe van Willem IV, respectievelijk door Bos-Rops aangaande het Hollandse en door Piérard

¹ De inhoud van dit hoofdstuk en het volgende is deels eerder gepubliceerd in: Brandsma, *Princely widows*.

² Stein, *Staten*, 86-122.

³ Van Mieris, *Charterboek IV*, 398-99.

⁴ De Bruin, *Levende schakel*; Godding, *Droit*, nr. 468-471; Guerra Medici, *Femmes*, 625-27; Lauranson-Rosaz, *Douaire*; Le Jan-Hennebicque, *Origines*.

⁵ Gaude-Ferragu, *Queenship*, 23-24.

aangaande het Henegouwse deel.⁶ Een vroeg voorbeeld van een Hollands grafelijk weduwgoed komt naar voren uit een document dat een overzicht biedt van de grafelijke inkomsten uit Holland en Zeeland aan het eind van de dertiende eeuw, gepubliceerd door Hugenholtz. Hierin wordt melding gemaakt van het *dowarium* van Machteld van Brabant (+1267). Dit document wekt de indruk dat haar douarie een bescheiden omvang had, slechts enkele procenten van de inkomsten die de graaf jaarlijks ontving uit zijn domeinen, maar een volledig beeld ontbreekt.⁷

Het was meer regel dan uitzondering dat de toezeggingen die aan een vorstin waren gedaan wat betreft haar douarie gedurende haar huwelijk en daarna werden gewijzigd en uitgebreid.⁸ Bij Johanna van Valois, echtgenote van graaf Willem III en een nicht van de Franse koning, maakten afspraken over de douarie deel uit van het huwelijkscontract. Haar inkomsten als weduwe waren afkomstig uit verschillende gebieden in Holland en Henegouwen. Ook in haar geval werden later nog inkomsten toegevoegd, onder andere door dochter Margaretha, echtgenote van keizer Lodewijk van Beieren, die na de dood van haar broer Willem IV in 1345 gravin van Henegouwen werd. Voor Johanna gold dat zij, naar Henegouws gebruik, recht had op inkomsten uit de helft van de tijdens haar huwelijk nieuw verworven gebieden.⁹

Piérard consteerte in 1956 al dat de hoeveelheid informatie die in diverse archieven beschikbaar is over de Henegouwse douarie van Margaretha van Bourgondië een grondig onderzoek mogelijk zou maken, maar een dergelijke studie is tot dusver niet verricht. In de literatuur is slechts gedeeltelijke informatie te vinden, een overzicht van de gehele douarie ontbreekt.¹⁰ Doel van dit hoofdstuk is daarom om eerst de samenstelling van de douarie in kaart te brengen, en vervolgens een inschatting te maken van de relatieve financiële omvang. De hierna volgende twee hoofdstukken zijn respectievelijk gewijd aan de inkomsten die de douarie genereerde en aan Margaretha's uitgavenpatroon in relatie tot haar inkomsten.

7.1 Huwelijkscontract

Bij het fameuze huwelijk van Margaretha van Bourgondië met Willem van Beieren in 1385 werd door de wederzijdse ouders vastgelegd op welke inkomsten Margaretha recht had indien haar echtgenoot eerder kwam te overlijden dan zij. Het ging om een bedrag van 12.000 Franse franken per jaar, of circa 16.000 lb,¹¹ waarvan de ene helft uit Henegouwen en de andere uit Holland en Zeeland diende te komen. Hiertoe werden de grafelijke inkomsten uit een groot aantal plaatsen aan Margaretha toegezegd.¹² Zij mocht deze

⁶ Bos-Rops, *Douarie*; Piérard, *Douaires*.

⁷ Hugenholtz, *Graafschappen*, 8, 14.

⁸ Dit geldt bijvoorbeeld voor Filippine van Luxemburg (+1311). Haar echtgenoot graaf Jan I van Henegouwen, vanaf 1299 tevens Jan II van Holland, breidde haar douarie verschillende malen uit (Piérard, *Douaires*, 35-41).

⁹ Mulder-Bakker, *Johanna van Valois*, 48; Piérard, *Douaires*, 42-47.

¹⁰ Piérard, *Douaires*, 52-58; Bos-Rops, *Geld*, 155.

¹¹ Ponden van 40 Vlaamse groten, koers (1389-90): Van Camp, *Hainaut*, 18. Geldbedragen zijn afgerond, en weergegeven in ponden van 40 groten (lb), tenzij anders vermeld. De Bourgondiërs gebruikten bij voorkeur een Franse munteenheid voor huwelijkscontracten (Armstrong, *Politique matrimoniale*, 330). Voor een algemene toelichting op de gebruikte methode voor omrekeningen in dit proefschrift zie Bijlage 2. Rekeningen liepen meestal van september tot september. Jaaraanduidingen hebben betrekking op het jaar waarover het grootste deel van een rekening ging.

¹² Uit Henegouwen moest 6.000 frank worden opgebracht vanuit Ath, Flobecq, Lessines, Ogy, Aisiel, Lanquesaint, Ellezelles, Chièvres en de bossen van Naast. Uit Holland moest 4.000 frank worden geleverd vanuit Haarlem, Alkmaar, Heemstede, Albrechtsberg, Tetrode, Schoorl, Hoorn, Spaarndam en Akersloot en

inkomsten door haar eigen ambtenaren laten innen, tot maximaal het toegezegde bedrag. Wanneer haar echtgenoot vóór diens vader zou komen te overlijden, en Margaretha diensgevolge geen gravin van Henegouwen-Holland werd, zou zij een lager bedrag ontvangen: 8.000 frank per jaar.¹³

Deze oorspronkelijk aan Margaretha toegezegde inkomsten waren niet afkomstig uit gebieden die traditioneel deel uitmaakten van grafelijke douarieën. In Henegouwen waren dit bijvoorbeeld Binche en le Quesnoy, en in Holland domeinen en kastelen die tot het eind van de veertiende eeuw hadden toebehoord aan de Blois-tak van de grafelijke familie, zoals Teilingen en Schoonhoven.¹⁴ Binche maakte in 1385 nog deel uit van de douarie van Johanna van Brabant, terwijl Teilingen en een aantal andere gebieden waren toegezegd aan Margaretha van Brieg, de toenmalige echtgenote van graaf Albrecht.¹⁵ Het was al eens voorgekomen dat hetzelfde gebied aan meerdere vorstelijke echtgenotes tegelijk werd toegezegd ('douarie op douarie'), maar Margaretha's ouders hadden dit waarschijnlijk niet geaccepteerd. Kort voor het huwelijk kwamen Bourgondische vertegenwoordigers de beoogde gebieden in Holland inspecteren, vermoedelijk om in te schatten of deze voldoende inkomsten zouden genereren. Zij werden gerustgesteld, het huwelijk kon doorgang vinden.¹⁶

7.2 Wijzigingen vóór 1417

Nog vóór het overlijden van haar echtgenoot in 1417 onderging Margaretha's douarie een aantal ingrijpende wijzigingen. Nadat de tweede echtgenote van graaf Albrecht, Margaretha van Kleef, in 1411 was overleden werd een deel van haar voormalige douarie toegezegd aan Margaretha van Bourgondië. In december 1411 schonk haar echtgenoot haar slot Teilingen met de bijbehorende ambten en dorpen, de stad Beverwijk, het baljuwschap en rentmeesterschap van Noordwijk met de bijbehorende ambten en dorpen en het baljuwschap Texel. Hij zegde haar alle inkomsten uit deze gebieden toe.¹⁷

Na een jarenlange strijd veroverde graaf Willem VI in 1412 het land van Arkel. In een overeenkomst uit 1407 had hij al de mogelijkheid vermeld dat hij het gebied als lijftocht aan zijn echtgenote zou overdragen. Toen hij in 1412 rechten verleende aan Gorinchem deed hij dit opnieuw. Op kerstavond van hetzelfde jaar deed Willem een uitgebreide toezegging aan zijn echtgenote, waarvan zowel de voormalige douarie van Margaretha van Kleef als het land van Arkel deel uitmaakten. Margaretha ontving de volgende Hollandse gebieden in lijftocht: het land van Arkel met Gorinchem en Leerdam, de heerlijkheid van de Leede, Schoonderwoerd, Haastrecht, slot Teilingen met de dorpen Voorhout, Lisse en

verschillende andere inkomstenbronnen in Kennemerland, West-Friesland, Vronen en Vronergeest. Uit Zeeland tenslotte moest 2.000 frank komen, te leveren vanuit Middelburg, Reimerswaal, Vlissingen, Arnemuiden, het land van Borssele, Zeeland Beoosterschelde en andere plaatsen. Wanneer dit niet voldoende zou opbrengen moest aanvulling komen vanuit Roeulx, Baudour en Naast in Henegouwen en de tolleren van Geervliet en Dordrecht in Holland.

¹³ Tóth-Ubbens, *Vorstenhuwelijk*; Bos-Rops e.a., *Holland bestuurd*, nr. 38, 39.

¹⁴ De Bloise gebieden waren in 1308 door graaf Willem III afgestaan aan zijn broer Jan van Henegouwen. Nadat diens kleinzoon Gwijde van Blois in 1397 kinderloos was overleden werden deze gebieden weer bij het graafschap Holland gevoegd. Tot de Bloise gebieden behoorden onder andere Texel en Vlieland, Wieringen, Beverwijk en Wijk aan Zee, Westzaan en Krommenie, Spaarnwoude, Katwoude, Nieuwenlande, Noordwijk, Teilingen, Schoonhoven, gebieden in Stolwijk en Haastrecht en Haarlemse markttollen. Het hof van de graven van Blois bevond zich in Schoonhoven (Janse, *Ridderschap*, 95; Schmidt-Ernsthausen, *Graven van Blois*, III-IV).

¹⁵ Smit, *Vorst*, 495.

¹⁶ Piérard, *Douaires*, 52, 208; Armstrong, *Politique matrimoniale*, 308.

¹⁷ N.A., AGH 51; Devillers, *Cartulaire III*, 507.

Hillegom, Bleiswijk, de vroomvisserij bij Leiden, Beverwijk en Wijk aan Zee, tol, sluis en visserij te Spaarndam, Noordwijk en Noordwijk aan Zee, Texel en Vlieland. In 1413 werd Wieringen hieraan toegevoegd. In 1416 tenslotte, een jaar voor zijn dood, voegde Willem bestuur en vruchtgebruik van Schoonhoven toe aan de douarie. Margaretha beloofde om alle rechten die haar echtgenoot aan Schoonhoven had verleend in ere te zullen houden.¹⁸

Twee dagen later, op 26 december 1412, droeg Willem naar Henegouws gebruik Margaretha's toekomstige Henegouwse douarie over aan een vertrouweling, Gérard de Ville, heer van Audregnies. Deze moest ervoor zorgen dat zij er haar leven lang de vruchten van zou plukken. Het ging daarbij niet in de eerste plaats om het bezit van land en goederen, maar om gezagsrechten en daarmee verbonden inkomsten, inclusief die uit de rechtspraak. Alleen de hoogste rechtspraak ('ressort') en de soevereiniteitsrechten over deze gebieden behield de graaf voor zichzelf en zijn opvolgers.¹⁹ Het betrof Le Quesnoy, met het grafelijk kasteel, de stad en het omringende land.²⁰ Het bij Le Quesnoy gelegen woud van Mormal viel erbuiten, maar Margaretha ontving wel het recht er 200 varkens te houden en er een hoeveelheid hout vandaan halen. Verder ging het om de stad Binche met het omliggende gebied (*prévôté*), om Morlanwelz, om de stad Ath met het omliggende gebied (*châtellenie*), en om stad en land van Baudour en Renaut-Folie.²¹

De nieuwe douarie verving de eerdere toezeggingen, al werd dit niet expliciet vermeld. Slechts enkele van de gebieden waarover Margaretha van haar echtgenoot de gezagsrechten ontving kwamen overeen met de oorspronkelijke uit het huwelijkscontract. Het ging niet alleen om wijzigingen, maar ook om uitbreiding. Volgens het huwelijkscontract zou Margaretha na het overlijden van Johanna van Brabant de rechten op Binche verkrijgen in plaats van Ath, maar nu werden inkomsten uit beide steden en het omringende gebied aan haar toegezegd. Na Mons en Valenciennes waren dit de belangrijkste steden van Henegouwen. Een ander essentieel verschil was dat niet meer aan een jaarlijks te ontvangen bedrag werd gerefereerd. Willem zegde zijn echtgenote alle grafelijke inkomsten uit de betreffende domeinen toe. Alleen de inkomsten uit bijzondere grafelijke belastingen, de zogenaamde *beden*, vielen erbuiten (zie hierover Bijlage 10).

De reden voor de diverse aanpassingen van de douarie werd niet geëxpliciteerd. Zoals gezegd zal de belangrijkste zijn geweest dat gebieden die traditioneel deel uitmaakten van de grafelijke douarie eerder niet aan Margaretha van Bourgondië konden worden toegezegd, omdat ze nog deel uitmaakten van die van haar voorgangers. De toezegging van het land van Arkel hing vermoedelijk samen met de gewoonte dat vrouwen recht hadden op een deel van de door hun echtgenoot tijdens het huwelijk nieuw verworven gebieden en inkomsten.

¹⁸ Van Mieris, *Charterboek IV*, 50-59, 217-219, 255, 387, 393-94; Prevenier en Smit, *Dagvaarten Holland I*, 2, 795; N.A., AGH 52, 54. Smit vermeldt nog een bezegeling door steden van Holland van een lijftocht voor Margaretha in de laatste maanden voor de dood van Willem VI. Vermoedelijk betreft dit Schoonhoven (Smit, *Dagvaarten Holland II*, 1, p. 4-5, S 16).

¹⁹ '...humiers, fruis et pourfis des villes, chastiaux, maisons, terres, justices, hommaiges, seignouries, rentes, revenus, droitures et appartenances hormis tant seulement le ressort et souveraineté...' (Devillers, *Cartulaire III*, 582-83).

²⁰ 'toute le justice, hommaiges, signourie haulte, moyenne et basse de le ville et prévosté'. *Prévosté*: district. De provoost (*prévôt*) was de militair bevelhebber van het district (De Boer en Den Boer, *Rekeningen Le Quesnoy*, 14).

²¹ Devillers, *Cartulaire III*, 581-85; Piérard, *Douaires*, 209.

7.3 Inkomsten tijdens huwelijk

Vorstinnen beschikten vaak al tijdens hun huwelijk over aanzienlijke eigen inkomsten. Zij hadden, in tegenstelling tot wat meestal wordt aangenomen, vaak al de beschikking over domeinen die deel uitmaakten van hun toekomstige douarie terwijl hun echtgenoot nog leefde.²² Zo beschikte Margaretha van Kleef over domeinen in Kennemerland, die troepen leverden voor de oorlog van haar echtgenoot tegen de Friezen: '*mijnre vrouwen lude, die uter bailliuscip van Wijck ende van Noirtich tot Staveren lagen*'.²³

Margaretha van Bourgondië ontving vanaf 1386 een maandgeld voor haar eigen hofhouding. Aanvankelijk ging het om een bescheiden bedrag van 50 frank per maand. Nadat zij gravin van Henegouwen-Holland was geworden werd dit maandbedrag verhoogd.²⁴ Vanaf 1406 maakten Jacoba en Jan van Touraine deel uit van haar hofhouding. Vanaf 1410 ontving zij voor deze gezamenlijke hofhouding een jaarlijkse toelage van 12.000 Franse kronen, of circa 13.000 lb per jaar.²⁵ Daarnaast ontving zij vanaf 1416 een bedrag van 7.000 lb per jaar voor haar persoonlijke uitgaven en geschenken '*... an cledere, juwele, peerde, zadelrye ende anders, des sy behoeven ende haer gनुेuegen soude wech te geven ...*'.²⁶ Om haar inkomsten en uitgaven te beheren beschikte ze over een eigen klerk van de kost.²⁷

In de laatste jaren van haar huwelijk beschikte Margaretha al over een aanzienlijk deel van haar latere douarie. Voor kasteel Teilingen, Noordwijk en Beverwijk gold dit vanaf 1411. Vanaf december 1412 genoot zij ook het vruchtgebruik van haar Henegouwse domeinen. De akte waarmee Willem deze ten behoeve van zijn echtgenote overdroeg aan de heer van Audregnies stipuleerde niet dat dit pas na zijn dood diende te gebeuren.²⁸ Ook bezat zij vanaf oktober 1413 het drossaardschap en rentmeesterschap van Gorinchem, het land van Arkel, Leerdam, het land van der Lede en Schoonrewoerd.²⁹ Van de kastelein van Bouchain ontving zij een termijnbedrag.³⁰

Het bovenstaande illustreert dat Margaretha al tijdens haar huwelijk over aanzienlijke eigen inkomsten beschikte. Zij was zelfs dusdanig kapitaalkrachtig dat zij leningen verstrekke aan haar echtgenoot en anderen. De inkomsten uit Gorinchem en omgeving

²² Canat, *Marguerite de Flandre*, 144; Sommé, *Isabelle*, 217-18. Margaretha van Beieren had haar douarie in bezit moeten krijgen toen haar echtgenoot nog leefde (Armstrong, *Politique matrimoniale*, 313).

²³ Scholtens, *Kennemerland*, 58, 62. Zie ook: Smit, *Vorst*, 150.

²⁴ Van Riemsdijk, *Tresorie*, 115, 156, 219; Devillers, *Cartulaire V*, 681, 685, 694, 695.

²⁵ Dit is de optelsom van een jaarrente van 6.000 Franse kronen uit Zeeland bewester Schelde en rentes van 1.200, 4.000 en twee keer 200 Franse kronen uit Henegouwen, in totaal 11.600 Franse kronen. Tegen een koers van 45 groten volgens de Hollandse muntordonnantie van 1411 maakt dit 13.050 pond van 40 groten (Van Riemsdijk, *Tresorie*, 220; Bos-Rops, *Geld*, 340). In 1413-1414 kwam zij met de tesorier een budget overeen van 323 Franse kronen per week voor een verblijf in Holland van 50 weken, in totaal dus 16.150 kronen. Tegen een koers van 45 groten (Muntordonnantie Holland 1414) maakt dit circa 18.000 pond van 40 groten (Van Riemsdijk, *Tresorie*, 220; Bos-Rops, *Geld*, 340-341). In 1416 werden de jaarlijkse uitgaven zelfs begroot op 45.000 franken, waarvan 15.000 uit Henegouwen en 30.000 uit Holland-Zeeland moest worden opgebracht, dat wil zeggen rond de 40.000 lb (Van Riemsdijk, *Tresorie*, 221; Van Camp, *Hainaut*, 19). Dit enorme bedrag hing vermoedelijk samen met het feit dat Jacoba sinds een jaar als volwassen, getrouwde vrouw door het leven ging. Bovendien was Jan van Touraine in hetzelfde jaar kroonprins van Frankrijk geworden (Janse, *Jacoba*, 81-82).

²⁶ 6.000 Franse kronen (Van Riemsdijk, *Tresorie*, 221). Koers: Bos-Rops, *Geld*, 341; Van Camp, *Hainaut*, 19.

²⁷ Vanaf 1412 was dit Jan Canart (Devillers, *Cartulaire III*, 517, 530; Pinchart, *Comptes*, 18-35; Van Riemsdijk, *Tresorie*, 155, 165, 222).

²⁸ Janse, *Jacoba*, 74; Devillers, *Cartulaire III*, 581-85.

²⁹ Van Mieris, *Charterboek IV*, 258-59; Bruch, *Gorinchem*, 102.

³⁰ Devillers, *Cartulaire III*, 567: 50 Franse kronen voor een termijn van 3 maanden in 1413.

waren bedoeld om een schuld die Willem bij haar had te vereffenen. In 1406 leende zij 500 Franse kronen aan Walraven van Brederode, en in 1416 verklaarde de hertog van Silezië haar het tienvoudige schuldig te zijn.³¹

7.4 Wijzigingen na 1417

De samenstelling van de douarie na het overlijden van Margaretha's echtgenoot week opnieuw op een aantal punten af van de eerdere toezeggingen. Aan de ene kant waren er uitbreidingen. In oktober 1417 voegde Jacoba Flobecq en Lessines toe aan de Henegouwse douarie. Dit gebied in het noorden van Henegouwen was in het huwelijkscontract aan Margaretha toegezegd, maar niet door Willem aan haar geschonken. In maart 1418 volgde Sommelsdijk in Zeeland, niet als onderdeel van de douarie, maar als leen.³²

Maar er ontbrak ook een deel. Gorinchem en Leerdam maakten na de dood van haar echtgenoot geen deel meer uit van Margaretha's domeinen. Het deel van de heerlijkheid Arkel dat ten noorden van de Lek lag, met Haastrecht en Schoonhoven, behield zij wel.³³ De rest van het Land van Arkel, met Gorinchem en Leerdam, werd bij het verdrag van Woudrichem aan Jan van Beieren toegewezen.³⁴ Onduidelijk is of hier voor Margaretha enige compensatie tegenover stond, zoals in een dergelijke situatie gebruikelijk was.³⁵ Smit heeft gesuggereerd dat Schoonhoven, dat in 1416 aan Margaretha werd toegezegd, in de plaats van Gorinchem kwam. Dit strookt echter niet met een gelijktijdige akte van 15 augustus 1416, waarin Margaretha toezegde Ath, Binche, Schoonhoven, Gorinchem en Leerdam aan Jacoba te zullen overdragen, indien zijzelf zou hertrouwen.³⁶ Op dat moment maakten dus zowel Schoonhoven als Gorinchem deel uit van de toegezegde douarie. Wellicht waren de hiervoor genoemde toevoegingen aan de douarie door Jacoba na de dood van haar vader bedoeld als compensatie.

Mogelijk moeten ook de jaargelden die Jacoba in juni 1417, kort na de dood van graaf Willem VI, aan haar moeders inkomen toevoegde, in dit licht worden gezien. Het ging om 3.000 Franse franken uit Henegouwen en 6.000 Franse kronen uit Holland en Zeeland, een totaal bedrag van rond de 10.000 lb. De onderbouwing was dat Margaretha van de aan haar toegezegde douarie moeilijk haar staat kon ophouden.³⁷ Volgens Janse is het onwaarschijnlijk dat zo kort na Willems overlijden al duidelijk was dat Margaretha's inkomsten uit de aan haar toegekende domeinen te laag zouden zijn. Maar zoals gezegd had zij al meer dan dertig jaar haar eigen inkomsten, die in de laatste jaren voor het overlijden van haar echtgenoot grotendeels voortkwamen uit haar toekomstige douarie. Zij

³¹ Devillers, *Cartulaire III*, 260; Van Mieris, *Charterboek IV*, 364.

³² Devillers, *Cartulaire IV*, 103-05; Verkooren, *Inventaire 3-IV*, nr 9520; Van Mieris, *Charterboek IV*, 479-80.

³³ N.A., AGH 59; Kort, *Repertorium Arkel Haastrecht*, 161-62; Kort, *Repertorium Alblasserwaard*, 61-62.

³⁴ Bos-Rops e.a., *Holland Bestuurd*, nr. 47. Volgens Emck werd Jacoba in juni 1417 tot landsvrouwe van de stad Gorinchem en het land van Arkel gehuldigd, maar volgens Smit ontbreekt concrete informatie over de huldigingen in Holland in de zomer van 1417. In januari 1418 was Gorinchem in elk geval in bezit van Jacoba (Van Mieris, *Charterboek IV*, 518; Emck, *Gorinchem*, 20; Bruch, *Gorinchem*, 107; Smit, *Vorst*, 154-55. Zie ook Janse, *Jacoba*, 126-27.

³⁵ Dit gebeurde bijvoorbeeld in het verdrag waarmee de Arkelse oorlog werd beëindigd. De hertogin van Gelre stemde er mee in dat zij compensatie ontving uit andere goederen voor de burchten en steden die zij moest afstaan aan Willem van Arkel (Waale, *Arkelse oorlog*, 142-143).

³⁶ Smit, *Vorst*, 151, 209; N.A., AGH 53.

³⁷ De 3.000 frank uit Henegouwen moesten worden betaald uit de inkomsten van Mons en het baljuwschap Henegouwen (Devillers, *Cartulaire IV*, 81-82). Holland en Zeeland moesten elk 3.000 kronen bijeenbrengen vanuit diverse tollens en rentmeesterschappen (Van Mieris, *Charterboek IV*, 398-99, onjuist gedateerd; N.A., AGH 231, f 2r,v). Koersen: Bos-Rops, *Geld*, 342; Van Camp, *Hainaut*, 19.

zal dus, door haar jarenlange ervaring met eigen inkomsten, en bijgestaan door ervaren klerken en raadsheren, goed in staat zijn geweest om een inschatting te maken van het inkomensniveau dat haar douarie genereerde en welke inkomsten zij nodig had om haar levensstijl te kunnen bekostigen. Janses veronderstelling dat het initiatief voor deze ruimhartige schenking vermoedelijk van Margaretha zelf is uitgegaan lijkt me daarom terecht.³⁸

Het deel van het land van Arkel dat aan Jan van Beieren was overgedaan ging na diens dood in 1425 naar zijn weduwe, Elizabeth van Görlitz. Na de dood van Jan van Brabant in 1427 lijkt Margaretha dit te hebben betwist.³⁹ Maar Gorinchem is nooit terug in haar bezit gekomen. Hiervoor is al aan de orde gekomen dat zij Schoonhoven in 1428 tijdelijk moest afstaan aan Filips de Goede. Het Zeeuwse Sommeldijk heeft zij in 1430 zelf van de hand gedaan. Eerst schonk zij land dat bedijkt moest worden aan twee vertrouwelingen, Floris van Haamstede en Guy van Barbençon. Kort daarop verkocht zij heel Sommeldijk aan Floris van Borssele.⁴⁰ Afgezien hiervan is het territoriale deel van Margaretha's douarie tot aan haar dood intact gebleven.

7.5 Erkenningen

Margaretha's douarie werd door de opeenvolgende machthebbers in Henegouwen, Holland en Zeeland waarmee zij te maken kreeg steeds erkend. De akte waarmee Willem VI in december 1412 de douarie van zijn echtgenote aanpaste werd mede bezegeld door Jacoba, Jan van Touraine, Jan van Beieren en Hollandse en Zeeuwse edelen en steden.⁴¹ In één van de eerste oorkonden die Jacoba als volwassen erfdochter deed uitgaan bevestigde zij de aangepaste Henegouwse douarie van haar moeder en de overdracht hiervan aan de heer van Audregnies. In dezelfde maand, augustus 1415, verklaarden Jacoba en Jan van Touraine dat zij, wanneer zij gezamenlijk aan het hoofd van het graafschap zouden staan, al Margaretha's rechten zouden respecteren.⁴²

Enkele dagen na het overlijden van graaf Willem VI op 31 mei 1417 erkende Jacoba opnieuw de Henegouwse douarie van haar moeder, nu als gravin.⁴³ Op 27 januari 1418 verscheen Margaretha met haar dochter voor schout en schepenen van Den Haag voor de bevestiging van de onderlinge verdeling van de nalatenschap van haar echtgenoot. Margaretha's deel bestond uit haar douarie en de toegezegde lijfrenten, vrij van schulden. Ook mocht zij haar persoonlijke eigendommen zoals kleding, juwelen en paarden behouden. De grafelijke schulden kwamen voor rekening van Jacoba, die ook recht had op eventuele tegoeden. De rechter bevestigde dit met een vredeban. De verdeling werd op dezelfde dag bevestigd door een aantal vooraanstaande Henegouwse, Hollandse en Zeeuwse edelen.⁴⁴ Of het gebruikelijk was dat de grafelijke nalatenschap op deze manier

³⁸ Janse, *Jacoba*, 110-111.

³⁹ Janse, *Jacoba*, 301 en 389, nt 37; Van Mieris, *Charterboek IV*, 905-906.

⁴⁰ Voor deze laatste handeling verzocht Margaretha Jacoba en ruwaard Filips van Bourgondië om bevestiging. Filips bevestigde de verkoop nog dezelfde week en Jacoba een half jaar later (N.A., AGH 59, f29v-30r, f32v; Van Mieris, *Charterboek IV*, 981, 983-84, 993).

⁴¹ Dit duurde tot in 1415 (Prevenier en Smit, *Dagvaarten Holland I*, 2, 465 nr. 795)

⁴² Janse, *Jacoba*, 82; Devillers, *Cartulaire IV*, 42-45; Bos-Rops e.a., *Holland bestuurd*, nr. 43.

⁴³ Piérard, *Douaires*, 57.

⁴⁴ Margaretha en Jacoba verschenen beiden voor de rechtbank met een door henzelf gekozen voogd. Voor Margaretha was dit de heer van Wassenaar, burggraaf van Leiden (N.A., AGH 55). Vredeban: een plechtige handeling van de rechter, waarbij hij een eigenaar uit en een nieuwe eigenaar in het goed 'bant', en vervolgens daarover vrede gebiedt (MNW). Devillers, *Cartulaire IV*, 701. Voor de datering in 1418 zie Janse, *Jacoba*, 367, nt 20.

werd afgehandeld is onduidelijk. Wel komt uit de literatuur naar voren dat vorstelijke weduwen door middel van een openbaar ritueel afstand deden van de schulden van hun echtgenoot. Margaretha van Kleef liep hiertoe in geleende kleding voor de lijkstaf van haar overleden echtgenoot uit, terwijl ze een graanhalm van zich afwierp.⁴⁵ Margaretha van Bourgondië lijkt enkele jaren later te hebben gekozen voor een modernere benadering. Ze liet niets aan het toeval over, en zorgde ervoor dat ook Jacoba's tweede echtgenoot, Jan van Brabant, kort voor hun huwelijk in maart 1418 de gehele douarie erkende. Hij beloofde zich aan alle toezeggingen te zullen houden en Margaretha geen strobreed in de weg te zullen leggen.⁴⁶ Ook Filips de Goede erkende, nadat hij de heerschappij had overgenomen, de diverse onderdelen van de douarie.⁴⁷

7.6 Omvang

Na Margaretha's overlijden in 1441 legden vertegenwoordigers van Texel een eed van trouw af aan Filips de Goede. Die van Wieringen, Beverwijk, Wijk aan Zee, Westzaan, Krommenie, Nieuwland en Spaarnwoude deden hetzelfde. Kort daarna bevestigde de graaf de privileges van Schoonhoven.⁴⁸ Dit illustreert dat gebieden die deel uitmaakten van een douarie in zekere zin 'vervreemd' waren. Ze maakten in verschillende opzichten tijdelijk geen deel uit van de grafelijke domeinen. Grafelijke weduwen werden gehuldigd in steden die deel uitmaakten van hun douarie, konden privileges verlenen, en ontvingen domeininkomsten die anders zouden zijn toegekomen aan de graaf.⁴⁹ Dit blijkt ook uit een aantekening in de rekening van Noord-Holland van 1434 over een landsheerlijk viswater. Bij '*een vroen van de oude vrouwe van Hollant*' staat vermeld dat dit 'na de dood van mevrouw aan het domein van meneer zal worden toegevoegd'.⁵⁰

Wat was nu de omvang van zo'n grafelijke douarie? De belangrijkste domeinen die deel uitmaakten van die van Margaretha zijn weergegeven op de kaarten in Bijlage 3 en 4. Een blik hierop toont al aan dat de douarie omvangrijk was, zij het vooral in Holland behoorlijk versnipperd. Van de demografische omvang van de douarie ten opzichte van die van de graafschappen als geheel kan op basis van haardtellingen een schatting worden gemaakt. Dergelijke tellingen waren gericht op de binnenlandse verhoudingen en vormden de basis voor buitengewone grafelijke belastingen, de *beden*. Voor Henegouwen zijn ze gepubliceerd door Arnould.⁵¹ Het beeld dat uit deze gegevens naar voren komt is niet volledig, omdat bijvoorbeeld de steden buiten de telling bleven. Hun bijdrage aan grafelijke *beden* werd bepaald door onderhandelingen. De cijfers kunnen echter wel worden gebruikt om een ruwe indicatie te verkrijgen van het relatieve aantal inwoners in de douarie.

Gedurende Margaretha's weduwschap vond in Henegouwen twee keer een haardtelling plaats, in 1424 en in 1440-44.⁵² Uit de gegevens van deze tellingen kan worden afgeleid dat

⁴⁵ Bos-Rops, *Geld*, 82.

⁴⁶ Devillers, *Cartulaire IV*, 147; Van Mieris, *Charterboek IV*, 472.

⁴⁷ Zie hierover paragraaf 5.5.

⁴⁸ Lombarts e.a., *Memorialen Rosa V*, nr. 511, 513, 527, 536.

⁴⁹ Van Riemsdijk, *Tresorie*, 218. Margaretha van Kleef werd in 1403 gehuldigd in Schoonhoven, dus nog tijdens het laatste levensjaar van haar echtgenoot, graaf Albrecht (Peters, *Die Haghe*, 127-128). Margaretha van York hield in 1478 een bijde intocht in Brielle, dat deel uitmaakte van haar douarie (Damen, *Charity*).

⁵⁰ '*Soit apres le trespas de ma dicte dame appliqué au demaine de monseigneur*' (N.A., Rek.rek 267).

⁵¹ Arnould, *Dénombrements*.

⁵² In 1440 vroeg de kastelein van Ath Margaretha om toestemming voor de telling (Arnould, *Dénombrements*, 216).

de belangrijkste gebieden die behoorden tot haar douarie samen ruim 40% van de belasting betalende huishoudens van het graafschap Henegouwen omvatten. Dit hoge percentage is vooral toe te schrijven aan het gebied rondom Ath, dat met 116 dorpen bijna een derde van alle haarden huisvestte (zie Bijlage 5).

Dit percentage wordt bevestigd door een ander document, dat eveneens is gepubliceerd door Arnould. Het heeft betrekking op de jaaropbrengst van de vorstelijke domeinen. In 1445 maakte de rekenkamer in Lille op verzoek van Filips de Goede een inschatting van zijn inkomsten uit diverse vorstendommen. De inkomsten uit Henegouwen zijn uitgesplitst per gebied. Op basis van dit document kan worden berekend dat 34% van de bruto domeininkomsten die de vorst ontving uit Henegouwen afkomstig was uit onderdelen van Margaretha's voormalige douarie. Dit is een wat lager percentage dan het aandeel dat voortkomt uit de haardtellingen. Aangezien het eerste samenhangt met de buitengewone en het tweede met de reguliere belastingen, en zoals gezegd de steden buiten de haardtellingen vielen, is het niet verwonderlijk dat beide percentages niet exact overeen komen. De orde van grootte is echter vergelijkbaar (zie Bijlage 5).

In het hiervoor genoemde document zijn de inkomsten uit Holland en Zeeland niet uitgesplitst, maar als één geheel opgenomen. Het kan daarom niet worden gebruikt om de relatieve omvang van de Hollandse douarie te bepalen. Wel zijn ook met betrekking tot Holland gegevens van haardtellingen bewaard gebleven, zij het van enkele decennia na Margaretha's dood, uit 1494 en 1514. Deze zijn gepubliceerd door Fruin. De *Enquete* van 1494 vermeldt daarnaast het aantal woningen dat werd opgegeven bij een eerdere telling, in 1477.⁵³ Absolute bevolkingsaantallen kunnen in een periode van ruim 60 jaar zijn veranderd, maar er is geen aanleiding om te veronderstellen dat de bevolkingsdichtheid binnen de domeinen van de voormalige douarie in deze periode significant is veranderd ten opzichte van die in de rest van het graafschap. Toch geven ook in dit geval de cijfers slechts een ruwe indicatie van de omvang van de douarie. Aan de Hollandse haardtellingen deden alleen steden en dorpen mee die bijdroegen aan de bede. Een aantal gebieden viel erbuiten, zoals het oostelijk grensgebied van Holland en een aanzienlijk deel van de Zuid-Hollandse eilanden.⁵⁴ Omdat de *Informacie* van 1514 een groter gebied dekt dan de *Enquete* van 1494 heb ik de informatie hieruit ook geanalyseerd. De uitkomsten zijn identiek. Uitgaande van de gegevens over de jaren 1477-1514 maakte circa 12% van de huishoudens in Holland deel uit van Margaretha's domeinen (bijlage 6). Gezien de onvolledige dekking was de relatieve demografische omvang van haar douarie in werkelijkheid vermoedelijk kleiner dan deze gegevens suggereren.

Ook voor Holland is een tweede bron van informatie beschikbaar: de bijdragen die vanuit Margaretha's domeinen werden verwacht aan de grafelijke bedden. Voor de periode 1428-38 zijn deze gepubliceerd door Bos-Rops.⁵⁵ Het percentage dat hieruit voortkomt is met 11% vrijwel gelijk aan dat van de haardtellingen (bijlage 6). Dit is niet verbazingwekkend, aangezien de zetting van de bedden grotendeels op de haardtellingen was gebaseerd.

⁵³ Fruin, *Enquete*; Naber, *Terugblik*.

⁵⁴ Naber, *Terugblik*, 3-5; Ook Zeeland viel erbuiten (Fruin, *Informacie*, VI-VII).

⁵⁵ Bos-Rops, *Geld*, 368. Voor een toelichting over de bijdrage aan bijzondere belastingen (beden) vanuit de douarie: zie Bijlage 9.

Conclusie

De samenstelling van de douarie van Margaretha van Bourgondië zoals die door haar ouders en schoonouders was vastgelegd in het huwelijkscontract werd tijdens en na haar huwelijk meerdere malen aangepast en uitgebreid, respectievelijk door haar echtgenoot en door haar dochter. Dit was niet uitzonderlijk en had meerdere redenen, naast het algemene argument dat zij 'haar staat moest kunnen ophouden'. Ten eerste waren bepaalde gebieden die gewoonlijk deel uitmaakten van de grafelijke douarie aanvankelijk nog aan haar voorgangsters toegezegd. Pas na hun overlijden kwamen deze beschikbaar voor de volgende douarie. Daarnaast was het volgens het middeleeuws gewoonterrecht gebruikelijk dat echtgenotes een deel van de inkomsten ontvingen uit tijdens hun huwelijk nieuw verworven gebieden. In dit geval gold dat voor het door Willem VI veroverde land van Arkel met de stad Gorinchem, dat hij aan zijn echtgenote toezegde. Uitbreidingen van de douarie na Willems overlijden waren vermoedelijk bedoeld als compensatie voor het feit dat een deel van deze domeinen toen aan Jan van Beieren werd toegewezen.

Bos-Rops constateerde met betrekking tot Johanna van Brabant dat haar jaargeld uit Holland bijzonder hoog was, hetgeen tot betalingsproblemen leidde. Zij veronderstelde dat daarom bij latere gravinnen de voorkeur werd gegeven aan inkomsten uit domeinen.⁵⁶ Aan Margaretha van Bourgondië werd uiteindelijk een combinatie van jaargelden en inkomsten uit domeinen toegezegd. Gezien de onzekerheid die aan beide vormen van inkomsten was verbonden was de achterliggende gedachte waarschijnlijk dat dit de grootste kans op een stabiel inkomen bood.

Margaretha beschikte als weduwe over een groot aantal gebieden in Henegouwen en Holland waaruit zij inkomsten ontving. In Holland waren deze van Texel in het noorden tot het Zeeuwse Sommelsdijk in het zuiden versnipperd, terwijl het in Henegouwen grotere aaneengesloten gebieden aan de randen van het graafschap betrof. Aan de hand van algemene financiële en demografische gegevens kan een inschatting worden gemaakt van de relatieve omvang van de douarie. Hieruit blijkt dat deze in Henegouwen circa een derde deel en in Holland circa een tiende deel van de financiële en/of demografische omvang van de vorstelijke domeinen vertegenwoordigde. De gebruikte gegevens bieden geen volledig beeld en moeten daarom met de nodige voorzichtigheid worden benaderd. Toch lijkt het, ook met een blik op de kaart, veilig om te concluderen dat Margaretha's domeinen een significant deel van beide graafschappen omvatten. In Henegouwen kwam dit zelfs in de buurt van het traditionele één derde deel dat volgens het middeleeuwse gewoonterrecht aan weduwen toekwam, al wordt meestal aangenomen dat deze norm voor vorstelijke douarieën niet gold.

⁵⁶ Bos-Rops, *Douarie*, 88.

8. Een vorstelijk inkomen

De omvang van Margaretha's douarie zoals die uit het vorige hoofdstuk naar voren is gekomen suggereert een riant inkomen. In dit hoofdstuk wordt een inschatting gemaakt van het niveau van haar inkomsten, zowel in absolute zin als in vergelijking tot vorstelijke tijdgenoten. Ook komt aan de orde in hoeverre deze haar de mogelijkheid verschaften om zelfstandig te opereren.

De financiële onafhankelijkheid die een douarie in principe bood was betrekkelijk. Het kwam regelmatig voor dat vorstelijke weduwen strijd moesten leveren met familieleden en anderen om de inkomsten waar zij recht op hadden ook daadwerkelijk te verkrijgen. Margaretha van York (+1503) kreeg het Bourgondische deel van haar douarie, dat haar stiefdochter Maria van Bourgondië haar in 1477 had toegewezen, door de politieke situatie pas zeven jaar later in bezit, en het duurde nog langer tot zij van de inkomsten ervan kon genieten.¹ Machteld van Brabant kwam na de dood van haar echtgenoot, graaf Floris IV, in aanvaring met diens broer over de voogdij over haar minderjarige zoon Willem, waarbij haar *dowarium* werd ingenomen. De gravin van Vlaanderen steunde Machteld, door haar met Zeeland bewester Schelde te belenen. Na een schikking in 1235 moest zij hiervan afstand doen, in ruil waarvoor zij haar *dowarium* terugontving.² Johanna van Brabant had als weduwe van graaf Willem IV recht op een douarie die bestond uit diverse grafelijke goederen en de bijbehorende kastelen in Henegouwen en Holland, en bovendien op een aanzienlijk jaarlijks bedrag. Haar tweede huwelijk, met Wenceslas van Bohemen, en het feit dat zij in 1355 hertogin van Brabant werd, hadden geen enkele invloed op haar recht hierop, dat nooit werd betwist. Wel zorgde de daadwerkelijke betaling stelselmatig voor problemen, en werd het systeem van betaling meerdere malen aangepast in de 68 jaar van Johanna's weduwschap. Als hertogin van een naburig vorstendom kon zij, in tegenstelling tot de meeste vorstelijke weduwen, de nodige diplomatieke druk uitoefenen om betaling af te dwingen. Toch sleepte het conflict over achterstallige betalingen zich voort tot na haar dood.³

Om dergelijke problemen te voorkomen was het in Henegouwen gebruikelijk dat de graaf de douarie van zijn echtgenote toevertrouwde aan een edelman die ervoor zorg moest dragen dat de gravin-weduwe hierover na het overlijden van de vorst ook daadwerkelijk de beschikking kreeg. De edelman in kwestie kreeg hiervoor een financiële vergoeding en er werden bij voorbaat plaatsvervangers aangewezen voor het geval hij kwam te overlijden. De opvolgend graaf kon zelfs worden geëxcommuniceerd wanneer hij niet aan zijn verplichtingen ten aanzien van de weduwe van zijn voorganger voldeed.⁴ Maar ondanks al deze maatregelen bleef de ontvangst van toegezegde inkomsten sterk afhankelijk van politieke en economische omstandigheden.

Wat was nu een gebruikelijk (beoogd) inkomen voor een vorstelijke weduwe? Aan Franse koninklijke weduwen werd in de veertiende en vroeg vijftiende eeuw gewoonlijk een

¹ Richard, *Douaire*.

² Cordfunke, *Gravinnen*, 91; Koorn, *Machteld van Brabant*.

³ Het werd pas in 1413 met een schikking tussen Henegouwen-Holland en Brabant beslecht (Bos-Rops, *Douarie*; Piérard, *Douaires*). De douarie uit haar tweede huwelijk bestond uit domeinen in Henegouwen en Luxemburg (Uyttebrouck, *Gouvernement*, 108-09).

⁴ Piérard, *Douaires*, 35-37.

douarie toegezegd van rond de 20.000 *livres tournois*.⁵ Voor Engelse koninklijke weduwen was in dezelfde periode een jaarinkomen van 4.500 lb gebruikelijk.⁶ Voor huwelijken die onder auspiciën van de hertogen van Bourgondië tot stand kwamen gold dat de waarde van de douarie (Engels: *dower*) gekoppeld was aan de hoogte van de bruidsschat (*dowry*). Armstrong heeft geconcludeerd dat er weliswaar geen vastgestelde verhouding was, maar dat de beoogde jaarlijkse opbrengst van een douarie in de periode van Margaretha's vader Filips de Stoute, onder wiens auspiciën veel familiehuwelijken tot stand kwamen, meestal 10 tot 12% van de bruidsschat bedroeg.⁷ De adellijke huwelijksmarkt bewoog zich over de grenzen van vorstendommen heen, en het is dan ook aannemelijk dat er een verband bestond tussen de toezeggingen in huwelijkscontracten binnen de verschillende invloedssferen, maar tot nu toe is hiernaar bij mijn weten geen onderzoek verricht.

In het vorige hoofdstuk is gebleken dat Margaretha als weduwe recht had op een combinatie van jaargelden en inkomsten uit domeinen uit zowel Henegouwen als Holland. Doel van dit hoofdstuk is om een inschatting te maken van de hoogte van haar inkomsten, zowel in absolute zin als in verhouding tot de grafelijke domeininkomsten, en in vergelijking tot die van andere andere vorstelijke weduwen.

8.1 Betaling van het Hollandse jaargeld

In de zomer van 1440 stuurde Margaretha haar Henegouwse raadsheer Colard van Haynin tot twee keer toe naar Holland om haar te vertegenwoordigen in een langlopend financieel conflict met Jan van Montfoort, dat voorlag bij de Raad van Holland. Montfoort was na de dood van Willem VI als tesorier in dienst van Jacoba. Volgens een onder zijn naam opgestelde rekening had hij de eerste termijn van Margaretha's Hollandse jaargeld in 1417 geïnd en aan haar betaald. Zij had de ontvangst schriftelijk bevestigd. Maar volgens een rekening opgesteld door haar generaal rentmeester in Holland, Filips Engelbrechtszn, klopte dit niet. Montfoort had het jaargeld weliswaar opgevoerd in zijn rekening, maar niet daadwerkelijk betaald: '*an hem gerekent heeft ende mijnre genadigen vrouwen niet betailt en heeft*'. Daar stond tegenover dat Margaretha schulden had bij Montfoort. Ook deze stonden volgens haar rentmeester onjuist vermeld in de rekening van de tesorier: '*in sijnre rekeninge bekent heeft ontfaen ende nochtan niet van hoir en ontfinc*'. Na verrekening van de wederzijdse schulden bleef er, nog steeds volgens Margaretha's rentmeester, een restschuld van 2.000 lb die Jan van Montfoort aan de gravin-weduwe diende te betalen. Een document behorend bij deze zaak is in de *Archives Départementales du Nord* in Lille bewaard gebleven, hetgeen doet vermoeden dat de zaak ten tijde van Margaretha's overlijden nog niet was afgehandeld.⁸

Het bovenstaande illustreert dat de betaling van het Hollandse jaargeld vanaf het begin moeizaam verliep. Zoals gezegd had Margaretha recht op een bedrag van 6.000 kronen uit Holland en Zeeland, op te brengen vanuit diverse tollën en rentmeesterschappen. Het bedrag moest jaarlijks in twee termijnen aan haar worden betaald.⁹ Hiervoor is al gebleken dat Margaretha in de jaren 1421-24 een conflict had over de betaling van het jaargeld met haar zwager Jan van Beieren, die op dat moment in Holland de scepter zwaaid. Deze had motieven om het jaargeld niet te betalen, maar Montfoort stond aan

⁵ Gaude-Ferragu, *Queenship*, 24.

⁶ Laynesmith, *Cecily*, 86-87.

⁷ Armstrong, *Politique matrimoniale*, 304-05.

⁸ ADN, B 1449, 22.207; Lombarts e.a., *Memorialen Rosa VI*, nr. 351; N.A., Gr rek 3303, f 62.

⁹ Van Mieris, *Charterboek IV*, 398-99.

Jacoba's kant. Vermoedelijk was het dan ook niet alleen politieke onwil, maar ook de hoogte van het toegezegde bedrag die voor problemen zorgde.

In de oorkonde die Filips van Bourgondië na de Zoen van Delft deed uitgaan met betrekking tot Margaretha's Hollandse douarie bevestigde hij haar recht op het jaargeld, dat zij door de oorlog al enige tijd niet had ontvangen. Hij voegde eraan toe dat het geld moest worden opgebracht vanuit Jacoba's landen, en niet vanuit de gebieden die hij zelf had geërfd van Jan van Beieren.¹⁰ In januari 1429 sloot Filips een financiële overeenkomst met Jacoba, het verdrag van Valenciennes. Hierin werden afspraken gemaakt over Jacoba's inkomsten uit Henegouwen, Holland en Zeeland. Margaretha trad op als voornaamste getuige en bezegelde de overeenkomst, waar haar douarie expliciet buiten werd gelaten. Wel zegde Filips zijn tante toe haar te zullen helpen om vrij te kunnen beschikken over haar weduwegoederen en de inkomsten daaruit. Hij beloofde ook haar overige belangen zoveel mogelijk te zullen behartigen.¹¹

De rekening van de tesorier van Holland over de jaren 1428-1430 toont aan dat dit geen loze belofte was. In 1429-30 heeft deze de toegezegde 6.000 kronen (7.200 lb) in twee termijnen uitbetaald. Daarnaast ontving Margaretha een bescheiden bedrag van 900 lb ter compensatie van eerder gederfde inkomsten, waarbij werd verwezen naar een hierover gesloten overeenkomst. In totaal ontving zij dus een bedrag van 8.000 lb van de tesorier van Holland.¹²

In de daaropvolgende grafelijke rekening, over de jaren 1430-32, werd vastgesteld dat de tolleren en ambten waaruit Margaretha haar jaargeld moest ontvangen onvoldoende opleverden, dan wel te zwaar belast waren met andere uitgaven, waardoor zij in een periode van anderhalf jaar maar 4.000 van de toegezegde 9.000 kroon had ontvangen. Het tekort werd bijgelegd door Frank en Floris van Borssele, die op dat moment gouverneur van Holland waren: '*... die gouverneurs betailt hebben...*'.¹³

Van eind 1429 tot eind 1431 werd Margaretha's Hollandse jaargeld dus betaald. In november 1431 beval Filips om de betaling van haar jaargeld uit de tolleren van Geervliet, Gorinchem, Schoonhoven en Gouda te hervatten.¹⁴ Toch stokte de betaling kort daarna. In de hierop volgende grafelijke rekeningen komt het jaargeld tot de Bourgondische machtsovername in 1433 niet meer voor.¹⁵ Vermoedelijk was dit niet alleen een gevolg van geldgebrek, al ging het graafschap daar wel onder gebukt, maar werd de betaling door Filips de Goede bewust getraineed om Margaretha financieel onder druk te zetten. Dit was een methode die hij vaker toepaste.

8.2 Inkomsten uit Brabant

In juni 1434 sloten Filips en Margaretha een overeenkomst die aan alle onenigheid een einde moest maken. Uit de tekst van deze overeenkomst blijkt dat er op dat moment een forse betalingsachterstand was. Filips zegde zijn tante levenslang een jaarlijks bedrag toe van 4.000 Brabantse pieters (3.400 lb), in plaats van de 6.000 kronen die zij had moeten ontvangen uit Holland en Zeeland, en waarvan zij nog 13.000 kronen aan achterstallige

¹⁰ Devillers, *Cartulaire V*, 1-5. Zie ook paragraaf 5.5.

¹¹ Bos-Rops e.a., *Holland bestuurd*, nr. 68; Bos-Rops, *Geld*, 163, 202 en 292, nt 45; Van Mieris, *Charterboek IV*, 408.

¹² N.A., Gr rek 130, f 88 v.

¹³ N.A., Gr rek 131, f 47r.

¹⁴ Blécourt en Meijers, *Mem. Rosa*, 55-56.

¹⁵ N.A., Gr rek 133.

betalingen tegoed had. De eerste vier jaar zou dit bedrag worden betaald uit de opbrengsten van de lopende bede vanuit Margaretha's bezittingen in Holland en Zeeland, en daarna uit de tol van Geervliet. Mochten de opbrengsten hiervan onvoldoende zijn dan stond Filips ervoor garant het bedrag zonodig aan te vullen. Daarnaast zegde de hertog van Bourgondië zijn tante eenmalig het enorme bedrag toe van 32.000 gouden pieters (27.000 lb), te betalen uit de Brabantse bede.¹⁶ Dat een Hollandse schuld werd ingelost vanuit Brabant was op z'n zachtst gezegd ongebruikelijk. Dit hing vermoedelijk samen met Margaretha's belofte om Filips voortaan als hertog van Brabant te erkennen en zelf geen aanspraak meer te maken op de opvolging.¹⁷ Ook de Staten van Brabant hadden er kennelijk iets voor over om deze kwestie definitief af te sluiten.

Ook het bedrag van 50.000 frank (65.000 lb),¹⁸ dat Filips de Stoute in zijn testament aan Margaretha had toegezegd, ter compensatie van de niet betaalde bruidsschat, kwam hiermee te vervallen. Zoals gezegd was bij het dubbelhuwelijk aan Margaretha van Beieren een bruidsschat toegezegd van 200.000 frank, terwijl die van Margaretha van Bourgondië 100.000 frank bedroeg. Enkele maanden vóór het huwelijk gaven beide partijen elkaar een kwitantie voor 100.000 frank. Vervolgens resteerde een bedrag van 100.000 frank, dat door Albrecht van Beieren in termijnen betaald moest worden aan de Bourgondische hertog.¹⁹ De wederzijdse betaling van 100.000 frank moet een papieren transactie zijn geweest, want de netto uitkomst was dat Margaretha van Bourgondië géén bruidsschat heeft ontvangen.²⁰ Aanstaaende bruidegom Willem van Beieren bevestigde dit vier dagen voor het huwelijk schriftelijk,²¹ en ook Filips de Stoute erkende dit in zijn testament: '... omdat mijn geliefde dochter Margaretha, gravin van Oostervant, geen land of geld heeft ontvangen bij haar huwelijk ...'. Hij beloofde zijn dochter ter compensatie een bedrag van 50.000 frank. Het bedrag moest veilig worden bewaard in een kist met twee sleutels in de schatkamer van de kerk van Atrecht, en door zijn erfgenamen in jaarlijkse tranches worden uitgekeerd.²² Uit de overeenkomst van 1434 blijkt dat dit niet is gebeurd. Filips de Goede betaalde een afkoopsom om voortaan overal vanaf te zijn.

De toegezegde 27.000 lb uit Brabant kwamen niet vanzelf in Margaretha's bezit. Haar raadsheren en generaal rentmeester reisden twee maal per jaar naar Brussel om haar deel van de Brabantse bede op te eisen, wat uiteraard leidde tot onkosten. Maar hun inspanningen leidden wel ergens toe. In de jaren 1438 tot en met 1441 werd in Brussel jaarlijks een bedrag van circa 4.250 lb aan Margaretha's vertegenwoordigers betaald. In totaal ontving zij in deze periode 17.000 lb.²³ Indien in de jaren voorafgaand aan 1438 een vergelijkbaar bedrag is betaald zou dat betekenen dat Filips deze belofte aan zijn tante volledig is nagekomen.

¹⁶ De Brabantse pieter had in 1440 een waarde van 34 groten (N.A., Gr rek 3303, f 37-42; ADN, B 3326, 112.906). Deze koers is verder aangehouden.

¹⁷ Zie paragraaf 5.6 en 6.1.

¹⁸ Van 40 Vlaamse groten (koers: Van Camp, *Hainaut*, 18).

¹⁹ Tóth-Ubbens, *Vorstenhuwelijk*, 108, 121, 125-26; Vaughan, *Philip the Bold*, 81-88.

²⁰ Dit verklaart ook waarom de bruidsschat in het definitieve huwelijkscontract van Willem van Beieren en Margaretha van Bourgondië niet wordt genoemd (Tóth-Ubbens, *Vorstenhuwelijk*, 122).

²¹ Bonenfant, *Ordonnances*, 74-76.

²² '... pour ce que ma très chiere et amée fille Marguerite, contesse d'Ostrevans, n'a mies eu de terre, ne d'argent en son mariage...' Margaretha bezat een kopie van de betreffende passage uit het testament van Filips de Stoute (ADN B 3326, 112.916; Finot, *Inventaire*, 204. Zie ook Plancher, *Histoire générale, Preuves*, nr. CV, p. CIV). Het testament van Filips de Stoute is gedateerd op 13 september 1386 (Bonenfant, *Ordonnances*, 180).

²³ ADN, B 3326, 112.899, 112.901, 112.906, 112.917.

Toch was dit objectief gezien geen gunstige regeling voor Margaretha. Haar Hollandse jaargeld werd met meer dan de helft teruggebracht, van 7.200 lb naar 3.400 lb per jaar.²⁴ Hiervoor werd zij weliswaar tijdelijk gecompenseerd door de betalingen uit Brussel, maar voor de erfenissen waarvan zij afzag ontving zij geen compensatie, en ook de tekorten uit het verleden werden niet gecompenseerd. Vermoedelijk koos Margaretha eieren voor haar geld nu de strijd om de macht was gestreden.

Het jaarlijkse bedrag van 3.400 lb uit Holland heeft Margaretha in 1440 volledig ontvangen. Ook dit ging niet vanzelf: in januari van dat jaar reisde Gerrit van Poelgeest, gouverneur van de Hollandse douarie, op bevel van Margaretha vanuit Henegouwen naar Filips om haar zaak daar te bepleiten: '*... tot Sinte Omers bij mijnre genadiger heer van Bourgondien om mijnre liever vrouwen jairlix bewijsinge te vervolgen ende in der state des rentemeesters generaels van Hollant Willems van Naeldwijcx te brengen ...*'.²⁵ De bronnen waaruit het bedrag bijeen moest worden gebracht waren te zwaar belast met andere betalingen, maar er kwam aanvulling vanuit de bedde van vijf jaar die Margaretha's onderdanen aan de Bourgondische hertog hadden toegezegd. In Bijlage 7 zijn de beoogde en werkelijke bronnen weergegeven waaruit haar jaarlijkse uitkering in 1440 werd betaald. De volgende halfjaarlijkse termijn, die de gravin-weduwe in december 1440 had moeten ontvangen, is ook nog volledig geïnd, maar niet meer aan haar uitbetaald.²⁶ Drie maanden later overleed zij.

Filips hield zich dus aan de financiële regeling die hij in 1434 met Margaretha had getroffen. Problemen met de betaling hadden nu geen politieke achtergrond meer, maar vloeiden voort uit financiële tekorten binnen het graafschap. Het toegezegde jaargeld was en bleef moeilijk op te brengen.

8.3 Inkomsten uit Holland

De hoogte van Margaretha's totale jaarlijkse inkomsten uit Holland kan worden opgemaakt uit de rekeningen van haar Hollandse douarie. Deze zijn bewaard gebleven over de jaren 1425-28 en 1439-41.²⁷ Zoals eerder aan de orde is gekomen was de Hollandse douarie in de oorlogsjaren 1425-28 in bezit genomen door Jacob van Gaasbeek, in opdracht van Filips de Goede.²⁸ Margaretha's naam ontbreekt in de aanhef van deze rekeningen. Dat het gaat om haar douarie blijkt alleen uit een bijgeschreven opmerking in een andere pen onder de eindsom van inkomsten en uitgaven: '*Dese voirscr rekeninge staet hier after ... vereffent zamentlic mit allen den anderen diensten die mijn jonchere van Gaesbeke geboert heeft van mijnre ouder vrouwen duwarie van Hollant die sij heeft in Hollant*'.²⁹ Het zuidelijke deel van de douarie, met Haastrecht en Schoonhoven, ontbreekt in deze rekeningen. Of Margaretha hiervandaan gedurende de oorlog zelf wel inkomsten ontving is onbekend. In elk geval ontving zij géén inkomsten uit het resterende deel van haar Hollandse douarie.³⁰

Door het ontbreken van Schoonhoven en het omliggende gebied zijn de rekeningen over 1425-28 niet volledig. Voor de overige gebieden geldt dat de rekeningen hierover

²⁴ Koers 1429-1433 (Bos-Rops, *Geld*, 342).

²⁵ N.A., Gr rek 3303, f 65, 73.

²⁶ N.A., Gr rek 3304 (ongefolieerd): '*Ontfaen van mijnre liever vrouwen zaliger gedachten jairlix bewijsinge*'

²⁷ N.A., AGH 60-63; Gr Rek 3303,3304.

²⁸ Zie paragraaf 5.2.

²⁹ N.A., AGH 60, f 9.

³⁰ Ook oorkonden van Margaretha met betrekking tot haar Hollandse douarie ontbreken uit deze jaren (N.A., AGH 59).

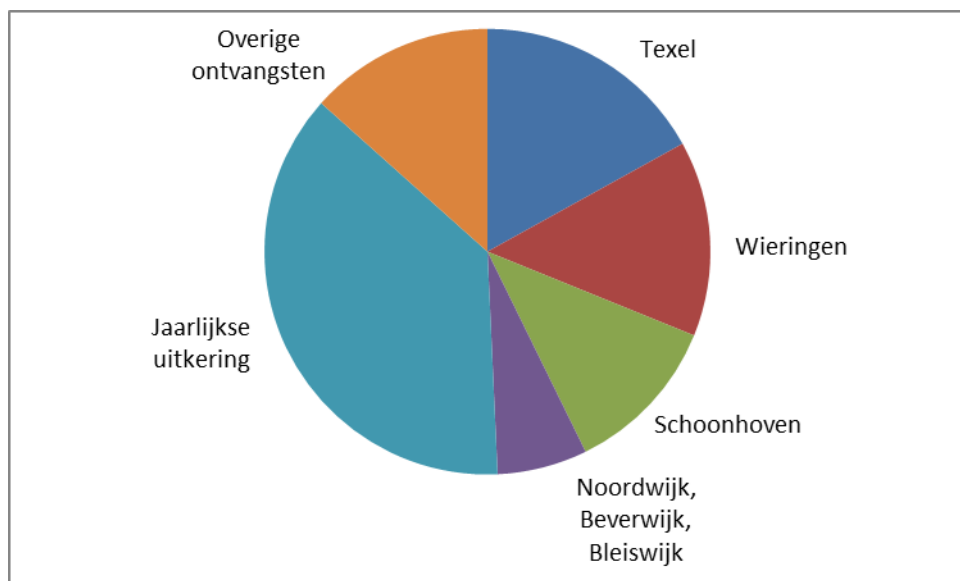
verschillende termijnen beslaan. Uit verschillende rekeningposten blijkt bovendien dat de oorlog een grote invloed had op zowel inkomsten als uitgaven. Ze zijn daarom niet representatief. Daar komt nog bij dat het rekenstelsel voor muntwaarden in Holland in deze jaren afweek van dat ervoor en erna, wat een vergelijking met latere jaren lastig maakt.³¹ Al met al zijn ze daarom niet geschikt om voor een algemene inschatting van Margaretha's Hollandse inkomsten te worden gebruikt.

De rekening van Margaretha's Hollandse douarie over het jaar 1440 geeft een vollediger beeld. Deze is opgesteld door Willem Engelbrechtszn als generaal rentmeester van de Hollandse douarie. De systematiek van de rekening is anders die van 12 jaar eerder, vermoedelijk omdat deze is opgesteld '*pour la court*', voor de Bourgondische rekenkamer. Op diverse plaatsen zijn door rekenmeesters aantekeningen in de marge gemaakt en posten doorgestreept.

Uit haar Hollandse domeinen ontving Margaretha de totale domeininkomsten. Dit waren zowel de belastingen die door lokale rentmeesters werden geïnd als de justitiële inkomsten van schouten en baljuws. Tot de eerste behoorden inkomsten uit grond en huizen, renten en tienden, en daarnaast die uit allerlei aan het economisch verkeer gerelateerde gezagsrechten, zoals tollen, sluizen en visserijen (zie Bijlage 11). Inkomsten uit bijzondere grafelijke belastingen, zoals beden en soudijgeld, vielen er zoals gezegd buiten (zie Bijlage 10). In totaal bedroegen de inkomsten in 1440 9.100 lb, waarvan 5.700 lb afkomstig was uit de domeinen die behoorden tot de douarie en 3.400 lb werd uitgekeerd als jaargeld. De herkomst van de inkomsten is grafisch weergegeven in Figuur 8.1. Hieruit blijkt dat het jaargeld ruim een derde uitmaakte van de totale inkomsten die Margaretha in 1440 uit Holland ontving. De domeinen die het meeste opbrachten waren Texel, Wieringen en Schoonhoven. Bij elkaar waren deze gebieden goed voor ongeveer 40% van de inkomsten. Noordwijk, Beverwijk en Bleiswijk leverden samen 15% op. De ontvangsten van schouten en baljuws, ongeveer 2% van het totaal, zijn in Figuur 8.1 opgenomen bij de 'overige ontvangsten'. Hieronder vallen verder inkomsten uit nalatenschappen van bastaards, de verpachting van de vroomwateren bij Leiden, haardgelden, de opbrengst van hetgeen op het strand was aangespoeld (de zeevondst), achterstallige betalingen van heergewaden en vele andere zaken. Bij elkaar was dit iets meer dan 10% van het totaal.³²

³¹ Bos-Rops, *Geld*, 62-63.

³² N.A., Gr rek 3303.

Figuur 8.1: Herkomst van inkomsten uit de Hollandse douarie in 1440.³³

Aangezien domeininkomsten per jaar nogal konden fluctueren is de vraag in hoeverre één jaarrekening een representatief beeld verschaft van de inkomsten. Daarom heb ik ook gekeken naar rekeningen uit de eerste drie jaar na Margaretha's overlijden, waarin haar Hollandse douarie als administratieve eenheid werd aangehouden. De inkomsten uit deze jaren zijn opgenomen in Tabel 8.1. Hieruit blijkt dat de opbrengst inderdaad sterk fluctueerde. Gemiddeld bedroegen de domeininkomsten 3.900 lb. Hiervóór is gebleken dat Margaretha in aanvulling hierop in haar laatste levensjaren een jaarlijkse uitkering van 3.400 lb ontving. Haar bruto-inkomsten uit Holland in haar laatste levensjaren kunnen daarom worden ingeschat op circa 7.000 lb per jaar.

	Jaar	Inkomsten
<i>Ontvangst uit domeinen</i>	1440	5.700
	1441	4.900
	1442	3.300
	1443	2.400
	1444	3.000
	<i>Gemiddeld</i>	<i>3.900</i>
<i>Jaargeld</i>	<i>Vanaf 1434</i>	<i>3.400</i>
Totaal		7.300

Tabel 8.1: Inkomsten uit de Hollandse douarie. Margaretha overleed in maart 1441, maar de gebieden die deel hadden uitgemaakt van haar Hollandse douarie werden in de jaren daarna als administratieve eenheid aangehouden.³⁴

³³ N.A., Gr rek 3303.

³⁴ N.A., Gr rek 3303-3307.

8.4 Betaling van het Henegouwse jaargeld

Ook vanuit Henegouwen was aan Margaretha een jaargeld toegezegd, van 3.000 frank. De betaling hiervan moest plaatsvinden in twee halfjaarlijkse termijnen, met Kerstmis en op 24 juni, de dag van Sint Johannes de Doper. De uitkering moest worden opgebracht vanuit de ontvangsten uit Mons en het baljuwschap Henegouwen. Betalingen werden verricht door de generaal rentmeester of grootbaljuw van Henegouwen aan de generaal rentmeester van de douarie.³⁵

Margaretha's Henegouwse inkomsten werden sterk beïnvloed door de politieke situatie. In de eerste jaren van haar weduwschap heeft zij haar Henegouwse jaargeld vermoedelijk wel ontvangen, in elk geval in 1418.³⁶ De betaling stakte begin 1420 op bevel van Jan IV, vanwege zijn conflict met Jacoba, waarbij Margaretha nauw was betrokken.³⁷ Zij beklagde zich meerdere malen en eiste dat de betaling werd gecontinueerd. Jan IV gaf in de zomer van 1420 opdracht tot hervatting van de betaling. Vermoedelijk hoopte hij dat dit zou helpen om Jacoba, die zich op dat moment bij haar moeder in Le Quesnoy bevond, bij hem terug te laten keren. Vanaf het najaar van 1420 kwam de betaling geleidelijk weer op het gang.³⁸

Na Jacoba's vertrek naar Engeland, in maart 1421, stopte de betaling opnieuw. Later werd het jaargeld weer betaald, wellicht nadat Margaretha zich bereid had getoond met de hertog van Bourgondië te onderhandelen.³⁹ Maar nadat zij Jacoba met haar nieuwe echtgenoot, Humphrey van Gloucester, met alle égards in Henegouwen had verwelkomd vielen de betalingen weer stil, waarschijnlijk in opdracht van Jan van Brabant.⁴⁰ Pas meer dan drie jaar later, na de beëindiging van de oorlog in Holland in het voorjaar van 1428, gaf Filips de Goede opdracht om deze te hervatten.⁴¹ Waarschijnlijk heeft Margaretha in de tussenliggende periode geen cent van haar Henegouwse jaargeld ontvangen, en ook niet nadien met terugwerkende kracht.

In de tabel in Bijlage 8 is een overzicht gegeven van door Margaretha verstrekte kwitanties voor de betaling van haar Henegouwse jaargeld, voor zover deze bewaard zijn gebleven. Hieruit blijkt dat het betalingsritme zeer onregelmatig was en dat er vrijwel altijd een betalingsachterstand was. Vaak hebben meerdere kwitanties betrekking op gedeeltelijke betaling van dezelfde termijn. De tabel bevestigt dat Margaretha in de jaren 1426-28 geen jaargeld uit Henegouwen heeft ontvangen, al valt niet uit te sluiten dat er kwitanties ontbreken. Over het eerste en de laatste drie jaar van haar weduwschap ontbreekt informatie.⁴²

In november 1428 voegde Jacoba een extra lijfrente van 800 lt aan haar moeders inkomsten toe, op te brengen door Valenciennes. De betaling moest in oktober 1429 ingaan. De reden voor deze schenking werd niet vermeld. Wellicht was deze bedoeld als genoegdoening voor tijdens de oorlog geleden financiële schade. Een andere mogelijkheid is dat het een beloning was voor Margaretha's constructieve opstelling bij de machtsovername in Henegouwen door de Bourgondische hertog in 1427. Het jaargeld werd

³⁵ Devillers, *Cartulaire IV*, 81-82.

³⁶ ADN, B 8233.

³⁷ Zie paragraaf 3.5.

³⁸ Gysels, *Départ*, 420, nt 29; Devillers, *Cartulaire VI*, 72.

³⁹ Van Eeckenrode, *Servir le prince*, 350. Zie ook Bijlage 8.

⁴⁰ Een laatste betaling vond plaats in december 1424 (ADN B 7983, f 1v-2).

⁴¹ Devillers, *Cartulaire VI*, 97.

⁴² Betalingsachterstanden komen ook naar voren uit rekeningen van Margaretha's Henegouwse generaal rentmeester over de jaren 1420-25. Zie bijvoorbeeld ADN, B 7980, f 1-2; 7983, f 1-2.

namelijk weliswaar geschonken door Jacoba, maar Filips de Goede stemde er twee weken later al mee in.⁴³ Het extra jaargeld werd door de generaal rentmeester van Henegouwen, die in dienst stond van de hertog van Bourgondië, aan Margaretha uitbetaald.⁴⁴ Het totaal aan jaargelden uit Henegouwen, waarop Margaretha tot het eind van haar leven recht had, kwam hiermee op circa 3.000 lb per jaar.⁴⁵ In Bijlage 9 is een overzicht gegeven van de verschillende toegezegde jaargelden.

8.5 Inkomsten uit Henegouwen

De rekeningen van Margaretha's Henegouwse douarie werden jaarlijks in het najaar afgehoord, gewoonlijk in Le Quesnoy, in aanwezigheid van raadsheren, ambtenaren en klerken. Meestal was de gravin-weduwe hierbij zelf aanwezig. Een document behorend bij deze bijeenkomsten is bewaard gebleven. De aanhef van de financiële verslaglegging per jaar is steeds ongeveer gelijk, afgezien van de datum: *'... op bevel en in aanwezigheid van onze zeer geëerde dame, kwamen in Le Quesnoy bijeen om te rekenen, over de termijn van een heel jaar, eindigend op de eerste september van het betreffende jaar, haar ambtenaren van alle domeinen, heerlijkheden en inkomsten die zij bezit in Henegouwen vanwege haar douarie, zowel de justitiële opbrengsten als renten en inkomsten ...'*.⁴⁶ In dit document zijn, op basis van rekeningen over de verschillende onderdelen van de douarie die waren opgesteld door de verantwoordelijke ambtenaren, alleen de totale inkomsten en uitgaven weergegeven, zonder nadere specificatie. Door de meeste bedragen staan twee of drie schuine verticale strepen, maar ze zijn goed leesbaar. De betekenis van deze strepen is onduidelijk, wellicht betekende dit dat bij het afhoren was geconcludeerd dat er iets op aan te merken was, of alleen dat dit punt was afgehandeld. De meeste jaren worden afgesloten met de handtekeningen van Margaretha's secretaris en van haar hofkapelaan, Gerard le Maire (Afbeelding 8.1). De totale inkomsten en uitgaven van de generaal rentmeester in dit document komen overeen met die in zijn gespecificeerde rekeningen over de jaren 1420-25, die bewaard zijn gebleven (Afbeelding 8.2).⁴⁷ Het document behorend bij de rekenbijeenkomsten biedt een overzicht van Margaretha's Henegouwse inkomsten gedurende vrijwel de gehele periode van haar weduwschap.⁴⁸

Margaretha's jaarlijkse inkomsten uit Henegouwen, zoals gerapporteerd door haar generaal rentmeester, zijn weergegeven in Figuur 8.2. Het eerste dat opvalt is dat deze in 1427 met slechts 900 lb een dieptepunt bereikten. Ook in natura inkomsten ontbraken. Voor een verklaring voor dit laatste werd verwezen naar de rekening van de generaal

⁴³ Devillers, *Cartulaire V*, 47-49, 53-55.

⁴⁴ Bijvoorbeeld in oktober 1432: Devillers, *Cartulaire VI*, 106.

⁴⁵ Het jaargeld van 800 Henegouwse *livres tournois* (Devillers, *Cartulaire V*, 47-49) had in 1428 een waarde van 533 lb. De rente van 3.000 frank had in 1425 een waarde van 2.800 lb. In totaal maakte dit 3.333 lb. Koersen: Van Camp, *Hainaut*, 20.

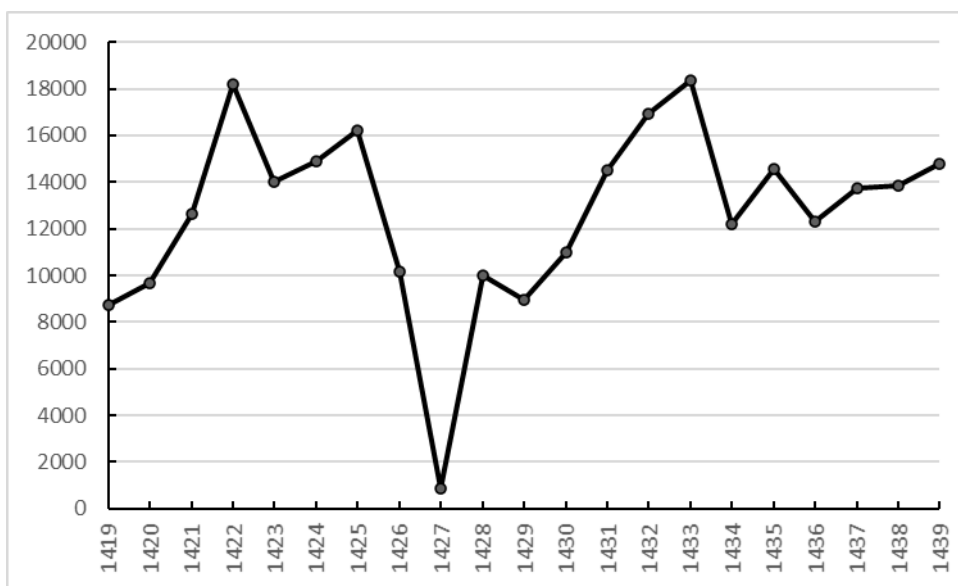
⁴⁶ *'Par jeudi 17^e jour de septembre 1422, du comendement et en le presence de no tresdeboubtee dame ... convenchient a compter au Quesnoit, pour le therme dun an enthier, finant au premier jour de septembre lan dessus dit, ses officieus de toutes les terres, seignouries et revenues que elle a en le dite comte de Haynnau a cause de son doaire, tant des exploits de justice come de ses rentes e revenues ...'* (ADN, B 8233).

In dit document zijn per jaar de totale inkomsten en uitgaven gerapporteerd uit Binche, Ath, Flobecq en Lessines, Le Quesnoy, Baudour en Renaud-Folie, Chièvres en Morlanwelz, en die van de hofhouding en de generale ontvangst. Naast inkomsten in geld zijn ook *in natura* inkomsten opgenomen, van haver, graan, vlees en vis.

⁴⁷ ADN, B 7979-7983.

⁴⁸ Van 1418 tot 1439 (ADN, B 8233).

rentmeester.⁴⁹ Deze is niet bewaard gebleven, maar uit de tekst bij een aantal posten wordt duidelijk wat er aan de hand was. Binche was van november 1426 tot april 1427 ingenomen door Jan van Brabant. Hij had Margaretha's lokale rentmeester vervangen door een eigen ambtenaar. Ook de inkomsten uit Baudour waren in 1427 lager dan gebruikelijk, doordat Jan van Brabant er een eigen baljuw en rentmeester had aangesteld. Flobecq en Lessines tenslotte waren bijna anderhalf jaar lang, van Kerstmis 1425 tot april 1427 ingenomen door Jan van Brabant, die ook hier Margaretha's rentmeester had vervangen.⁵⁰ Hierdoor had zij in 1427 vrijwel geen inkomsten uit Henegouwen. Hiervoor is al duidelijk geworden dat ze ook geen inkomsten uit Holland ontving. De gravin-weduwe verkeerde in zware financiële nood. Dit veranderde nadat zij Filips de Goede, na de dood van Jan van Brabant, in de zomer van 1427 als gouverneur van Henegouwen had erkend. Wanneer het *annus horribilis* buiten beschouwing wordt gelaten bedroegen haar jaarinkomsten uit Henegouwen gemiddeld circa 13.000 lb.⁵¹

Figuur 8.2: Generale ontvangst uit de Henegouwse douarie in lb, 1419-39.⁵²

⁴⁹ 'par ses comptes apperent les causes pour coy il ne fait point de compte de graine' (ADN B 8233, ongefolieerd).

⁵⁰ '... Englebert de Maulze fu commis audit office de par le duc de Brabant, a cause de le main par lui mise sour la dite terre de Binch ...'; '... le dit recepneur n'a point recheu toutes les rentes ez revenuez appartenant a la dite terre. Un appellé Leurent de Saintes y fu commis par le duc de Brabant bailly et recepneur ...'; '... revenues de Flozbec et Lessines furent raflees a ma dame par le duc de Brabant et y fu par lui commis a les recepvoir ...' (ADN, B 8233, ongefolieerd). Door de oorlogssituatie waren de gebruikelijke procedures dusdanig verstoord dat het jaarlijkse afhoren van de rekeningen in 1426 niet had plaatsgevonden. In het daaropvolgende jaar werden de rekeningen van twee jaar tegelijk afgehoord. Een deel van de rekeningen over 1427 kwam pas bij de zitting over 1428 aan de orde.

⁵¹ Voor de berekening van het gemiddelde van de generale ontvangst heb ik de inkomsten over 1427 niet meegerekend, omdat die te sterk afwijken.

⁵² Bron: ADN, B 8233. In de jaren 1428-30 ontbrak een generaal rentmeester bij de bijeenkomsten, en werd geen rekening van de generale ontvangst gepresenteerd. Vermoedelijk vervulde Jan van Mons, kastelein van Le Quesnoy en vertrouweling van Margaretha, in de na-oorlogse periode tijdelijk de taken van de generaal rentmeester, zonder dat dit expliciet zo werd benoemd. De reden hiervoor is onbekend. Hij rapporteerde in deze periode over inkomsten en uitgaven van de hofhouding. Qua orde van grootte waren deze vergelijkbaar met de generale ontvangst, ze zijn ze als zodanig opgenomen in Figuur 8.2. De uitgaven van de generaal

8.6 Totale inkomsten

Op basis van het voorafgaande kan een schatting worden gemaakt van Margaretha's totale inkomsten als weduwe. Volgens de rekeningen van haar Henegouwse generaal rentmeester bedroegen deze na 1434 gemiddeld circa 14.000 lb per jaar. Hiervoor is gebleken dat die uit Holland in Margaretha's laatste levensjaren rond de 7.000 lb per jaar beliepen. Haar totale inkomsten bedroegen dus circa 21.000 lb per jaar.⁵³

Rekeningen van de generale ontvangst van laatmiddeleeuwse vorsten bieden in het algemeen geen volledig beeld, aangezien een deel van de inkomsten en uitgaven hierin niet was opgenomen. Een aanzienlijk deel van de inkomsten bereikte de centrale kas niet, vanwege lokale uitgaven. Het kon daarbij gaan om oude toezeggingen, maar ook om *ad hoc* beslissingen om bepaalde uitgaven door een lokale rentmeester te laten betalen vanuit de door hem verworven inkomsten.⁵⁴ Voor Margaretha's Hollandse douarie geldt dat dergelijke uitgaven ten dele wél in de centrale rekening zijn opgenomen. Deze vermeldt bijvoorbeeld een traditionele betaling aan de abdij van Egmond vanuit de inkomsten uit Beverwijk en Noordwijk, en diverse aan trouwe dienaren toegezegde jaarrenten, die eveneens vanuit lokale middelen werden opgebracht. Of er desondanks nog veel uitgaven plaatsvonden buiten de rekening van de generaal rentmeester om is onbekend. Voor Henegouwen geldt zeker dat lokale uitgaven de inkomsten van de generaal rentmeester drukten. Onderhoudskosten voor het kasteel in Le Quesnoy werden bijvoorbeeld opgevoerd in de rekening van de kastelein.

Margaretha's bruto domeininkomsten uit Henegouwen kunnen op alternatieve wijze worden bepaald op basis van de Bourgondische staat van inkomsten uit 1445, die hiervoor al aan de orde is geweest. Dergelijke documenten bieden in het algemeen een betrouwbaarder beeld van de algemene financiële situatie dan rekeningen.⁵⁵ Maar zoals gezegd biedt dit document geen informatie over inkomsten uit de Hollandse domeinen.

In de tabel in Bijlage 9 zijn Margaretha's theoretische inkomsten weergegeven, waarbij voor Henegouwen is uitgegaan van de staat van inkomsten uit 1445. Daarnaast zijn de diverse aanpassingen haar jaargelden verdisconteerd. De theoretische jaarinkomsten die hieruit naar voren komen wijken met circa 22.000 lb niet significant af van het hiervoor genoemde bedrag van 21.000 lb. In de periode 1417-1434 stegen de theoretische inkomsten enigszins door veranderingen in de toegekende jaargelden (zie Bijlage 9).

Hoe verhielden deze inkomsten zich nu tot de totale grafelijke domeininkomsten uit de graafschappen? Volgens de waardebepaling van 1445 bedroegen de bruto domeininkomsten uit het graafschap Henegouwen, zonder beden, circa 24.000 lb. Die van Holland en Zeeland werden geschat op ongeveer 30.000 lb.⁵⁶ De vorstelijke domeininkomsten uit de drie graafschappen samen kwamen daarmee op 54.000 lb. Margaretha's inkomsten bedroegen bijna 40% hiervan. De graaf had ook andere inkomsten, zoals die uit de beden, maar de domeininkomsten waren in deze periode nog altijd de belangrijkste structurele bron van inkomsten.⁵⁷ De douarie ontnam de vorst een aanzienlijk deel hiervan (Tabel 8.2).

rentmeester waren grotendeels aan de hofhouding gerelateerd. Dit betrof niet de rekening van de klerk van de kost, hierover werd apart gerapporteerd (zie Figuur 9.2).

⁵³ Inkomsten uit de Henegouwse douarie zijn het gemiddelde van de generale ontvangst over de jaren 1434-39 (ADN, B 8233). Inkomsten uit de Hollandse douarie zijn het gemiddelde van de generale ontvangst over de jaren 1440-44 (N.A., Gr rek 3303-3307), plus het jaargeld.

⁵⁴ Cockshaw, *Comptes généraux*, 485; Blockmans en Prevenier, *Bourgondiërs*, 166-73.

⁵⁵ Arnould, *Estimation*.

⁵⁶ Arnould, *Estimation*, 214.

⁵⁷ Ligthart, *Vorst*, 274, 282.

	Henegouwen	Holland-Zeeland	Totaal	Percentage
Inkomsten uit douarie	14.000	7.000	21.000	38%
Vorstelijke domeininkomsten	24.000	30.000	54.000 ⁵⁸	100%

Tabel 8.2: Inkomsten uit de douarie in relatie tot totale vorstelijke domeininkomsten

8.7 Inkomsten van vorstelijke weduwen

Hoe verhiel Margaretha's inkomen zich nu tot dat van andere vorstelijke weduwen uit haar tijd? Aangezien naar het inkomstenniveau van vorstelijke weduwen in algemene zin nauwelijks onderzoek is verricht, is deze vraag niet eenvoudig te beantwoorden. Ook over de inkomsten van individuele vorstinnen is slechts in beperkte mate informatie beschikbaar. Zoals gezegd week de herkomst van inkomsten vaak af van hetgeen was toegezegd in huwelijkscontracten. Of dit ook gold voor het inkomstenniveau is onduidelijk.

Het ligt voor de hand het inkomen van Margaretha van Bourgondië als weduwe te vergelijken met dat van de laatmiddeleeuwse gravinnen van Henegouwen-Holland en met de hertoginnen van Bourgondië. Hiervoor is al aan de orde geweest dat de Hollands-Zeeuwse douarie van Margaretha van Kleef na haar overlijden werd toegezegd aan Margaretha van Bourgondië. De domeinen die hier deel van uitmaakten kwamen grotendeel overeen. Daarnaast ontving ook Margaretha van Kleef een jaarrente. Over haar Henegouwse domeinen of inkomsten lijken de bronnen te zwijgen. Als dit betekent dat zij géén Henegouwse douarie bezat moet haar inkomstenniveau aanzienlijk lager zijn geweest dan dat Margaretha van Bourgondië.⁵⁹ De inkomsten van Johanna van Brabant als weduwe van graaf Willem IV zijn zowel vanuit Henegouws als vanuit Hollands perspectief vrij uitgebreid bestudeerd, maar een totaalbeeld van haar inkomsten uit beide graafschappen tesamen ontbreekt. Wel komt uit de literatuur naar voren dat ook deze douarie een zware belasting vormde, met name voor het graafschap Holland.⁶⁰

Een vergelijking met Margaretha van Beieren zou interessant zijn, aangezien haar huwelijk gelijktijdig met dat van Margaretha van Bourgondië plaatsvond. Zoals gezegd werd aan de Beierse bruid van het dubbelhuwelijk van 1385 een iets hoger bedrag als douarie toegezegd dan aan de Bourgondische (13.000 versus 12.000 frank, zie Tabel 1.1), terwijl de bruidsschat van Margaretha van Beieren twee keer zo hoog was. Deze werd, in tegenstelling tot die van haar schoonzus, wél betaald. Filips de Stoute gebruikte het geld voor de aankoop van het graafschap Charolais, dat na de dood van Jan zonder Vrees onderdeel zou worden van de douarie van diens weduwe. Daarnaast kreeg zij Chaussin en La Perrière in het hertogdom Bourgondië tot haar beschikking.⁶¹ Naar haar inkomsten ten tijde van haar huwelijk en als weduwe is bij mijn weten echter geen onderzoek verricht. Over de financiële positie van haar opvolgsters Isabella van Portugal en Margaretha van York als weduwe en daarvoor is wél het één en ander bekend. Daarom wordt deze in het onderstaande vergeleken met die van Margaretha van Bourgondië.

⁵⁸ Vorstelijke domeininkomsten uit Henegouwen, Holland en Zeeland in 1445, exclusief bedden (Arnould, *Estimation*, 214).

⁵⁹ Zie over het Hollandse deel: Bos-Rops, *Geld*, 108-09. Aangaande Henegouwen vermeldt Piérard: 'Les documents sont muets sur l'existence d'un douaire de Marguerite de Clèves' (Piérard, *Douaires*, 52).

⁶⁰ Bos-Rops, *Douarie*; Piérard, *Douaires*.

⁶¹ Armstrong, *Politique matrimoniale*, 308, 313-323.

Isabella van Portugal

Aan Isabella van Portugal werd bij haar huwelijk met Filips de Goede in 1430 een douarie van 77.000 gouden schilden per jaar toegezegd, op te brengen vanuit Mechelen, Dendermonde en Oudenaarde. Ook in haar geval was de praktijk anders. Toen Filips in 1462 dreigde zoon Karel te onterven schonk Isabella de rechten op haar douarie aan hem.⁶² Isabella hoefde zich over haar inkomsten als weduwe geen zorgen te maken. Filips had haar kort na hun huwelijk in 1430 een aantal domeinen geschonken die zij tot aan haar dood zou bezitten. Dit waren Cassel en het bos van Nieppe in Vlaanderen, en Chaussin en La Perriere in Bourgondië. Vanaf 1451 kwam Jonvelle hierbij. De hertogin speelde een actieve rol in de Bourgondische politiek, maar trok zich tien jaar voordat zij weduwe werd, in 1457, terug uit het hofleven. Vanaf dat moment ontving zij een bescheiden pensioen, dat vanaf 1462 tot aan haar dood in 1471 3.000 lb per jaar bedroeg.⁶³

Het overlijden van Filips de Goede in 1467 lijkt Isabella's inkomen niet sterk te hebben beïnvloed. Het jaargeld dat zij ontving vormde slechts een deel van haar inkomsten. Het grootste deel was afkomstig van haar domeinen. De opbrengst hiervan werd in 1450, nog zonder Jonvelle, geschat op 8.000 lb. Daarnaast ontving Isabella inkomsten uit aan haar toegezegde delen van bedden uit Vlaanderen, Brabant en Holland. In de laatste jaren van haar leven bedroegen deze 4.000 lb per jaar.⁶⁴

Omdat de hertogin als weduwe de controle van haar inkomsten door de rekenkamer in toenemende mate omzeilde is over haar feitelijke inkomsten in haar laatste levensjaren minder informatie beschikbaar dan over de periode daarvoor.⁶⁵ Maar op basis van de optelsom van het toegezegde jaargeld (3.000 lb), de inkomsten uit haar domeinen (8.000 lb) en die uit de bedden (4.000 lb) kunnen haar inkomsten worden geschat op circa 15.000 lb per jaar.

Margaretha van York

In het contract dat werd gesloten bij het huwelijk van Karel de Stoute met Margaretha van York in 1468 was bepaald dat zij als weduwe recht zou hebben op een inkomen van 20.000 lb per jaar.⁶⁶ Hiertoe zou zij, net als haar schoonmoeder Isabella, die een belangrijke rol speelde bij de totstandkoming van het contract, Mechelen, Dendermonde en Oudenaarde in bezit krijgen. Het door ouders en schoonouders in het huwelijkscontract vastgelegde bedrag bleef levenslang leidend. De hoogte van de jaarlijkse toelage werd door de opeenvolgende vorsten waar zij na de dood van haar echtgenoot mee te maken kreeg steeds genoemd in de erkenningen van haar douarie.

Na de dood van Karel de Stoute in 1477 volgde zijn dochter Maria van Bourgondië hem op. Net als Jacoba 60 jaar eerder was zij van mening dat de aan haar stiefmoeder toegewezen gebieden onvoldoende inkomsten zouden genereren. Zij breidde de douarie daarom uit met een aanzienlijk aantal domeinen, verspreid over het Bourgondische territorium, waarvan er veel tot het weduwgoed van eerdere vorstelijke weduwen hadden behoord: Cassel, La Motte-au-bois en Nieppe in Vlaanderen, Chaussin en La Perriere in Bourgondië, Le Quesnoy en Binche in Henegouwen en Voorne met Brielle in Holland.

⁶² Armstrong, *Politique matrimoniale*, 274-75, 314; Sommé, *Isabelle*, 31, 123.

⁶³ Sommé, *Isabelle*, 122, 135.

⁶⁴ Sommé, *Isabelle*, 180-181, 218.

⁶⁵ Sommé, *Isabelle*, 218.

⁶⁶ 16.000 schilden tegen een koers van 50 groten per schild (Robins, *Veuvage*, 125; Dauchy, *Douaire*, 53).

De douarie was in het huwelijkscontract gekoppeld aan de uitbetaling van de bruidsschat. Wanneer deze niet volledig werd betaald zou het weduwenpensioen proportioneel lager zijn. Maria legde deze bepaling naast zich neer en kende haar stiefmoeder de volledige douarie toe, hoewel de bruidsschat door de Engelse koning slechts ten dele was betaald. Ze bepaalde zelfs dat indien de inkomsten uit de domeinen lager waren dan de in het huwelijkscontract toegezegde 20.000 lb, deze moesten worden aangevuld. Daar stond tegenover dat wanneer de opbrengst hoger was, de hertogin-weduwe het overschot moest retourneren. In 1477 maakte de rekenkamer op verzoek van Maria een inschatting van de waarde van het weduwgoed. Deze bedroeg 19.996 lb, waarbij Nieppe, Cassel, La Motte, Chaussin en La Perrière niet waren meegerekend. Vanuit de domeinen kon het toegezegde jaargeld dus ruimschoots worden opgebracht.⁶⁷

Ook in het geval van Margaretha van York werden de inkomsten die zij uit haar douarie ontving sterk beïnvloed door de politieke omstandigheden. Aanvankelijk betrof dit vooral het Franse deel. De Franse koning Lodewijk XI erkende Maria van Bourgondië niet als rechtmatig opvolger van haar vader en claimde de Bourgondische gebieden terug voor de Franse kroon. Zijn troepen bezetten gebieden die deel uitmaakten van de douarie en richtten vernielingen aan. En hoewel hij aanvankelijk met de douarie had ingestemd, schonk hij delen ervan aan een Franse edelman. Het gevolg was dat Margaretha van York in de eerste 15 jaar van haar weduwschap maar gedurende drie tot vier jaar inkomsten uit het Bourgondische deel van haar douarie ontving. In een brief aan haar broer, koning Eduard IV van Engeland, beklagde zij zich over haar armoede en eiste een schadevergoeding. Deze bepleitte haar zaak jarenlang tevergeefs bij de Franse koning.⁶⁸

Na de vroege en onverwachte dood van Maria van Bourgondië in 1482 kwamen de Vlaamse steden in opstand tegen haar weduwnaar, Maximiliaan van Oostenrijk. Hierdoor werd Margaretha van York tijdelijk beroofd van het Vlaamse deel van haar douarie. Margaretha spande hierover een zaak aan bij het parlement van Parijs, waarna een schikking werd getroffen.⁶⁹ Alleen het Hollandse deel van de douarie stond buiten deze strubbelingen. De eilandengroep Voorne met de stad Brielle vormde een belangrijke en stabiele bron van inkomsten. Ongeveer de helft van de toegezegde 20.000 lb kwam hier jaarlijks vandaan, nog afgezien van de grote hoeveelheid vis die het gebied opbracht.⁷⁰ Pas in 1485 kreeg Margaretha van York haar volledige douarie in bezit.⁷¹

Het bovenstaande bevestigt dat de herkomst van inkomsten waarover vorstelijke weduwen beschikten vaak afweek van hetgeen hierover in het huwelijkscontract was vastgelegd. Wel werd het inkomstenniveau bij beide Bourgondische hertoginnen steeds gerelateerd aan de oorspronkelijke toezegging. In hoeverre dit ook gold voor Margaretha van Bourgondië is onduidelijk. In het huwelijkscontract van 1385 was aan haar een jaarinkomen van 12.000 Franse frank toegezegd. In 1389-90 was dit gelijk aan circa 16.000 pond van 40 Vlaamse groten.⁷² De koers van de frank fluctueerde, en daarmee de waarde van de douarie. Bij het opstellen van het huwelijkscontract was men zich hiervan terdege bewust. De formulering luidde namelijk '12.000 frank per jaar of een andere munt van die

⁶⁷ Robins, *Veuvage*, 128-129, 137.

⁶⁸ Robins, *Veuvage*, 138-156; Richard, *Douaire*, 45, 47.

⁶⁹ Dauchy, *Douaire*; Robins, *Veuvage*, 159.

⁷⁰ Damen, *Charity*, 61-62.

⁷¹ Dauchy, *Douaire*, 62.

⁷² Koers: Van Camp, *Hainaut*, 18.

waarde', maar hoe hier in de praktijk mee werd omgegaan is onbekend.⁷³ Toen Jacoba in 1415 instemde met de overdracht van haar moeders Henegouwse douarie aan de heer van Audregnies refereerde zij aan de 6.000 frank die zij volgens het huwelijkscontract uit dit graafschap moest ontvangen.⁷⁴ Of dit ook later nog gebeurde is onbekend.

Uit het voorgaande blijkt dat het inkomen van Margaretha van Bourgondië van dezelfde orde was als dat van de hertoginnen van Bourgondië. In vergelijking hiermee was het zelfs aan de hoge kant (Tabel 8.3). Dat Margaretha's inkomsten hoger waren dan die van Isabella van Portugal in haar laatste levensjaren hangt wellicht samen met het feit dat Isabella afstand had genomen van de pracht en praal van het Bourgondische hof. Maar het is ook mogelijk dat Isabella's werkelijke inkomsten hoger waren, aangezien zij zich zoals gezegd ook aan de bureaucratie van de Bourgondische Rekenkamer grotendeels had onttrokken. Enkele decennia later waren de inkomsten van Margaretha van York vergelijkbaar met die van Margaretha van Bourgondië in 1434. Afgaande op de beschikbare gegevens was het inkomen van deze drie vorstelijke weduwen van een vergelijkbaar niveau.

Hiervoor is geconcludeerd dat Margaretha's weduwenpensioen beslag legde op bijna 40% van de vorstelijke domeininkomsten uit de graafschappen Henegouwen, Holland en Zeeland. De domeininkomsten van de hertog van Bourgondië uit al zijn vorstendommen bij elkaar waren uiteraard aanzienlijk hoger. Gemiddeld kostte elk van de hier besproken douarieën hem circa 5% van zijn domeininkomsten (Tabel 8.3).

	Huwelijk	Toegezegde douarie	Weduwschap (vanaf)	Inkomsten als weduwe (lb/jaar)	Vorstelijke domeininkomsten (lb/jaar)	Relatieve omvang douarie (%)
Margaretha van Bourgondië	1385	12.000 Franse franken	1417	21.000	54.000 ⁷⁵	38
Isabella van Portugal	1430	77.000 gouden schilden	1467	15.000	316.000 ⁷⁶	5
Margaretha van York	1468	20.000 lb	1477	20.000	450.000 ⁷⁷	4

Tabel 8.3: Geschatte inkomsten van drie vorstelijke weduwen in relatie tot totale vorstelijke domeininkomsten.

⁷³ 'douze mille francs par an ou autre monnoie a la value' (Bos-Rops e.a., *Holland bestuurd*, nr. 38, 39, p. 145).

⁷⁴ Devillers, *Cartulaire IV*, 43.

⁷⁵ Vorstelijke domeininkomsten uit Henegouwen, Holland en Zeeland in 1445, exclusief bedden (Arnould, *Estimation*, 214).

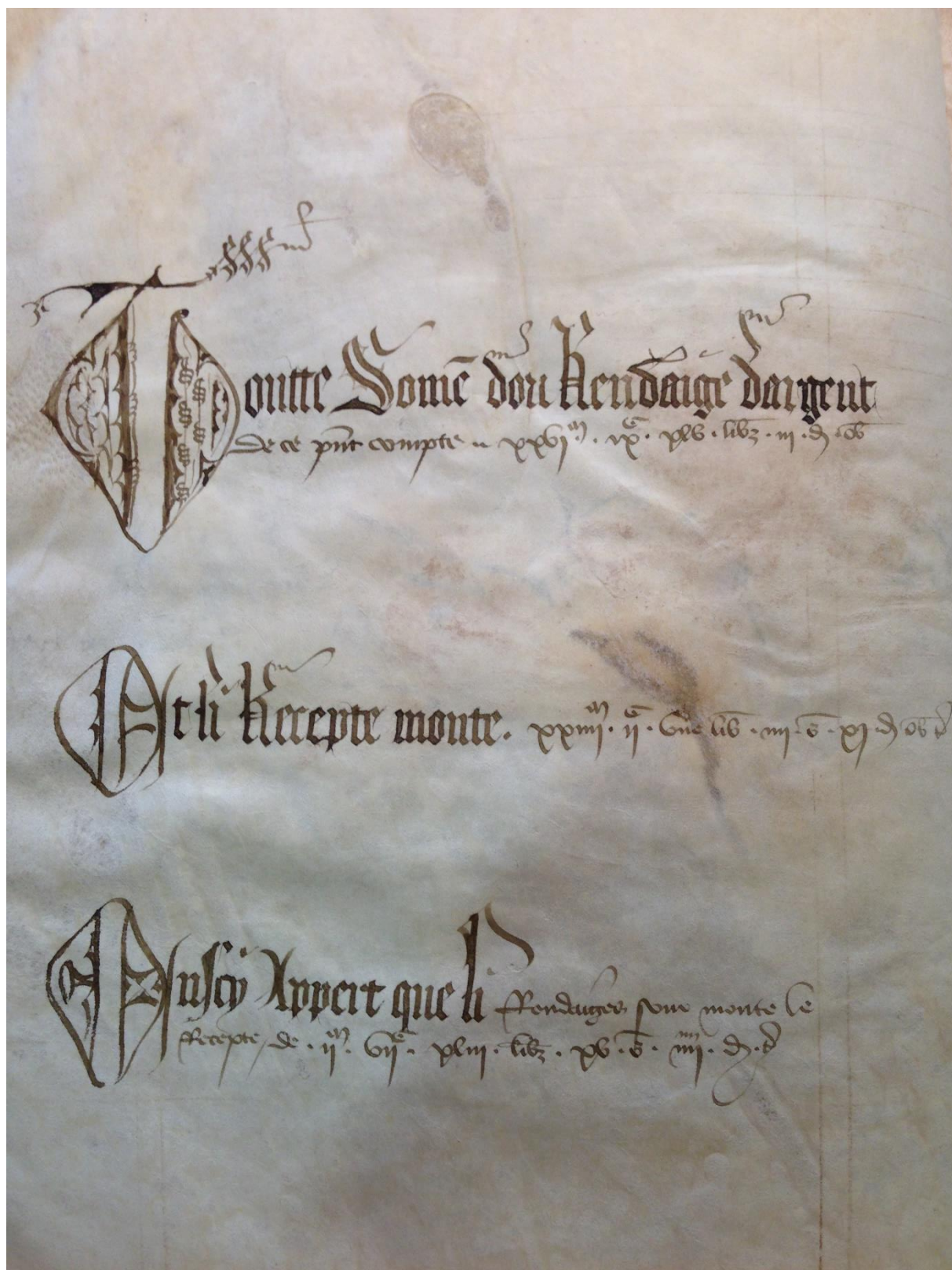
⁷⁶ Bruto domeininkomsten van Filips de Goede in 1445, uit al zijn vorstendommen, exclusief bedden (Arnould, *Estimation*, 214).

⁷⁷ *Idem*, voor de periode 1468-1473 (Stein, *Staten*, 255).

Conclusie

De inkomsten uit haar douarie verschaften Margaretha van Bourgondië in theorie de mogelijkheid om autonoom te handelen, maar werkelijk onafhankelijk was zij niet. Inkomsten uit een douarie waren afhankelijk van een goede verstandhouding met de regerende vorst. Bij een conflict kon deze financiële druk uitoefenen, door beslag te leggen op domeinen of door het tegenhouden van de betaling van jaargelden. Jan van Beieren, Jan van Brabant en Filips de Goede schrokken er niet voor terug om dit te doen wanneer Margaretha niet aan de leiband van hun politiek liep.

Met name voor het Hollandse jaargeld geldt dat het niet of slechts gedeeltelijk uitbetalen daarvan in bepaalde perioden niet alleen aan politieke onwil kan worden toegeschreven. Margaretha's douarie legde beslag op bijna 40% van de vorstelijke domeininkomsten uit de graafschappen Henegouwen, Holland en Zeeland. Dit suggereert een relatie met de traditionele omvang van een middeleeuwse douarie, die vaak een omvang had van een derde tot de helft van het bezit van de echtgenoot, maar in het huwelijkscontract of andere stukken werd hieraan niet gerefereerd. Vermoedelijk is er eerder een relatie met de inkomsten van andere vorstelijke weduwen, zoals die van twee hertoginnen uit haar Bourgondische dynastie van herkomst, die in absolute zin van een vergelijkbaar niveau waren. Voor de graaf van Henegouwen-Holland legde dit beslag op een veel groter deel van zijn inkomsten dan voor de hertog van Bourgondië. Een conclusie kan dan ook zijn dat Margaretha van Bourgondië in financieel opzicht beneden haar stand is getrouwd. De douarie die zij als dochter van de Bourgondische hertog kreeg toegezegd vormde voor de graafschappen van haar echtgenoot een zware belasting. In bredere zin bevestigt dit de constatering dat, althans in de Nederlanden, een vorstelijke levensstijl in de late middeleeuwen niet meer kon worden gefinancierd uit de traditionele vorstelijke inkomstenbronnen, de domeinen.

Afbeelding 8.2: Som van de generale ontvangst. Uit de rekening van de generaal rentmeester van Margaretha's Henegouwse douarie, Piérart le Fèvre, over 1425 (ADN, B 7983, f 56v).

9. Een verstandige prinses

‘Hoe een verstandige prinses waakt over haar inkomsten en hoe zij haar geld dient te besteden’¹

Volgens de Franse schrijfster Christine de Pizan hield een verstandige prinses persoonlijk toezicht op alle aspecten van haar inkomsten en uitgaven. Ze diende haar geld in vijf delen te besteden: het eerste was bestemd voor liefdadigheid, het tweede voor de hofhouding, het derde voor salarissen en het vierde voor giften aan personen die haar een bijzondere dienst hadden bewezen. Het vijfde deel van haar inkomsten mocht zij in haar schatkist bewaren, om ermee te doen wat ze wilde. Hiervan kon ze bijvoorbeeld kleding en juwelen aanschaffen.

Hiervoor is gebleken dat Margaretha van Bourgondië als weduwe beschikte over een vorstelijk inkomen. Maar was het voldoende om haar uitgaven te dekken? In de literatuur is wel gesuggereerd dat zij op te grote voet leefde, en hierdoor net als haar collega-vorsten en -vorstinnen met schulden kampte.² Een feitelijke analyse van haar financiële situatie ontbreekt echter. In dit hoofdstuk richt ik mij op de vraag of Margaretha’s uitgaven haar inkomsten structureel overtroffen. Ik zal deze benaderen vanuit twee invalshoeken. Ten eerste komen de kosten van haar hofhouding aan de orde, aan de hand van een begroting (*état*) uit 1440, en door de klerk van de kost gerapporteerde uitgaven voor de hofhouding gedurende haar weduwschap. Daarna volgt een analyse van de uitgaven vanuit het Henegouwse en het Hollandse deel van de douarie, zoals die naar voren komen uit de rekeningen van beide generaal rentmeesters.

Middeleeuwse rekeningen waren in de eerste plaats documenten waarmee ambtenaren en rentmeesters verantwoording aflegden voor hun financieel beheer. Ze bieden daarom niet per definitie een getrouwe of volledige weergave van de financiële werkelijkheid. Bovendien werden rekeningen opgesteld op verschillende niveaus. De samenhang tussen lokale en generale rekeningen, en zoals in dit geval, tussen de Henegouwse en de Hollandse, is niet altijd duidelijk. Een volledig inzicht in Margaretha’s financiën biedt het hier bestudeerde materiaal daarom niet, maar op de vraag of haar uitgavenniveau in het algemeen werd gedekt door haar inkomsten kan wel een antwoord worden gegeven.³

9.1 Een begroting van de kosten van de hofhouding (1440)

In de late Middeleeuwen probeerden vorsten meer grip te krijgen op hun financiën door het laten opstellen van wat wij tegenwoordig een begroting noemen: een overzicht van de verwachte inkomsten en uitgaven in een bepaalde periode. De graaf van Vlaanderen bijvoorbeeld had in de veertiende eeuw na een periode van oorlog en opstanden zware schulden. Zijn financiële adviseurs adviseerden hem te bezuinigen op onder andere de uitgaven voor hofkleding en de aanschaf van juwelen. Dit lukte maar gedeeltelijk, de graaf hechtte aan zijn vorstelijke levensstijl.⁴ Voor het Henegouws-Hollandse hof gold dat onder

¹ *Comment la sage princesse se prendra garde sur ses revenues et comment ses finances seront despensées* (Pizan, *Vertus*, 74-76).

² Devillers, *Marguerite*, 610; Stein, *Affaire*, 23.

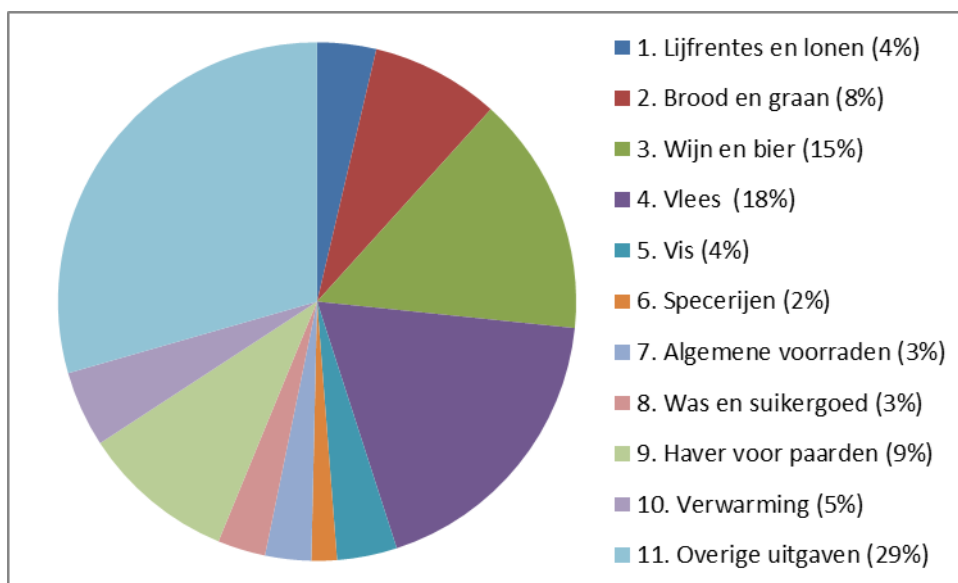
³ Over de mogelijkheden en beperkingen van rekeningen als bronmateriaal, en het ‘financiële kluwen’ van middeleeuwse vorstelijke financiën zie bijvoorbeeld: Blockmans en Prevenier, *Bourgondiërs*, 166-73; Thissen, *Rekeningen*, 133-36.

⁴ Vale, *Court*, 87-91.

graaf Albrecht jaarlijks een raming van de kosten van de hofhouding werd gemaakt.⁵ Et betrekking tot Margaretha's hofhouding is een dergelijk document bewaard gebleven, getiteld '*Samenvatting van de staat van de kosten van de hofhouding*'. Het geeft voor het jaar 1440 de verwachte uitgaven weer, in 11 rubrieken:⁶

- Lijfrentes en lonen
- Brood en graan
- Wijn en bier
- Vlees
- Vis
- Specerijen
- Algemene voorraden
- Was (voor kaarsen) en suikergoed
- Haver
- Verwarming
- Overige uitgaven

De verwachte verdeling van de uitgaven is weergegeven in Figuur 9.1.

Figuur 9.1: Begroting van uitgaven voor de hofhouding in 1440.⁷

Uit Malcolm Vale's analyse van uitgaven voor de hofhoudingen van Engeland, Vlaanderen en Artois aan het eind van de dertiende en het begin van de veertiende eeuw komt naar voren dat de keuken vaak de grootste kostenpost was, gevolgd, in variabele volgorde, door uitgaven voor de stallen, brood, wijn en bier en 'buitengewone kosten'.⁸ De begrote uitgaven voor Margaretha's hof corresponderen hiermee in grote lijnen. De

⁵ Peters, *Grafelijk leven*, 234.

⁶ '*Etat par abregiet dela depense del hostel*' (ADN, B 3326, 112.896). De posten zijn ongetiteld, benaming door mij.

⁷ Bron: ADN, B 3326, 112.896.

⁸ Vale, *Court*, 84-87.

grootste kostenpost, die van de 'overige uitgaven', omvatte ongeveer 29% van de totale kosten. Vlees was de één na hoogste kostenpost, met 18%, en voor wijn en bier werd 15% begroot. Haver voor de paarden en brood kwamen op de vierde en vijfde plaats met respectievelijk 9% en 8% van de totale kosten.

Een aparte post voor de keuken ontbreekt op de begroting. In Henegouwen was het gebruikelijk dat over de uitgaven aan vlees en vis aparte rekeningen werden opgemaakt vanuit het 'ambt van de slagerij' en het 'ambt van de visserij'.⁹ Mogelijk werden deze kosten aan andere hoven geheel of gedeeltelijk bij de keuken ondergebracht. De verwachte vleesconsumptie aan Margaretha's hof was indrukwekkend. De meesterslager zou per week vijf runderen slachten, behalve in de vastentijd. Dit kwam neer op een totaal aantal van 240 per jaar. Daarnaast werd uitgegaan van 736 schapen (16 per week) en 60 varkens per jaar. Varkens- en rundvlees was voedsel voor de lagere klassen, maar schapenvlees werd voor edelen geschikt geacht. Beide groepen werden dus goed bediend. Voor de elite kwam ook gevogelte op tafel. In het najaar van 1420 bijvoorbeeld werden 227 jonge ganzen geslacht voor de hofhouding.¹⁰

De uitgaven voor vis waren minder hoog, maar dat betekent niet dat er weinig vis werd gegeten. Van de meest geconsumeerde vis aan Margaretha's hof, de karper, werden er maar liefst 8.000 per jaar opgevoerd, ofwel meer dan 20 per dag. De karper gold als de beste zoetwatervis. In de vastentijd was het voor de elite die niet aan de kust leefde de belangrijkste vis die vers voorhanden was. Sinds het begin van de veertiende eeuw was karper de meest gegeten vis aan het Henegouwse hof, naast grote hoeveelheden haring die in de vastentijd vanuit Holland werden aangevoerd. Van de vlees-, vis- en graanconsumptie aan het hof geeft de grafiek overigens geen volledig beeld, omdat een deel van deze levensmiddelen werd verkregen zonder dat ervoor betaald hoefde te worden.¹¹ Rondom Le Quesnoy bevonden zich enorme visvijvers, waarvan er vermoedelijk een aantal aan Margaretha toebehoorden.¹² Ook gerookte haring werd aan Margaretha's hof in grote hoeveelheden geconsumeerd, circa 4.000 stuks per jaar. Niet alleen uit Holland, maar ook van elders werd vis aangevoerd. Wanneer de Hollandse rentmeester het Henegouwse hof bezocht werd hem gevraagd om onderweg in Antwerpen stokvis in te slaan.¹³

In de kelders onder het kasteel van le Quesnoy konden voorraden wijn en bier worden opgeslagen. Rode en witte wijn werden uit Mons, Chimay, Vlaanderen en Frankrijk aangevoerd. Wijn was een elitaire drank. De 800 tonnen bier waren vermoedelijk voor het gewone volk bedoeld.¹⁴

Haver werd begroot voor de veertien paarden van Margaretha zelf en 40 paarden die ter beschikking stonden van leden van de hofhouding. Daarnaast waren er strijdpaarden,¹⁵ merries en veulens, en de paarden van de generaal rentmeester. Ook aan de ganzen werd haver gevoerd.

⁹ Het 'office de la boucherie' en 'office de la pêche', onder leiding van de 'maistre peskeur' en de 'maistre bouchier' hadden een aparte status (Mariage, *Hôtel*, 83-84; ADN B 8233).

¹⁰ ADN, B 7979 f 52v; Van Uytven, *Showing off*, 25-27.

¹¹ Vale, *Court*, 78-79; ADN, B 8233.

¹² Salomagne, *Fortifications*, 1000; Van Dam, *Feestvissen*, 485; Vale, *Court*, 161; Smit, *Rekeningen 1*, 96. '... à rabattre, pour l'année presente ... prouffit des pissons qui sont es viviers de ma dite dame' (ADN, B 3326, 112.896, f 2).

¹³ N.A., Gr rek 3303, f 58, 59; ADN, B 3327, 112.921.

¹⁴ ADN, B 7982, f 16; Van Uytven, *Showing off*, 23.

¹⁵ 'destriers', zie hierover paragraaf 10.8.

In de begroting werd uitgegaan van 142 personen die permanent aan het hof verbleven, voor wie 4844 broden per week gebakken moesten worden, meer dan 30 per persoon per week. Ook voor de honden en kippen werd brood en graan begroot. Daarnaast kregen drie bij naam genoemde personen, onder wie een lid van de hofhouding, een hoeveelheid graan uitgereikt, vermoedelijk een vorm van *in natura* beloning.

De paneterie was niet alleen verantwoordelijk voor het dagelijks brood, maar ook voor de aanschaf van kaas. Kaas was geen vast onderdeel van het menu, maar kwam nu en dan op tafel. De Vlaamse kazen die in de begroting zijn opgenomen, liet Margaretha kopen tijdens het feest van Antwerpen in september.¹⁶

De door mij bij gebrek aan een betere benaming als 'verwarming' aangeduide rubriek dankt zijn naam aan de kosten voor onder meer hooi, hout, houtskool en dekens. Onder 'specerijen' worden onder andere saffraan, gember, peper en kaneel genoemd. In 1407 werden deze gekocht in Antwerpen, Brugge, Mons en Valenciennes.¹⁷ De rubriek 'algemene voorraden' bevat uien, mosterd, bonen en erwten, maar ook niet-levensmiddelen zoals verschillende stoffen.

De kosten van lijfrentes en lonen lijken met 4% van het totaal aan de lage kant, wanneer deze bijvoorbeeld worden vergeleken met de 10% die hieraan werd besteed aan het Engelse hof in het begin van de veertiende eeuw. Maar ook bij andere hofhoudingen was deze post in de veertiende eeuw nog bescheiden, of ontbrak zelfs geheel.¹⁸ Slechts een deel van het aan de hofhouding verbonden personeel was bezoldigd.¹⁹

De verwachte netto inkomsten werden, na aftrek van 'vaste lasten en werkzaamheden', ingeschat op 9.000 lb. Van deze vaste lasten wordt in het document geen specificatie gegeven, behalve dat een daling van de inkomsten vanuit Lessines werd verwacht, ondermeer vanwege de verkoop van een bos.²⁰ Deze inschatting van Margaretha's Henegouwse inkomsten is aanzienlijk lager dan hetgeen naar voren is gekomen in het vorige hoofdstuk.²¹ Vermoedelijk is dit toe te schrijven aan het niet-gespecificeerde bruto-netto verschil.

De verwachte uitgaven werden met 14.000 lb aanzienlijk hoger ingeschat dan de netto inkomsten. De slotboodschap van het document was dan ook dat er moest worden bezuinigd. Ook een rekening van Margaretha's generaal rentmeester over een periode van tien weken in hetzelfde jaar wekt de indruk dat er te veel werd uitgegeven. In deze periode waren de uitgaven bijna dubbel zo hoog als de inkomsten, nog afgezien van een aantal niet betaalde rekeningen.²² Het beeld dat Margaretha op te grote voet leefde is mogelijk ten dele op dergelijke documenten gebaseerd.²³ Maar hoe stond het met de relatie tussen uitgaven en inkomsten over een langere periode?

¹⁶ ADN, B 3326, 112.897; Sommé, *Alimentation*, 116; zie ook: Uyttebrouck, *Gouvernement*, 168.

¹⁷ Devillers, *Naissance*, 295.

¹⁸ Vale, *Court*, 303-5, 322-23, 332-33.

¹⁹ Zie paragraaf 11.2.

²⁰ 'Et on estime le revenu de madite dame valloir par an nette charges ordinaire et ouvraiges rabatties..' (ADN, B 3326, 112.896, f 4).

²¹ Zie paragraaf 8.6.

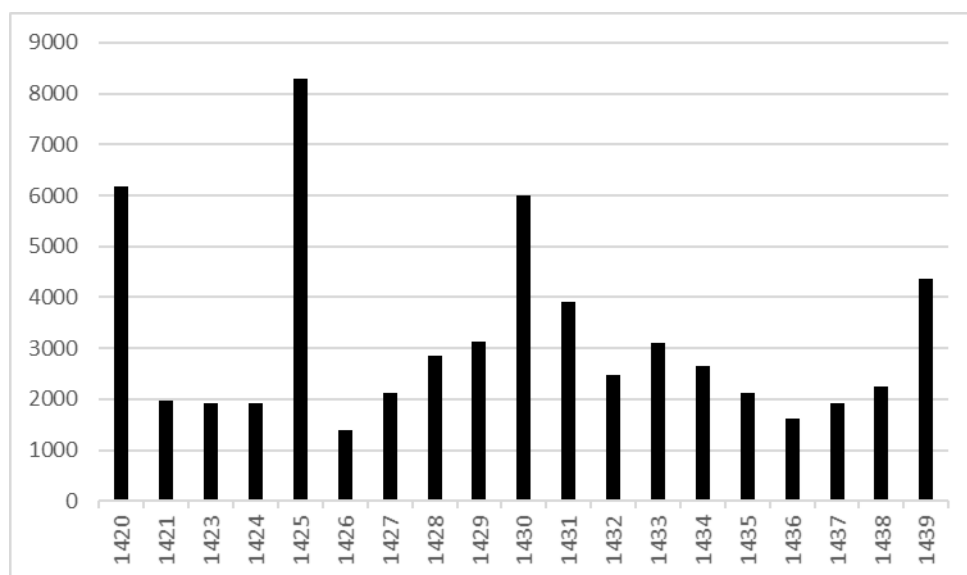
²² ADN, B 3326, 112.897.

²³ Dit geldt met name voor Devillers, die het Henegouwse bronmateriaal goed kende (Devillers, *Marguerite*, 609-10).

9.2 Kosten van de hofhouding (1420-39)

Margaretha van Bourgondië schonk regelmatig aalmoezen, zoals het een middeleeuwse prinses betaamde.²⁴ Deze vormden echter in kwantitatief opzicht geen noemenswaardig onderdeel van haar uitgaven. Blockmans heeft hetzelfde geconstateerd voor Margaretha van York, die toch bekend staat om haar devotie en de toewijding waarmee zij barmhartige werken bekostigde.²⁵ In de praktijk waren uitgaven voor de hofhouding vrijwel altijd de omvangrijkste kostenpost.²⁶

De uitgaven voor de hofhouding van Margaretha van Bourgondië, zoals vastgelegd in de rekeningen van haar klerk van de kost, kunnen worden afgelezen uit het eerder genoemde document, behorend bij het jaarlijks afhoren van de rekeningen van de Henegouwse douarie.²⁷ De jaarlijkse uitgaven zijn hierin zonder nadere specificatie opgenomen. Deze zijn weergegeven in Figuur 9.2.

Figuur 9.2: Uitgaven hofhouding, 1420-39. Het betreft de jaarlijkse uitgaven zoals gerapporteerd door de klerk van de kost.²⁸

De klerk van de kost was verantwoordelijk voor de uitgaven ten behoeve van de dagelijkse levensbehoeften van de hofhouding.²⁹ Uit de grafiek is af te lezen dat deze sterk fluctueerden. Gemiddeld bedroegen de uitgaven rond de 3.000 lb, maar in bepaalde jaren liepen ze op tot meer dan het dubbele.

Eén van de kernfuncties van de hofhouding was representatie. Het gevolg reflecteerde immers het prestige van vorst of vorstin. Bij belangrijke ceremoniële gebeurtenissen moest indruk worden gemaakt op onderdanen, bondgenoten en eventuele tegenstanders. Een groot en indrukwekkend gevolg was dan onontbeerlijk.³⁰ Diplomatieke interacties gingen

²⁴ Zie paragraaf 12.3.

²⁵ Blockmans, *Devotion*.

²⁶ Filips de Stoute bijvoorbeeld besteedde meer dan de helft van zijn inkomsten aan de hofhouding (Vaughan, *Philip the Bold*, 235-36).

²⁷ ADN, B 8233.

²⁸ ADN, B 8233.

²⁹ De Boer e.a., *Rekeningen tresorier 1393-1396*, XLVI; Van Egmond, *Opgetekend*, 94.

³⁰ Paravicini, *Court*, 512.

gewoonlijk gepaard met veel uiterlijk vertoon. Ook een verblijf buiten de eigen domeinen zorgde per definitie voor een verhoging van de kosten, niet alleen door afwezigheid van eigen voorraden, maar ook omdat juist dan indruk moest worden gemaakt, bijvoorbeeld door gasten rijkelijk te onthalen. Toenames in uitgaven voor de hofhouding kunnen dan ook vaak worden toegeschreven aan een intensivering van externe betrekkingen in bepaalde perioden. De uitgaven voor de hofhouding van gravin Johanna van Valois fluctueerden een eeuw eerder eveneens sterk. Het graafschap Henegouwen-Holland speelde in die periode een centrale rol op het Europese toneel, en dit bracht de nodige representatieve kosten met zich mee. Pieken in het uitgavenpatroon zijn door Vale toegeschreven aan de huwelijken van dochters Margaretha en Filippa met respectievelijk de keizer van het Duitse Rijk en de koning van Engeland.³¹

Voor Margaretha gold dat de kosten hoog opliepen toen zij in 1414 onderhandelingen voerde voor Jan zonder Vrees. Een boodschapper bracht haar in Lille geld voor haar hofhouding, dat in Valenciennes was geleend. De kosten voor de hofhouding beliepen tijdens het eerste deel van deze diplomatieke missie, in het najaar van 1414, circa 3.000 lb voor een periode van drie maanden. Verblijfskosten in Senlis en Doornik in de vervolgfase kwamen op bijna 4.000 lb, waardoor de totale kosten circa 7.000 lb bedroegen.³²

Voor een verblijf van vijf maanden in Holland in 1417-18 moest Margaretha 3.000 lb aan de tesorier betalen. In dit geval werd gerekend met een vast bedrag per persoon en per paard per dag: *‘voir hoir gesinde ende perdencosten, so is te weten voir elke persoene groet ende cleyn 8 groten dagens ende voir elc perd 4 groten’*. Voor de vuist weg uitgaand van evenveel personen als paarden moet haar gevolg een omvang van circa 65 personen hebben gehad.³³

Ook de pieken in bovenstaande grafiek zijn eenvoudig toe te schrijven aan politieke omstandigheden, waardoor de kosten voor representatie, in combinatie met een verblijf buiten de eigen domeinen, een hoge vlucht namen. De eerste piek is te zien in 1420. In dat jaar verliet Jacoba na het conflict met haar echtgenoot het Brabantse hof. Ze verbleef daarna maandenlang bij, en vermoedelijk grotendeels op kosten van, haar moeder.³⁴ Margaretha speelde in deze periode een prominente rol in allerlei onderhandelingen en besprekingen, waarvoor zij in het voor- en najaar van 1420 enkele maanden in Brabant verbleef.³⁵

De kosten liepen dusdanig op dat extra inkomsten moesten worden gegenereerd. Uit het door Schoenaers bestudeerde Antwerpse handschrift komt naar voren dat Margaretha in het najaar van 1420 juwelen liet omsmeden ter waarde van 32.000 willemschilden, ofwel circa 40.000 lb, ongeveer tweemaal haar bruto jaarinkomen. Wellicht hing de uitzonderlijke hoogte van dit bedrag samen met het op handen zijnde vertrek van Jacoba naar Engeland. De astronomische som werd echter, met instemming van Jan van Brabant, in beslag genomen bij een geldwisselaar uit Mons, genaamd Gobert Crohin.

Het is opvallend dat deze kroniek zulke specifieke informatie, die onbekend is uit andere bronnen, weet te vermelden. Maar het is goed mogelijk dat deze tenminste ten

³¹ Vale, *Court*, 84-87.

³² Pinchart, *Comptes*, 18, 22-23, 27. De kosten van deze diplomatieke reizen zijn door Margaretha's rentmeester Jan Canart opgevoerd als inkomsten (*Somme de Jehan Canart rechupt à cause dudit voyage*).

³³ ADN, B 1449, 22.207.

³⁴ Janse, *Jacoba*, 174-178; Van Riemsdijk, *Ruwaardschap*, 21.

³⁵ ADN, B 7979, f 54. Voor de context zie paragraaf 3.5 en 3.6.

dele op waarheid berust. Een rekeningpost uit 1420 bevestigt dat Margaretha in deze periode zaken deed met Crohin. Dezelfde post vermeldt dat zij een hoge geestelijke, de deken van Kamerijk, vermoedelijk als vertrouwenspersoon, naar Mons stuurde op een niet nader benoemde missie, waarvoor hij ruimhartig werd beloond.³⁶ Ook de inbeslagname is aannemelijk. Jan van Brabant en Jan van Beieren hadden Margaretha in april 1420 tot vijand verklaard. Bovendien had Margaretha in deze periode een financieel conflict met Jan van Beieren, waarbij ook zij zich schuldig lijkt te hebben gemaakt aan inbeslagnames. Het Antwerpse handschrift suggereert dat het geld naar Den Haag werd overgebracht, hetgeen doet vermoeden dat Jan van Beieren erbij betrokken was.³⁷

Het volgende piekjaar in de grafiek, 1425, was opnieuw een crisisjaar. Na het vertrek van Humphrey van Gloucester uit Henegouwen nam Margaretha deel aan vredesonderhandelingen en reisde hiertoe meermaals af naar Vlaanderen.³⁸ In juni verzocht zij Mons om een bijdrage aan de onkosten die zij hierbij had gemaakt, maar de stad weigerde aanvankelijk betaling.³⁹ Ook het daaropvolgende gedwongen verblijf in Gent moet de uitgaven flink hebben opgedreven. In 1425 moest Margaretha diverse malen geld lenen, en zilverwerk en juwelen verkopen om extra inkomsten te genereren. Tegelijkertijd schafte ze kostbaarheden aan, niet voor zichzelf, maar voor haar bondgenoten. Twee hofdames die met haar in Gent verbleven werden met zilveren bekers beloond voor hun trouwe diensten.⁴⁰

In 1430, het volgende piekjaar, speelde de kwestie van de Brabantse opvolging. Na de dood van Filips van Sint-Pol reisde Margaretha naar Leuven om zichzelf als kandidaat voor de opvolging te presenteren. Over de aard van haar uitgaven in deze periode heb ik geen informatie gevonden, maar het lijkt geen twijfel dat zij een vorstelijke indruk wenste te maken, en zal hebben geprobeerd om met pracht en praal en gulle geschenken bondgenoten te winnen of belonen.

Samenvattend zijn de substantieel hogere uitgaven voor Margaretha's hofhouding in bepaalde jaren duidelijk toe te schrijven aan de politieke situatie, die vroeg om een intensivering van public relations en daardoor de kosten voor zowel levensonderhoud als representatie omhoog dreef.

9.3 Generale uitgaven

Hoe het financieel beheer van het Henegouwse hof in de late Middeleeuwen in elkaar stak is niet in detail bekend. De klerk van de kost en de hofmeester speelden hierin een centrale rol, maar bijzondere betalingen aan externe leveranciers verliepen vaak via de generaal rentmeester.⁴¹ Om inzicht te verkrijgen in de aard van Margaretha's generale uitgaven zijn hieronder bij wijze van steekproef twee rekeningen geanalyseerd, één van de Henegouwse rentmeester en één van de Hollandse. Het betreft het jaar 1421 voor

³⁶ ADN B 7979, f 56.

³⁷ Over het Antwerpse manuscript: Dirk Schoenaers, publicatie in voorbereiding.

³⁸ Zie paragraaf 4.4.

³⁹ Het ging om een bedrag van 3.000 lb voor Margaretha's inspanningen bij de vredesonderhandelingen in de periode 21 april- 15 juni 1425 (Devillers, *Cartulaire IV*, 486). Mons was aanvankelijk van mening dat de kosten gedeeld moesten worden met Maubeuge, Le Quesnoy en Ath, maar betaalde uiteindelijk in 1428, in ruil voor bemiddeling door Margaretha richting Jacoba over de stadsrechten. Een deel van de kosten werd vergoed door Jacoba (ADN, B 7983, f 4).

⁴⁰ ADN, B 7983, f 4-5; Devillers, *Cartulaire VI*, 81, 82, 84.

⁴¹ Mariage, *Hôtel*, 83.

Henegouwen en 1440 voor Holland. Dit waren relatief rustige jaren, waarin de kosten niet buitengewoon opliepen.

Uitgaven Henegouwen (1421)

In Figuur 9.3 zijn Margaretha's uitgaven in 1421 weergegeven, zoals vastgelegd in de rekening van haar generaal rentmeester in Henegouwen. Hieruit komt naar voren dat ongeveer de helft van de uitgaven direct aan de hofhouding was gerelateerd. Het betreft posten voor lonen, stoffen en paarden, wijn en bier, graan, haver en hooi, specerijen, algemene voorraden en betalingen aan de slagerij en visserij. Overeenkomstig de begroting maken drank, vlees en vis het grootste deel hiervan uit. Daarnaast zijn er nog twee significante rubrieken: die voor 'diversen', die circa 15% van de totale uitgaven beslaat, en die voor betalingen in opdracht van Margaretha. Met 35% is dit laatste de omvangrijkste rubriek. Het betreft betalingen op basis van brieven die met haar zegel zijn gewaarmerkt.⁴²

De rubriek 'diversen' is inderdaad zeer divers. Deze omvat kosten die direct aan de hofhouding zijn gerelateerd, zoals stoffen en kleding voor Margaretha en haar gevolg, levensmiddelen, keukengerei en tuigages voor de paarden. Ten behoeve van bestuur en administratie zijn perkament, papier en inkt opgenomen, evenals reis- en verblijfskosten voor rekenbijeenkomsten en diplomatieke delegaties. Diverse giften maken er deel van uit, zowel aan religieuze instellingen als aan leden van de hofhouding en andere relaties. De verrekening van het tekort van het jaar ervoor is eveneens hier ondergebracht, in de vorm van een betaling aan de rentmeester. Dit is het grootste bedrag, meer dan de helft van het totaal binnen deze rubriek, die verder veel kleine betalingen omvat.

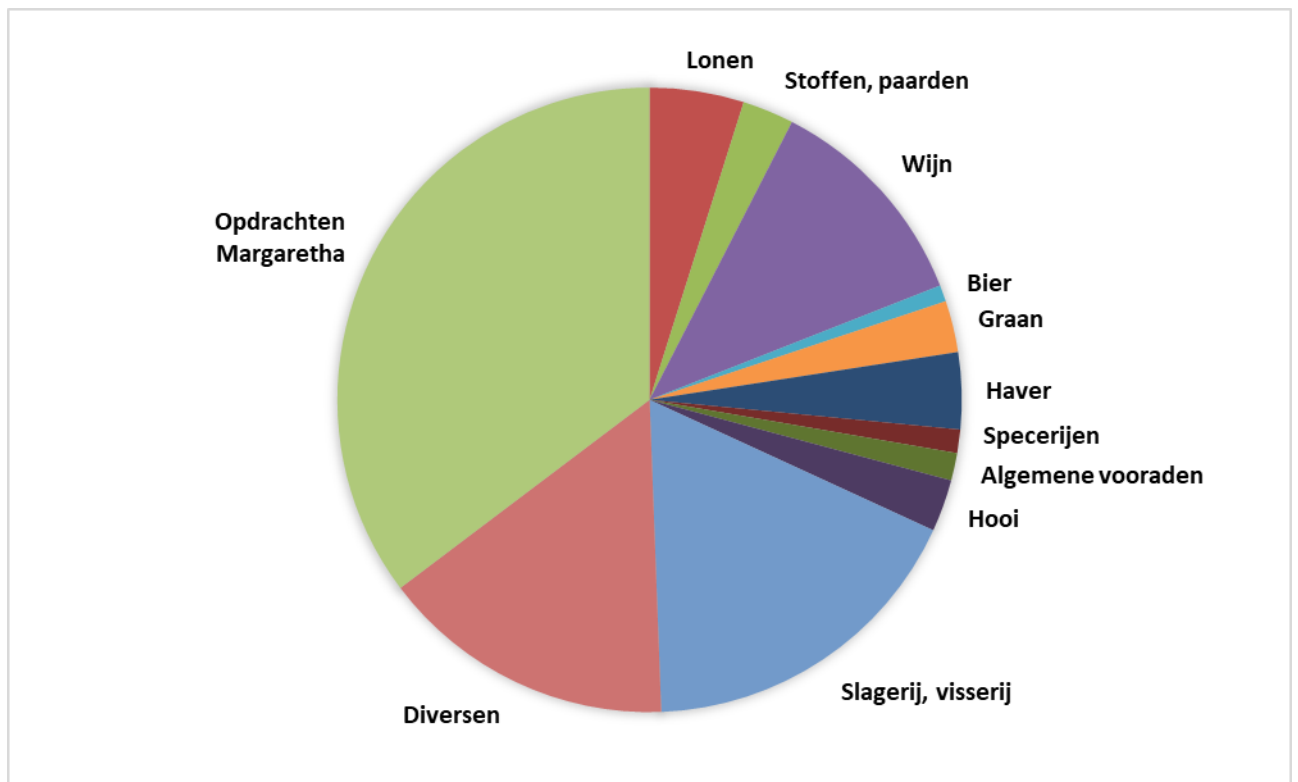
De rubriek met Margaretha's schriftelijke opdrachten bevat onder meer betalingen aan de klerk van de kost en aan de hofmeester ten behoeve van de hofhouding ('*despenses d'ostel*'). Daarnaast zijn opnieuw giften, reiskostenvergoedingen en salarissen opgenomen, veelal aan leden van de hofhouding, evenals betalingen voor stoffen, zadels, paarden en levensmiddelen. Een wezenlijk onderscheid met de hiervoor genoemde rubriek is niet evident.

De rekening reflecteert een algemeen verschijnsel in deze periode, namelijk dat er geen duidelijk onderscheid werd gemaakt tussen uitgaven voor de hofhouding en voor bestuurlijke zaken.⁴³ Samenvattend is het nauwelijks overdreven om te stellen dat vrijwel alle kosten die op de rekening van de generaal rentmeester zijn opgevoerd wel op één of andere manier aan de hofhouding zijn gerelateerd. Deze indruk wordt bevestigd door het gegeven dat het totale bedrag dat voor het jaar 1440 voor de hofhouding werd begroot met 14.000 lb gelijk was aan het gemiddelde jaarlijkse budget waarover Margaretha's Henegouwse generaal rentmeester beschikte.⁴⁴

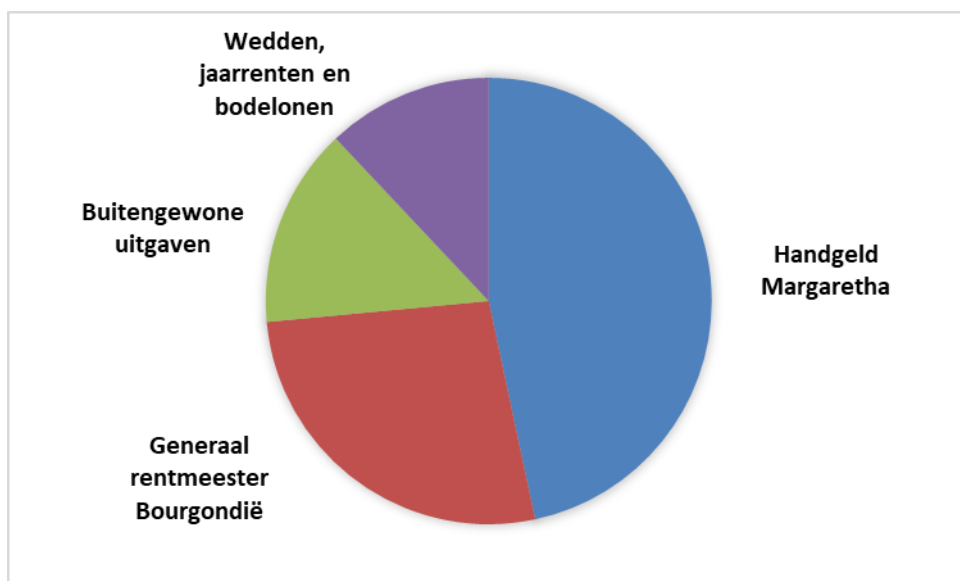
⁴² Getiteld respectievelijk: '*Plusieurs comunes et foraines parties*' en '*Payet et delivret au comand et par lettres de ma dame donnee sur sen seel*' (ADN, B 7979, f 51, 57).

⁴³ Cockshaw, *Comptes généraux*, 486.

⁴⁴ Diverse andere kosten, zoals die voor het onderhoud van gebouwen, zijn opgevoerd op lokale rekeningen, bijvoorbeeld die van de kastelein van Le Quesnoy. Het valt niet uit te sluiten dat hierin ook schulden naar voren komen.

Figuur 9.3: Verdeling van de uitgaven in 1421, volgens de rekening van de generaal rentmeester van de Henegouwse douarie.⁴⁵

Figuur 9.4: Verdeling van de uitgaven in 1440, volgens de rekening van de generaal rentmeester van de Hollandse douarie.⁴⁶

⁴⁵ Bron: ADN, B 7979. Enkele posten zijn samengenomen. Onder 'lonen' vallen aan trouwe dienaren verstrekte jaarrenten, lonen van leden van de hofhouding en die van enkele andere dienaren. Onder 'diversen' heb ik naast de genoemde '*comunes et foraines parties*' een aantal kleinere posten samengevoegd, namelijk die voor erwten, was, stro, brandhout, houtskool, houten kommen, onkosten van de generaal rentmeester en andere dienaren, en boodschappers. Bij elkaar bedroegen deze 2% van de totale uitgaven.

⁴⁶ Bron: N.A., Gr rek 3303.

Uitgaven Holland (1440)

‘... uut Hollant mit gelde ende andere alrehande bootschappen bij hoire genaden gereist is in Henegouwen ...’⁴⁷

Bovenstaand citaat illustreert dat vanuit Holland regelmatig dienaren met geld en boodschappen naar Margaretha in Henegouwen reisden, en met opdrachten terugkwamen.⁴⁸ Zoals gezegd is van de Hollandse douarie maar één rekening bewaard gebleven waarin haar uitgaven zijn opgenomen. Deze is opgemaakt door haar generaal rentmeester in Holland, Willem Engelbrechtszn, en heeft betrekking op het jaar 1440. De totale uitgaven bedroegen in dat jaar 9.000 lb. De verdeling is weergegeven in Figuur 9.4. Hieruit blijkt dat de gravin-weduwe in dit voorlaatste jaar van haar leven bijna de helft van de opbrengst uit de Hollandse douarie, een bedrag van ongeveer 4.000 lb, persoonlijk ontving. Het geld werd *‘uutgereict ende betaelt mijnre genadiger vrouwe in hoir selfs handen’*. Dit gebeurde niet in één keer, maar op verschillende momenten en door verschillende personen. Zo overhandigde haar klerk van de kost, Gerrit IJsbrandszn, haar in maart 1440 een bedrag van 800 lb, in maar liefst negen verschillende muntsoorten. Margaretha verstrekke hiervoor een kwitantie.⁴⁹

Opmerkelijk is dat een kwart van de uitgaven, ruim 2.000 lb, naar de rentmeester generaal van Bourgondië, Pieter Bladelijn, ging. De opdracht voor deze betaling werd gegeven door *‘mijnre genadigen vrouwen van Bourgondië, van Brabant, enz.’*, ofwel Isabella van Portugal. Uit de omschrijving wordt niet duidelijk waarom zij de opdracht gaf om zo’n significant deel van Margaretha’s inkomsten in de Bourgondische kas te laten verdwijnen. Deze vermeldt slechts *‘om alrehande gouden pajmente’*, een verdere onderbouwing ontbreekt. Hoewel de rekening betrekking heeft op de periode van 30 november 1439 tot 30 november 1440 is de verklaring waarschijnlijk dat deze betaling kort na Margaretha’s overlijden werd verricht. Pieter Bladelijn verstrekke op ‘21 maart 1440’ een kwitantie voor de genoemde betaling. Wanneer, zoals gebruikelijk was, de paasstijl voor de datering is gehanteerd was dit 1441, twee weken na haar overlijden.

De rest van de uitgaven had betrekking op wedden, jaarrenten en bodelonen (12%) en op buitengewone uitgaven (14%). Onder deze laatste post vallen opnieuw uiteenlopende zaken, zoals een bijeenkomst van Margaretha’s ambtenaren in Holland om de jaarrekening op te maken, een onkostenvergoeding voor een bezoek van gouverneur Gerrit van Poelgeest aan zijn opdrachtgeefster in Henegouwen, halsbanden voor haar honden, een betaling aan de burgemeester van Leiden, de openbare aanbesteding van de bouw van een nieuwe sluis in Katwoude, schenkingen van glas- en borduurwerk aan een kerk in Hoogmade, een klooster in Leiderdorp en de kapel in Le Quesnoy, en vele andere zaken.⁵⁰ Een aantal posten betreft de verkoop van Margaretha’s tienden en tollën op verschillende plaatsen in de Hollandse douarie, waarbij naar oude gewoonte een maaltijd werd georganiseerd voor de plaatselijke notabelen. Op Texel waren hierbij 176 personen aanwezig.⁵¹

⁴⁷ N.A., Gr rek 3303, f 62.

⁴⁸ N.A., Gr rek 3303, f 62 r-v.

⁴⁹ N.A., Gr rek 3303, f 55.

⁵⁰ Over schenkingen aan religieuze instellingen: zie hoofdstuk 12.

⁵¹ N.A., Gr rek 3303, f 58-66.

Slechts van een klein deel van de Hollandse uitgaven is duidelijk dat deze naar de hofhouding gingen, zoals de ‘vis voor het hof in Le Quesnoy’. Maar het is goed mogelijk dat ook een deel van het ‘handgeld’ dat aan Margaretha werd betaald ten goede van haar hofhouding kwam.

9.4 Uitgaven versus inkomsten (1419-39)

De vraag of Margaretha's uitgaven haar inkomsten structureel overschreden is hiermee nog niet beantwoord. De rekeningen van de klerk van de kost vertellen maar een deel van het verhaal. In theorie kwamen in de rekeningen van de generaal rentmeester alle Henegouwse inkomsten en uitgaven samen, al bieden ook deze zoals gezegd geen volledig beeld, omdat een deel van de inkomsten en uitgaven in lokale rekeningen werd afgeboekt.⁵² Ook is de relatie tussen de financiële administratie van de Hollandse en Henegouwse douarie onduidelijk. Deze verliep ogenschijnlijk gescheiden. Een eventuele onderlinge relatie is moeilijk na te gaan, omdat er geen rekeningen van de Hollandse en Henegouwse douarie uit hetzelfde jaar bewaard zijn gebleven.

Naast de rekeningen van Margaretha's Henegouwse generaal rentmeester over de jaren 1420-25 is er het eerder genoemde document behorend bij de rekenbijeenkomsten, waarin per jaar de totale inkomsten en uitgaven zijn vastgelegd. Aan de hand hiervan kunnen deze over een langere periode worden vergeleken.

Figuur 9.5: Generale ontvangst van de Henegouwse douarie, inkomsten en uitgaven.⁵³

⁵² Cockshaw, *Comptes généraux*, 485.

⁵³ Bron: ADN, B 8233. In de jaren 1429 tot halverwege 1431 had Margaretha geen generaal ontvanger. In plaats daarvan werden rekeningen opgesteld door de kastelein van Le Quesnoy, Jan van Mons, onder de titel '*De plusieurs parties d'argent et de grains rechevez et comities en la despence de l'ostel de ma dame*'. Gezien de omvang van de bedragen moet het hier in feite om de generale ontvangst gaan, waarvan de uitgaven grotendeels aan de hofhouding waren gelieerd. Dit wordt bevestigd door het feit dat Jan van Mons in 1431 een dergelijke rekening presenteerde over een periode van 8 maanden, gevolgd door een rekening van Margaretha's nieuwe generaal rentmeester, Colart le Bleu, over de daaropvolgende vier maanden.

De Henegouwse generale inkomsten en uitgaven over de jaren 1419-39 zijn weergegeven in Figuur 9.5. Hieruit komt naar voren dat de uitgaven opvallend parallel verliepen met de inkomsten. In jaren van hogere uitgaven zijn de inkomsten ook hoger. Tekorten beliepen niet meer dan 13% van de uitgaven, afgezien van het rampjaar 1427, toen er nauwelijks inkomsten waren. In een groot aantal jaren (1419, 1423-24, 1432-33, 1435 en 1439) was het verschil tussen inkomsten en uitgaven verwaarloosbaar. In de periode na 1435, toen alle conflicten achter de rug waren, was er zelfs sprake van een bescheiden jaarlijks overschot. Gemiddeld waren de uitgaven met 14.000 lb gelijk aan de inkomsten.⁵⁴

Eventuele schulden lijken niet in de rekeningen te zijn ‘verstopt’, althans niet grootschalig of structureel. Nu en dan wordt wel gerefereerd aan betrekkelijk kleine schulden die werden terugbetaald. Jaartekorten liepen niet hoog op, doordat die in het daaropvolgende jaar werden verrekend als betaling aan de generaal rentmeester.⁵⁵

Vale heeft aangaande de rekeningen van de hofhouding van Johanna van Valois over de periode 1319-33 hetzelfde geconstateerd. Ondanks grote fluctuaties in het uitgavenpatroon waren inkomsten en uitgaven in het algemeen aardig in balans.⁵⁶ Was dit een kwestie van beheersing van de uitgaven, of van creatief boekhouden? Vermoedelijk hebben we hier te maken met een typisch laatmiddeleeuws fenomeen: de inkomsten werden bepaald door de uitgaven, en niet andersom. Er werd geen budget apart gezet voor onverwachte uitgaven, maar er werden tijdelijk extra inkomsten gegenereerd wanneer dat nodig was, en rekeningen werden zoveel mogelijk ‘kloppend’ gemaakt.⁵⁷

Een vorstelijke weduwe kon haar onderdanen in financieel uitdagende tijden niet vragen om een buitengewone bijdrage in de vorm van een bede. Een andere mogelijkheid, het vervreemden van domeinen, was niet mogelijk zonder toestemming van de vorst. In Margaretha's geval heb ik hier ook geen aanwijzingen voor gevonden, afgezien van de reeds genoemde verkoop van Sommeldijk in Zeeland. Wel kon zij leningen aangaan en kostbaarheden verkopen, twee andere beproefde methoden voor het op korte termijn verwerven van liquide middelen. Hiervoor is gebleken dat Margaretha hiertoe inderdaad haar toevlucht nam in tijden van financiële nood. In het algemeen ging het hierbij echter niet om bedragen die de reguliere jaarlijkse uitgaven substantieel overschreden, met uitzondering van het genoemde bedrag van 40.0000 lb in 1420.

Er is een voor de hand liggende verklaring voor het feit dat Margaretha's schulden niet onbeheersbaar waren. Er ontbrak namelijk een belangrijke kostenpost: die voor het voeren van oorlog. De kosten voor een militaire expeditie gingen het reguliere budget altijd ver te boven. De eerste veldtocht in de Friese oorlog bijvoorbeeld duurde minder dan twee weken maar kostte de graaf van Holland twee keer zijn jaarbudget.⁵⁸ Een andere nauwelijks te beheersen kostenpost waren vorstelijke huwelijken. Het dubbelhuwelijk van 1385 kostte graaf Albrecht zijn volledige Hollandse jaarinkomen. Het duurde jaren voor hij dit tekort weer had aangevuld.⁵⁹

⁵⁴ Het jaar 1427 is bij de berekening van het gemiddelde niet meegenomen.

⁵⁵ ADN, B 7979 f 54; 7980 f 62v.

⁵⁶ Vale, *Court*, 87.

⁵⁷ Bos-Rops, *Geld*, 237-38; Janse, *Grenzen*, 299-300; Van Egmond, *Opgetekend*, 4, 107; Vaughan, *Philip the Bold*, 235-36.

⁵⁸ Janse, *Grenzen*, 299-308, 366, 375. Ook de schulden van Johanna van Brabant liepen buitensporig op door het voeren van oorlog (Laurent en Quicke, *Accession*, 285).

⁵⁹ Blockmans en Prevenier, *Bourgondiërs*, 45.

Uitgaven van een dergelijke orde had Margaretha niet of nauwelijks. De opeenvolgende huwelijken van haar dochter kwamen voor zover bekend niet voor haar rekening. Er komen wel aan oorlog gerelateerde kosten in haar rekeningen voor, bijvoorbeeld voor de verdediging van Le Quesnoy, en de steeds terugkerende onderhandelingen, maar deze waren van een andere orde dan die voor het op de been brengen van troepen en het bekostigen van materiaal voor een veldslag. Als niet-regerend vorstin liet Margaretha het voeren van oorlog over aan anderen, onder wie haar dochter. Vermoedelijk bleven haar eigen uitgaven hierdoor beheersbaar.

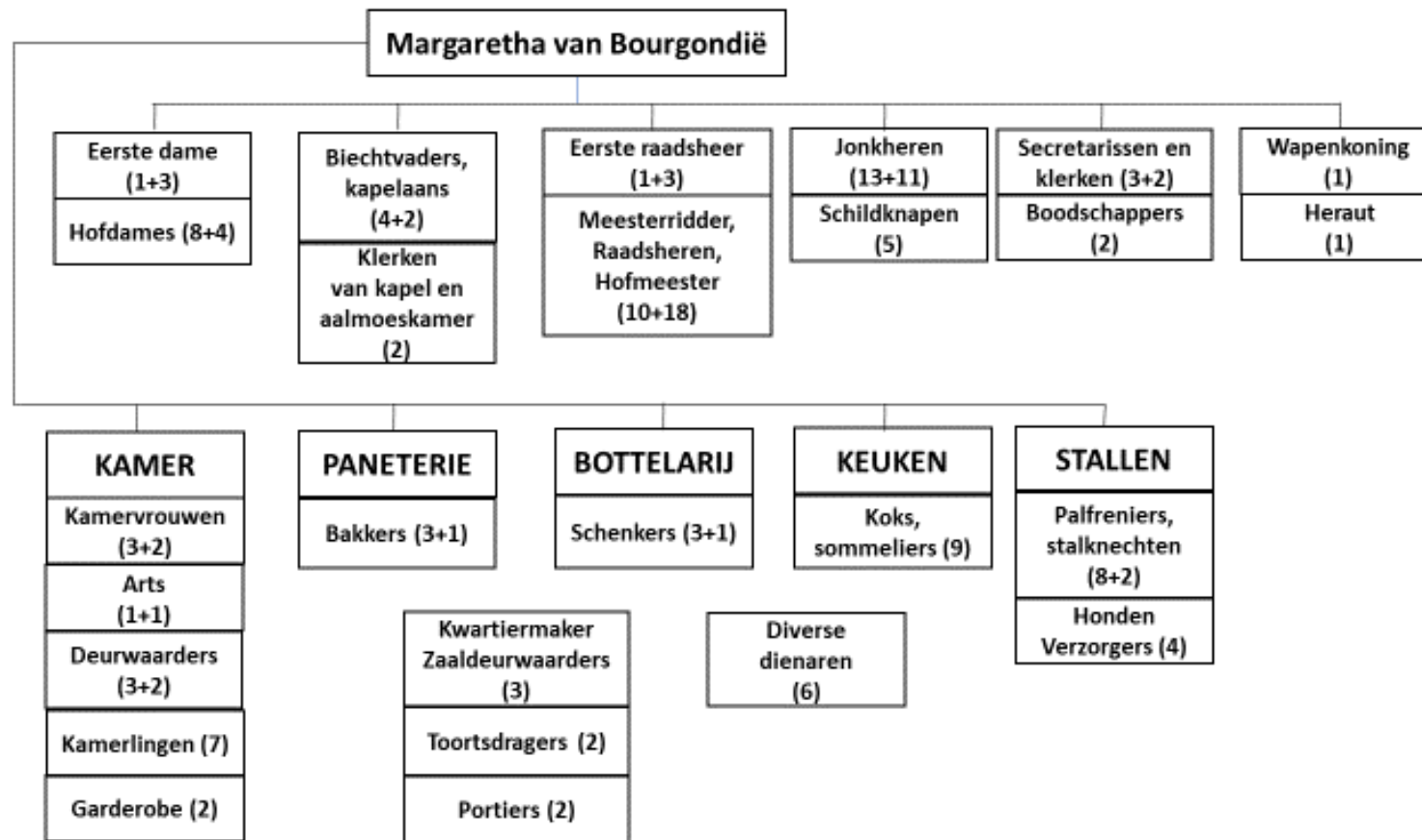
Conclusie

De misschien wat kleurloze conclusie van dit hoofdstuk is dat ik geen aanwijzingen heb gevonden dat de kosten van Margaretha's vorstelijke levensstijl haar inkomsten structureel te boven gingen. Onbeheersbare schulden lijkt zij, in tegenstelling tot veel van haar vorstelijke tijdgenoten, niet te hebben gehad. Gezien de omvang van haar douarie was dat wellicht ook niet te verwachten. Gemiddeld, en over een langere termijn bekeken, was het niveau van haar uitgaven gelijk aan dat van haar inkomsten. Een diepgaandere analyse, inclusief de bestudering van lokale rekeningen, zoals die van Ath, Binche, Baudour, Flobecq en Lessines, viel buiten het bestek van dit onderzoek. Wellicht kan aan de hand daarvan het hier geschetste beeld nog worden genuanceerd.

De belangrijkste reden voor het ontbreken van structurele tekorten lijkt te zijn dat Margaretha, voor zover bekend, nooit zelf oorlog voerde. Het leeuwendeel van haar budget ging naar de hofhouding in brede zin, dat wil zeggen naar salarissen, voeding, kleding, reis- en verblijfskosten van haarzelf en haar gevolg, inclusief bestuurlijke en representatieve kosten. De uitgaven bleven in rustige jaren binnen het beschikbare budget, maar stegen exponentieel wanneer de politieke situatie om een intensivering van externe betrekkingen vroeg. Margaretha was door haar Bourgondische vader, die hierin uitblonk, ingeprent dat bij bepaalde gelegenheden groots uitpakkt moest worden. Uiterlijk vertoon en gulle gaven kwamen niet alleen voort uit ijdelheid en praalzucht, ze waren een onmisbaar onderdeel van de vorstelijke levensstijl en dienden om tegenstanders te imponeren, bondgenoten te winnen of te belonen en de diplomatieke machine te smeren. Indien nodig paste zij beproefde methoden toe om snel extra inkomsten te genereren: er werd geld geleend en er werden kostbaarheden verkocht. Maar ook dan gold dat inkomsten en uitgaven aardig in balans bleven.

Een document met een inschatting van de kosten van de hofhouding voor het jaar 1440 illustreert dat Margaretha's financiën door haar klerken nauwlettend in de gaten werden gehouden. Haar aanwezigheid bij de jaarlijkse rekenbijeenkomsten suggereert dat zij dit zelf ook deed. Maar dit biedt onvoldoende verklaring voor het opvallend parallelle verloop van de jaarlijkse inkomsten en uitgaven. Waarschijnlijk kwam hier toch een vorm van creatief boekhouden bij kijken. Rekeningen moesten nu eenmaal kloppen. Hiertoe werd niet alleen het uitgavenpatroon aan de inkomsten aangepast, zoals een begroting suggereert. Het omgekeerde gebeurde ook.

II.2: Hofhouding

Afbeelding 10.1: Schematische weergave van de hofhouding in 1439.

Het eerste getal tussen haakjes betreft het aantal personen in een bepaalde functie. Het tweede getal betreft het aantal knechten. Bron: ADN B 3373, 113.502

10. Een vorstelijke entourage

In zijn kroniek over de regeringsperiode van de Franse koning Karel VI beschrijft geestelijke en tijdgenoot Michel Pintoin Margaretha's aanwezigheid bij het huwelijk van Jacoba met koningszoon Jan van Touraine in 1406 als volgt: *'de pracht van deze ceremonie werd verhoogd door de aanwezigheid van de beroemde gravin van Henegouwen. Haar pompeuse gevolg overtrof dat van de koningen.'*¹ Pintoin wekt hiermee de indruk dat Margaretha beschikte over een overdreven omvangrijke hofhouding. Gezien zijn nabijheid tot het Franse hof is het goed mogelijk dat deze informatie klopt, ook al klinkt er enig misprijzen in door. In hoeverre haar gevolg op deze hoogtijdag representatief was voor haar entourage in algemene zin is echter de vraag. In dit hoofdstuk en het volgende zal ik op basis van administratieve bronnen de samenstelling en omvang van Margaretha's hofhouding analyseren, in vergelijking met die van tijdgenotes. Speciale aandacht gaat daarbij uit naar de weerspiegeling van dynastieke banden en partijdigheid.

Hofhoudingen vormen een onmisbaar onderdeel van het vorstelijk leven. Een hof kan worden omschreven als de sociale en ruimtelijke omgeving van vorst of vorstin, en fungeert vaak als centrum van rechtspraak en bestuur. Hofhoudingen zijn in het algemeen mobiel, ze bevinden zich waar de vorst zich bevindt, maar ze worden toch vaak geassocieerd met een bepaalde plaats, de voorkeursresidentie van de vorst. De omvang van het gezelschap kan sterk variëren: een basishofhouding, bestaande uit vertrouwelingen en degenen die verantwoordelijk zijn voor het dagelijkse reilen en zeilen, is permanent aanwezig, maar bij belangrijke gebeurtenissen verzamelt de vorst een groter gezelschap om zich heen.²

Ook voor laat-middeleeuwse, West-Europese hofhoudingen geldt dat ze niet alleen verantwoordelijk waren voor de organisatie van het dagelijks leven en voor de veiligheid van vorst of vorstin, maar ook centra van besluitvorming en bestuur.³ Het hof was een sociaal trefpunt, waar leden van de elite samenkwamen. Daarnaast speelde de hofhouding een belangrijke representatieve rol bij ceremoniële gebeurtenissen, zoals intredes, toernooien, trouwerijen en begrafenissen. Het gevolg reflecteerde de status van vorst of vorstin.⁴

Vrouwelijke leden van vorstelijke families hadden vaak hun eigen gevolg, naast of binnen de hofhouding van hun ouders of echtgenoot. Voor koninginnen van Frankrijk gold dit tenminste vanaf de 13de eeuw. Een eigen hofhouding was noodzakelijk wanneer vorst en vorstin op verschillende plaatsen verbleven, hetgeen in de late middeleeuwen vaak het geval was. Maar ook wanneer de echtelieden zich wel op dezelfde plaats bevonden, beschikten ze meestal over eigen vertrekken. Een vorstin had daarom behoefte aan haar eigen personeel. Het gezelschap van hofdames waarmee zij zich omringde vormde een essentieel onderdeel van de staat die zij voerde.⁵

¹ Rel. de Saint-Denis, *Chron III*, 395.

² Duindam, *Dynasties*, 157-68.

³ Ik gebruik 'hofhouding' of 'hof' als algemene aanduiding. In de Henegouwse en Hollandse bronnen uit deze periode wordt meestal de term 'hôtel' of 'herberg' gebruikt. Een duidelijk onderscheid is er niet, hoewel de meningen van historici hierover verschillen (De Hemptinne en Van Camp, *Personnel*, 23-24).

⁴ Van Oostrom, *Eer*, 22; Paravicini, *Court*.

⁵ Duindam, *Dynasties*, 168; Münster, *Dames*, 341. Zie in het algemeen: Hirschbiegel en Paravicini, *Frauenzimmer*; Eichberger, *Women at the Burgundian Court*.

Hofdames ontbraken in het gevolg van een mannelijke vorst, en er waren meer verschillen. Aan het hof van Filips de Goede waren bijvoorbeeld kamerheren, raadsheren, personeel voor de jacht, muzikanten, wapenkoningen en een schutterswacht verbonden, die bij zijn echtgenote Isabella van Portugal ontbraken. Maar aan het hof van vorstelijke weduwen kwamen soms functies voor die in het algemeen eerder aan een mannenhof thuishoorden, zoals de boogschutters die zowel Margaretha van York als Maria van Hongarije in dienst hadden. Algemene verschillen waren dit niet. De enige algemeen geldende regel lijkt te zijn geweest dat de hofhouding van een vorstin altijd kleiner was dan die van haar echtgenoot.⁶

Margaretha van Bourgondië had gedurende meer dan 55 jaar, van 1385 tot 1441, een eigen hofhouding, aanvankelijk als gravin van Oostervant, later als gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland, en tenslotte, van 1417 tot 1441, als vorstelijke weduwe. Over de omvang en samenstelling van deze hofhouding is weinig bekend. Devillers is hierover niet eenduidig, hij refereert aan de ene kant aan 'een klein hof dat haar trouw was', maar vermeldt ook het volgende: 'Gewend als zij was aan luxe absorbeerden de kosten van haar hofhouding en haar vele reizen haar inkomsten makkelijk'. In elk geval was haar levensstijl *'tout à fait princier'*, vorstelijk dus.⁷

Dat Margaretha veel waarde hechtte aan haar entourage bij openbare plechtigheden blijkt al uit het citaat aan het begin van dit hoofdstuk over haar optreden bij het eerste huwelijk van Jacoba. Het uiterlijk vertoon had hier een duidelijke functie: na afloop van de feestelijkheden ging de jonge koningszoon mee naar Henegouwen, om samen met Jacoba aan Margaretha's hof te worden opgevoed. Zoals eerder aan de orde is gekomen vond hierover volgens kroniekschrijver Pintoin een 'lichte woordenwisseling' plaats tussen de gravin van Henegouwen en de Franse koningin, Isabella van Beieren. Indien deze discussie werkelijk heeft plaatsgevonden zal Margaretha's indrukwekkende gevolg ongetwijfeld gewicht in de schaal hebben gelegd.⁸

Bronnen en literatuur

In de literatuur over vorstelijke hofhoudingen in de Nederlanden in de late middeleeuwen voert Bourgondië sterk de boventoon. In bescheidener mate is er gepubliceerd over pre-Bourgondische hofhoudingen, zoals het Brabantse hof en dat van Gelre.⁹ Voor Henegouwen-Holland geldt dat een ordonnantie en livrelijst aangaande de hofhouding van graaf Willem V en zijn echtgenote Machteld van Lancaser uit 1354 inzicht geven in de omvang en samenstelling van de grafelijke hofhouding op dat moment. Aanvullende informatie bieden de door Smit uitgegeven en geanalyseerde rekeningen van het Henegouwse hof in de veertiende eeuw.¹⁰ Uit de Beierse periode ontbreken ordonnanties of hoflijsten. Wel zijn er rekeningen bewaard gebleven met een keur aan incidentele gegevens, aan de hand waarvan een levendig beeld is geschetst van een

⁶ De Hemptinne, *Cour de Malines*; Kerkhoff, *Train*, 120; Sommé, *Isabelle*, 221-371; Weightman, *Margaret of York*, 125.

⁷ Devillers, *Marguerite*, 609-10: *'une petite cour qui lui était fidèle' ... 'Habituee au luxe, l'entretien de son hôtel et ses nombreux voyages absorbaient facilement ses revenus'.*

⁸ Zie ook paragraaf 2.4.

⁹ Kuys, *Hofhouding*; Nijsten, *Hof Gelre*; Uyttebrouck, *Gouvernement*; Stein, *Mourning*.

¹⁰ Van Riemsdijk, *Tresorie*, 399-403; Peters, *Grafelijk leven*, 148-153; Van Egmond, *Opgetekend*, 178, 183, 280-83; Smit, *Rekeningen*.

bloeiend Haags hofleven.¹¹ Een algemeen beeld van vorstelijke hofhoudingen in de 13de en 14de eeuw biedt *'The princely court'* van Malcolm Vale.¹²

Ook als het gaat om hofhoudingen van vorstinnen in de Nederlanden geldt dat die van de Bourgondische hertoginnen en hun Habsburgse opvolgsters het best zijn bestudeerd, vooral omdat hierover de meeste informatie bewaard is gebleven. Zo heeft Sommé de hofhouding van Isabella van Portugal, een tijdgenote van Margaretha, aan een uitgebreide analyse onderworpen.¹³ Ook over hofhoudingen van vorstin-weduwen die in de vroegmoderne periode over de Nederlanden regeerden, zoals Margaretha van Oostenrijk en Maria van Hongarije, is veel bekend.¹⁴

De belangrijkste bron aangaande Margaretha van Bourgondië waarop ik me zal baseren is een document met de titel 'Personen van de hofhouding van mevrouw de hertogin in april 1439', dat zich bevindt in het ADN in Lille (foto in Bijlage 12).¹⁵ Dit is een eenvoudige lijst van vier folio's met namen en functies. Lang werd er vanuit gegaan dat dit de hofhouding van Isabella van Portugal betrof, maar Sommé heeft erop gewezen dat dit onjuist is, niet alleen vanwege de namen die erop vermeld staan, maar ook omdat er functies in voorkomen die ontbraken in de hofhouding van Isabella. Zij concludeerde terecht dat het moest gaan om Margaretha van Bourgondië.¹⁶

De status van deze lijst is onduidelijk. Mogelijk bevond deze zich bij de stukken die na Margaretha's overlijden door de Bourgondische administratie vanuit Le Quesnoy zijn meegenomen. Maar het kan ook gaan om een latere registratie, wellicht in verband met de afwikkeling van Margaretha's testament, waarover vrijwel niets bekend is.¹⁷ Onder het aan de stallen verbonden personeel staat namelijk in dezelfde hand als waarin de rest van het document is geschreven dat allen zijn overleden (*'tout mort'*). De afsluiting met 'Totaal 160 personen (*'Somme c lx personnes'*) doet vermoeden dat het gaat om een administratief document.

Aangaande de samenstelling van Margaretha's hofhouding zijn daarnaast de rekeningen van haar generaal rentmeester in Henegouwen relevant. Deze zijn bewaard gebleven over de jaren 1420-25 en bevatten een rubriek met salarissen van leden van de hofhouding.¹⁸ In aanvulling hierop bieden vele documenten, zowel uit Holland als uit Henegouwen, incidentele gegevens.

In dit hoofdstuk zal ik eerst een beeld schetsten van de samenstelling en structuur van Margaretha's hofhouding, zoals die uit het genoemde document naar voren komt. In het volgende hoofdstuk worden deze nader geanalyseerd en in een breder perspectief geplaatst.

¹¹ Van Anrooij, *Spiegel*; De Boer, *Ruiten heer*; Janse, *Muziekleven*; Van Egmond, *Opgetekend*; Van Oostrom, *Eer*, 22-32; Verbij-Schillings, *Beeldvorming*. Ook uit deze periode is een deel van het rekeningmateriaal uitgegeven: De Boer e.a., *Rekeningen tresorier, 1393-1396*.

¹² Paravicini, *Menschen am Hof*; Kruse en Paravicini, *Hofordnungen*; Kruse, *Hof*. Brabant: Uyttebrouck, *Gouvernement*; Graffard, *Documents*; Stein, *Mourning*; Vale, *Court*.

¹³ Sommé, *Isabelle*, 221-371.

¹⁴ Hirschbiegel en Paravicini, *Frauenzimmer*; Eichberger, *Women at the Burgundian Court.*; Kerkhoff, *Train*.

¹⁵ *'Les personnez de l'ostel Madame la duchesse en avril l'an XXXIX'* (ADN B 3373, 113.502). Ik ben Véronique Flammang zeer erkentelijk dat zij mij op dit document opmerkzaam maakte.

¹⁶ Sommé, *Isabelle*, 225. Margaretha van Bourgondië was gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland, maar wordt in contemporaine bronnen vrijwel altijd ook aangeduid als hertogin van of in Beieren.

¹⁷ Zie hoofdstuk 6, nt. 42.

¹⁸ ADN, B 7979-7983.

10.1 De hofhouding in 1439

‘... kwartiermakers, wapenkoningen, jachtmeesters, trompetters ...’¹⁹

Kort na haar huwelijk in 1385 kreeg Margaretha de beschikking over een eigen hofhouding, waarvoor zij een maandgeld ontving van de groot-baljuw van Henegouwen. Een eigen zegel had zij als elfjarige nog niet. Aan kwitanties die uit haar naam werden verstrekt, bijvoorbeeld voor de uitgaven van haar keuken, hing aanvankelijk het zegel van meesterridder Jan van den Poele, een bastaard van Willem III.²⁰ Een klerk genaamd Jorijs, of Georges in het Frans, die voorheen in dienst was geweest van Albrecht en Margaretha van Brieg, was als klerk van de kost verantwoordelijk voor de rekeningen van haar hofhouding.²¹

Over de samenstelling van Margaretha’s hofhouding vóór 1439 is slechts incidentele informatie beschikbaar, uit rekeningen en andere documenten. Hieruit blijkt dat zij naast hofdames in elk geval een eigen kapelaan, kamerling, stalmeester en stalknecht in dienst had. Haar knapen (*pages*) kregen in 1396 geld om kousen en schoenen te kopen.²² Na het overlijden van Albrecht van Beieren in december 1404 werd een grote hoeveelheid stof voor rouwkleding voor leden van haar hofhouding aangeschaft. Het ging onder andere om schenkers, koks, bakkers, kaarsenmakers, valkeniers, stalknechten en knapen. Meer dan honderd personen worden met name genoemd. Onduidelijk is of dit uitsluitend leden van haar eigen hofhouding waren, of ook van die van haar echtgenoot.²³

De hiervoor genoemde lijst met leden van Margaretha’s hofhouding in 1439 is geen ordonnantie, aangezien voorschriften en regels ontbreken. Wel zijn personen gerangschikt in verschillende functiecategorieën. Achter hun namen staan aantallen knechten en paarden vermeld. Dat laatste kan, naar analogie met bewaard gebleven ordonnanties, wel als een regel of bepaling worden gelezen. Onduidelijk is of deze knechten en paarden aan leden van de hofhouding ter beschikking werden gesteld, of door henzelf mochten worden meegebracht. Vermoedelijk ging het om dat laatste, en geven de op de lijst genoemde aantallen aan welke knechten en paarden aan het hof recht hadden op kost en inwoning. Dit was tevens een indicatie van de status van de betreffende hoveling.²⁴

De hofhouding bestond uit 160 personen, inclusief Margaretha zelf en inclusief knechten. De algemene samenstelling is weergegeven in Bijlage 13. Een omschrijving van taken en verantwoordelijkheden of salariëring ontbreekt. De onderlinge hiërarchische verhoudingen zijn niet expliciet, maar kunnen uit de volgorde worden afgelezen, die in Middeleeuwse bronnen vrijwel altijd de sociale hiërarchie weerspiegelt. Dit geldt zowel binnen de verschillende categorieën, zoals die van de raadsheren, als ertussen.

Voor Bourgondische hofhoudingen werd in deze periode een systeem van functieroulatie gehanteerd, waarbij verschillende personen dezelfde functie gedurende drie, vier of zes maanden per jaar bekleedden. Aangaande Margaretha’s hofhouding heb ik daarvoor geen aanwijzingen gevonden. Als dit al gebeurde, dan was het vermoedelijk niet geformaliseerd.

¹⁹ *Ann St-Ghislain*, 549. Het citaat heeft betrekking op het gevolg van Jacoba en Margaretha in 1428-29.

²⁰ Devillers, *Cartulaire V*, 681, 685; Van Riemsdijk, *Tresorie*, 155-56; Pinchart, *Comptes*, 85; Janse, *Grenzen*, 391; Dek, *Genealogie*, 43.

²¹ Van Egmond, *Opgetekend*, 193.

²² De Boer e.a., *Rekeningen tesorier 1393-1396*, 364, 652, 667; *ECRG*, 272, 274.

²³ Devillers, *Cartulaire III*, 242-45; Devillers, *Guerre*, 210-14.

²⁴ Zie hierover bijvoorbeeld: Stein, *Mourning*, 64-65; Van Egmond, *Opgetekend*, 184-185. Dit neemt overigens niet weg dat Margaretha nu en dan een paard schonk aan een trouwe dienaar.

Afbeelding 10.2: Grafsteen van Willem van Gavre, heer van Steenkerke (+1447), en zijn echtgenote Beatrice du Bos, dame van Steenkerke (+1444), eerste raadsheer en eerste hofdame van Margaretha van Bourgondië in 1439, in de église Saint-Martin in Steenkerke, Henegouwen. Foto: Pierre A. Damas.²⁵

²⁵Hoofd en handen werden vernieuwd, vermoedelijk in de negentiende eeuw nadat ingelegd koperwerk was verwijderd. Het randschrift luidt: '+ chi gist noble et puissant signe/ur monsigneur guillame de ghauvre chevalier signeur de steinkerke et de tongrenelles qui trespasa lan de grasse M. cccc/et xlvii le nuit saint jake & saint xpristoffle + et cy gist noble/dame madame bertrix du bos sa chiere compaigne et expeuse qui trespasa lan de grasse mil cccc et xliiii le x/iii jour du mois de may'. Met dank aan Dr Ronald van Belle, Brugge, voor de

De lijst vangt aan met de hofdames. Deze stonden het dichtst bij de vorstin, gevolgd door geestelijken en raadsheren. In de periode van haar weduwschap stond steeds een echtpaar aan het hoofd van Margaretha's hofhouding. Rond 1420 waren dit de heer en vrouwe van Haynin, als belangrijkste hofdame en eerste raadsheer. In 1439 werden deze posities bekleed door de heer en vrouwe van Steenkerke (Afbeelding 10.2).²⁶

Vijf hoofdafdelingen, die verantwoordelijk waren voor de organisatie van het dagelijks leven van de vorst, vormden een vast onderdeel van het hof. Dit waren de paneterie voor brood, de bottelarij voor wijn en bier, de keuken, de kamer en de *maréchalerie* (paardenstallen). De lijst suggereert dat deze vijf departementen ook in Margaretha's hofhouding voorkwamen. Een expliciete referentie naar afdelingen ontbreekt weliswaar, maar de bijbehorende functiecategorieën, zoals bakkers, schenkers en koks, zijn vertegenwoordigd.²⁷

Informatie aangaande structuur en organisatie van Margaretha's hof is niet overgeleverd. Uit rekeningen komt de algemene indruk naar voren dat deze niet rigide, maar eerder flexibel van aard was, zoals ook het geval was bij eerdere graven en gravinnen van Henegouwen-Holland.²⁸ Ervan uitgaand dat de algemene structuur van hofhoudingen meestal in grote lijnen overeenkwam is in Afbeelding 10.1 de samenstelling van Margaretha's hofhouding weergegeven, naar analogie van schema's van de hofhoudingen van Karel de Stoute en Maria van Hongarije.²⁹ Deze weergave is vooral bedoeld om de algehele samenstelling inzichtelijk te maken. De verschillende functiecategorieën worden hieronder besproken.

10.2 Hofdames

Volgens Christine de Pizan konden vrouwen aan het hof in twee categorieën worden ingedeeld, degenen die bijdroegen aan de status van hun vorstin en degenen die werkten in de bediening ('*estat*' en '*service*'). In deze laatste categorie verbleven er gewoonlijk meer aan het hof dan uit officiële staten blijkt.³⁰

Met negen hofdames in haar gevolg had Margaretha er twee minder dan tijdgenote Isabella van Portugal. De voornaamste van hen, de vrouwe van Steenkerke, had een hoge status: ze had een jonkheer, een vrouw en een knecht tot haar persoonlijke beschikking, en een eigen kamer op het kasteel van Le Quesnoy. Twintig jaar eerder werd deze positie vervuld door de dame van Haynin, en rond 1400 door de dame van het nabij Le Quesnoy gelegen Gommegnies. De laatste verkeerde niet voortdurend in Margaretha's gezelschap, maar vertegenwoordigde haar ook in de buitenwereld. Margaretha stuurde haar bijvoorbeeld in 1397 naar de dame van Blois, en in 1399 naar Johanna van Brabant, om hen te condoleren na het overlijden van respectievelijk hun echtgenoot en zuster.³¹ De overige

door hem verstrekte informatie en voor het afschrift, en aan Sanne Frequin voor het delen van haar expertise op dit terrein. Zie ook: Bavay, *L'église de Saint-Martin*.

²⁶ ADN, B 7979, f 10v, 41; ADN, B 3373, 113.502. Het betreft Steenkerke (*Steenkerque*) in het noord-oosten van Henegouwen.

²⁷ Soms werd de *fourie* of kwartiermakerij benoemd als apart departement. Deze afdeling was verantwoordelijk voor de logistieke organisatie wanneer het hof elders verbleef (Smit, *Rekeningen* 3, 14; De Boer e.a., *Rekeningen tesorier 1393-1396*, XLVII; Janse, *Ridderschap*, 357).

²⁸ De Hemptinne en Van Camp, *Personnel*.

²⁹ Marti e.a., *Karl der Kühne*; Kerkhoff, *Train*, 120-21.

³⁰ Pizan, *Vertus*, 135; Schnerb, *Femmes*, 9; Kerkhoff, *Train*, 117.

³¹ ADN, B 9096, f 18v; Devillers, *Cartulaire III*, 244; ECRG, 260, 267; Sommé, *Isabelle*, 229.

acht hofdames waren ongetrouwde jonkvrouwen (*demoiselles*), die gezamenlijk werden bijgestaan door drie vrouwen en een knecht.

Margaretha had in 1439 drie kameniers, van wie er in elk geval één van adel was: *demiselle* Alice, die in Hollandse bronnen wordt aangeduid als jonkvrouw Aleid van Mierlo.³² Kameniers, waren, in tegenstelling tot de meeste hofdames, vaak getrouwd. Het kwam voor dat hun echtgenoot ook lid was van de hofhouding. Margaretha begunstigde dergelijke stellen met huwelijks giften.³³

In totaal vermeldt de lijst twintig vrouwen. Naast de vorstin-weduwe zelf waren dit negen hofdames en drie kameniers. Gezamenlijk werden zij bijgestaan door zes vrouwen, van wie er één verantwoordelijk was voor de was. Tenslotte was er nog 'de vrouw van Lodewijk de Moor', over wie later meer. Slechts één op de acht hovelingen was vrouw, een aandeel van 12,5 %, hetgeen gangbaar was in deze periode.³⁴

10.3 Geestelijken

Margaretha's biechtvaders en kapelaans komen op de lijst direct na de hofdames. Dit weerspiegelt zowel hun status als het feit dat ook zij dichtbij de vorstin stonden. Vorstinnen beschikten gewoonlijk over hun eigen geestelijken. Isabella van Portugal had aanvankelijk geen eigen kapelaan, maar wel een biechtvader en een aalmoezenier, met twee knechten en twee klerken van de kapel. Nadat zij zich had teruggetrokken van het Bourgondische hof beschikte ze over twee kapelaans, een aalmoezenier en een klerk van de kapel.³⁵ Het aantal geestelijken aan Margaretha's hof is hiermee vergelijkbaar. Van de vier biechtvaders en kapelaans hadden er twee een knecht en een paard tot hun beschikking. Daarnaast waren er twee klerken van kapel en aalmoeskamer.

Muziek was rond 1400 een wezenlijk onderdeel van het Haagse en Henegouwse hofleven. Aan de kapel waren veelal musici en zangers verbonden.³⁶ In de tijd dat Margaretha gravin was beschikte zij over een eigen harpist.³⁷ Onduidelijk is of ze in de periode van haar weduwschap nog musici in dienst had. Op kerkelijke hoogtijdagen huurde ze zangers in, die zongen bij vespers en missen in de hofkapel, en daarna de maaltijd aan het hof gebruikten. Dat in de hofkapel nog altijd muziek ten gehore werd gebracht blijkt eveneens uit het feit dat Margaretha in 1431 uit de tresorie een groot liedboek leende, met onder andere een mis van Guillaume de Machaut.³⁸

De voornaamste geestelijke leden van de hofhouding hadden vaak een vertrouwensfunctie, en traden ook op als secretaris of ambassadeur. Hofkapelaan Gérard le Maire, of Gerrit de Meijer in de Hollandse bronnen, was gedurende de gehele periode van Margaretha's weduwschap een belangrijke vertrouweling. Daarvoor was hij in dienst van Willem VI. Voor Margaretha trad hij op als raadsheer en nam deel aan diplomatieke missies. Tijdens het conflict met Jan van Beieren in de periode 1421-22 was hij één van haar vertegenwoordigers en reisde in die hoedanigheid diverse malen naar Gent. Vanuit die

³² Wellicht een telg uit het adellijke geslacht Mierlaer uit Gelre. Willem VI schonk haar in 1406 de zodenslag van de Haarlemmerhout. *Demiselle* Alice was dusdanig bemiddeld dat zij in staat was om aan Margaretha leningen te verstrekken (N.A., AGH 696-8; Finot, *Inventaire*, 198).

³³ ADN B 7980, f 68; N.A., AGH 59, f 53v.

³⁴ Wanneer het ondersteunend personeel niet wordt meegerekend gaat het om 9 hofdames, 3 kameniers en de vrouw van de Moor op 108 hovelingen, dat is eveneens 12%.

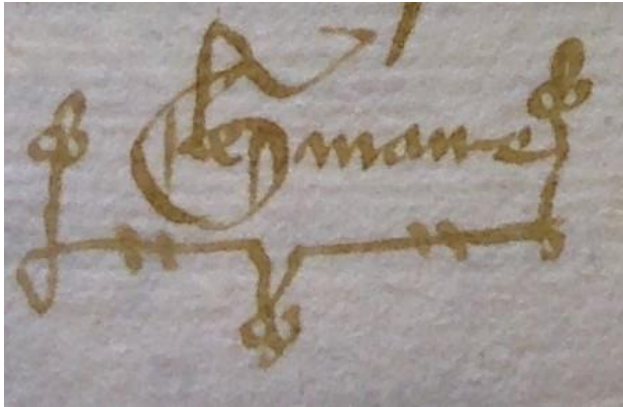
³⁵ Sommé, *Isabelle*, 229, 460.

³⁶ Janse, *Muziekleven*. Zie voor Henegouwen bijvoorbeeld ECRG, 176.

³⁷ Devillers, *Guerre*, 208.

³⁸ ADN, B 7979, f 52; Devillers, *Cartulaire V*, 334-36; Wijsman, *Weelde*, 175-76. Zie ook paragraaf 13.3.

stad werd hij in augustus 1425 door Margaretha naar Le Quesnoy gestuurd. Zijn missie is onbekend, maar het moment suggereert een verband met de op handen zijnde ontsnapping van Jacoba. Hij woonde het jaarlijkse afhoren van de Henegouwse rekeningen bij en tekende samen met de secretaris de bijbehorende stukken (Afbeelding 8.1 en 10.3). Ook trad hij op als getuige op oorkonden en bij financiële transacties.³⁹

Afbeelding 10.3: Handtekening van Margaretha's hofkapelaan en vertrouweling Gerard le Maire (ADN B 8233, ongefolieerd).

10.4 Raadsheren

Het adviseren van de vorst was een belangrijke feodale verplichting. Leenmannen van de vorst dienden hun heer met raad en daad bij te staan (*auxilium et consilium*). Leden van de hofhouding traden vaak eveneens op als raadsheer. In de late Middeleeuwen kwamen vorstelijke Raden geleidelijk los te staan van de hofhouding en ontwikkelden zich tot zelfstandige, professionele instituties. In Engeland en Frankrijk gebeurde dit al in de dertiende eeuw, maar in Holland en andere vorstendommen binnen de keizerlijke invloedssfeer kwam deze ontwikkeling pas later op gang. In de Beierse periode was het aan het Henegouws-Hollandse hof nog gebruikelijk dat adellijke leenmannen, ridders, klerken en ambtenaren en soms ook vertegenwoordigers van steden optraden als adviseur van de vorst. Zij waren betrokken bij rechtspraak, binnen- en buitenlandse politiek en financieel beheer. Raadsheren konden permanent lid zijn van een formeel door de vorst ingestelde Raad of ze konden *ad hoc* voor specifieke zaken worden geraadpleegd. Het was gebruikelijk dat raadsheren naast hun algemene taak als adviseur ook andere taken uitoefenden binnen hofhouding en bestuur. De formalisering van de vorstelijke Raad in de Beierse periode is een punt van discussie. Benoemingsbrieven, ambtseden en kledij duiden op een zekere mate daarvan.⁴⁰

Raadsheren waren niet altijd permanent lid van hofhoudingen. Isabella van Portugal kreeg raadsheren toegewezen voor specifieke situaties, bijvoorbeeld wanneer zij deelnam aan onderhandelingen of bestuurlijke taken waarnam, als plaatsvervanger van haar echtgenoot. Bij optredens in het openbaar was zij stevast omringd door dames en raadsheren. Margaretha van York werd, wanneer Karel de Stoute afwezig was, bijgestaan door een Raad.⁴¹

³⁹ Devillers, *Naissance*, 294; ADN, B 8233; 7980, f 68-70; 7983 f 55v; 3325, 112.891; Devillers, *Cartulaire VI*, 84; AEM, Trésorerie, Receuils, 115; N.A., Gr rek 3303, f 68v.

⁴⁰ Cauchies, *Conseil*, 123-26; Damen, *Staat*, 33-39; Stein, *Staten*, 168-71.

⁴¹ Bousmar en Sommé, *Femmes*, 47; Weightman, *Margaret of York*, 107.

Ook voor Margaretha van Bourgondië gold dat zij tijdens haar huwelijk in bepaalde perioden beschikte over een raad (*'M^e et sen conseil'*).⁴² Een vorstin-weduwe had, in tegenstelling tot een getrouwde vorstin, vrijwel voortdurend raadsheren nodig. Voor Margaretha gold dat haar raad haar bijstond in allerhande zaken, met name aangaande financiën en het beheer van haar douarie. In talloze rekeningen en oorkonden wordt gerefereerd aan raadsbijeenkomsten, overleg en besluiten. Een paar voorbeelden: in 1430 was de verkoop van het Zeeuwse Sommelsdijk *'wael beraden mit onsen rade'*. Een betalingsregeling voor de eigenaren van huizen op Texel die getroffen waren door een brand in hetzelfde jaar werd getroffen *'bij goeddunken der rade'*. Ook voorwaarden in verband met inkomsten uit Vlieland waren in samenspraak met haar raad tot stand gekomen: *'na den voirwaarden die bij mijnen lieven vrouwen ende hoiren rade dair of overdragen sijn'*.⁴³

Ook in het geval van een vorstelijke weduwe lijkt er sprake te zijn geweest van een vorm van feodale verplichting. Er bestaat geen overzicht van Margaretha's raadsheren of leenmannen, maar voor sommigen van hen gold dat zij beide waren. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de aanduiding van getuigen op oorkonden die betrekking hadden op de Hollandse douarie. De namen van de mannen die als getuige optraden (*'hier over waeren'*) bij door Margaretha uitgevaardigde oorkonden worden vrijwel altijd voorafgegaan door de aanduiding *'getruwe rade ende manne'*, dan wel alleen *'mannen'* of *'lyenmannen'* (leenmannen).⁴⁴ Vooral in de conflictrijke jaren vòòr 1428 was deze band in veel gevallen gekoppeld aan partijdigheid. Sommigen van Margaretha's raadsheren en leenmannen, zoals Helmich van Doornik, Floris van Kijfhoek, Floris van Haamstede en Bartout van Assendelft behoorden tot de kerngroep van trouwe Hoekse volgelingen van Jacoba.⁴⁵ Ook een aantal van Margaretha's meest vooraanstaande Henegouwse raadsheren, zoals de heer van Steenkerke, de heer van Donstiennes, Colart van Haynin en Tristan van Montignies stonden in de periode 1424-27, tijdens het conflict met Jan van Brabant, aan de kant van Margaretha en Jacoba. Veel van deze edelmannen waren afkomstig uit domeinen die tot de Henegouwse douarie behoorden.⁴⁶ De feodale band met de vorstin-weduwe was vermoedelijk niet exclusief en sloot het bekleden van functies of ambten in dienst van de graaf of gravin niet uit.⁴⁷

Vermoedelijk was het lidmaatschap van Margaretha's raad niet geformaliseerd. Benoemingsbesluiten heb ik niet aangetroffen. Ook de vergaderfrequentie is onbekend. Afgezien van het jaarlijks afhoren van de Henegouwse rekeningen wordt in de bronnen slechts incidenteel aan specifieke bijeenkomsten gerefereerd, zoals bij een besluit over twee rosmolens die tegen betaling aan de burgers van Bleiswijk werden afgestaan. Dit was besproken tijdens een bijeenkomst van Margaretha en haar raad op slot Teilingen.⁴⁸

Dat raadsheren regelmatig optraden als gezant is al verschillende keren naar voren gekomen. Margaretha zond hen op belangrijke missies, niet alleen van Henegouwen naar

⁴² Pinchart, *Comptes*, 22. Dit betreft het afhoren van een rekening, in Le Quesnoy in mei 1414. Vermoedelijk beschikte Margaretha in deze periode over een eigen raad vanwege de aanstaande onderhandelingen met de Franse koning.

⁴³ N.A., AGH 59, f 19, 29v-30v; Gr rek 3303, f6, 52v.

⁴⁴ N.A., AGH 59.

⁴⁵ Van Gent, *Vijftien mannen*, 132. Zij werden in 1420 aangemerkt als vijand door Jan van Beieren en Jan van Brabant, op de lijst die door Margaretha werd aangevoerd (Stein, *Politiek*, 189; zie ook paragraaf 3.4).

⁴⁶ Flammang, *Partis*, 551, 562.

⁴⁷ Zie bijvoorbeeld: Damen, *Staat*, 468 (Floris van Kijfhoek).

⁴⁸ N.A., Gr Rek 3303, f 34v.

Holland en *vice versa*, maar ook naar Brussel, naar Jacoba in Engeland en naar haar zwager, de hertog van Savoie.

De elf raadsheren vormden met hun 21 knechten en 23 paarden een substantiële groep binnen de hofhouding. Er waren duidelijke onderlinge verschillen in rang: de vier meest vooraanstaande raadsheren hadden ieder drie knechten en vier paarden tot hun beschikking. Anderen hadden maar één of twee knechten en twee of drie paarden. De meeste raadsheren waren adellijk, maar de kastelein van Le Quesnoy en de generaal rentmeester van de Henegouwse douarie, die uit hoofde van hun functie optraden als raadsheer, waren dat vermoedelijk niet. Hetzelfde gold voor raadsheren met een juridische achtergrond, zoals Jacquemart Hennekart en Godfried Clauwet. De niet-edelen stonden onderaan in de hiërarchie van raadsheren. Bij hen zijn geen paarden vermeld, wel hadden zij gezamenlijk recht op vijf knechten.

Adriaan, heer van Treslong, en Gerrit van Poelgeest waren de enige Hollanders die als raadsheer deel uitmaakten van de overwegend Henegouwse hofhouding. Beiden behoorden tot het Hoekse kamp. De heer van Treslong was meesterridder. Gerrit van Poelgeest was in Margaretha's laatste levensjaren kastelein van Teilingen en bestierde als gouverneur de Hollandse douarie. Hij verbleef zeker niet voortdurend aan het hof in Le Quesnoy, maar kwam er wel met enige regelmaat. Andere Hollanders die als raadsheer worden aangeduid op oorkonden uit deze periode maakten volgens de lijst geen deel uit van de hofhouding. Waarschijnlijk traden zij wel als zodanig op wanneer Margaretha in Holland verbleef. Vermoedelijk werden vooral Hollandse raadsheren in de besluitvorming betrokken als het om het Hollandse deel van de douarie ging en Henegouwers wanneer het dat graafschap betrof. Maar er was geen strikte scheiding: Henegouwse raadsheren traden incidenteel op als getuige op oorkonden aangaande de Hollandse douarie en een enkele keer woonde een Hollandse raadsheer het jaarlijkse afhoren van de Henegouwse rekeningen bij.⁴⁹

Eerste raadsheer, meesterridder en hofmeester, jonkheren en knapen

De hoogste mannelijke functie aan het hof van een Franse vorstin was de ereridder (*chevalier d'honneur*), die fungeerde als vertrouweling en persoonlijk adviseur. De hofmeester kwam direct daarna in de hiërarchie. Hij was een soort algemeen manager van de hofhouding, die verantwoordelijk was voor de dagelijkse gang van zaken aan het hof en erop moest toezien dat het personeel zijn taken naar behoren vervulde.⁵⁰ In hofhoudingen van mannelijke vorsten was dit de hoogste functie.

De ereridder lijkt aan het Henegouws-Hollandse hof niet te hebben bestaan. Wel bestond de positie van meesterridder (*maître chevalier*), net als aan het Brabantse hof. In de herberg van Machteld van Lancaster (+1362), echtgenote van graaf Willem V, bekleedde deze de hoogste mannelijke positie. Vermoedelijk hadden meesterridder(s) en hofmeester gezamenlijk de leiding over de hofhouding. Hun onderlinge taakverdeling is onbekend.⁵¹

Aan Margaretha's hof was het net weer even anders: de belangrijkste raadsheer werd aangeduid als '*souverain conseiller*'. Deze stond de gravin-weduwe bij in al haar '*besonges et affaires*'. Normaal gesproken zal dit voornamelijk betrekking hebben gehad op bestuurlijke en administratieve zaken, maar in conflictrijke tijden behelste dit vermoedelijk ook het geven van politiek advies. In 1439 werd deze hoogste positie bekleed door de heer van Steenkerke, die in 1424-27 tot de trouwste volgelingen van Jacoba en

⁴⁹ N.A., AGH 59; ADN, B 8233.

⁵⁰ Kerkhoff, *Train*, 114.

⁵¹ De Boer e.a., *Rekeningen tesorier 1393-1396*, XLVIII; Peters, *Grafelijk leven*, 148-50; Janse, *Jacobica*, 174.

Margaretha had behoord en ten gevolge daarvan zware verliezen had geleden. Bij het beleg van Mons in 1424 behoorde hij tot de groep edelen die Jacoba tot het laatst trouw was gebleven en door de troepen van Jan van Brabant gevangen was genomen. Het vlakbij Braine-le-Comte gelegen Steenkerke werd in de oorlog verwoest.⁵² Tijdens het gedwongen verblijf in Gent in 1425 bevond hij zich in het gevolg van Margaretha. Zijn hoge positie in de hofhouding 15 jaar later had hij ongetwijfeld mede te danken aan zijn loyaliteit in die periode.

Daarnaast waren er één of meer meesterridders. In 1421 waren dit er drie, onder wie de Zeeuwse edelman Floris van Haamstede. De meesterridder in 1439, de heer van Treslong, was tweede op de lijst van raadsheren en had een eigen stal bij het kasteel van Le Quesnoy. Opmerkelijk is dat Margaretha's hofmeester, Tristan van Montignies, op de lijst pas op de zevende plaats staat, net boven de kastelein van Le Quesnoy. Anderen stonden, vermoedelijk mede op het basis van anciënniteit, hoger in de hiërarchie.⁵³

Jonkheren (*escuyers*) waren edelen die de ridderslag (nog) niet hadden ontvangen. Binnen een hofhouding vervulden zij vaak eervolle functies. Ze hielden bijvoorbeeld als hoofd van een afdeling toezicht op personeel en uitgaven. Zo beschikte Isabella van Portugal over jonkheren van de keuken en van de stal.⁵⁴ Knapen waren jonge edelen die in dienst stonden van een ridder of edelman, of zoals in dit geval van een dame.

Aan Margaretha's hof waren 13 jonkheren en vijf knapen (*escuyers pages*) verbonden. Een aantal jonkheren woonde het afhoren van de rekeningen bij, hetgeen suggereert dat ze administratieve verantwoordelijkheden hadden.⁵⁵ De voornaamste jonkheer, Raas van Blois, was voorsnijder (*trenchant*). Hij had de eervolle taak aan tafel het vlees te mogen aansnijden.

10.5 Secretarissen, klerk van de kost en boodschappers

De aanwezigheid van secretarissen, klerken en boodschappers weerspiegelde de bestuurlijke en administratieve functie van het hof. Hoewel dames van Margaretha's statuut in het algemeen leerden lezen en schrijven lieten zij het professionele schrijfwerk toch bij voorkeur over aan anderen. Isabella van Portugal beschikte in 1430 over een meester van de rekenkamer (*chambre aux deniers*), een klerk (met plaatsvervanger) en een secretaris. Ook de Henegouws-Hollandse gravinnen hadden hun eigen klerken in dienst.⁵⁶

Margaretha's diplomatieke activiteiten en het beheer van haar uitgestrekte douarie impliceerden dat er regelmatig brieven, rekeningen en oorkonden opgesteld moesten worden. Aan haar hof waren in 1439 twee secretarissen en een klerk van de kost verbonden. Deze waren vermoedelijk tweetalig, zoals aan het Henegouws-Hollandse hof gebruikelijk was.⁵⁷ Toch lijkt het er op dat Margaretha meestal twee secretarissen in dienst had, één uit Henegouwen en één uit Holland (zie Tabel 10.1). Dit hing waarschijnlijk samen met het grotendeels gescheiden beheer van het Hollandse en het Henegouwse deel van de douarie. Bij het jaarlijks afhoren van de Henegouwse rekeningen was bijvoorbeeld alleen de Henegouwse secretaris aanwezig.⁵⁸

⁵² Dury, *Steenkerque*, 123-24; Flammang, *Partis*, 547.

⁵³ ADN, B 7979, f 41, 54; B 9096, f 24-27.

⁵⁴ Marti, *Karl der Kühne*, 215; Sommé, *Isabelle*, 227-28.

⁵⁵ ADN, B 8233.

⁵⁶ Weightman, *Margaret of York*, 189-90; Sommé, *Isabelle*, 229; Van Riemsdijk, *Tresorie*, 40-62.

⁵⁷ Vale, *Court*, 291.

⁵⁸ N.A., AGH 59; ADN, B 7980, 8233.

De Hollandse secretaris wordt op de lijst als eerste genoemd, maar had opmerkelijk genoeg geen recht op een knecht of paard, in tegenstelling tot zijn Henegouwse collega. De klerk van de kost, die de dagelijkse uitgaven voor de hofhouding administreerde, had alleen de beschikking over een knecht. Sinds 1431 oefende Gerard IJsbrandszn, vermoedelijk een Hollander, deze functie uit.⁵⁹

Beide boodschappers die aan Margaretha's hof verbonden waren beschikten over een paard. In 1401 schonk Margaretha aan één van haar boodschappers een zadel en paardentuig, bekleed met een tweekleurige stof, waardoor deze wellicht herkenbaar was als lid van haar hofhouding.⁶⁰

Sassignies	1404-05		
Heer Thieris le Monniers	1418-25	Filip Engelbrechtszn ⁶¹	1421
Gille le Fèvre	1425-27	Jan van Goch	1423
Henry le Fèvre	1427-39	Daniel van Nieuwaal	1432-39

Tabel 10.1: Secretarissen in dienst van Margaretha van Bourgondië.

*De aangegeven periodes zijn in diverse bronnen aangetroffen jaren waarin iemand als secretaris van Margaretha wordt aangeduid.*⁶²

10.6 Kamer

Een kamerling of kamerheer was iemand die toegang had tot de persoonlijke vertrekken van de vorst. Het kon gaan om bedienden die zich bezighielden met praktische zaken, zoals de inrichting van de kamer. Maar ook hoogadellijke personen die het voorrecht genoten in de nabijheid van de vorst te mogen verkeren werden als '*chambellan*' aangeduid. In dat geval ging het om een eervolle vertrouwensfunctie met een hoog aanzien, vaak zonder duidelijke functieomschrijving.⁶³

Vaak wordt aangenomen dat het vrouwenkwartier niet toegankelijk was voor mannen, maar of dit ook aan het Henegouws-Hollandse hof zo was is onbekend.⁶⁴ De aanwezigheid van kamerlingen lijkt me wat dit betreft veelzeggend. Isabella van Portugal beschikte weliswaar niet over kamerheren,⁶⁵ maar wel over kamerknechten. Margaretha van York had wel de beschikking over kamerheren.⁶⁶ Ook aan het Henegouws-Hollandse hof was het gebruikelijk dat de gravin mannelijke kamerdienaren in dienst had. Gravin Machteld van Lancaster had in 1354 een meesterkamerling, die zelf weer beschikte over twee personen en twee knechten. Ook Jacoba had mannelijke kamerlingen in dienst.⁶⁷

De samenstelling van het aan de kamer verbonden personeel van verschillende vorstinnen kwam in grote lijnen overeen, maar er waren ook veel individuele verschillen,

⁵⁹ Van 1416-25 was Sandrart de Quartes Margaretha's klerk van de kost (ADN B 3325, 112.886, 890, 891, 893; 8233; 7979-7983; Finot, *Inventaire*, 197-98).

⁶⁰ Devillers, *Guerre*, 209. Om welke kleuren het ging staat niet vermeld.

⁶¹ Jan van Goch en Filips Engelbrechtszn waren sinds 1405 als klerk aan het grafelijk hof verbonden. Jan van Goch was ook als secretaris in dienst van Jacoba (Van Riemsdijk, *Tresorie*, 227-28; Damen, *Staat*, 243; Van Egmond, *Opgetekend*, 249).

⁶² ADN, B 3373, 113.502; 7979, 7980, 7983, 8233; N.A., AGH 59, f 20v-21, 40v-41v, 68r-v, 70v-71r; Gr rek 3303, f 55v; *Part Cur II*, 339; Devillers, *Guerre*, 211.

⁶³ Janse, *Ridderschap*, 359-60.

⁶⁴ Janse, *Bedden*, 39.

⁶⁵ Kruse vindt dit begrijpelijk, maar laat in het midden waarom (Kruse, *Hof*, p. 69 nt. 53).

⁶⁶ Weightman, *Margaret of York*, 29, 47, 97, 115.

⁶⁷ Peters, *Grafelijk Leven*, 150; Devillers, *Naissance*, 301.

wellicht omdat dit het meest persoonlijke deel van de hofhouding was. Lijfartsen en het garderobepersoneel, dat zorgdroeg voor kleding en schoeisel, hoorden bij de kamer, en hadden hiertoe om begrijpelijke redenen ook toegang. Zoals de meeste middeleeuwse vorsten had ook Margaretha een eigen arts, een universitair opgeleide *medechin*, meester Jean Chevalier, die over haar gezondheid en die van haar hovelingen waakte.⁶⁸

De zeven kamerlingen die op de lijst staan waren geen hoogadellijke personen.⁶⁹ Op Jan van Wargny na (vermoedelijk een bastaard) waren ze waarschijnlijk helemaal niet van adellijke komaf. De voornaamste van hen, Martin Brulet, was tevens meester van de kleermakerij (*taillerie*). Drie anderen waren respectievelijk meesterknecht van de kleermakerij, bontbewerker en kamerknecht. In totaal waren vijf personen verantwoordelijk voor het maken en verzorgen van kleding. Naast de genoemde kleermakers waren dit twee medewerkers van de garderobe. Eén van hen, Johan Aelbrecht, wordt in een document uit 1421 aangeduid als kamerling. Ook was er een kamerling die wordt aangeduid als tesorier (*'le massart'*). Vermoedelijk waakte hij over Margaretha's kostbaarheden. Dit was een eervolle functie, maar voor het overige lijken haar kamerlingen zich toch vooral met praktische zaken te hebben beziggehouden, zoals haar garderobe en de inrichting van haar persoonlijke vertrekken. Of ze daarnaast ook een ceremoniële functie hadden is onbekend.⁷⁰ De vertaling met 'kamerling' lijkt daarom in dit geval passender dan 'kamerheer'.

Bepaalde mannelijke leden van de hofhouding hadden dus vanwege hun functie wel degelijk toegang tot de vertrekken van de vorstin.⁷¹ In het geval van Margaretha gold dit ook voor ene Jakob, die verantwoordelijk was voor het brengen van hout naar de kamer van mevrouw.⁷² Dergelijke functionarissen mochten vermoedelijk alleen op bepaalde tijden naar binnen. De toegang werd bewaakt door kamerdeurwaarders (*huissiers de cambre*), die veiligheid en privacy van de vorstin moesten garanderen. Het kamerdeurwaarderschap was een erefunctie, die door leden van de Henegouwse adel werd vervuld. Vermoedelijk voerden de twee knechten die zij gezamenlijk tot hun beschikking hadden dit werk in de praktijk meestal uit.

10.7 Paneterie, bottelarij en keuken

In het vorige hoofdstuk is al naar voren gekomen dat dagelijks een indrukwekkende hoeveelheid voedsel voor de hofhouding werd bereid. In totaal waren zeventien personen verantwoordelijk voor de voedselvoorziening in bakkerij (*paneterie*), schenkerij (*bottelarij*) en keuken, knechten meegerekend. Zowel aan de bakkerij als aan de schenkerij waren drie personen verbonden. De meesterbakker had een knecht met paard tot zijn beschikking en de belangrijkste schenker beschikte over twee paarden.⁷³ In Margaretha's keuken werkten zes koks, van wie de belangrijkste over een paard beschikte.

⁶⁸ Zijn naam suggereert dat hij een familielid was van de Jean Chevalier die in 1426 veroordeeld werd voor spionage in opdracht van Margaretha, zie paragraaf 5.4 De naamsovereenkomst kan uiteraard op toeval berusten.

⁶⁹ In Franstalige bronnen wordt soms dezelfde persoon aangeduid met *'cambrelan'* dan wel *'valet de chambre'* (bijv: ADN, B 7980, f 58, 59v).

⁷⁰ ADN, B 7980, f 58 f,v, 59v.

⁷¹ Een afbeelding van Margaretha van York suggereert dit ook (De Hemptinne, *Cour de Malines*, 18-19).

⁷² ADN, B 7983, f 9.

⁷³ Mogelijk is deze positie te vergelijken met de traditionele ceremoniële functie van schenker (Janse, *Ridderschap*, 358).

Daarnaast waren er drie ‘*sommeliers*’, die gewoonlijk verantwoordelijk waren voor de inhoud van voorraadkast en wijnkelder, en voor servies en linnengoed.

10.8 Paarden

Paarden dienden, al dan niet voor een wagen gespannen, als vervoermiddel, maar waren ook een statussymbool. Speciaal daartoe getrainde strijdpaarden dienden voor deelname aan oorlogen of toernooien. De *écurie* was één van de grootste afdelingen van het Bourgondische hof. Aan die van Filips de Goede waren in 1430 58 personen verbonden, aan die van zijn echtgenote 28.⁷⁴

Hiermee vergeleken waren Margaretha's paardenstallen bescheiden: volgens de hoflijst waren tien leden van de hofhouding verbonden aan de paardenstallen. De hoeveelheid personeel lijkt niet overdreven in relatie tot het aantal paarden. Naast de 51 paarden die toebehoorden aan leden van de hofhouding bezat Margaretha 14 eigen paarden.⁷⁵ Paarden van gasten kwamen daar nog bij.

Aan het hoofd stond de stalmeester (*maréchal*), meester Pieter, die werd bijgestaan door Willem Gilleszn. Verder waren er vier stalknechten, en twee personen die zelf over een knecht beschikten, en die vermoedelijk voor de strijdpaarden (*destriers*) zorgden.⁷⁶ Margaretha's echtgenoot zal, gezien zijn voorliefde voor toernooien en veelvuldige oorlogvoering, regelmatig van dergelijke paarden gebruik hebben gemaakt. Waarom zij er zelf, ook toen hij nog leefde, over beschikte is onduidelijk. Wellicht stelde zij deze getrainde dieren bij gelegenheid ter beschikking van ridders uit haar entourage. Het kan gaan om een statussymbool, een liefhebberij, of beide. Tijdens haar weduwschap hield zij de strijdpaarden en de bijbehorende uitrusting (*harnas*) vermoedelijk ook beschikbaar voor defensieve doeleinden. Zelf reed ze waarschijnlijk op een ‘*haquenée*’, een damespaard.

10.9 Jacht

*‘... die dag en de vijf daarop volgende kwamen haar brakeniers en meutes honden langs ons klooster ...’*⁷⁷

De jacht was een geliefd vorstelijk tijdverdrijf. Dames waren niet alleen passieve toeschouwers, maar ook beoefenaars van de jacht, een bezigheid die aanzien gaf en tegelijkertijd ontspanning bood. Er bestonden twee jachtvormen: de lange jacht of klopjacht, met honden, en de jacht met valken, in open terrein. Er zijn legio voorbeelden van vorstinnen met een voorliefde voor de jacht, onder wie Margaretha van York en Maria van Bourgondië. Toch maakten jachthondenverzorgers en valkeniers niet altijd deel uit van de hofhouding van vorstelijke dames.⁷⁸

Margaretha van Bourgondië was haar leven lang een liefhebster van de jacht. Het vlakbij Le Quesnoy gelegen woud van Mormal was één van de grootste jachtgebieden van

⁷⁴ Sommé, *Isabelle*, 233.

⁷⁵ ADN B 3326, 112.896.

⁷⁶ De eerste van hen, Siebrecht, was in 1422 knecht van de strijdpaarden (*‘diestriers’*, ADN, B 3326, 112.896, f 3; 7980, f 9v-10; 7983, f 9v). Van Margaretha's strijdpaarden en hun verzorgers is al in 1416 sprake: *‘Piètre, Colart, Meurant et Colon, wardes des destriers de Madame ...’* (ADN, B 3326, 112.886; Finot, *Inventaire*, 197).

⁷⁷ *‘... la comtesse Marguerite ... laquelle revenoit de la chasse, car ses braconniers et ses meutes de chiens passèrent, le même jour et les cinq suivants, par nostre monastère’*. Een pagina verder is sprake van *‘ses fréquentes parties de chasse’*. De passages hebben betrekking 1432-33 (*Ann St-Ghislain*, 559-60).

⁷⁸ Armstrong, *Golden Age*, 72; Duindam, *Dynasties*, 164; Fietze, *Jagd*, 135-43; Kruse en Paravicini, *Hofordnungen*, 72, 73; Bij Isabelle van Portugal, Margaretha van Oostenrijk en Maria van Hongarije staan jachthondenverzorgers en valkeniers niet vermeld (Sommé, *Isabelle*, 227-29; Kerkhoff, *Train*, 119-21). Uit het testament van Jacoba van Beieren blijkt dat zij wél een aantal valkeniers in dienst had (*Rek. test.*, 227-28).

het graafschap. Ze jaagde ook regelmatig in het bos van Vicoigne, ten noord-westen van Valenciennes, en in de buurt van de abdij van Saint-Ghislain, bij Mons. In het begin van de vijftiende eeuw waren er in Henegouwen vier vorstelijke jagerijen, waaronder de hare. Toen Filips de Goede in 1431 Henegouwen bezocht bracht hij zijn eigen jachtpersoneel mee, maar hij betaalde ook een vergoeding aan de jagers van zijn tante.⁷⁹

Jonkheer Bernard Donneron, die voorheen in dienst was geweest van Willem VI, was gedurende vele jaren Margaretha's jachtmeester. Hij bekleedde eveneens de positie van kamerdeurwaarder, een teken dat hij in hoog aanzien stond. Hij was geen Henegouws edelman, maar 'een vreemdeling van ver weg'.⁸⁰

Afgaande op het aantal in 1422 aangeschafte halsbanden bezat Margaretha tenminste 24 jachthonden, tien grote en veertien kleine. In 1440 liet zij een Hollandse slotenmaker zelfs vier dozijn halsbanden voor haar honden maken: '*Betaelt Jan die slotemaker voir iii dosijn halsbanden die Jan van der Ponten hem beval te maken voir mijnre genadigen vrouwen honden*'. De belangrijkste van de vier jachthondenverzorgers, Colenaar, werd ook wel als jager of jachtmeester aangeduid. Hij jaagde voor Margaretha op everzwijnen in het bos van Vicoigne en was verantwoordelijk voor het voeden, leiden en bewaken van de honden.⁸¹

Hoewel een valkenier op de lijst ontbreekt jaagde Margaretha wel degelijk ook met roofvogels. Bij het kasteel in Le Quesnoy was een *fauconnerie*, waar vogels voor de jacht werden gehouden. In 1424 kreeg ze twee valken kado van haar toenmalige schoonzoon, Humphrey van Gloucester.⁸²

10.10 Diverse dienaren

Sommige functionarissen waren niet duidelijk aan een bepaalde afdeling gekoppeld, zoals twee portiers, die de algemene toegang tot het kasteel bewaakten, en twee toortsdragers. Ook waren er twee deurwaarders voor de zaal, de algemene ruimte waar werd gegeten en gasten werden ontvangen (*huissiers de salle*). Ze worden op de lijst samen met de kwartiermaker (*fourier*) genoemd. Deze was verantwoordelijk voor het onderbrengen van gasten en voor de logistiek wanneer het hof op reis ging.

Een zestal personen is opgenomen onder de noemer 'diverse dienaren' (*Comunes gens*). Dit is inderdaad een zeer divers gezelschap, waartoe de hofnar behoort, '*Heurmen le sot*', maar ook 'de vrouw van Lodewijk de Moor'. Deze Lodewijk was zaaldeurwaarder van Jan van Touraine geweest. Aan Margaretha's hof was hij onder andere toorstdrager. Hij ontving hofkleding en een salaris.⁸³ Zelf wordt hij in 1439 niet meer genoemd, maar zijn weduwe, Maigne Portier, staat nog wel op de lijst. Haar functie ontbreekt, maar enkele jaren na Margaretha's overlijden, in 1445, was zij verantwoordelijk voor de verzorging van tuinen,

⁷⁹ ADN, B 7980, f 60; Niedermann, *Jagdwesen*, 124, 243, 215-16.

⁸⁰ '*estrangier et de région lointaine*'. Na Margaretha's dood werd hij lid van de hofhouding van Filips de Goede, maar vanwege zijn gevorderde leeftijd mocht hij in Le Quesnoy blijven (Niedermann, *Jagdwesen*, 124; *Prosopographia Curiae Burgundica*, ID nr. 1051).

⁸¹ ADN, B 7980, f 62; 7983, f 55 r,v; N.A., Gr rek 3303, f 58v.

⁸² '*quant madame va voler*' (ADN, B 7980, f 62); ADN, B 9096, f 26v; Salamagne, *Le Quesnoy*, 128; Devillers, *Cartulaire VI*, 81.

⁸³ Het verblijf van een Moor aan het hof was niet ongebruikelijk, ook Filips de Stoute en Lodewijk van Male hadden er één of meerdere in dienst. In 1416 kwam een andere Moor, genaamd Jan, mee met de luipaard die de koning van Cyprus aan Jan van Touraine schonk (ADN, B 7979, f 54v-55; 7980, f 60v, 61v; 7982, f 54; 7983, f 11; 1189, 15.571, f 5; Devillers, *Naissance*, 480, 486, 488; Nys, *Poils et plumes*, 128, 147; Prost, *Inventaires 1*, 112, nt.6).

herten en dromedarissen in het grote park dat bij het kasteel van Le Quesnoy hoorde en waar allerlei dieren werden gehouden.⁸⁴

Wouter van de voorraadschuur (*Watter du grenier*) en Jan van de tuin (*Jehan du jardin*) deden wat hun naam al doet vermoeden. De eerste beheerde de voorraden en de tweede hield zich bezig met de tuin.⁸⁵ De '*sergant des coruwees*' hield toezicht op de uitvoering van aan de heer (in dit geval: dame) verplichte diensten (*corvéés*), zoals de levering van haver, graan en hooi aan de hofhouding in Le Quesnoy en het vervoer van bagage en wild tijdens jachtpartijen.⁸⁶ Tenslotte maakt een persoon van adellijke komaf deel uit van deze groep, Josse van Monchaux. Mogelijk is dit een (bastaard)zoon van Gwyne van Monchaux, die in de periode 1415-22 raadsheer en meesterridder van Margaretha was.

10.11 Een wapenkoning en een heraut

Herauten en wapenkoningen waren experts in het herkennen van de wapenschilden die ridders droegen tijdens veldtochten en toernooien. Zij vervulden een ceremoniële functie bij belangrijke gebeurtenissen aan het hof en traden op als gezant of bemiddelaar. Sinds de tweede helft van de dertiende eeuw hadden herauten vaak een vaste positie aan vorstelijke hoven. Ze droegen veelal de naam van een gebied waar de vorst over heerste. Een bekend voorbeeld is Heraut Beieren, die enige tijd in dienst was bij Margaretha's echtgenoot Willem VI, evenals Heraut Henegouwen. Aan het Henegouws-Hollandse hof waren rond 1400 ook herauten van Friesland en Holland verbonden. Hun aanwezigheid droeg bij aan de status van de vorst.⁸⁷

Veelal wordt aangenomen dat herauten en wapenkoningen niet bij dameshoven hoorden, vermoedelijk omdat dames normaal gesproken geen oorlog voerden of toernooien organiseerden. Aan de hoven van Isabella van Portugal, Margaretha van Oostenrijk en Maria van Hongarije was inderdaad geen vaste heraut verbonden. Ook voor het hertogdom Gelre gold dat herauten gewoonlijk bij de landsheer in dienst waren, en niet bij diens echtgenote. Maar ook op deze regel waren uitzonderingen. Tijdgenotes van Margaretha, onder wie haar naamgenote, de oudste dochter van Jan zonder Vrees, hadden wel degelijk herauten in dienst die het embleem of devies van hun vorstin droegen.⁸⁸

Er zijn geen indicaties dat Margaretha een vaste heraut in dienst had, maar in haar gevolg bevonden zich op verschillende momenten wel herauten die tijdelijk aan haar hof verbleven. In 1414, ten tijde van de onderhandelingen voorafgaand aan de vrede van Atrecht, werden zij en haar broer Antoon vergezeld door meerdere herauten, en gedurende Jacoba's verblijf in Engeland was de wapenkoning van Ponthieu aan haar hof verbonden.⁸⁹

De hoflijst van 1439 vermeldt een wapenkoning en een heraut, respectievelijk aangeduid als '*Le roy de Haynin*' en '*Oranges*'. De eerste was een heraut van de hoogste

⁸⁴ Arnould, *Estimation*, 183; Nys, *Poils et plumes*, 149-50.

⁸⁵ ADN B 7979, f 53; 7980, f 58.

⁸⁶ ADN, B 7979, f 38; 7983, f 33v; *Ann St-Ghislain*, 547.

⁸⁷ Van Anrooij, *Spiegel*, 1-55; Verbij-Schillings, *Beeldvorming*, 231-32; Janse, *Grenzen*, 106; Janse, *Toernooicultuur*, 160.

⁸⁸ Sommé, *Isabelle*, 227-29; Kerkhoff, *Train*, 119-21; Nijsten, *Hof Gelre*, 287; Hablot, *Devise*, 174. Margaretha's jongere naamgenote was hertogin van Guyenne (+1442).

⁸⁹ Zoete, *Handelingen Vlaanderen 2*, 854; *Part Cur I*, 62. Het graafschap Ponthieu was Jacoba's weduwgoed uit haar eerste huwelijk (Janse, *Jacoba*, 196).

categorie, de wapenkoning van Henegouwen.⁹⁰ In de jaren veertig van de vijftiende eeuw was aan het hof van de eigenlijke vorst, Filips de Goede, geen wapenkoning van Henegouwen verbonden. Wel bevond deze zich op belangrijke momenten in zijn gevolg.⁹¹ Vermoedelijk verbleef de Henegouwse wapenkoning in deze periode aan Margaretha's hof, en werd hij op belangrijke momenten door de hertog 'ingehuurd', zoals vaker voorkwam.⁹² De laatste persoon op de lijst, die alleen maar wordt aangeduid als 'Oranges' was vrijwel zeker een heraut. Deze was oorspronkelijk verbonden aan het hof van de prins van Oranje, Lodewijk II van Chalon-Arlay, die als legeraanvoerder in dienst was van van Filips de Goede. Ook heraut Oranje bevond zich op belangrijke momenten in het gevolg van de Bourgondische hertog.⁹³ Hij trad diverse malen op als diens gezant in Henegouwen, en kwam zo met Margaretha in contact. In 1425 stuurde de hertog hem naar Mons om naar haar gezondheid te informeren.⁹⁴ Hoe en waarom hij een (tijdelijke) overstap naar haar gevolg maakte is onbekend. De aanwezigheid van een wapenkoning en een heraut aan haar hof onderstreept het belang dat Margaretha tot in haar laatste levensjaren hechtte aan haar vorstelijke status.

Conclusie

Margaretha van Bourgondië koos als vorstelijke weduwe niet voor een soberder levensstijl. In de laatste jaren van haar leven beschikte zij over een aanzienlijke entourage, met alle toeters en bellen die een laatmiddeleeuwse vorstelijke hofhouding kenmerkten. Afgaand op een document dat betrekking heeft op het jaar 1439 bestond de hofhouding op dat moment uit een 160-tal personen, inclusief de vorstin zelf, en inclusief knechten. Ongeveer 12% van de leden van de hofhouding was vrouw, een gangbaar percentage. De samenstelling van Margaretha's hofhouding kwam in grote lijnen overeen met die van vorstelijke tijdgenoten. Een dergelijke hofhouding weerspiegelde niet alleen de status van de vorstin maar faciliteerde ook het bestuur van een omvangrijke douarie en deelname aan het internationale diplomatieke verkeer.

⁹⁰ Deze 'roy de Haynin' stat ook vermeld onder de kamerlingen, maar is daar doorgehaald (ADN B 3373, 113.502).

⁹¹ Zoals tijdens het feest van de Orde van het Gulden Vlies in Lille in 1431 en bij de onderhandelingen van Atrecht in 1435 (Le Fèvre, *Chronique II*, CLXXV, 205; Chartier, *Chronique I*, 206). Volgens een rekening van de stad Mons was er vanaf 1431 een nieuwe 'roy de Haynnau'. Onduidelijk is aan wiens hof deze verbonden was (*Part Cur II*, 334). Pas in 1456, tijdens het feest van de Orde van het Gulden Vlies in Den Haag, benoemde de hertog een eigen wapenkoning Henegouwen, die lid werd van zijn hofhouding (Kruse en Paravicini, *Hofordnungen*, 125, 187, 310, 417).

⁹² Het inhuren van herauten van elders was niet ongebruikelijk (Verbij-Schillings, *Beeldvorming*, 232). Een andere mogelijkheid is dat het hier gaat om de speelliedenkoning van Henegouwen, de *roy des ménestrels de Hainaut*, die in dienst was bij Willem VI en na diens dood een pensioen ontving. Hij overleed in 1444 (Devillers, *Cartulaire IV*, 325).

⁹³ Le Fèvre, *Chronique II*, CLXXV, 205; Chartier, *Chronique I*, 206.

⁹⁴ Met dank aan professor Torsten Hiltmann (Universiteit Münster), die zo vriendelijk was om informatie over de 'Roy de Hainaut' en 'héraut Oranges' uit de 'Heraudica database' aan mij beschikbaar te stellen. Enkele jaren na Margaretha's overlijden ontving een Gabriel Morel, die 'Orenge' werd genoemd, van Filips de Goede een jaarlijks bedrag voor het openen en sluiten van de poorten van het kasteel van le Quesnoy. Als dit dezelfde persoon is ging het wellicht om een vorm van pensionering (Arnould, *Estimation*, 183).

11. Talrijke trouwe dienaren

De hofhouding van Isabella van Portugal werd op haar eigen verzoek in 1456 opgeheven, lang voordat zij weduwe werd. Ze verhuisde naar La-Motte-au-Bois in het woud van Dieppe, waar zij de laatste 15 jaar van haar leven in relatieve rust doorbracht. Isabella's afscheid van het Bourgondische hof viel samen met de oprichting van een zelfstandige hofhouding van haar zoon Karel, toen nog graaf van Charolais, en dienst echtgenote, die voorheen deel hadden uitgemaakt van de hare. Een deel van Isabella's voormalige entourage verhuisde naar het gevolg van haar zoon.¹ Gezien haar financiële situatie kon Isabella zich nog steeds een hofhouding permitteren, maar ze koos ervoor zich grotendeels aan het openbare leven te onttrekken.

Het was zeker niet de norm dat vorstinnen in de tweede helft van hun leven een soberder levensstijl aannamen. Margaretha van York, volgens biografe Weighman één van de rijkste weduwen van Europa, behield haar omvangrijke hofhouding na het overlijden van Karel de Stoute in 1477 en liet een paleis voor zichzelf bouwen in Mechelen. Tot het eind van haar leven vertegenwoordigde zij Bourgondië en Habsburg in de internationale politiek.² Overigens sloten het voeren van een vorstelijke staat en het leiden van een devoot leven elkaar niet uit, zoals in het geval van haar moeder, Cecilia Neville.³

Uit het vorige hoofdstuk is naar voren gekomen dat ook Margaretha van Bourgondië in haar laatste levensjaren geen sober of teruggetrokken leven leidde, ook al stond zij in politiek opzicht inmiddels in de zijlijn. In dit hoofdstuk wordt de omvang van haar hofhouding vergeleken met die van tijdgenotes. Ook komt aan de orde in hoeverre haar entourage haar dubbele Bourgondisch-Beierse identiteit en haar verbondenheid met de Hoekse partij weerspiegelde.

Of Margaretha werkelijk dagelijks werd omgeven door 159 personen weten we niet, omdat salarislijsten (*'écrous des gages'*) ontbreken. In de eerder besproken begroting voor 1440 werd uitgegaan van 142 personen die voortdurend aan het hof verbleven.⁴ Vermoedelijk waren met name de hoge functionarissen niet permanent aanwezig. Dit is één van de factoren die het vergelijken van de omvang van vorstelijke hofhoudingen uit de late middeleeuwen bemoeilijken. Lang niet iedereen die volgens lijsten en ordonnances deel uitmaakte van een hofhouding was steeds aanwezig. Een groot deel van het lagere personeel zal meestal wel present zijn geweest voor de dagelijkse werkzaamheden, maar voor edelen gold dat zij regelmatig afwezig waren, niet alleen in dienst van de vorst, maar ook om hun eigen zaken te behartigen. De omvang van de hofhouding was hierdoor in de praktijk, behalve op hoogtijdagen, vaak aanzienlijk kleiner dan aantallen in ordonnances suggereren.⁵

Een ander aspect waarmee rekening moet worden gehouden is dat bedienden van leden van een hofhouding in bronnen en publicaties niet altijd wordt genoemd of meegerekend. Dit heeft een sterke invloed op de totale omvang. Van de 160 leden van Margaretha's

¹ In januari 1457 brak het slepende conflict tussen Karel en zijn vader Filips uit. In de literatuur is wel aangenomen dat dit de oorzaak was van het opbreken van Isabella's hof en de verzelfstandiging van dat van haar zoon. Maar Isabella's terugtrekking was al langere tijd in voorbereiding (Kruse, *Hof*, 193, 208, 265-67; Sommé, *Isabelle*, 44-47).

² Weightman, *Margaret of York*, 123-26, 191-92.

³ Cecilia Neville was hertogin van York (Armstrong, *Cicely*).

⁴ ADN, B 3326, 112.896.

⁵ Paravicini, *Ordonnances*; Smit, *Rekeningen 3*, 3-4; Vaughan, *Philip the Bold*, 188-90.

hofhouding worden er op de lijst 108 met naam en functie worden benoemd. De overige 52 waren knechten. Dit is ongeveer een derde deel van het totale aantal.

Een derde factor met een sterke invloed op de omvang van hofhoudingen was het rouleren van functies. Vooral aan het Bourgondische hof werd één functie vaak voor een aantal maanden per jaar aan verschillende personen toegewezen. Dit systeem van functiedeling werd steeds verder doorgevoerd, waardoor het verschil tussen het aantal personen dat stond vermeld op een hofordonnantie en het aantal dat op een bepaald moment aanwezig was steeds groter werd. Zoals gezegd lijkt hiervan aan het hof van Margaretha van Bourgondië geen sprake te zijn geweest, althans niet in formele zin.⁶

Ondanks deze beperkingen, die kwantitatieve vergelijkingen bemoeilijken, wordt in dit hoofdstuk een poging gewaagd om de omvang van de hofhouding van Margaretha van Bourgondië te vergelijken met die van een aantal andere vorstinnen in de Nederlanden in de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Het doel van deze exercitie is om in te schatten in hoeverre de omvang van haar hofhouding uitzonderlijk was voor een dame in haar positie. Vervolgens komt aan de orde of de hoflijst van 1439 ook representatief was voor de periode ervoor. Aan het slot van dit hoofdstuk komt aan de orde in hoeverre kan worden gesproken van een Henegouws-Hollands hof.

11.1 Een Bourgondische entourage

Henegouwen-Holland

Het beschikbare referentiemateriaal in de literatuur aangaande de omvang van hofhoudingen in het graafschap Henegouwen-Holland heeft voornamelijk betrekking op de eerste helft van de veertiende eeuw. Het betreft de hofhoudingen van Johanna van Valois en Machteld van Lancaster, echtgenotes van respectievelijk graaf Willem III en Willem V.⁷

Smit heeft de omvang van de vaste kern van de hofhouding van Johanna van Valois geschat op ongeveer vijftig personen, met daarnaast evenveel ‘oproepkrachten’. Aan haar hofhouding waren dus circa honderd personen verbonden (Tabel 11.1). Opnieuw moet worden benadrukt dat dit geen rigide situatie was. Recent hebben De Hemptinne en Van Camp aangetoond dat de samenstelling van de hofhoudingen van verschillende leden van de grafelijke familie in deze periode flexibel was, afhankelijk van tijd, budget en plaats, met multi-inzetbaar personeel.⁸

De hofhouding van Machteld van Lancaster bestond in 1354 volgens de reeds genoemde lijst uit 53 personen, inclusief knapen en knechten. Een overzicht van door graaf en gravin vertrekke hofkleding uit hetzelfde jaar suggereert een vergelijkbare omvang, al gaat het niet om exact dezelfde personen. In werkelijkheid was het gevolg vermoedelijk omvangrijker, omdat een aantal categorieën ontbreekt, zoals een deel van het jachtpersoneel, muzikanten en toortsdragers en het personeel verbonden aan de kleermakerij van de gravin.⁹

⁶ Ten tijde van Maria van Hongarije, in de eerste helft van de 16de eeuw, was dit systeem alweer op zijn retour (Kerckhoff, *Train*).

⁷ Van Johanna van Valois en Willem III zijn weliswaar geen hofordonnanties of lijsten bewaard gebleven, maar hun rekeningen zijn gepubliceerd en geanalyseerd door Smit (Smit, *Rekeningen*). Een overzicht van de hofhoudingen van Machteld van Lancaster en Willem V in 1354 is gepubliceerd door Peters (*Grafelijk leven*, 148-153) en recent door Van Egmond (*Opgetekend*, 280-81).

⁸ Smit, *Rekeningen* 3, 101; De Hemptinne en Van Camp, *Personnel*.

⁹ Peters, *Grafelijk leven*, 148-53; Van Egmond, *Opgetekend*, 185, 282-83.

Margaretha's hoflijst is uniek in z'n soort voor het Henegouws-Hollandse hof in de vijftiende eeuw. Van hofhoudingen uit de Beierse periode zijn verder voor zover bekend geen overzichten of lijsten overgeleverd. Wel zijn op basis van rekeningen en ander bronmateriaal schattingen gemaakt. Janse heeft de omvang van de hofhouding van Albrecht van Beieren aan het eind van de veertiende eeuw op ongeveer honderd personen geschat. Bij bijzondere gelegenheden kon dit aantal verdubbelen. Zijn opeenvolgende echtgenotes, Margaretha van Brieg en Margaretha van Kleef, hadden geen eigen hofhouding. Wel werd na de komst van de laatste de hofhouding van de graaf uitgebreid, waarbij een dertigtal personen speciaal ter beschikking stond van de gravin.¹⁰ Over de samenstelling en omvang van de hofhoudingen van graaf Willem VI en die van Jacoba is bij mijn weten niet gepubliceerd.

Gelre

Ook van het hertogdom Gelre zijn geen hofordonnanties overgeleverd. Wel heeft Kuys het testament geanalyseerd van Katherina van Beieren, de oudste dochter van graaf Albrecht, die gehuwd was met Willem I van Gulik, hertog van Gelre. Hierin kende zij kort voor haar overlijden, in 1400, legaten toe aan leden van haar hofhouding. Uit dit document komt naar voren dat haar hofhouding als hertogin van Gelre uit 69 personen bestond. Qua orde van grootte komt dit goed overeen met het aantal van circa zestig dat door Nijsten uit rekeningen is gedestilleerd, onder meer op basis van kledinguitgaven.¹¹

Brabant

De situatie van de hertoginnen van Brabant in de vijftiende eeuw lijkt op die van de echtgenotes van Albrecht van Beieren, in die zin dat ook zij niet over een volledige eigen hofhouding beschikten, maar wel een aantal dienaren specifiek tot hun beschikking hadden. De omvang van het gevolg van Johanna van Brabant is niet bekend, maar ten tijde van haar huwelijk met Wenceslas van Bohemen beschikte zij in elk geval over eigen raadsheren, kamerheren en kamerdienaren, een kleermakerij en stallen, en ongetwijfeld over hofdames.¹²

De entourage van Johanna van Sint-Pol, echtgenote van Antoon van Bourgondië, lijkt zeer bescheiden te zijn geweest. Een aantal leden van haar hofhouding wordt vermeld in een hofordonnantie uit 1407. Het gaat om een biechtvader, een kapelaan die tevens dienst deed als secretaris, een meesterkok, 12 hofdames, twee kameniers en een wasvrouw. In totaal zijn dit 18 personen. De kapelaan-secretaris was tevens hoofd van de financiële administratie van de hertogin, die over een eigen rekenkamer beschikte (*chambre aux deniers*). Uyttebrouck vermeldt daarnaast nog twee maarschalken. In een door Stein gepubliceerd overzicht van personen die zwarte stof ontvingen voor het maken van kleding voor een hertogelijke rouwstoet wordt in aanvulling hierop nog een bekerdrager van de hertogin genoemd. Hiermee komt het aantal op rond de 20 personen.¹³ Een bescheiden omvang, zeker in vergelijking met Bourgondië.

¹⁰ Janse, *Ridderschap*, 362; Van Egmond, *Opgetekend*, 102, 187; De Boer e.a., *Rekeningen tesorier 1393-1396*, XLVIII.

¹¹ Kuys, *Hofhouding*, 76; Nijsten, *Hof Gelre*, 55.

¹² Uyttebrouck, *Gouvernement*, 161-62, 165, 176.

¹³ Uyttebrouck, *Gouvernement*, 157-59, 172, 177; Stein, *Mourning*, 75-76.

Bourgondië en Habsburg

De hofhouding van Margaretha's moeder, Margaretha van Male kwam in grote lijnen overeen met die van haar echtgenoot, Filips de Stoute, maar dan in bescheidener omvang, al is het woord bescheiden hier nauwelijks op zijn plaats. In 1384 hadden 85 mannelijke leden van haar gevolg recht op hofkleding, onder wie de twee kamerknechten van haar toen negenjarige dochter Margaretha. Canat heeft de totale omvang in 1384-85 op circa 200 personen geschat, waarbij het personeel van zoon Jan niet is meegeteld. Deze waren zoals gezegd niet allemaal tegelijk aanwezig, maar het kwam voor dat een 150-tal zich in het gezelschap van de hertogin bevond.¹⁴

De hofhouding van Isabella van Portugal is door Sommé uitgebreid geanalyseerd. In 1438 telde deze 116 mannelijke leden, exclusief dames en knechten. Wanneer deze worden meegerekend ging het om 264 personen, waarvan er 133 personeel of gevolg van leden van de hofhouding waren. Het hof van zoon Karel is hierin niet meegeteld. Ongeveer de helft van de mannelijke leden werd geacht het hele jaar aanwezig te zijn. De rest had een deeltijdaanstelling voor één semester per jaar. Voor de dames gold dit niet. Al met al was door functieroulatie steeds ongeveer driekwart van de leden van de hofhouding aanwezig.¹⁵

De hofhouding van de volgende hertogin van Bourgondië, Margaretha van York, bestond uit 140 personen, waarvan er zich door roulatie gewoonlijk rond de 90 in haar gezelschap bevonden. Ook als weduwe beschikte zij nog over een hofhouding met een geschatte omvang van meer dan 150 personen.¹⁶

Ruim een halve eeuw later trad Maria van Hongarije, dochter van Filips de Schone en weduwe van Lodewijk II van Hongarije, op als regentes van de Nederlanden. De structuur van haar hofhouding was geënt op het Bourgondische model en telde 192 leden. Kerkhoff heeft de totale omvang op ongeveer 300 personen geschat, waarbij is ingecalculeerd dat een deel van het jachtpersoneel en het ondersteunend personeel van leden van de hofhouding in de hofstaten niet is meegerekend.¹⁷ Het bovenstaande is samengevat in Tabel 11.1.

¹⁴ Canat, *Marguerite de Flandre*, 8, 11, 124, 265-66; Vaughan, *Philip the Bold*, 189-90.

¹⁵ Sommé, *Isabelle*, 221-369.

¹⁶ Weightman, *Margaret of York*, 82-84, 125.

¹⁷ Kerkhoff, *Train*, 112-13.

Vorstin	Gebied	Periode	Omvang	Additioneel
Johanna van Valois	Henegouwen-Holland	1330	50	+ 50 (a)
Machteld van Lancaster	Id.	1354	53	
Margaretha van Male ¹⁸	Bourgondië	1384	150	+ 50 (a)
Margaretha van Kleef	Henegouwen-Holland	1394	30	
Katherina van Beieren	Gelre	1400	65	
Johanna van Sint-Pol	Brabant	1407	20	
Isabella van Portugal ¹⁹	Bourgondië	1438	131	+ 133 (b)
Margaretha van Bourgondië	Henegouwen-Holland	1439	108	+ 52 (b)
Margaretha van York	Bourgondië	1468	90	+ 50 (a)
Maria van Hongarije	Nederlanden	1531	192	+ 108 (c)

Tabel 11.1: Omvang van de hofhouding van enkele laatmiddeleeuwse en vroegmoderne vorstinnen en vorstin-weduwen in de Nederlanden. Aantallen in de kolom 'Additioneel' hebben betrekking op (a) roulerend lidmaatschap van de hofhouding en andere vormen van tijdelijke afwezigheid, (b) personeel en gevolg van leden van de hofhouding of (c) leden van de hofhouding die niet op hofstaten vermeld staan. Voor referenties zie hoofdtekst.

Het voorafgaande bevestigt dat er niet per definitie een verschil in omvang was tussen hofhoudingen van gehuwde vorstinnen en vorstin-weduwen. Wel komt een getalsmatige tweedeling naar voren tussen vorstinnen van de traditionele middeleeuwse vorstendommen en die van Bourgondië en later Habsburg. De hofhoudingen van de opeenvolgende hertoginnen van Bourgondië waren duidelijk omvangrijker dan die van de gravinnen en hertoginnen van Henegouwen-Holland, Gelre en Brabant. Hieraan lag uiteraard ten grondslag dat de Bourgondische en Habsburgse vorsten regeerden over een gebied dat meerdere vorstendommen omvatte, en daardoor over de middelen beschikten waarmee ze zich een grotere hofhouding konden veroorloven. Dit is op zich geen verrassende constatering. Minder evident is wellicht tot welke categorie Margaretha van Bourgondië behoorde. Als telg van de Bourgondische dynastie was zij grootgebracht met een levensstijl waar een omvangrijke hofhouding vanzelfsprekend deel van uitmaakte, ook voor dames, zoals haar moeder. Door haar huwelijk werd zij gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland. Aan dit hof heerste een andere cultuur, waarin het gevolg van de gravin een bescheidener omvang had, met uitzondering wellicht van Johanna van Valois aan het begin van de 14de eeuw.

De hofhouding van Margaretha van Bourgondië behoorde getalsmatig tot de Bourgondische groep, al was deze minder omvangrijk dan die van tijdgenote Isabella van Portugal. Kennelijk waren gewoontes binnen haar eigen dynastie, standsbesef, en wellicht ook ambitie in dit geval bepalender dan de heersende cultuur binnen het vorstelijk huis van haar echtgenoot. Uiteraard speelden de financiële middelen waarover Margaretha beschikte hierbij een beslissende rol. Deze maakten het mogelijk om een staat te voeren die zij als Bourgondische hertogsdochter vanzelfsprekend vond.

11.2 Continuïteit

'... omdat hij zwak is en oud en krachteloos en wijlen mijn zeer geëerde heer hertog Willem, mevrouw en hun voorgangers, graven en gravinnen van Henegouwen, altijd trouw heeft gediend...'

¹⁸ Exclusief het personeel van zoon Jan.

¹⁹ Exclusief de hofhouding van zoon Karel.

Een oude koster, genaamd Boudewijn, die nog onder Willem VI en diens voorgangers had gediend, mocht vanwege trouwe diensten zijn oude dag aan het hof doorbrengen. Hij ontving van Margaretha een salaris.²⁰ Dit wekt de indruk dat er sprake was van continuïteit in de samenstelling van de hofhouding, maar aan een dergelijk individueel geval kunnen natuurlijk geen algemene conclusies worden verbonden.

Naar aanleiding van het voorafgaande kan terecht de vraag worden gesteld in hoeverre Margaretha's hofhouding in 1439 representatief was voor die in eerdere jaren. Voor zover bekend zijn er geen overzichten uit een eerdere periode overgeleverd. Toch kan wel een indruk worden gevormd van de continuïteit van omvang en samenstelling van de hofhouding. In rekeningen van Margaretha's Henegouwse generaal rentmeester over de periode 1420-25 is zoals gezegd een post opgenomen met de salarissen van ambtsbekleders en dienaren die deel uitmaakten van de hofhouding (*'waiges de officiers et serviteurs d'ostel'*). Daarnaast zijn in diverse bronnen aanvullende gegevens te vinden over individuele personen.

Salariëring: continuïteit in aantallen

Leden van vorstelijke hofhoudingen ontvingen aanvankelijk alleen kost en inwoning, kleding en andere vormen van beloning *in natura* voor hun diensten. Geleidelijk aan veranderde dit. Aan het begin van de vijftiende eeuw ontving een deel van de leden van het Bourgondische hof een salaris, waarmee de ontwikkeling naar monetarisering in gang was gezet. In de tweede helft van de vijftiende eeuw vond de omslag plaats, waarna uiteindelijk vrijwel iedereen recht had op een salaris in plaats van andere vormen van beloning, zelfs hofdames.²¹ Aan Margaretha's hof ontving in de eerste helft van de vijftiende eeuw slechts een deel van de hofhouding een salaris. De geleidelijke omslag van betaling *in natura* naar monetarisering is duidelijk zichtbaar in de rekeningen, die regelmatig vermelden dat een salaris eerdere rechten verving.²² Bij wijze van steekproef heb ik in de rekening van Margaretha's generaal ontvanger in Henegouwen de post met uitgaven aan salarissen van leden van de hofhouding over 1422 bekeken. In dat jaar ontvingen ongeveer veertig personen een salaris. In Tabel 11.2 is weergegeven om welke categorieën het ging.

Een aanzienlijk aantal categorieën, zoals de vrouwelijke leden van de hofhouding, jonkheren, knapen en knechten, ontbreekt in deze rekeningpost. Dat zij geen salaris ontvingen betekent niet dat deze personen onbezoldigd waren. Leden van de hofhouding ontvingen naast kost en inwoning allerlei vormen van incidentele en structurele vergoedingen en beloningen, zoals geschenken, jaarrenten en (inkomsten uit) ambten. Ook de aan Middeleeuwse vorstenhoven gebruikelijke distributie van hofkleding, of stof hiervoor, kan als een vorm van beloning worden beschouwd.²³ Een livrelijst is in dit geval niet overgeleverd, maar uit rekeningen blijkt dat bijvoorbeeld de kapelaan, hofdames, hofnar en knapen kleding en stoffen voor livrei ontvingen.²⁴ De kostbare gewaden van hofdames werden op kosten van Margaretha met bont gevoerd. Lodewijk de Moor ontving

²⁰ '*...pour ce quil est faibles et anchiens et de petite puissance et quil a tous jours servi feu mon tresredoubté seigneur monsieur le duc Guillaume...ma dite dame et leurs predicesseurs comtes et comtesses de Haynin...*' (ADN B 7980, f 8v).

²¹ Kruse, *Hof*, 12, 67,145; Münster, *Dames*, 343, nt 24, 37; Mariage, *Hôtel*, 84; Damen, *Staat* 217; Van Egmond, *Opgetekend*, 183; Sommé, *Isabelle*, 272.

²² Zie bijvoorbeeld ADN, B 7983, f 7, 10.

²³ Vale, *Court*, 93-99; Van Uytven, *Showing off*, 29-33.

²⁴ ADN, B 3325, 112.886 (Finot, *Inventaire*, 197); 7979, f 10v, 51v,55 r,v; 7982, f 56 r,v.

ondergoed, kousen, een tuniek en een eenvoudige grijze houpelande.²⁵ Een ander voorbeeld van een traditionele *in natura* beloning is het keukenmes dat 12 leden van de hofhouding, met functies uiteenlopend van kok tot raadsheer, jaarlijks ontvingen.²⁶ Ook valt niet uit te sluiten dat aan sommigen een salaris werd betaald dat niet hier, maar in een andere rekening werd opgevoerd.

Raadsheren vormden een gemengde categorie: sommigen ontvingen een salaris en anderen niet. Ook de hoogte van het salaris was zeer variabel. Margaretha's eerste raadsheer ontving 130 lb per jaar, de Henegouwse generaal rentmeester kreeg 80 lb en jurist Jacquemart Hennekart uit Mons slechts 10 lb, dat laatste op basis van een opdrachtbrief.²⁷ Anderen waren weliswaar onbezoldigd als raadsheer, maar ontvingen een salaris vanwege een ambt dat zij daarnaast bekleedden. Dit gold bijvoorbeeld voor de kastelein van le Quesnoy, en voor de Hollandse generaal rentmeester.²⁸ Raadsheren ontvingen daarnaast onkostenvergoedingen voor specifieke missies, die flink konden oplopen. De heer van Haynin ontving in 1421, naast zijn salaris als eerste raadsheer, een vergoeding voor de 131 dagen waarop hij zich met Margaretha's zaken had bezig gehouden.²⁹

Doordat lang niet alle leden van de hofhouding op de lijst met gesalarieerden in de rekening van de generaal rentmeester voorkomen biedt Tabel 11.2 geen volledig beeld. Wel kan in vergelijking met de lijst over 1439 worden geconstateerd dat het aantal personen in deze categorieën in 17 jaar nauwelijks is veranderd. Er zijn verschuivingen, zoals een aantal bewakers (*gardes*) die in 1422 een salaris ontvingen maar niet voorkomen op de hoflijst van 1439. Twee van waren verantwoordelijk voor het zilverwerk, één waakte over de voorraden en één over de vis in de *pêcherie*. Mogelijk werden deze taken in 1439 gecombineerd met andere verantwoordelijkheden, en daarom niet expliciet benoemd. In de categorie 'jacht' zijn de functie-aanduiding anders, maar komt het aantal personen overeen. Al met al zijn de overeenkomsten groter dan de verschillen en lijkt er sprake te zijn van getalsmatige continuïteit.

²⁵ Houpelande: Wijd bovenkledingstuk, kort of lang, voor dames en heren, open aan de voorkant. ADN, B 7979, f 54v, 55v; 7980, f 60v.

²⁶ ADN, B, 7979 f 54; 7980, f 60v.

²⁷ ADN, B 7979, f 41 (*lettre de commission*).

²⁸ ADN, B 7979, f 41; N.A., Gr rek 3303, f 67v.

²⁹ ADN, B 7979, f 53, 55 f-v.

	1422	1439
Secretarissen en klerken	3	3
Boodschappers	3	2
Kwartiermaker	1	1
Koks	6	6
Schenkers	2	3
Bakkers	3	3
Garderobe	2	2
Toortsdragers	3	2
Bewakers	5	
Palfreniers	5	7
Stalmeester	1	1
Wagens en strijdpaaarden	3	
Jachtmeester	1	
Jachthondenverzorgers		4
Portiers	2	2
<i>Totaal</i>	<i>40</i>	<i>36</i>

Tabel 11.2: De hofhouding in 1422 en 1439. Voor 1422 gaat het om personen die een salaris ontvingen, volgens de post ‘salarissen van leden van de hofhouding’ van de generaal rentmeester van de Henegouwse douarie (ADN, B 7979; 7980; 3373, 113.502).

Continuïteit in personen

Continuïteit blijkt niet alleen uit aantallen, maar ook uit namen. Voor niet-adellijke leden van de hofhouding geldt in het algemeen dat weinig bekend is over hun achtergrond, maar dat hun naam verrassend vaak in rekeningen is terug te vinden, vanwege allerlei taken die aan hen werden toevertrouwd en betalingen die aan, voor of door hen werden verricht. Van de al eerder genoemde Colenaar, die ook wel Keulnair werd genoemd en dus uit Keulen afkomstig was, is zo de veertigjarige loopbaan aan het hof in grote lijnen te volgen. In 1401 hielp hij als jonge man, gekleed in hofkleding, bij het bewaken van de honden van Willem en Margaretha. Vijftien jaar later had hij al meer verantwoordelijkheid: hij ontving geld voor de aanschaf van een koe, die Margaretha's honden van melk moest voorzien.³⁰ Rond die tijd moet hij tot hoofd van de jachthondenverzorgers zijn bevorderd, want in 1422 jaagde hij met dertien knechten in het bos van Vicogne. Hij ontving salaris en Margaretha schonk hem een paard, een teken dat zij hem hogelijk waardeerde. In 1439 bekleedde hij deze functie nog steeds.³¹

Ook voor veel andere functies geldt een hoge mate van continuïteit als het gaat om personen. In Bijlage 14 is bij de namen van leden van de hofhouding in 1439 de vroegste door mij in diverse bronnen aangetroffen vermelding als lid van Margaretha's hofhouding aangegeven. Dit beeld is niet volledig, aangezien het op een beperkte hoeveelheid bronnen is gebaseerd. Bovendien geldt dat over bepaalde jaren meer relevant bronmateriaal beschikbaar is dan over andere. Ook zijn personen uit bepaalde categorieën eenvoudiger te identificeren dan anderen. Bij raadsheren is vrijwel altijd duidelijk om wie het gaat, omdat familienamen bekend zijn en informatie over individuen vaak in de literatuur voorhanden is. Hun namen komen veelvuldig voor in allerlei bronmateriaal,

³⁰ ‘Keulnair, brakenier, ... pour une vake donnant let pour les chiens de madame’ (ADN, B 3326, 112.886; Finot, *Inventaire*, 197).

³¹ Devillers, *Naissance*, 279 (1401); ADN, B 3325, 112.886 (Finot, *Inventaire*, 197) (1416); ADN, B 7980, f 68v-69 (1422); 7983, f 9v, 55r,v (1425).

waardoor ze eenvoudig zijn te identificeren. Voor ongetrouwde hofdames geldt dit niet, hoewel ook zij van edele komaf zijn. Alleen de meest vooraanstaande van hen zijn eenvoudig en eenduidig identificeerbaar. Het helpt hierbij niet dat hun voornamen op de lijst van 1439 niet zijn weergegeven. Bovendien verbleven ongetrouwde *'demoiselles'* in het algemeen maar kort aan het hof, waardoor zij minder sporen in de bronnen achterlieten. Dit laatste in tegenstelling tot vrouwelijke kameniers, die behoorlijk honkvast waren. Ook voor jonkheren en knapen gold vermoedelijk een hoge roulatiesnelheid, hoewel voor hen ook de mogelijkheid bestond omhoog te schuiven in de hiërarchie.

Ondanks deze beperkingen kan worden geconcludeerd dat aan Margaretha's hof veel trouwe dienaren verbleven. Voor bijna de helft van de met name genoemde leden geldt dat zij in 1439 al jaren en soms zelfs decennia lang lid van de hofhouding waren.

11.3 Een Henegouws-Hollands hof

'... ener maelre tot Leijden van dat hi miins genadigs heren hertoge Willems van Beyeren saliger gedachten wapenen van sinen achtendeelen in een fransijn ontworpen ende gemaect hadde gelike mijn lieve vrouwe den gouverneur ontboden hadde te doen maken...'

In haar laatste jaren hield Margaretha zich niet alleen bezig met haar eigen naderend levenseinde, maar ook met het instandhouden van de herinnering aan de Beierse dynastie. In 1440 liet ze een schilder uit Leiden een afbeelding van de acht kwartieren van het voorgeslacht van Willem van Beieren maken op fransijn, een type perkament dat vaak voor rekeningen werd gebruikt. Voor welk doel deze afbeelding werd gebruikt is onduidelijk.³² Aan het eind van dit hoofdstuk wil ik kort stilstaan bij de vraag in hoeverre haar hofhouding Henegouws-Hollands van samenstelling was.

Margaretha bevond zich meestal in Henegouwen. De samenstelling van een vorstelijk gevolg was fluïde, en het is dan ook aannemelijk dat zich bij een verblijf in Holland of Zeeland meer dames en heren uit deze contreïen bij haar gevolg voegden. Toch bevonden zich ook binnen de vaste kern van haar hof niet alleen dienaren van Henegouwse komaf, maar ook Hollanders en Zeeuwen, zoals hiervoor al is gebleken. De getalsmatige verhouding is niet volledig te achterhalen. Voor leden van adellijke families geldt dat hun herkomst meestal eenvoudig is te achterhalen, maar voor niet-adellijke personen is dit veelal niet mogelijk. Vaak wordt dezelfde persoon in Henegouwse bronnen in de Middelfranse variant en in Hollandse bronnen in het Middelnederlands aangeduid, zoals hoofdkok Josse le Brun, die ook wel Joost de Bruin werd genoemd. Anderen, zoals secretaris Daniel van Nieuwaal en klerk van de kost Gerard IJsbrandszn, behielden ook in Franstalige bronnen hun Nederlandse naam. Waarschijnlijk waren dit Hollanders, al valt een herkomst uit een ander gebied met Middelnederlands als voertaal niet uit te sluiten. Het percentage Henegouwers, Hollanders en Zeeuwen aan het hof kan daarom alleen voor de edelen worden vastgesteld.

Aan het hof waren in 1439 leden van 24 adellijke families verbonden, veertien uit Henegouwen en acht uit Holland-Zeeland (zie Bijlage 15). De jonkvrouwe van Berghe was waarschijnlijk een Brabantse, vermoedelijk een dochter van Jan I van Glymes, heer van

³² N.A., Gr rek 3303, f 63v. Van Egmond heeft in haar proefschrift aangetoond dat het decoreren van rekeningen in Holland soms werd uitbesteed. Ook in de door haar aangehaalde voorbeelden was de decorateur een Leidenaar (Van Egmond, *Opgetekend*, 245-46, 263-64)

Bergen op Zoom.³³ De jonkvrouwe van Saint-Simon kwam uit Picardië. Een aantal families was met meerdere personen vertegenwoordigd. Dit gold met name voor de Henegouwse geslachten Barbençon (van Donstiennes), Montignies en Wargny. De nauwe band met deze families was niet alleen door Margaretha's persoonlijke voorkeur bepaald, maar ook door traditie: leden van deze adellijke geslachten vervulden sinds jaar en dag belangrijke posities aan het hof.³⁴ Personele unies met het Bourgondische hof lijken er opmerkelijk genoeg niet te zijn geweest.³⁵

Margaretha's hofdames waren vrijwel zonder uitzondering afkomstig uit Henegouwse adellijke geslachten. Hofdames uit Holland en Zeeland ontbreken op de lijst van 1439. Vermoedelijk voegden deze zich bij haar wanneer ze in de noordelijke graafschappen verbleef.

Van de in totaal 36 edelen die in 1439 aan het hof verbonden waren, inclusief dames, waren er negen afkomstig uit Holland of Zeeland, ofwel 25%. De Henegouwse adel was dus ruim in de meerderheid, maar het aantal Hollanders en Zeeuwen was niet verwaarloosbaar. De hofhouding van 1439 weerspiegelt het feit dat Margaretha vooral in Henegouwen verbleef, maar kan toch met recht Henegouws-Hollands worden genoemd.

Conclusie

Uit de vergelijkende analyse in dit hoofdstuk blijkt dat de omvang van Margaretha's hofhouding zoals weergegeven op de hoflijst over 1439 weliswaar afweek van wat bij haar voorgangsters aan het Henegouws-Hollandse hof gebruikelijk was, maar niet exorbitant was in vergelijking met tijdgenotes binnen haar dynastie van oorsprong. Zij beschikte over de middelen om zich een 'Bourgondische' hofhouding te kunnen veroorloven.

Het Bourgondische karakter beperkte zich echter tot de omvang van haar gevolg. Uit de samenstelling komt een hoge mate van continuïteit naar voren, die niet lijkt te zijn beïnvloed door de Bourgondische machtsovername. Velen bevonden zich ook decennia eerder al in Margaretha's entourage en in die van haar echtgenoot en dochter. Hollandse en Zeeuwse edelen die hoge posities in de hofhouding bekleedden, zoals Adriaan van Blois van Treslong en Gerrit van Poelgeest in 1439 en Floris van Haamstede in een eerdere periode, waren verbonden aan de Hoekse partij. De hoogste edelman aan het hof in 1439, de heer van Steenkerke, behoorde tot de groep Henegouwse edelen die Margaretha en Jacoba in de cruciale jaren 1424-27 trouw waren gebleven.

In algemene zin geldt dat adellijke leden van de hofhouding telgen uit vooraanstaande families waren die van oudsher hoge posities bekleedden aan het grafelijk hof. De Henegouwse adel was het sterkst vertegenwoordigd, maar het aandeel Hollanders en Zeeuwen was met 25% niet verwaarloosbaar. Qua samenstelling kan deze hofhouding dan ook worden betiteld als de laatste Beierse hofhouding van Henegouwen-Holland.

³³ Mogelijk diens dochter Jacoba, geboren in 1420. Met dank aan Mario Damen voor deze suggestie.

³⁴ Zie bijvoorbeeld: Smit, *Rekeningen* 3, 55, 103; ECRG, 219; Devillers, *Naissance*, 300, 303.

³⁵ Geen van de mannelijke, adellijke leden op de lijst van Margaretha's hofhouding komt voor in de *Prosopographia Curiae Burgundica*, afgezien van een kort verblijf van Gerrit van Poelgeest in 1429 (ID nr. 0389), en enkelen na Margaretha's overlijden (Bernard Donneron, ID nr. 1051; Henry van Wargny, ID nr. 1351).

II.3: Religie en literatuur

12. Schenken en gedenken

‘Moet zij niet geplaatst worden onder de meest volmaakte vrouwen, als iemand die trouw is in tijden van beproeving, voorbeeldig verstandig en wijs in het bestuur van haar huis, liefdadig en intens vroom jegens Onze Heer, kortom, uitmuntend in alle opzichten?’¹

Dit citaat uit *Het Boek van de Stad der Vrouwen* van Christine de Pizan, geschreven rond 1405, suggereert dat Margaretha van Bourgondië bijzonder liefdadig en vroom was. Doel van dit hoofdstuk is om meer licht te laten schijnen op deze kant van haar persoonlijkheid, die in het voorafgaande nog niet naar voren is gekomen. Daarbij is de vraag of zij een voorkeur vertoonde voor bepaalde religieuze instellingen of stromingen en in hoeverre deze door dynastieke tradities of politieke belangen werd bepaald.

Cecilia Neville, hertogin van York (+1495), moeder van de Engelse koningen Edward IV en Richard III en van de Bourgondische hertogin Margaretha van York, leidde in haar laatste jaren een gestructureerd leven. Volgens een hofordonnantie was haar dagindeling als volgt: zij stond om 7 uur op en las met één van haar kapelaans twee ochtendgebeden. Daarna hoorde zij vóór het ontbijt een mis in haar privévertrekken. Na het ontbijt ging zij naar de kapel voor de dagdienst en twee missen. Tijdens het middagmaal werd uit religieuze werken voorgelezen. Pas daarna wijdde de hertogin zich aan haar publieke taken, in de vorm van audiënties. Vervolgens was het na een korte pauze tijd voor persoonlijke gebeden, tot aan de gezongen avonddienst. Tijdens het avondmaal sprak de hertogin over de religieuze teksten die ’s middags waren voorgedragen. Daarna ontspande zij zich in het gezelschap van haar hofdames. De dag werd afgesloten met persoonlijke gebeden voor het slapengaan, om acht uur ’s avonds. Laynesmith heeft erop gewezen dat deze dagindeling opvallende overeenkomsten vertoont met hetgeen Christine de Pizan haar lezeressen aanraadde. Vermoedelijk ging het hier dan ook eerder om een breed nagestreefd ideaal dan om de alledaagse realiteit.²

Isabella van Portugal woonde aan het eind van haar leven volgens een anonieme levensbeschrijving tenminste acht missen per dag bij.³ Zij was in haar persoonlijke geloofsbeleving beïnvloed door de Moderne Devotie, een beweging van religieuze leken die gericht was op een verinnerlijking van het geloof, door individuele gebeden en meditatie, geïnitieerd door de uit Deventer afkomstige Geert Grote. Er kwam eveneens een observante vereniging van augustijner kloosters uit voort, de congregatie van Windesheim.⁴

Maar vroomheid was niet alleen een kwestie van individuele, innerlijke geloofsbeleving. Vrouwelijke leden van vorstelijke dynastieën verrichtten van oudsher belangrijke schenkingen aan religieuze instellingen, waren verantwoordelijk voor de oprichting van kloosters, en stimuleerden de memorie van familieleden. Zo werd de adellijke

¹ *‘... ne doit-elle pas figurer parmi les plus parfaites? N’est-elle pas d’une fidélité à tout épreuve, d’une prudence et d’une sagesse exemplaires dans l’administration de sa maison, charitable, d’une dévotion profonde envers Notre-Seigneur, bref, excellente en toute chose?’* Pizan, *Cité des dames*, 237. Vertaling op basis van: Pontfoort, *Stad der vrouwen*, 220; Vanwijnsberghe, *Miniaturen*, 310.

² Armstrong, *Cicely*, 140-44; Laynesmith, *Cecily*, 30, 172. Cecilia’s dochter Margaretha van York, echtgenote van Karel de Stoute, wordt door Armstrong, enigszins verwarrend, aangeduid als Margaret of Burgundy. Vorsten als Jan zonder Vrees en Filips de Goede woonden gewoonlijk één misviering per dag bij. De laatste had pauselijke toestemming gekregen om dit pas in de middag te doen (Schnerb, *Piété*, 1331; Schnerb, *Jean sans Peur*, 421).

³ Sommé, *Isabelle*, 456: *‘...huit messes soit chantees ou basses...’*.

⁴ Post, *Kerkgeschiedenis*, 76-78; Korteweg, *Books of hours*, 236-37.

vrouwenabdij van Rijnsburg in 1133 gesticht door Petronilla van Saksen, weduwe van graaf Floris II, vermoedelijk op domeinen die tot haar weduwgoed behoorden. Petronilla liet er haar geliefde jongere zoon Floris de Zwarte begraven en vond er ook zelf haar laatste rustplaats. Ze stond daarmee, vermoedelijk onbedoeld, aan de wieg van een nieuwe traditie. Nadat haar schoondochter, gravin Sophie, de Rijnsburgse abdijkerk had laten verlengen en verbreden, werd deze tot 1299 de belangrijkste begraafplaats van de graven en gravinnen van Holland en Zeeland.⁵

Petronilla's schoonzus Machteld van Brabant stichtte samen met echtgenoot Floris IV een cisterciënzerinnenklooster in Loosduinen. Als weduwe stichtte ze de parochiekerk, een begijnhof, en een gasthuis in 's-Gravenzande, dat deel uitmaakte van haar weduwgoed en haar voornaamste residentie was. Ook schonk zij een Mariabeeld aan de kerk in 's-Gravenzande, waarvan later werd gezegd dat het had toebehoord aan de Heilige Elisabeth van Thüringen. Tot in de vijftiende eeuw bleef dit een belangrijke plaats van verering voor leden van het grafelijk huis.⁶ Machteld van Brabant deed haar invloed eveneens gelden bij de eerste substantiële schenking van goederen aan de Duitse Orde in Holland, door haar zoon graaf Willem II, in 1241. Vermoedelijk hing dit samen met het feit dat dezelfde Elisabeth van Thüringen, aan wie Machteld via haar Brabantse familie verwant was, patrones was van de Duitse Orde.⁷

Aan religieuze schenkingen en stichtingen lagen niet alleen vroomheid, maar veelal ook politieke overwegingen ten grondslag. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een iets latere schenking aan de Duitse Orde, door Richardis (+1262), een ongetrouwde dochter van graaf Willem I. De Duitse Orde had haar neef, graaf Willem II, gesteund in de strijd die in het Duitse Rijk losbarstte na diens verkiezing tot rooms-koning, en werd hiervoor beloond.⁸

In dit hoofdstuk komen eerst religieuze aspecten van Margaretha's dagelijks leven aan de orde, gevolgd door haar pelgrimages en religieuze schenkingen. Wat de laatste betreft wordt ingegaan op de vraag of hierbij politieke motivaties meespeelden. Het hoofdstuk sluit af met de wijze waarop zij haar eigen nagedachtenis en het zielenheil van haar naasten en zichzelf trachtte te waarborgen.

12.1 Religie in het dagelijks leven

In het dagelijks leven van Margaretha van Bourgondië speelde religie vanaf haar jonge jaren een belangrijke rol. Kort na haar aankomst aan het Beierse hof op negenjarige leeftijd, in 1385, werden voor haar drie kleine rolvormige getijdenboeken aangeschaft, '*daer si daghelix in lesen soude*'. Drie jaar later kregen zij en schoonzus Johanna Sofia van Beieren twee kostbare, vergulde kleine getijdenboeken, met de getijden van Maria, de zeven boetepsalmen en andere gebeden.⁹ Zo leerde zij van jongs af aan zich op gezette tijden aan haar gebeden te wijden.

⁵ Cordfunke, *Gravinnen*, 61-62; Cordfunke, *Petronilla van Saksen*; Cordfunke en Hugenholtz, *Gravin Petronilla*, 66-74; Hugenholtz, Cordfunke en Dijkstra, *Rijnsburg*.

⁶ Cordfunke, *Gravinnen*, 93; Koorn, *Machteld van Brabant*; Janse, '*s-Gravenzande*', 50-55; Smit, *Vorst*, 57.

⁷ Van Duijl, *Duitse Huis*.

⁸ De Boer en Cordfunke, *Graven*, 67-68; Janse en Van Veen, *Vroomheid*, 216; Van Duijl, *Duitse Huis*. Richardis beheerde vanuit Delft een deel van het grafelijk domein beheerde en leefde van de opbrengst daarvan. Dit voorbeeld van toekenning van een *dowarium* aan een ongetrouwde dochter komt naar voren uit het eerder genoemde, door Hugenholtz gepubliceerde document (Hugenholtz, *Graafschappen*, 8, 14). Richardis stichtte binnen haar *dowarium* ook het klooster Koningsveld in Delft (Kuiken, *Richardis*).

⁹ Meder, *Sprookspreker*, 434, 546; Korteweg, *Books of hours*, 251.

Aan het hof in Den Haag bevond zich een hofkapel. Daarnaast hadden graaf en gravin ieder de beschikking over een eigen vertrek waar ze de mis hoorden en konden bidden. Uit rekeningen blijkt dat Margaretha rond 1408 een nieuwe kapel liet bouwen aan het Haagse hof, vermoedelijk voor haar privégebruik. Zij bestelde hiervoor een aantal beelden, een beschilderd altaarstuk en een houten crucifix, waarvan helaas niets bewaard is gebleven.¹⁰

De hofkapel van het grafelijk kasteel in Le Quesnoy was gewijd aan de evangelist Johannes en lag in het verlengde van de belangrijkste algemene ruimte van het kasteel, de grote zaal.¹¹ Margaretha betaalde haar hofkapelaan om tijdens de mis dagelijks een offergave (*offrande*) te verrichten, ook wanneer zij zelf afwezig was.¹² Ook tijdens de vele reizen die het hof maakte werd de mis dagelijks gevierd. Het belang dat hieraan werd gehecht blijkt uit een pauselijk privilege dat Margaretha en haar echtgenoot in 1409 ontvingen. Het stond hen toe de mis zo nodig onderweg bij een draagbaar altaar te vieren.¹³

Naast de dagelijkse gebeden en misvieringen was pelgrimeren in de late middeleeuwen een belangrijk onderdeel van het christelijk geloof. Dit gold voor mannen en vrouwen uit alle lagen van de bevolking. Reisdoelen liepen uiteen van dichtbij huis gelegen heiligdommen tot verre oorden als Jeruzalem, Rome of Santiago de Compostella. Ook de redenen waarom mensen op pelgrimage gingen liepen uiteen. Het kon gaan om boetedoening, om het afsmecken van hulp en bijstand voor een bepaald doel, of om het danken van God of een bepaalde heilige, voor genezing van ziekte of voor een succesvol verlopen veldslag. Ook het uiten van persoonlijke devotie kon een motief zijn, en wellicht ook de behoefte om even van huis te zijn. Voor de elite kwam daar nog bij dat men zijn godsvruchtigheid in het openbaar toonde door een pelgrimsoord te bezoeken en gul te doneren. Vaak werden kostbare voorwerpen geschonken aan de betreffende kerk of abdij. Pelgrimeren hoorde zagezegd bij de vorstelijke levensstijl.¹⁴

Uiteraard gold dit ook voor het Bourgondische huis en voor de graven en gravinnen van Henegouwen-Holland.¹⁵ In Holland werden door de laatsten vooral het heiligdom van Sint Adelbert in Egmond en de kerk van Sint Jeroen in Noordwijk bezocht. Ook het beeld van Onze-Lieve-Vrouw in 's-Gravenzande was een geliefd reisdoel, mede omdat het vlakbij Den Haag en op de route naar Zeeland en Henegouwen lag.¹⁶ Soms werden leden van de vorstelijke hofhouding naar verder weg gelegen pelgrimsoorden gestuurd op een specifieke missie, zoals de eerdergenoemde pelgrimages naar Santiago de Compostella voorafgaand aan de geboorte van Jacoba.¹⁷

Margaretha nam in haar jonge jaren deel aan pelgrimages van het grafelijk huis die erop gericht waren succes in de oorlog af te smeken, dan wel hiervoor te danken. Tijdens de

¹⁰ Van Egmond, *Opgetekend*, 115, 157, 163, 166, 235-36.

¹¹ Salamaque, *Le Quesnoy*, 126-27.

¹² '...pour les offrandes cotidiennes de ma dame...' (ADN, B 7979, f 54v; 7980, f 60, 62v).

¹³ Bul van paus Alexander V, gedateerd 5 augustus 1409 (Devillers, *Cartulaire III*, 375; ADN, B 1187, 15.153 ter). Het aanvragen van een dergelijke privilege was gebruikelijk voor een vorstelijk echtpaar (Laynesmith, *Cecily*, 24).

¹⁴ Webb, *Pilgrimage*.

¹⁵ Zie voor Henegouwen-Holland: Smit, *Vorst*, 54-61. Voor het Bourgondische huis, zie bijvoorbeeld: Hughes, *Library*, 160; Petit, *Itinéraires*, 540; Schnerb, *Piété*, 1335-36; Schnitker, *Margaret of York*; Sommé, *Isabelle*, 453-55.

¹⁶ Over 's-Gravenzande als (grafelijk) bedevaartsoord zie Janse, *'s-Gravenzande*. Over St.-Jeroen in Noordwijk: De Moor, *Noordwijk*, 169-70.

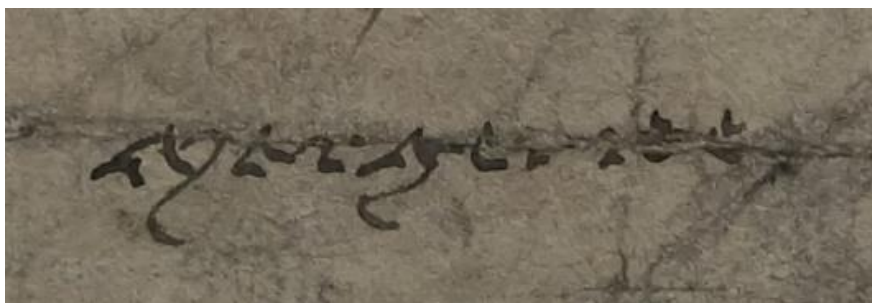
¹⁷ Janse, *Jacoba*, 28-29; Sommé, *Pèlerins*, 11.

eerste Friese veldtocht in 1396 gingen zij en Margaretha van Kleef gezamenlijk op bedevaart naar de Mariakapel in het West-Friese Mijzen.¹⁸ Ook offerden ze geld in Egmond. De dames verbleven in het grafelijk kasteel te Medemblik, waar ze meerdere missen per dag bijwoonden. Na de goede afloop en veilige terugkeer van de graaf en zijn zoon offerde het grafelijk gezelschap gul aan Onze-Lieve-Vrouw van 's-Gravenzande. Margaretha legde deze pelgrimage te voet af, vermoedelijk vanuit Den Haag.¹⁹ Ook voor haar echtgenoot was pelgrimeren een wezenlijk onderdeel van de oorlogvoering. In april 1397, na het succesvol verlopen beleg van slot Loevestein, ging hij met een deel van zijn manschappen op pelgrimstocht naar 's-Gravenzande om zijn banier aan het Mariabeeld aldaar te offeren.²⁰

Net als haar voorgangsters bezocht Margaretha regelmatig kerken en abdijen, niet alleen in Holland, Zeeland en West-Friesland, maar ook in Henegouwen, Vlaanderen, Brabant en Noord-Frankrijk. Het Mariabeeld in de kerk van Halle in het noorden van Henegouwen was een geliefd doel, dat vaak werd aangedaan op de reis van Henegouwen naar Holland en vice versa. In 1398 pelgrimeerde Margaretha naar het Henegouwse Crespin. Zij vereerde er de relieken, vermoedelijk die van de lokale heilige Landelinus. Voor relieken die zich in de kapel van het grafelijk kasteel in Le Quesnoy bevonden liet zij in dezelfde periode een reliekhouder met borduurwerk maken.²¹

12.2 Pelgrimages

Van Margaretha is een uniek persoonlijk document bewaard gebleven. Het gaat om een eigenhandig geschreven lijst met pelgrimstochten die ze zich voornam te maken (Afbeelding 12.2). Deze is geschreven op een smal vel papier, zonder datering of aanduiding van plaats of persoon. In het ADN in Lille is het document opgenomen tussen allerhande archivalia die aan haar zijn gerelateerd. De meest genoemde plaats, Liesse, was een pelgrimsbestemming die zij meermaals heeft bezocht. Bovendien vertoont het handschrift duidelijk gelijkenis met een autograaf van haar naam (Afbeelding 12.1). Het is daarom aannemelijk dat Margaretha zelf de pen heeft gehanteerd, zoals Finot, die de tekst in de negentiende eeuw heeft uitgegeven, al veronderstelde.

Afbeelding 12.1: Autograaf 'Margerite'²²

¹⁸ Mijzen: tussen Alkmaar en Hoorn.

¹⁹ Margaretha trad hiermee in de voetsporen van graaf Willem IV (Kronenburg, *Heerlijkheid* 4, 42; Smit, *Vorst*, 57). De Boer e.a., *Rekeningen tesorier 1393-1396*, 595; Janse, *Grenzen*, 74. Ook in november 1392 pelgrimeerde Margaretha naar 's-Gravenzande (ECRG, 183).

²⁰ ECRG, 251.

²¹ ECRG, 254, 257: '... pour offrir au baiser les reliques qui sont en l'église'. 'baiser' betekent 'kussen', maar kan in dit verband ook breder worden vertaald met 'vereren'. De rekeningpost vermeldt niet om welke relieken het ging. De niet nader omschreven reliekhouder ('une fiêtre') werd gemaakt door een borduurwerker (*poindeur*) uit Valenciennes.

²² Bij het lenen van een aantal kostbare manuscripten uit de Henegouwse tresorie in 1431 (AEM Trésorerie, *Receuil* 115). Met dank aan Robert Stein voor de foto.

Itē que ie doies a nostre dame de
 lianse en boierie a piet que ie lo
 proumie a prier de d'ame en
 moies m' uenue en luy huyant

Itē que ie doies a sent gasc. ii.
 pelierinage a l'uy doierie a f'ant
 ofr. i. en y magre p'ant. d.
 onse e doit tenu. en c'ui. l'uy
 es es meies que ie uit e il en
 f'ant. se p'ue e de l'antre boierie
 doierie e que ie hucil

Itē que ie doies a sent de mir. aq
 le d'agenaz. ii. e ~~de~~ boierie
 e l'uy des boierie ie p'ant a
 piet a que ie a p'ue p' d'iff'ant
 e. d. liene p'co

Itē que ie doies a nostre dame de
 g'oumenes. ii. iens d'or.

Itē que ie doies a nostre dame de
 lianse. d. coust tant que ie
 boierie e li off'ir le jour des
 trois roies

Itē que ie doies a nostre dame de
 lianse en boierie a piet a que ie
 la p'oueraz. d. d. liene p'co

Itē que ie doies a nostre dame de
 lianse en boierie e l'uy doies. d.
 coust p'or.

Itē que ie doies a nostre dame
 de lianse en pelierinage a piet

Itē doierie a nostre dame de lian
 se d'ue t'ete d'or p'ant. iii. onse

Afbeelding 12.2: Door Margaretha zelf geschreven lijst met voorgenomen pelgrimages.²³

²³ ADN, B 3326, 112.915.

De aanvang met '*Item*', zonder titel of inleiding, suggereert dat dit een vervolgpagina is, aangezien een opsomming gewoonlijk begon met 'ten eerste'. Vermoedelijk is het begin van het document verloren gegaan. De datering lijkt me open voor discussie. Finot veronderstelde dat Margaretha dit kort voor haar dood had geschreven, terwijl ze al ernstig ziek was, gezien het schrift en de volgens hem incoherente herhalingen aan het eind.²⁴ De lijst bevat inderdaad een aantal doorhalingen en verbeteringen en aan het eind enkele herhalingen, maar het schrift is tamelijk netjes voor een niet-professioneel schrijfster. Er waren vorstelijke tijdgenotes die slordiger schreven.²⁵

Het herhaalde 'ik moet' ('*je dois*') suggereert dat het gaat om boetedoening, wellicht opgelegd naar aanleiding van een biecht. Mogelijk had Margaretha aan het eind van haar leven wroeging over bepaalde kwesties uit het verleden, waarbij het voor de hand ligt te denken aan de diverse complotten en moordaanslagen waarbij zij al dan niet betrokken was. Zou ze hierover op het laatste moment een boekje open hebben gedaan tegenover haar biechtvader? Het zou een mooi slot zijn voor een film over Margaretha's leven, maar nogal speculatief. De genoemde bedevaartplaatsen bieden hiervoor geen enkel aanknopingspunt, het gaat om algemene, geliefde pelgrimsoorden, met een destijds gebruikelijke voorkeur voor Maria-verering.²⁶ Ook het offeren van kostbare gaven bij pelgrimages was gebruikelijk. Een alternatieve verklaring is dat '*je dois*' in dit geval niet verwijst naar een opgelegde plicht, maar naar een voornemen van Margaretha zelf, met onbekende aanleiding.

De tekst begint met: 'Ook moet ik te voet naar Onze-Lieve-Vrouw in Liesse...'. Daarna volgen nog acht van dergelijke voornemens: 'Ook moet ik naar Sint-Joost, twee pelgrimages ...', de eerste keer om een beeld aan te bieden met een hart in de handen en een saffier, en de tweede keer 'wat ik maar wil'. De opsomming gaat door met: 'Ook moet ik naar het Heilige mirakel van Alzenacz, twee reizen, en de eerste keer ga ik te voet ...'. Dit laatste moest vanaf een afstand van ongeveer 23 kilometer gebeuren. Daarna volgt Onze-Lieve-Vrouw van Gommegnies, om twee gouden schilden te offeren. Tot slot volgt nog vier keer Onze-Lieve-Vrouw in Liesse. 'Ik moet ... zolang ik leef een bedrag van 5 kroon offeren op de dag van Driekoningen ... ik moet erheen gaan op pelgrimstocht, te voet, vanaf 23 kilometer'. Nogmaals: 'Ik moet erheen gaan op pelgrimstocht, te voet'. Tot slot: 'Ik moet er een gouden hoofd offeren'.²⁷

De basiliek van Onze-Lieve-Vrouw in Liesse in het noorden van Frankrijk was een geliefd bedevaartsoord van de Franse koninklijke dynastie. Ook Albrecht van Beieren kwam er incidenteel.²⁸ Margaretha maakte in 1400 en 1402 vanuit Le Quesnoy een pelgrimage naar Liesse, een afstand van zo'n 80 kilometer. Het is goed mogelijk dat zij een deel van de

²⁴ Finot, *Inventaire*, 204, nt. 1.

²⁵ Het handschrift van Margaretha van York bijvoorbeeld, door Weightman omschreven als '*energetic and untidy*' (Weightman, *Margaret of York*, 208; afbeelding: 217), of dat van haar moeder (Laynesmith, *Cecily*, 100-01).

²⁶ Deze voorkeur gold niet alleen voor vorstelijke dames. Chastelain schrijft in een lofzang op Filips de Goede: '*il était fort dévot à Notre-Dame*' (Thiry, *Chastelain*, 754). En de jonge Karels de Stoute schonk wanneer hij op reis was zijn offerandes voornamelijk aan kerken waar sprake was van Maria-verering (Van der Velden, *Karel de Stoute*).

²⁷ '*Item, que je doies à Nostre-Dame de Liayse un voieagie à piet ... Item, que je doies à Seyt-Gose ... Item, que je doie à Sant de Miraqule d'Alzenacz, Il voieage e le un des voieagie je yraie à piet Nossetre Dame de Goumenies ...*' ADN, B 3326, 112.915; Finot, *Inventaire*, 203. Citaten zijn op basis van Finot, *Inventaire*, 203-04. Voor het omrekenen van afstanden heb ik gebruik gemaakt van Doursther, *Dictionnaire*.

²⁸ Smit, *Vorst*, 60 nt. 139.

tocht te voet aflegde, aangezien ze voor en na haar bezoek aan het pelgrimsoord in Marle verbleef, gelegen op een afstand van circa 18 kilometer, dus slechts enkele uren lopen.²⁹ Dit heiligdom moet een bijzondere betekenis voor haar hebben gehad, aangezien het meerdere keren terugkomt in de lijst met voorgenomen pelgrimages.

De heilige Joost, of *Josse*, was onder andere beschermheer van pelgrims. Zijn hulp kon worden ingeroepen bij ziekten die gepaard gingen met koorts en bij de pest.³⁰ Leden van het Beierse huis maakten incidenteel een pelgrimage naar het heiligdom van Sint-Joost. Dit lijkt verbonden te zijn geweest met ernstige ziekte of overlijden. Margaretha van Kleef bezocht het kort voor de dood van graaf Albrecht, volgens Smit in de hoop dat dit zou bijdragen aan een betere gezondheid van haar echtgenoot.³¹ ‘*Sinte Joost*’ was één van de plaatsen waarheen na Jacoba’s overlijden pelgrims vertrokken om te bidden voor haar zielenheil.³² Ook binnen de Bourgondische dynastie werd deze heilige vereerd.³³

‘*Sant de Miraqule d’Alzenacz*’ is lastiger te duiden. Finot veronderstelt dat het kan gaan om Assenede in Vlaanderen of Elsnheyde (een spelfout?) in Brabant, maar dit zijn, voor zover ik heb kunnen nagaan, geen bekende pelgrimsbestemmingen. Alzenau in Beieren is een alternatieve mogelijkheid, met de bedevaartsplaats Kälberau, waar Maria werd vereerd, maar pelgrimages naar Beieren waren niet gebruikelijk. Bovendien blijft dan onduidelijk welke heilige met ‘*Sant de Miraqule*’ wordt aangeduid.³⁴ Dit verwijst naar een plaats waar een mirakel had plaatsgevonden. Het zou kunnen gaan om het Noord-Duitse Wilsnack, een geliefd pelgrimsoord waar het Sacrament werd vereerd vanwege drie heilige hosties die bij een brand ongeschonden waren gebleven, maar dit lag op 700 kilometer van Le Quesnoy. Als Margaretha deze pelgrimage zelf wilde volvoeren, en nog wel twee maal, zou het de langste reis van haar leven zijn.³⁵ Een meer voor de hand liggende mogelijkheid is Hanswijk bij Mechelen, dat in Franstalige bronnen soms wordt aangeduid als ‘*Notre-Dame-d’Hanzeneck*’. Ook dit was een geliefd pelgrimsoord, waar een mirakel met een Mariabeeld had plaatsgevonden.³⁶

Onze-Lieve-Vrouwe van Gommegnies tenslotte was slechts 6 kilometer van Le Quesnoy verwijderd. De naam maakt al duidelijk dat het ook hier om Maria-verering ging. Afbeelding 12.3 geeft de locaties van de genoemde pelgrimsoorden weer.

Als Margaretha de lijst met pelgrimages op haar sterfbed heeft geschreven dan kan zij deze niet meer zelf hebben volbracht. Wellicht hebben anderen dit na haar dood voor haar

²⁹ Finot, *Inventaire*, 160, 163. Route (in 1400): Le Quesnoy-Guise-Marle-Liesse-Notre-Dame-Marle-Landrecies.

³⁰ Goosen, *Afra*, 207.

³¹ Waarschijnlijk gaat het om de benedictijner abdij van Saint-Josse-sur-Mer in Ponthieu, zo’n 150 kilometer ten westen van Le Quesnoy. Dit pelgrimsoord werd ook door Filips de Goede bezocht. Karel de Stoute maakte in 1457 vanuit Brussel een pelgrimstocht naar ‘*Saint Jose*’. Finot noemt als alternatieve mogelijkheid Sint-Joost-ten-Node, bij Brussel, maar deze plaats ben ik in de literatuur verder niet tegengekomen (Devillers, *Guerre*, 229; Finot, *Inventaire*, 203; Schnerb, *Piété*, 1336; Smit, *Vorst*, 58; Van Veen, *Grafelijk hof*, 84; Van der Velde, *Karel de Stoute*, 237).

³² Met dank aan Monique van Veen, die mij op deze passage in de rekening van Jacoba’s nalatenschap attendeerde (*Rek. test.*, 210).

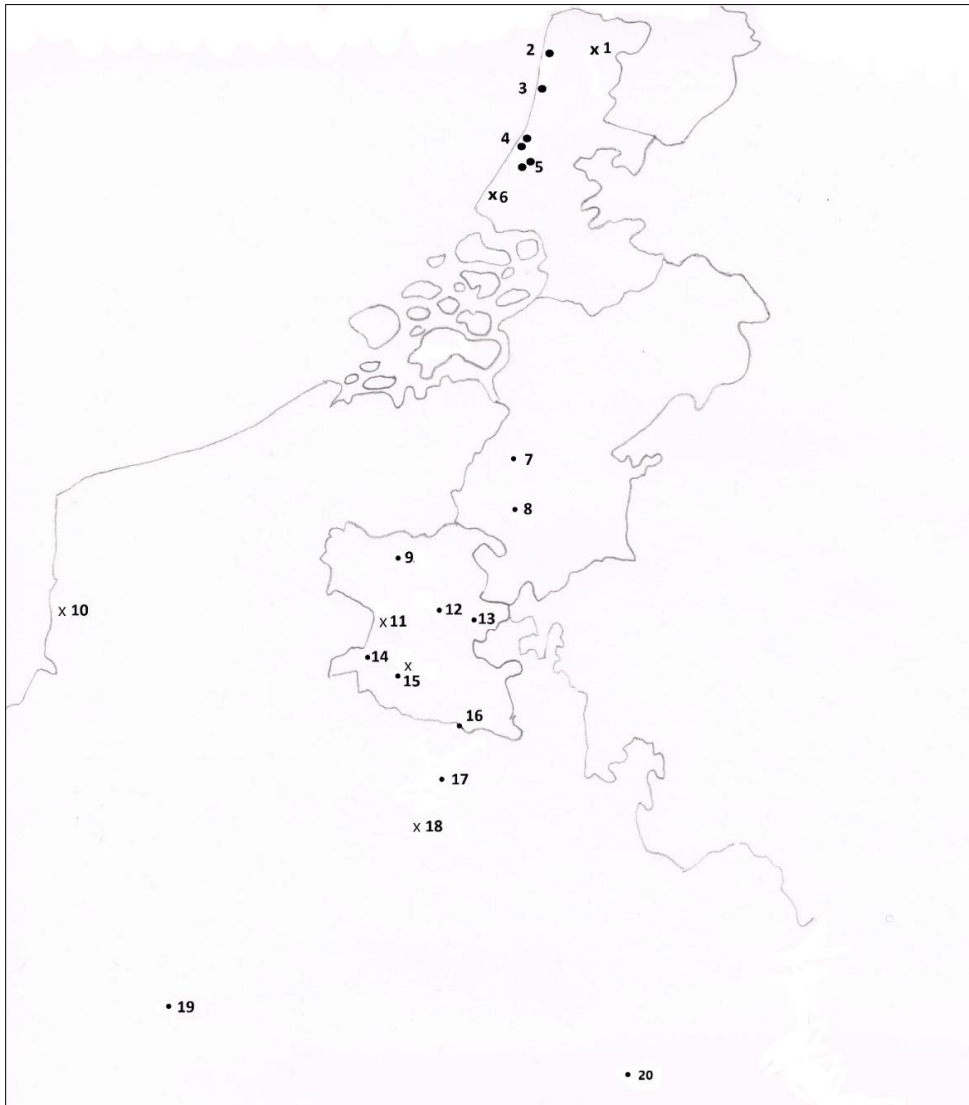
³³ Één van de vroeg overleden zoons van Filips de Goede en Isabella van Portugal heette Josse. Filips de Goede liet een heiligenleven van Sint Joost vertalen en doneerde aan de broederschap van Sint Joost in Parijs (Schnerb, *Piété*, 1334; Sommé, *Isabelle*, 454; Wijsman, *Weelde*, 180).

³⁴ Dit laatste geldt ook voor Alsemberg in Brabant, waar Maria werd vereerd.

³⁵ Margrete van Denemarken liet in haar testament een aanzienlijk bedrag na aan kloosters en kerken in de buurt van Wilsnack. Het was ook één van de vele pelgrimsbestemmingen waartoe zij in haar testament opdracht gaf (Etting, *Margrete*, 125 en fig 25.).

³⁶ Mijn dank gaat uit naar Dr Marie-Cécile Charles voor deze suggestie.

gedaan, zoals ook gebeurde wanneer pelgrimages in een testament waren opgenomen. In dit geval lijkt dat echter niet het doel van het op schrift stellen te zijn geweest, gezien het ‘zolang ik leef’ (*tant que je vuiverraie*).

Afbeelding 12.3: Schenkingen aan religieuze instellingen (.) en pelgrimages (x)

1. Mijzen; 2. Egmond; 3. Beverwijk; 4. Noordwijkerhout en Noordwijk; 5. Leiderdorp, Hoogmade; 6. 's Gravenzande (bij Den Haag); 7. Hanswijk (bij Mechelen); 8. Groenendaal (bij Brussel); 9. Ath; 10. St.-Josse; 11. Crespín; 12. Mons; 13. Binche; 14. Valenciennes; 15. Le Quesnoy en Gommegnies; 16. Montreuil; 17. Val St.-Pierre; 18. Liesse; 19. Saint-Denis (bij Parijs); 20. St.-Dizier. Zie ook Tabel 12.1 (pelgrimages) en Bijlage 16 (schenkingen).

Heiligdom	Regio	Verering	Jaar
Onze-Lieve-Vrouw van 's-Gravenzande	Holland	Maria	1392, 1396
Onze-Lieve-Vrouw van Mijzen	West-Friesland	Maria	1396
De kerk in Crespin	Henegouwen	Sint Landelinus	1398
Onze-Lieve-Vrouw van Liesse	Frankrijk	Maria	1401, 1402 en voorgenomen
Sint-Joost	Ponthieu	Sint Joost	Voorgenomen
Hanswijk (waarschijnlijk)	Mechelen	Sacrement	Voorgenomen
Onze-Lieve-Vrouw van Gommegnies	Henegouwen	Maria	Voorgenomen

Tabel 12.1: Uitgevoerde en voorgenomen pelgrimages.³⁷

12.3 Religieuze schenkingen

Godsvruchtigheid kon ook worden geuit door schenkingen aan religieuze instellingen en andere vormen van liefdadigheid. Aan de kapel die behoorde bij vorstelijke hoven was gewoonlijk een aalmoeskamer verbonden (*aumoniere*), waar geld, kleding en voedsel aan de armen werden verstrekt. Naast reguliere, dagelijkse aalmoezen, waarvoor het personeel van de aalmoeskamer verantwoordelijk was, werden ook bijzondere aalmoezen en schenkingen toegekend, met persoonlijke bemoeienis van de vorst of vorstin. Dergelijke vormen van liefdadigheid waren niet alleen een uiting van persoonlijke devotie, maar werden van een vorstin ook verwacht. Vorstelijke weduwen onderstreepten hiermee hun status en eerbaarheid. Het voldoen aan deze sociale norm maakte het voor hen mogelijk om politieke invloed uit te oefenen. Piëteit en politiek waren geen tegenstelling, maar communicerende vaten. Hemelse en aardse doelstellingen gingen zagezegd hand in hand.³⁸

Toen Margaretha in maart 1401, halverwege haar zwangerschap van Jacoba, naar Zeeland afreisde liet zij geld uitdelen aan de armen die zich bij de poorten van Le Quesnoy hadden verzameld.³⁹ Tijdens haar huwelijk lijken haar religieuze schenkingen incidenteel en kleinschalig te zijn geweest, al is dit beeld mogelijk vertekend door aard en hoeveelheid van het bewaarde bronmateriaal. Als weduwe verrichtte zij structurele schenkingen aan een breed palet van religieuze orden en instellingen. Een overzicht hiervan is gegeven in Bijlage 16. De geografische ligging van de betreffende kerken en kloosters is weergegeven in Afbeelding 12.3. Een deel hiervan betrof de voortzetting van schenkingen die in het verleden door leden van het grafelijk huis waren toegezegd, zoals de rente aan het klooster van Egmond, die werd betaald vanuit de grafelijke inkomsten uit Wijk en Noordwijk. Deze was toegezegd door Albrecht van Beieren, en voordien vermoedelijk door de graven van Blois. Margaretha nam de verplichting tot betaling aan abt en kloostergemeente in 1430 over. Zij verklaarde dat zij de goederen en rechten van het klooster niet wilde verminderen, maar '*in Goids eeren beschermen ende verbeteren*', en droeg haar lokale rentmeester op het bedrag jaarlijks uit te keren, hetgeen geschiedde.⁴⁰

Diverse religieuze instellingen binnen haar douarie werden door Margaretha begunstigd. In 1434 schonk ze aan de kerk van Beverwijk '*puerliick om Goidswillen*' de lokale school,

³⁷ ADN, B 3326, 112.915 (voorgenomen pelgrimages, zie ook Afbeelding 12.2); De Boer e.a., *Rekeningen tresorier 1393-1396*, 595; ECRG, 183, 254; Finot, *Inventaire*, 160, 163; Janse, *Grenzen*, 74.

³⁸ Bijsterveld, *Do ut des*, 188-214; Bousmar, *Putains*, 82-83; Blockmans, *Devotion*, 33-35; Damen, *Charity*, 65-68; Damen, *Vensters*; Schnerb, *Jean sans Peur*, 415-21.

³⁹ Devillers, *Naissance*, 275.

⁴⁰ N.A., AGH 59, f 30v-31; Gr rek 3303, f 8, 68v.

de kosterij en het schrijfbambacht, dat wil zeggen het recht op de inkomsten daaruit.⁴¹ In Le Quesnoy begunstigde zij onder andere het Sint-Elisabethsklooster, de Katherinakapel en het ziekenhuis (*maladerie*), en in Ath de cisterciënzerinnenabdij. Ook verder weg gelegen kloosters, zoals dat van de kartuizers in het Noord-Franse Val-Saint-Pierre, konden op haar gunsten rekenen. Margaretha's giften aan de kartuizers lijken bescheiden te zijn geweest, wat opvallend is, gezien de bijzondere betekenis van deze orde voor de Bourgondische dynastie. Schenkingen aan het door Filips de Stoute gestichtte kartuizerklooster in Champmol bij Dijon ben ik niet tegengekomen, evenmin als aan andere religieuze instellingen in het hertogdom Bourgondië.⁴²

Wel ging een relatief hoge jaarrente naar de '*église Saint Denis de France*'. In de nabij Parijs gelegen kerk van Saint-Denis bevonden zich de graftombes van koningen en koninginnen van Frankrijk van weleer, onder wie Margaretha's grootvader Jan de Goede. Ook het hart van haar vader was er begraven.⁴³ In dit geval, en een aantal andere, betrof het een '*rente hiretaule*', waarbij de toevoeging '*hiretaule*', overerfbaar of eeuwigdurend, suggereert dat de jaarlijkse uitkering niet zou worden stopgezet na haar dood, en mogelijk ook niet door haar, maar door één van haar voorgangers was geïnitieerd.⁴⁴ Gezien haar nauwe relatie met het Franse koningshuis is het aannemelijk dat in dit geval Margaretha de initiator was, maar het is ook mogelijk dat deze donatie is terug te voeren op een eerdere gravin, Johanna van Valois, die eveneens van Franse koninklijke bloede was. Ook voor verschillende andere religieuze instellingen in het noorden van Frankrijk die jaarlijks een bedrag ontvingen is onduidelijk van wie de oorspronkelijke toezegging afkomstig was. De eeuwigdurende rente aan de dames in het ver weg gelegen Saint-Dizier is mogelijk terug te voeren op de stichting van het cisterciënzerinnenklooster aldaar door Margaretha, gravin van Vlaanderen en Henegouwen (+1280), en haar tweede echtgenoot Willem van Dampierre, die heer was van Saint-Dizier. Al deze donaties werden vanuit de opbrengsten van Margaretha's douarie betaald, die aan de Hollandse instellingen vanuit het Hollandse deel en die aan Henegouwse en Noord-Franse kerken en abdijen vanuit het Henegouwse.

Margaretha moet de dominicanen een warm hart hebben toegedragen. Met Pinksteren in het jaar 1421 zegde de magister-generaal toe haar in missen en gebeden van de gehele orde te zullen betrekken. Zijn opvolger deed zeven jaar later hetzelfde.⁴⁵ De aanleiding hiervoor is onbekend. Van Oostrom en Meijer noemen Margaretha als mede-begunstiger van het dominicaner vrouwenklooster Schönensteinbach in de Elzas, maar in de kroniek over de kloostergeschiedenis waaraan zij refereren heb ik haar naam niet gevonden. Wel werd het klooster begunstigd door Willem VI, Katherina van Bourgondië en Margaretha van Kleef.⁴⁶ De laatste had tevens samen met haar echtgenoot graaf Albrecht gezorgd voor de stichting van een dominicaner convent in Den Haag, dat ook door Willem VI werd

⁴¹ N.A., AGH 59, f 38v.

⁴² ADN, B 1189, 15.571, f. 4; ADN, B 9094, f 31. Een incidentele gift van zwarte en wite stof aan de kartuizers in Valenciennes in 1404: AEM, Trésorerie, receuils, nr 72, f 28. Ook Jan zonder Vrees steunde de kartuizers (Schnerb, *Jean sans Peur*, 434-36).

⁴³ Er was ook een abdij van Saint-Denis bij Mons, maar gezien de toevoeging '*de France*' is aannemelijker dat het ging om die bij Parijs.

⁴⁴ ADN, B 1189, 15.571, f. 4, 7, 11; ADN, B 9094, f 30-31, 85.

⁴⁵ Devillers, *Cartulaire IV*, 286-87, 664; ADN, B 1189, 15.442 (1421), 15.546 (1428).

⁴⁶ Van Oostrom, *Nobel streven*, 110-11; Meijer, *Dominicanessen*, 375; Winnlen, *Schönensteinbach*, 41; Dietler, *Chronik*, 241.

begunstigd.⁴⁷ Ook Margaretha's vader en haar broer Jan steunden deze orde, en hadden een dominicaan als biechtvader. Jan zonder Vrees kreeg politieke en diplomatieke steun van de dominicanen.⁴⁸ Wellicht gold voor Margaretha hetzelfde.

Blijkens een oorkonde uit 1429 werden ook de franciscanen door Margaretha ruimhartig begunstigd. Hierin zegt broeder Johannes, hoofd van de minderbroeders in Frankrijk, aan haar toe dat zij in de gebeden van zijn orde zal worden betrokken vanwege door haar verrichte weldaden. Ook in dit geval is niet bekend waaruit deze weldaden bestonden. In rekeningen heb ik slechts bescheiden incidentele schenkingen gevonden, bijvoorbeeld aan de broeders van het franciscanenklooster in Valenciennes, waar Willem VI begraven lag.⁴⁹

Margaretha's gift aan het klooster Groenendaal, in het Zoniënwood ten zuid-oosten van Brussel, moet substantieel zijn geweest. Dit augustijner klooster had zich aangesloten bij de Congregatie van Windesheim, voortgekomen uit de Moderne Devotie. Ook Johanna van Brabant en Filips de Goede waren begunstigers van deze abdij. Johanna liet er memoriemissen instellen voor de hertogen van Brabant. Margaretha ontving als dank voor haar bijdrage aan de herbouw van het klooster na een brand in 1435 een pauselijke aflaat.⁵⁰

Ook de monniken in het augustijner klooster Engelendaal in Leiderdorp leefden volgens de regels van de Moderne Devotie. Het klooster ontving in 1440 zes geborduurde schilden met Margaretha's wapen. Graaf Albrecht van Beieren was beschermheer van dit klooster geweest. Er werden memoriediensten gehouden voor hemzelf, zijn ouders en zijn kinderen, en vermoedelijk dus ook voor schoondochter Margaretha.⁵¹

Schenkingen kwamen niet altijd voort uit een initiatief van de donateur, maar waren vaak een reactie op een verzoek dat was ingediend door een religieuze instelling, bijvoorbeeld tijdens een audiëntie. Dit zal ook voor Margaretha hebben gegolden, hoewel direct bewijs hiervoor ontbreekt. In 1440 maakte Jacob Kodde, glasmaker uit Leiden, in haar opdracht een raam voor de kerk in Hoogmade. Haar belangrijkste vertegenwoordiger in Holland, Gerrit van Poelgeest, was heer van Hoogmade. Vermoedelijk vond deze schenking dan ook plaats op zijn verzoek.⁵²

Vorsten en vorstinnen leverden vaak een bijdrage aan de opleiding van individuele clerici. In Margaretha's geval betrof het een zekere meester Gilles de Price, die zij in de zomer van 1424 financiële ondersteuning gaf om in Parijs een doctoraat in de theologie te

⁴⁷ Janse en Van Veen, *Vroomheid*, 232-33.

⁴⁸ (Schnerb, *Jean sans Peur*, 428, 437-38; Schnerb, *Piété*, 1322-23).

⁴⁹ Oorkonde: ADN, B 1189, 6.066. Nieuwjaarsgift, 1421: ADN, B 7979, f 52. Gift aan een franciscaan die voor Margaretha had gepreikt: *ECRG*, 205 (1393).

⁵⁰ Devillers, *Cartulaire V*, 512 (ADN B 1190, 15.671); Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 252; Schnerb, *Piété*, 1338; Damen, *Vensters*, 195; Sleiderink, *Meester*, 140 en 195, nt. 70.

⁵¹ '... *Ganter den boirduijerwercker 6 scildekijs van mijnre genadiger vrouwe wapen te maken tstück om 2 Bourgon scilden die mijn genadige vrouwe den cloester tot Leiderdorp voirt om goidswillen gegeven heeft*' (N.A., Gr rek 3303, f 58v). De naam van het klooster wordt in de betreffende rekeningpost niet vermeld, maar in 1440 kan dit alleen Engelendaal zijn geweest. Met dank aan prof. Dick de Boer voor het delen van zijn kennis hierover. Filips de Goede had in 1428 ramen aan dit klooster geschonken (Damen, *Vensters*, 198; Jongkees, *Staat en kerk*, 244; Wit, *Engelendaal*, 25).

⁵² Gr rek 3303, f 65v. Margaretha van York deed iets vergelijkbaars voor Jan I van Wassenaar (Damen, *Charity*, 64, 71).

behalen. Ook haar biechtvader, Willem de Dour, ontving financiële ondersteuning om zijn opleiding af te ronden. Hij zou Margaretha trouw blijven tot aan haar dood.⁵³

Een opvallend verschijnsel in de late middeleeuwen waren kluizenaresen of ‘reclusen’, vrouwen die zich lieten inmetzelen om zich middels gebeden geheel te kunnen richten op hun geloof. Meestal gebeurde dit bij een kerk, zodat ze de kerkdiensten door een raam konden volgen. Ze waren afhankelijk van giften om te overleven. Kluizenaresen waren vaak dames uit de hogere standen. Uit Margaretha’s rekeningen blijkt dat ook Le Quesnoy een kluizenares had, ‘*me dame le rencluse dou Quesnoit*’. Margaretha schonk haar jaarlijks een bedrag, niet als rente, maar als persoonlijke gunst. Het bedrag is opgenomen onder de rubriek met salarissen van leden van de hofhouding, hetgeen doet vermoeden dat het ging om een dame met wie zij een persoonlijke band had.⁵⁴

12.4 Politiek getinte religieuze schenkingen

Aan de deken van Kamerijk schonk Margaretha in oktober 1420 een kostbare, verguld zilveren drinkbeker en kom, nadat zij en haar dochter hem een maand eerder gezamenlijk een jaargeld (*pencion*) hadden toegezegd. Hierbij speelden niet alleen religieuze overwegingen een rol. De deken hield zich in het crisisjaar 1420 bezig met de ‘*besonges*’ van madame, al is niet bekend welke, en werd hiervoor op verschillende manieren ruimhartig beloond.⁵⁵

Een bijzondere categorie van schenkingen was die waarbij een afbeelding van de donateur, meestal met wapenschild, aan een religieuze instelling kado werd gedaan, bijvoorbeeld in de vorm van een schilderij of glas-in-loodraam. In Barbefosse, bij Mons, bevindt zich een kleine kapel, die destijds de zetel was van een adellijke broederschap. Deze wordt meestal aangeduid als de Orde van Sint Antonius.⁵⁶ Aan deze kapel schonk Margaretha in 1418 een geschilderd portret van zichzelf met wapenschild.⁵⁷ Twee jaar later schonk zij aan dezelfde kapel een driedelig glas-in-loodraam met Christus aan het kruis, met Maria en Johannes, en daaronder opnieuw de Heilige Maagd, nu met Antonius en de heilige Margaretha. Margaretha was knielend voor haar beschermheilige afgebeeld, met wapenschild, in een landschap met engelen. Het raam werd geplaatst in een zijkapel, die gewijd was aan Maria. Dat nieuwe leden hun portret aan de kapel schonken was gebruikelijk, maar met het grote glas-in-loodraam moet zij zich duidelijk hebben

⁵³ Gilles de Prices: Devillers, *Cartulaire IV*, 377; id, *VI*, 77. De opleiding van Willem de Dour betaalde Margaretha niet zelf. In 1428 gaf Jacoba opdracht aan de generaal ontvanger van Henegouwen om deze te betalen (Devillers, *Cartulaire V*, 36).

⁵⁴ ‘*pour geaste que ma dite dame li a faite jusques à sen plaisir*’ (ADN, B 7980, f 10; 7983, f 9v); Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 272-72; Van Maarseveen, *Reclusen*. In 1397 was sprake van een boek dat de kluizenares van Le Quesnoy had laten schrijven (ECRG, 253). Onduidelijk is of dit dezelfde dame was.

⁵⁵ ADN, B 7979, f 56, 58v (Devillers, *Cartulaire VI*, 58-59). Een jaar later wordt hij vermeld als raadsheer (ADN, B 7980, f 50v).

⁵⁶ Gewijd aan Antonius de heremiet. Lang is gedacht dat het ging om een ridderorde, opgericht door Albrecht van Beieren, maar tegenwoordig wordt aangenomen dat de Antoniusorde een adellijke broederschap was, die rond 1400 vermoedelijk door de Henegouwse edelman Gérard d’Enghien, heer van Havré, werd opgericht, met steun van het grafelijk huis. Zie over de Orde van Sint-Antonius bijvoorbeeld: Hachez, *Complément*; Marchandise, *Saint-Antoine*; Noordeloos, *Antonius*; Van Egmond, *Opgetekend*, 75-77; Van Steensel, *Noble associations*.

⁵⁷ Geschilderd door de uit Mons afkomstige schilder Pierre Henne (Devillers, *Cartulaire IV*, 331, nt.1; *Cartulaire V*, XLI).

onderscheiden. Zij trad hiermee in de voetsporen van haar echtgenoot, die een tiental jaren eerder ook een raam had gedoneerd.⁵⁸

Margaretha trad in de periode 1415-16 toe tot deze broederschap, die mannelijke en vrouwelijke leden telde en een sociaal en religieus karakter had. In een laat-vijftiende eeuws wapenboek van de broederschap komt zij prominent naar voren. Haar wapen staat als eerste en in groot formaat afgebeeld, onder het bovenschrift: 'Dit zijn de 49 ridders en jonkheren die tussen 1415 en 1416 intraden als lid van de broederschap van de Orde van Sint Antonius in Barbefosse' (Afbeelding 12.4).⁵⁹ Leden beloofden om weduwen, wezen en armen te beschermen, hun adellijke eer te handhaven en elkaar onderling te steunen. Als lid toonde zij haar piëteit, terwijl ze tegelijkertijd haar band met de overige, veelal Henegouwse adellijke leden versterkte.

In 1422 schonk Margaretha een groot glas-in-loodraam aan de kerk van Sint-Nicolaas-in-Havré in Mons. Hierop was de heilige drie-eenheid afgebeeld, links en rechts geflankeerd door Willem en Margaretha, beiden met wapenschild.⁶⁰ Dergelijke afbeeldingen herinnerden bezoekers eraan te bidden voor het zielenheil van de donor. Tegelijkertijd kon het tonen van generositeit, godsvruchtigheid en betrokkenheid bij een bepaalde religieuze gemeenschap zoals gezegd ook een politieke functie hebben. Voor Margaretha's schenkingen in de onrustige jaren na de dood van haar echtgenoot zal dit zeker hebben gegolden.

Gouda bezit een rijk versierde, vergulde miskelk, waarvan wordt verteld dat deze rond 1425 door Jacoba van Beieren aan de schutters van de stad werd geschonken, omdat deze haar steunde in de oorlog tegen Filips de Goede. Als dit verhaal op waarheid berust dan volgde ze hiermee het voorbeeld van haar moeder. Margaretha schonk in oktober 1424, juist toen Jacoba met haar Engelse echtgenoot en diens leger in Calais was geland, de kruisboogschutters van Mons een zilveren miskelk voor hun kapel, vermoedelijk in de hoop dat zij hen zouden steunen bij de herovering van Henegouwen. Enkele jaren eerder, in 1420, had Margaretha aan de voetboogschutters van het Sint-Jorisgilde in Noordwijk een oefenterrein ter beschikking gesteld.⁶¹ De schutters van Schoonhoven ontvingen een jaarlijks bedrag.⁶² Hoewel dergelijke broederschappen óók een religieuze functie hadden waren ze er primair op gericht de behendigheid van hun leden in het boogschieten te vergroten. De schutters speelden soms een rol bij tweespalt binnen een stad, zoals tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten in Holland.⁶³ Het zal dan ook geen toeval zijn dat Margaretha juist in de roerige jaren 1420 diverse schuttersgilden begiftigde.

⁵⁸ Dit werd vervaardigd door glazenier Jacques Gonier uit Mons (Devillers, *Cartulaire V*, XLI, nt. 5; Pinchart, *Archives des arts III*, 116-17). Van Egmond merkt terecht op dat deze schenking impliceert dat ook Willem VI lid was van de broederschap (Van Egmond, *Opgetekend*, 76).

⁵⁹ 'Se sont les chevaliers et escuyers entres en l'an mil IIIIc XV et XVIe en nombre de XLIX en la Confrarie de L'ordre Dieu nostre damme et monseigneur Saint Antoine en Barbefosse'..

⁶⁰ In het najaar van 1422 was het glasraam voltooid. Het werk was een jaar eerder begonnen, de schenking was dus vermoedelijk in 1421. Volgens Devillers was de pastoor van deze kerk, Nicolaas Coppin, Margaretha's biechtvader (Devillers, *Marguerite*, 611; id., *Cartulaire V*, 286-87; ADN, B 7980, f 62v; 7981, f 56v).

⁶¹ Devillers, *Cartulaire VI*, 80 (ADN, B 7983, f 52v); Kloos, *Noordwijk*, 86.

⁶² Gr rek 3304, ongefolieerd, onder 'Ander gemeen uitgeven': '... die oude schutters tot Schoonhoven jairlix plegen te hebben als zij schieten...'. De kruisboogschutters van Binche ontvingen vanaf 1433 een jaarrente: Devillers, *Cartulaire VI*, 255, 257.

⁶³ Carasso-Kok, *Schutters*, 30-31, 184-85.

12.5 Nagedachtenis en stichtingen

Een belangrijke religieuze plicht was het bidden voor het zielenheil van dierbare overledenen, om hen kwellingen in het vagevuur te besparen. De voornaamste dag waarop dit diende te gebeuren was de sterfdag van de overledene. Wie de middelen daarvoor had kon kerken en kloosters betalen om dit te doen. Deze religieuze praktijk nam in de late middeleeuwen een hoge vlucht.

Margaretha liet in Le Quesnoy jaarlijks een mis voor Jacoba opdragen op haar sterfdag.⁶⁴ In Ath liet ze ter nagedachtenis aan haar echtgenoot op zijn sterfdag graan uitdelen aan de armen.⁶⁵ In het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst bij Noordwijk stichtte zij in 1435 een jaarlijkse gedenkmis voor Willem VI en zichzelf. Margaretha bezocht dit klooster voor adellijke dames, waar ook bastaarddochters van de graven van Holland verbleven, regelmatig. Zij gaf het de opdracht om jaarlijks op Willems sterfdag een avonddienst (*vigilie*) te houden, bestaande uit negen lezingen (*lessen*), de volgende ochtend gevolgd door een gezongen dodenmis (*misse van requiem*) voor zijn zielenheil. Na haar eigen dood moest zij op dezelfde wijze worden herdacht. Tot die tijd moesten de nonnen jaarlijks op de avond van Sint Michaëlsdag (29 september) een '*misse van den Heyligen Gheest*' voor haar zingen. Als beloning ontving elk van hen '*een menghelen Rijnsche wijns*', ofwel circa een liter wijn, dan wel een financiële vergoeding. Dit alles werd betaald vanuit Margaretha's inkomsten uit Wijk en Noordwijk. De memoriediensten moesten '*tot ewigen dagen*' worden voortgezet.⁶⁶

In de late middeleeuwen ontstonden veel nieuwe kloosters. Dit hing samen met een brede religieuze hervormingsbeweging binnen de bestaande kloosterordes, gericht op een terugkeer naar de oorspronkelijke uitgangspunten, het observantisme. Vorstelijke dames speelden hierbij vaak een stimulerende rol. Isabella van Portugal en Margaretha van York bijvoorbeeld waren betrokken bij talloze stichtingen en hervormingen van kloosters.⁶⁷

Vergeleken hiermee lijkt de inzet van Margaretha van Bourgondië op dit terrein bescheiden, al bestaat ook hiervan geen volledig beeld. In 1438 werd zij beschermvrouwe van het recent opgerichte Sint Barbara en Sint Katharina klooster in Noordwijk. De grond waarop het klooster werd gesticht had zij in 1429 in leen gegeven aan edelman Frank van der Boekhorst, die het initiatief tot de stichting nam. Het klooster ging behoren tot de derde orde van de franciscanen. Deze zusters leidden geen geïsoleerd bestaan, maar hielden zich ook buiten het klooster bezig met goede werken, zoals ziekenzorg. De stichting werd enkele maanden later door Filips de Goede bevestigd. Het klooster ging in 1450 verloren bij een brand, maar werd enkele jaren later door dezelfde Frank van der Boekhorst hersticht, nu als augustinessenklooster. Bij de herstichting werd bepaald dat in

⁶⁴ ADN, B 3327, 112.921 (Finot, *Inventaire*, 205).

⁶⁵ '*Au premier vendredi du mois de juing est ordonnet par madame pour aumousner al obit de mons le duc Guille qui se fait à ce jour*' (ADN B 1189, 15.571, f 11). Dit betreft 1429. Jacoba had in Bouchain een kapellanie gesticht ter nagedachtenis van haar vader (Van Mieris, *Charterboek IV*, 457).

⁶⁶ Het feest van Sint Michaël was een belangrijke feestdag in het klooster (De Moor, *Leeuwenhorst*, 257, 383-4). N.A., AGH 59, f 45v; Gr rek 3303, f 69v, 70. De rente werd toegezegd aan de abdis, Machteld van de Does, om te ontvangen na de dood van één van de nonnen, Katherina van Blois. De toekenning aan laatstgenoemde suggereert dat hier sprake was van een voortzetting van oude rechten, mede gezien het feit dat Wijk en Noordwijk voorheen in het bezit waren van de graven van Blois, maar de oorkonde vermeldt dit niet.

⁶⁷ Sommé, *Isabelle*, 461-78; Blockmans, *Devotion*, 36-39; Weightman, *Margaret of York*, 198-201.

het nieuwe klooster jaarlijks memoriediensten voor zowel Margaretha als Filips gehouden moesten worden.⁶⁸

Zoals gezegd liet Margaretha kort voor haar dood aan de parochiekerk van Le Quesnoy een kapel bouwen, gewijd aan Sint Margaretha en Sint Eligius. De kapel had een klokkentoren, vier grote ramen en een altaar en stond via een boogconstructie in verbinding met de kerk, met zicht op het hoofdaltaar.⁶⁹ In een aparte gebedsruimte (*oratoire*) bevond zich een schatkist, rustend op vier pilaren met daarboven een kruisgewelf, waarin de kostbaarheden van de kapel werden bewaard.⁷⁰ Ramen voor de kapel kwamen uit Holland. Op één van deze ramen was Jacoba afgebeeld, samen met Jan van Touraine, als kroonprins van Frankrijk. Voor Margaretha was dit de meest glorieuse, en wellicht ook de gelukkigste periode van haar leven geweest. Voor de buitenwereld hield zij hiermee niet alleen de herinnering aan de Beierse dynastie in stand, maar ook die aan de nauwe banden met de Franse koninklijke dynastie.⁷¹

In het najaar van 1440 werd aan de kapel gewerkt door steenhouwers, metselaars, ijzersmeden, loodgieters, timmermannen en allerhande werklieden uit Le Quesnoy, Mons en Valenciennes. De vooraanstaande architect Jan Spijskin, bouwmeester van Henegouwen, was door Margaretha als bouwmeester aangesteld. Hij was verantwoordelijk voor de ontwerpen, hield toezicht op de aankoop van materialen en beoordeelde de uitvoering van het werk.⁷² De eerste keer dat Margaretha de werkzaamheden persoonlijk kwam aanschouwen liet ze aan de metselaars een steen schenken, een symbolisch gebaar, vermoedelijk de damesvariant van het leggen van de eerste steen.⁷³ Enige tijd later, toen een essentieel deel van de werkzaamheden, het verbinden van de kapel met de kerk, was afgerond en goedgekeurd, bood ze de werklieden een maaltijd aan.⁷⁴ Een half jaar na haar dood, in augustus 1441 verklaarde de bouwmeester dat de werkzaamheden waren afgerond. Hij had er persoonlijk op toegezien dat alles perfect was, ‘zoals mevrouw hem had opgedragen’.⁷⁵

Dat de kapel gewijd was aan Margaretha's naamheilige wekt geen verwondering, maar in moderne ogen ligt de keuze voor Sint Eligius (of *Eloy*) minder voor de hand. Deze

⁶⁸ N.A., AGH 59, f. 59-60; Blécourt en Meijers, *Mem. Rosa II*, 287; Jongkees, *Staat en kerk*, 81 n.3; Kloos, *Noordwijk*, 65-66; De Moor, *Noordwijk*, 174-75; Baalbergen e.a., *Noordwijk*, 420-22; RAL, Kloosterarchieven, nr. 1123.

⁶⁹ ‘... le cappielle fondee par ma tresredoubtée dame al honneur Sainte Margheritte et Saint Eloy, située et assise en le chimientiere del eglise pochial dele dite ville dou Quesnoit...’ (ADN, B 9095, f 35).

⁷⁰ ADN, B 9095, f 34-37; B 9096, f 27v-36. Laborde, *Ducs de Bourgogne II*, 212-13: ‘... elle chargea ... à faire en l’oratoire de sa dicte chapelle, quatre pillies pour en desseure faire et ordonner une tresorie servant à garder les biens et aournements de ladicte chapelle’.

⁷¹ ADN, B 9094, f 51 r,v; 9095, f 36v. De ramen waren gemaakt door Jacob Kodde, die volgens een andere rekeningpost uit Leiden kwam, en Porssij: Gr rek 3303, f 62r, v. Het is niet zeker of dit de ramen waren met de afbeelding van Jacoba en Jan van Touraine (Devillers, *Cartulaire VI*, 1008, nt. 1).

⁷² Jan Spijskin (of Spissekin) was ‘*maitre des ouvraiges de Haynin*’ (ADN, B 9096, f 27v; Devillers, *Cartulaire VI*, 998, nt. 1). Zie over de functie: Salamagne, *Fortifications*, 1001.

⁷³ ‘*As machons dessus dit fu par le commandement de madite tresredoubtée dame delivret en don le premiere fois que elle fu veyr les dis ouvriers taillier sur leur ouvrage en le ditte capielle 1 piettre de 36 s*’ (ADN, B 9095, f 35). Het ritueel van de eerste steenlegging kwam al voor in deze periode. Johanna van Brabant liet in 1381 de eerste steen leggen van de kloosterkerk van Groenendaal. Willem van Oostervant vervulde deze taak in 1396 bij aanvang van de bouw van een nieuwe stadspoort in Le Quesnoy (Salamagne, *Fortifications*, 1000; Sleiderink, *Meester*, 140).

⁷⁴ ‘*Au command de madite dame meismes fut payet pour 1 escot que li compaignon disnerent ensemble apries ce que les ouvrages doudit piller et aulries eulrent estet viseret et rechupt*’ (ADN, B 9095, f 37).

⁷⁵ ‘*comme requierquiez par maditte très redoubtée dame*’ (Devillers, *Cartulaire VI*, 1008-9, nt. 1).

zevende eeuwse heilige, een hoefsmid die het had geschopt tot goudsmid en vertrouweling van de Frankische koning Dagobert I, en daarna tot bisschop van Noyon-Doornik, was de patroon van hoef- en edelsmeden. Hij werd vaak afgebeeld als bisschop, met een hamer en aambeeld als attributen, en is nog steeds de beschermheilige van edelsmeden.

Margaretha's keuze voor deze heilige hing vermoedelijk samen met zowel familietradities als lokale gebruiken. In haar kinderjaren deed ze Noyon met haar moeder verschillende keren op doorreis aan, en dineerde er bij de bisschop. Wellicht heeft ze toen voor het eerst over deze heilige gehoord. Aan het hof van Jan zonder Vrees was de sterfdag van Sint Eligius (1 december) een feestdag, waarop de hertog een gouden schild offerde ter ere van de hertogelijke paardenstal.⁷⁶ Eligius was evenmin een vreemde aan het Beierse hof. Ter ere van deze heilige liet graaf Albrecht in 1392 vis uit de vijvers bij Le Quesnoy uitdelen aan schoolkinderen. Enkele jaren later werd voor één van de grafelijke kastelen in Henegouwen een wandkleed gemaakt waarop zijn hemelvaart was afgebeeld, samen met die van Sint Christoffel.⁷⁷

Bij de kapel richtte Margaretha een week voor haar overlijden, op 1 maart 1441, een eeuwigdurende stichting op voor de verstrekking van aalmoezen, in de vorm van lakens, linnengoed, kousen en schoenen, aan de armen van Le Quesnoy, en in het bijzonder aan degenen die in de hofhouding van haar overleden echtgenoot en dochter gediend hadden. De stichting werd betaald met een rente vanuit Gommegnies. Ook het salaris van de aan de kapel verbonden geestelijken werd hieruit betaald. Het ging om zes kapelaans, een klerk, twee koorknapen en een tesorier. De laatste was vermoedelijk verantwoordelijk voor het beheer van de inkomsten en kostbaarheden van de kapel. De kapelaans zorgden gezamenlijk voor de dagelijkse viering van vier missen, en de feestdagen van een aantal heiligen. Hun gebeden waren gericht op het zielenheil van Margaretha, Willem VI en Jacoba. Filips de Goede had hiervoor toestemming gegeven en erkende de stichting na Margaretha's dood. In tegenstelling tot de kapel, die aan het eind van de achttiende eeuw geheel verloren ging, bestond de stichting volgens Devillers in 1895 nog, meer dan 450 jaar na de oprichting.⁷⁸

Conclusie

Religie speelde een belangrijke rol in Margaretha's leven, net als in dat van iedere middeleeuwse vorstin. Niet alleen de dagelijkse misviering en gebeden maakten hier deel van uit, maar ook het tonen van liefdadigheid en het verrichten van schenkingen aan kloosters en kerken. De waarde die Margaretha persoonlijk hechtte aan haar geloof blijkt het sterkst uit een door haar zelf geschreven lijst met voorgenomen pelgrimages. De aanleiding hiervoor is onbekend. Persoonlijke betrokkenheid blijkt ook uit de bouw van haar eigen grafkapel aan de kerk in Le Quesnoy en de oprichting van een liefdadige religieuze stichting, die vier eeuwen later nog bestond.

Margaretha begunstigde christelijke ordes en instellingen in brede zin. Hierbij toonde zij geen bijzondere voorkeur voor een bepaalde religieuze stroming, maar volgde patronen die zowel binnen haar eigen dynastie als binnen die van haar echtgenoot gebruikelijk

⁷⁶ Ook aan het hof van Karel de Stoute werd deze traditie in ere gehouden (Van der Velden, *Karel de Stoute*, 235).

⁷⁷ Timmers, *Symboliek*, 253; Bezoek aan Noyon: Canat, *Marguerite de Flandre*, 160, 164; Schnerb, *Jean sans Peur*, 423; ECRG, 271; Giloteaux, *Quesnoy*, 34.

⁷⁸ Devillers, *Cartulaire V*, XLIII-XLIV; Finot, *Inventaire*, 206; Vinchant, *Annales IV*, 178. Stichtingen ter nagedachtenis van overledenen, in het Engels chantry en in het Nederlands vicarie of kapellenie genoemd, waren een wijdverbreid fenomeen (McGee Morganstern, *Gothic tombs*, 6; Speetjens, *Chantries*, 195-98).

waren. In sommige schenkingen kwamen religieuze en politieke doelstellingen samen. Haar donaties gingen naar kloosters en kerken in Holland, Henegouwen en het noorden van Frankrijk. Giften aan religieuze instellingen in het hertogdom Bourgondië lijken te ontbreken. Wel begunstigde zij de kerk van Saint-Denis, die nauw verbonden was met haar voorouders uit de Franse koninklijke dynastie.

Afbeelding 12.4 (volgende pagina): Wapen Margaretha van Bourgondië in wapenboek Antoniusorde

Margaretha's wapen was een combinatie van dat van haar vader, met rechtsboven de lelies van het Franse koningshuis en daaronder Bourgondië, en van haar echtgenoot, met linksboven de Beierse blauwwitte ruit en daaronder de leeuwen van Henegouwen-Holland. Aan het wapenschild hangt een keten met het teken van de Antoniusorde, een taukruis met bel. Onderaan de pagina zijn in kleiner formaat de wapens van de vrouwe van Steenkerke (links) en Willem van Montfoort (rechts) afgebeeld. Het wapenboek dateert uit de tweede helft van de vijftiende eeuw.⁷⁹

⁷⁹ Mons, *Bibliothèque universitaire, Fonds Puissant*, Hs. 11, f 20.

Se font les chevaliers desmoyens
 entres en l'an mil m^e de st d'ysidre en
 nombre de xlv en la confrerie de
 lordre d'ibn nre dame et anoyse
 saint duthome en barbesoffe

M^{re} lesdits d'ame
 M^{re} andrille de comengent
 Goulfe de haynan d'illand
 et zoland

M^{re} d'adams de stuberque
 d'yon nay p'entier

M^{re} d'adams de stuberque
 d'yon nay p'entier

13. Manuscripten en gedichten

Vorstelijke dames waren in de late middeleeuwen belangrijke bezitters en verwervers van kostbare, geïllumineerde handschriften en traden op als patroon van schilders en schrijvers.¹ Daarbij ging het bijvoorbeeld om de vervaardiging van opvoedkundige traktaten. Margaretha van Male beschikte over een omvangrijke bibliotheek, waarvan werken deel uitmaakten die een rol speelden in de opvoeding van de vorstelijke kinderschaar, om zo de basis te leggen voor een goed bestuur.² Aleid van Holland (+1284), die als voogdes verantwoordelijk was voor de opvoeding van haar neef Floris V, was waarschijnlijk de dame die Jacob van Maerlant de opdracht gaf voor zijn eerste grote werk, *Alexanders Geesten*, als vorstenspiegel voor de jonge graaf.³ In dezelfde periode stimuleerde Aleid van Bourgondië (+1273) de Franstalige literatuur aan het Brabantse hof. Zij was vermoedelijk de opdrachtgeefster van de opvoedkundige ridderroman *Sone de Nansay*, ten behoeve van haar tweede zoon Jan.⁴ Isabella van Portugal liet voor de opvoeding van zoon Karel de Stoute klassieke werken vertalen in het Frans en leverde een bijdrage aan de verspreiding van het werk van Christine de Pizan naar Portugal.⁵ Activiteiten op literair terrein, in de vorm van het bestellen, lenen, schenken en laten vervaardigen, vertalen of illumineren van manuscripten, waren echter niet uitsluitend gericht op de vorstelijke kinderschaar. Vorstelijke dames zetten ook de politieke ambities van hun familie kracht bij, door het bestellen en schenken van historisch getinte werken die deze in woord en beeld ondersteunden.⁶

De literaire voorkeur van een vorstin weerspiegelde vaak haar persoonlijke belangstelling of religieuze betrokkenheid, zoals bijvoorbeeld is aangetoond voor Cecilia Neville en voor haar dochter, Margaretha van York.⁷ Hanno Wijsman heeft op basis van zijn onderzoek naar adellijk boekbezit in de Bourgondische Nederlanden geconcludeerd dat bibliotheken van vorstinnen veelal meer devotionele en moraal-didactische werken bevatten, terwijl hun mannelijke evenknieën meer neigden naar historiografische, praktisch-didactische en wetenschappelijke literatuur. Maar hij stelde ook vast dat het boekbezit van relatief onafhankelijke dames met een grote politieke verantwoordelijkheid, zoals Margaretha van Oostenrijk, langs deze mat gemeten niet typisch vrouwelijk was te noemen.⁸

Van het boekbezit van Margaretha van Bourgondië bestaat geen overzicht. In dit hoofdstuk is hetgeen bekend is over manuscripten en gedichten die aan haar werden geschonken of opgedragen, door haar werden geleend of aangeschaft, dan wel anderszins met haar in verband kunnen worden gebracht voor het eerst samengebracht. Doel hiervan is om na te gaan of haar literaire voorkeuren bepaalde karaktereigenschappen

¹ Hall McCash (red.), *Cultural patronage*; Legaré (red.), *Livres et lectures de femmes*.

² De Hemptinne, *Marguerite de Male*, 482.

³ Vanwege haar huwelijk met Jan van Avesnes staat zij ook wel bekend als Aleid van Avesnes. Van Oostrom, *Maerlant*, 113-126; Koorn, *Aleid van Holland*.

⁴ Sleiderink, *Meester*, 65-75.

⁵ Lemaire en Henry, *Isabella*, 52-53; Willard, *Patronage*, 310, 316-17.

⁶ Legaré, *Jeanne de Laval*.

⁷ Armstrong, *Cicely*; Blockmans, *Devotion*; Ragetli, *Word and Deed*; Wijsman, *Weelde*, 114-15; 358-61.

⁸ Wijsman, *Weelde*, 141-69. Voor de laatmiddeleeuwse koninginnen van Frankrijk heeft Gaude-Ferragu een vergelijkbare conclusie getrokken (Gaude-Ferragu, *Queenship*, 198).

weerspiegelden, zoals haar strijdbaarheid en standsbesef, en in hoeverre eruit kan worden afgelezen met welke dynastie zij zich het meest identificeerde.

13.1 Patronage

In de tresorie van Henegouwen, die in één van de torens van het grafelijk kasteel in Le Quesnoy was ondergebracht, bevond zich een bibliotheek. Hiervan is na Margaretha's overlijden een inventaris opgemaakt, die helaas niet bewaard is gebleven. Wel is incidentele informatie overgeleverd, bijvoorbeeld over negen grote boeken 'geïllumineerd met goud en azuur', die zich volgens een inventaris uit 1409 in de tresorie bevonden. Dit waren voornamelijk Franstalige, historiografische werken.⁹

In hoeverre Margaretha het Middelnederlands beheerste is onbekend. Duidelijk is wel dat zij vooral belangstelling had voor Franstalige literatuur. In 1408 betaalde zij in Den Haag 'enen man uut Vrancric die boitscap brochte ende nyen gedichte boeke ende anders'.¹⁰ Meder heeft gesuggereerd dat hierbij mogelijk een exemplaar van het *Het Boek van de Stad der Vrouwen* van Christine de Pizan was, maar plaatste hierbij de kanttekening dat dit geen poëzie was. Volgens het Middelnederlands Woordenboek kan 'gedichte' echter betrekking hebben op iedere vorm van geschreven tekst, zowel proza als poëzie.

Het is vrijwel zeker dat Margaretha beschikte over De Pizans beroemde werk over de goede eigenschappen van vrouwen, dat zij voltooide in 1405, kort nadat Margaretha gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland was geworden. De schrijfster weerlegde in dit werk misogynie opvattingen die destijds heersten. Ze deed dit aan de hand van exemplarische verhalen over vrouwen uit de bijbel, mythologie en oudheid, maar ook uit het recentere verleden. De categorie vorstinnen en edelvrouwen uit De Pizans eigen tijd begint met de belangrijkste, aan wier hof zij verbleef, koningin Isabella van Beieren. Vervolgens worden de goede eigenschappen geprezen van de hertoginnen van Berry, Orléans en Bourgondië en de gravin van Clermont, die allen door geboorte of huwelijk nauw verwant waren aan het koninklijk huis. Na hen volgt de 'hertogin van Holland en gravin van Henegouwen, dochter van de overleden hertog Filips van Bourgondië en zuster van de huidige hertog', die wordt geprezen om haar trouw, wijsheid, verstand en vroomheid. Er is geen twijfel mogelijk dat deze tekst betrekking heeft op Margaretha van Bourgondië. Opvallend is niet alleen dat zij in dit rijtje wordt genoemd (na haar volgen nog drie edele dames), maar vooral de aanhef van de passage: 'En dan degene van wie jij (Christine de Pizan) te midden van alle anderen houdt, zowel vanwege de uitmuntendheid van haar deugden, als uit erkentelijkheid voor haar goedheid en genegenheid voor jou, zij die je met gunsten overlaadt...'.¹¹

Al deze dames worden geprezen, vanwege hun schoonheid, wijsheid, liefde en moed, maar alleen Margaretha wordt aangeduid als weldoenster van Christine de Pizan. De aan haar gewijde passage is hierdoor ook langer dan de negen andere. De voor de hand liggende conclusie is dat er sprake moet zijn geweest van een vorm van patronage in de periode waarin De Pizan haar beroemde werk schreef. Meestal gebeurde dit in de vorm van een opdracht, dan wel een geldelijke beloning voor een aangeboden manuscript.¹² Op welke manier de interactie in dit geval heeft plaatsgevonden is onbekend. Het is onzeker

⁹ Nys, *Tribulations*, 236, nt. 2; Stein, *Tresorie*, 427; Salamagne, *Le Quesnoy*.

¹⁰ Willem en Margaretha verbleven in juni 1408 in Den Haag (Meder, *Sprookspreker*, 561; N.A., AGH 696).

¹¹ Pizan, *Cité des dames*, 237. Vertaling aan de hand van: Pontfoort, *Stad der vrouwen*, 219-20; Vanwijnsberghe, *Miniaturen*, 310.

¹² Willard, *Pizan*, 170-71.

of beide dames elkaar ooit hebben ontmoet, al suggereert de hierboven weergegeven passage dat wel. Mogelijk verliep het contact via Jan zonder Vrees of via Antoon van Brabant, die eveneens mecenas waren van De Pizan. Een andere mogelijkheid is dat Willem VI, die een Parijse residentie had, intermedieerde. Margaretha zelf kende zowel Karel VI als Isabella van Beieren, aan wier hof De Pizan verbleef, persoonlijk. In de aanloop naar het huwelijk van Jacoba met de Franse prins Jan van Touraine, dat in 1406 plaatsvond, moet er intensief contact tussen beide hoven zijn geweest. Mogelijk vormde het geplande huwelijk de aanleiding voor Margaretha's patronage. Wellicht bestelde zij een exemplaar van het boek met het oog op de opvoeding van haar dochter.

13.2 Illuminaties

Een ander, minder zeker voorbeeld van patronage door Margaretha betreft een even beroemd werk, in dit geval niet zozeer om de tekst, maar vanwege de illuminaties. Het gaat om de eyckiaanse miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek. Onder kunsthistorici is een lang debat gaande over vrijwel alle aspecten ervan: periodisering en herkomst, en identiteit van de schilder, opdrachtgever en afgebeelde personen. Naar aanleiding van de meest recente Van Eycktentoonstelling in Gent (2019-20) is door Vanwijnsberghe naar voren gebracht dat dit deel van het getijdenboek, dat een ingewikkelde geschiedenis kent, Henegouwse kenmerken vertoont. Op basis van een aantal argumenten suggereert hij dat Margaretha van Bourgondië mogelijk de opdrachtgeefster van de miniaturen was.¹³ Dat zij met het manuscript in aanraking is gekomen lijkt aannemelijk, al was het maar omdat haar oom, Jan van Berry, de oorspronkelijke eigenaar was. Het kan via Willem VI of Jan van Touraine in Henegouwen terecht zijn gekomen.

Aan Margaretha zelf refereren de illuminaties niet rechtstreeks. Vanwijnsberghe veronderstelt dat het gaat om een eerbetoon aan haar echtgenoot, op wie twee illuminaties mogelijk betrekking hebben. Dit zijn de afbeelding van een grafkist in een kerk, bij de tekst van een requiemmis, en die van een biddende vorst en diens gevolg, in wapenuitrusting, aan het strand. Bij de grafkist zijn Henegouwse en Hollandse wapenschilden afgebeeld, maar het Beierse wapen ontbreekt. Van Egmonds veronderstelling dat het vermoedelijk gaat om Willem IV, de laatste niet-Beierse graaf van Henegouwen-Holland, lijkt me daarom aannemelijker.¹⁴ Er is dan nog steeds een duidelijk verband met Willem VI. Diens voorganger graaf Willem IV was in 1345 gesneuveld in Friesland, en zijn lichaam was daar achtergebleven. Dit was een belangrijke motivatie voor de Friese oorlog van 1396-99. Willem VI zorgde ervoor dat het lichaam naar Henegouwen werd teruggebracht, om in de kerk van Valenciennes een eervolle begrafenis te krijgen.¹⁵ Het is goed mogelijk dat Margaretha deze belangrijke gebeurtenis, waarbij zij mogelijk zelf aanwezig was, wilde memoreren.

De tweede afbeelding, van een vorst aan het strand, kan vanwege een in de wind wapperend banier en het teken van de Antoniusorde, ofwel Willem VI ofwel Jan van Beieren zijn. Als Margaretha opdrachtgeefster van de miniaturen was moet dit uiteraard Willem zijn. Indien zij de heroïsche rol van haar echtgenoot in de Friese oorlog wilde vereeuwigen voor het nageslacht is hij wellicht net over de Zuiderzee uit Friesland

¹³ Vanwijnsberghe, *Miniaturen*, 310-12.

¹⁴ Van Egmond, *Opgetekend*, 81 nt. 375.

¹⁵ Janse, *Grenzen*, 141.

teruggekomen, en dankt hij God voor diens bijstand. Zelf is ze dan de dame op het strand, die hem omgeven door hofdames opwacht.¹⁶

Het voorafgaande is deels speculatief, maar niet onwaarschijnlijk. Vanwijnsberghe suggereert voorts dat de invloed van een vrouw wellicht kan worden afgeleid uit een andere fijnzinnige miniatuur in hetzelfde deel van het handschrift: de geboorte van Johannes de Doper. Deze geeft een intiem, huiselijk beeld van een vrouwenvertrek kort na de geboorte.¹⁷ Zou het kasteel dat linksonder deze miniatuur is afgebeeld dan het grafelijk kasteel van Le Quesnoy zijn? Het vertoont er wel kenmerken van.

In het hierboven beschreven geval zijn (afbeeldingen van) de betreffende illuminaties bewaard gebleven, zonder dat er schriftelijk bewijs is overgeleverd wie de opdrachtgever was. Ook het omgekeerde komt voor. Rond 1438 gaf Margaretha opdracht aan Jan van Neck, voormalig biechtvader en raadsheer van Jacoba, ook wel bekend als de Grote Prior, om een bijbel te laten verluchten in Utrecht. Twee jaar later werd hij hiervoor betaald:

'Item opten 16ste dach in aprill int jair voirseit (1440) bij bevele heren Gerrit van Poelgeest uitgereict ende betaelt den groten prior broeder Jan van Neck bij Oeltger sinen knecht ende hij voirt tot Utrecht betaelt hadde als van een mijnre genadiger vrouwen boecken geheten den bible te doen ilumineren ende te verlichten...'

Het moet een ambitieus illuminatieprogramma zijn geweest, want de bijbel was bij Margaretha's overlijden in 1441 nog niet voltooid. Dat suggereert althans een vermoedelijk door de Bourgondische rekenkamer in de kantlijn bij de betreffende rekeningpost geschreven opmerking, dat de bijbel bij de prior moest worden opgehaald: *'Soit la dite bible retrouvée doudit prior'*.¹⁸ Verder ontbreekt ieder spoor.

13.3 Lofdicht

Een andere vorm van literatuur waarmee Margaretha veelvuldig in aanraking kwam waren gedichten die aan het Henegouws-Hollandse hof door rondreizende dichters, troubadours en sprooksprekers voor de vorst en diens gezelschap werden voorgedragen. In Den Haag droeg sprookspreker Willem van Hildegaersberch in 1408 met Pinksteren een tekst voor aan Willem en Margaretha. In november van hetzelfde jaar verbleef Willem elders en trad een blinde Keulse dichter voor haar alleen op, die *'alrehande nye dichten voir mijnre liever vrouwen sprac ende jairlix te hove plech te comen'*.¹⁹ Om welke gedichten het ging is onbekend.

Uit de periode van Margaretha's weduwschap dateert een nieuwjaarslied, getiteld *'Marguerite, waardevolle bloem'* (*Marguerite fleur de valeur*), dat mogelijk betrekking op haar heeft. Vermoedelijk is het geschreven door de Henegouwse dichter Gilles Binchois. Hierin wordt een dame, genaamd Margaretha, toegewenst dat al haar wensen vervuld zullen worden en dat eerverlies en kwaadsprekerij (*male bouche vilaine*) haar in het nieuwe jaar bespaard zullen blijven. Vermoedelijk dateert het gedicht uit het tweede kwart van de vijftiende eeuw, een periode waarin een dergelijke wens voor haar, gezien

¹⁶ Zie over de historische context paragraaf 1.3.

¹⁷ Vanwijnsberghe, *Miniaturen*, 298, 312.

¹⁸ N.A., Gr rek 3303, f 58v-59. Jan van Neck was prior van de dominicaner kloosters in Den Haag en Haarlem. Na Jacoba's dood trad hij samen met Margaretha en Frank van Borssele op als executeur testamentair (Damen, *Staat*, 478-79).

¹⁹ Meder, *Sprookspreker*, 458, 561-62, 644. Meder concludeert op basis hiervan dat Margaretha Duits verstond. Zie over de Haagse literaire hofcultuur rond 1400: Van Oostrom, *Eer*. Ook in Henegouwen werden voor Willem en Margaretha teksten voorgedragen en toneelstukken gespeeld, zie bijvoorbeeld: *ECRG*, 186-88 (betreft 1392).

de politieke situatie, zeer relevant was, zoals Janse terecht heeft geconstateerd.²⁰ Ook het eerdergenoemde gedicht bij de graftombe van de graven Willem IV, V en VI in Valenciennes wekt op inhoudelijke gronden sterk de indruk dat Margaretha de opdrachtgever ervan was.²¹

Een gedicht dat zonder enige twijfel betrekking heeft op Margaretha van Bourgondië is een lofdicht van 20 strofen van circa 12 regels dat in een manuscript van een tiental folio's is overgeleverd. Het is op bescheiden wijze geïllumineerd, met bladranken en bloemen in verschillende kleuren, en bevindt zich momenteel in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (Afbeelding 1.1).²² De anonieme dichter, vermoedelijk een clericus,²³ looft in de eerste zes strofen beroemde koningen van Frankrijk van weleer, van Clovis en Karel de Grote tot Lodewijk de Heilige en koning Dagobert. Hiermee benadrukt hij de voorname afkomst van degene over wie het gedicht gaat. Daarna stapt hij over op een drietal heldinnen uit de klassieke oudheid: Penthasilea, Dido en Medea, om vervolgens te onthullen wie de hoofdpersoon van zijn lofdicht is: Margaretha van Bourgondië, dochter van Filips de Stoute. De dichter wendt enige aarzeling voor wanneer hij haar vergelijkt met de genoemde drie, die volgens hem vooral bekend stonden om hun lichaamskracht, terwijl Margaretha juist een krachtige geest heeft:

Want zij hebben lichamelijke kracht,
maar deze heeft een krachtige geest

*'Car celles avoient puissance corporelle
mais ceste cy l'a espirituelle'*

De dichter heeft begrepen dat hij een dergelijke vergelijking wel mag maken. In de volgende strofe wordt duidelijk waarom. Met moed, vastberadenheid en stoutmoedigheid heeft zij haar land verdedigd en behouden:

Moedig heeft ze haar land behouden
Stoutmoedig heeft ze het heel goed verdedigd

*'par proesse son pais garde a,
par hardiesse mult bien deffendu l'a'*

Ook Margaretha's godvruchtigheid is prijzenswaardig:

Ook wordt God door haar vereerd
En vroom liefgehad en bemind

*'Aussi est dieu par elle honoré
devotement et chery et amé'*

De dichter memoreert vervolgens de dood van Margaretha's broer, Jan zonder Vrees. Diens moordenaars zijn valse tirannen en verraders, die door God gestraft moeten worden.

²⁰ Kemp, *Binchois*, 102-07; Ragnard, *Chansons*, 113-14; Janse, *Jacoba*, 260. Een gedicht dat in opdracht van graaf Albrecht ter gelegenheid van het dubbelhuwelijk van 1385 werd geschreven laat ik hier buiten beschouwing, evenals een lied dat mogelijk ter gelegenheid van hetzelfde huwelijk werd gecomponeerd (Pompe, *Dubbelhuwelijk*, 15, 132-35 (gedicht Jan van Mechelen); Janse, *Muziekleven*, 143).

²¹ Zie begin Hoofdstuk 3.

²² KBR ms. II, 1043, f 30-39v. Het 16de eeuwse opschrift op de perkamenten omslag refereert aan Margaretha van Male (*'Margerite contesse de Flandre'*). Het manuscript is aan de randen bijgesneden en ingebonden samen met een ander gedicht, gericht aan Karel van Bourbon. Citaten zijn overgenomen uit de 19de eeuwse uitgave door Louis Paris, die het gedicht *'Dict de Marguerite de Bourgogne'* heeft gedoopt. Kervyn de Lettenhove citeert in zijn commentaar bij de editie van Froissart enkele fragmenten (Froissart, *Chroniques XII*, 354-55; Paris, *Dict*; Wijsman, *Weelde*, 165; 393 nr. 20).

²³ Paris suggereert dit, onder andere vanwege het herhaalde *'Amen'* aan het slot (Paris, *Dict*, geen paginanummering).

Hij moedigt zijn toehoorders aan om te bidden tot God, zodat deze de Bourgondische hertog zijn zonden vergeeft en hem toelaat tot het paradijs. Daarna prijst hij opnieuw Margaretha's deugden. Hij benadrukt dat zij door haar verstandig optreden (*prudence*) haar land voor armoede, oorlog en gevaar heeft behoed, waardoor haar onderdanen nu in eenheid en vrede leven. Vanwege haar buitengewone wijsheid (*sagesse*) en devotie ten opzichte van God vergelijkt hij haar met de Bijbelse Rebecca. Hij onthult dat de kleine, mooie bloem de '*margeritte*' nauw gerelateerd is aan het symbool van het Franse koningshuis, de lelie, en staat voor eerbaarheid en eerlijkheid. Margaretha is geduldig en zacht, draagt zorg voor de armen en heeft oog voor het algemeen belang (*le bien commun*). Tot slot staat de dichter prematuur stil bij Margaretha's levenseinde. Haar dood zal tot groot verdriet leiden in al haar landen, want een vorstin als zij zullen ze nooit meer krijgen: '*Car après elle jamais telle n'aront*'. Toehoorders worden aangemoedigd om tot God te bidden, opdat hij haar opneemt bij de uitverkorenen in het paradijs. Het gedicht sluit af met een dubbel amen.

Dit lofdicht biedt een aantal interessante aanknopingspunten. Ik beperk me hier tot twee aspecten: de vermoedelijke datering, en wat het ons vertelt over Margaretha's literaire voorkeur. Wat betreft het eerste: het gedicht moet dateren van na de moord op Jan zonder Vrees, die plaatsvond op 10 september 1419. De manier waarop hieraan wordt gerefereerd wekt de indruk dat deze voor Margaretha buitengewoon tragische gebeurtenis nog vers in het geheugen lag. Een tweede aanknopingspunt is dat in haar land of landen vrede heerste, en dat zij deze voor oorlog heeft behoed. In Holland vonden vanaf 1417 diverse confrontaties plaats, maar in Henegouwen brandde de strijd pas los na de komst van Humprey van Gloucester aan Jacoba's zijde, in november 1424. Wanneer het gedicht aan de situatie in Henegouwen refereert, wat aannemelijk lijkt, dateert het vermoedelijk uit de periode 1420-24.

Opmerkelijk is dat naar Margaretha's land of landen wordt verwezen, zonder dat het Beierse huis, haar echtgenoot of dochter ook maar éénmaal worden genoemd, waardoor een buitenstaander zou kunnen denken dat het op een souverain vorstin betrekking heeft. Wellicht wijst dit erop dat het gedicht eerder in een Bourgondische dan in een Henegouwse context is ontstaan. Haar relatie met het Franse koningshuis wordt sterk benadrukt. Opnieuw komt naar voren dat Margaretha hier veel waarde aan hechtte. Op een derde aspect van het gedicht, de klassieke heldinnen waarmee zij wordt vergeleken, kom ik nog terug.

In 1431 kreeg Margaretha vier boeken in bruikleen van de Henegouwse treforie. Hoewel deze zich zoals gezegd bevond in haar residentie, het kasteel van Le Quesnoy, kon zij de boeken niet zomaar meenemen. De reden hiervoor zal zijn geweest dat de treforie van Henegouwen sinds 1427 in dienst was bij Filips de Goede, als gouverneur van Henegouwen. De treforie droeg de kostbare boeken aan haar over, met vijf van haar raadsheren als getuige. Zij tekende hiertoe persoonlijk een chirograaf, waarin zij beloofde de boeken terug te geven wanneer ernaar zou worden gevraagd.²⁴ Het betrof ten eerste een rijkelijk geïllustreerd manuscript over een geliefd tijdsverdrif, de jacht, in combinatie met religieuze bespiegelingen, getiteld 'het boek van koning Modus en koningin Ratio' ('*Le livre du roi Modus et de la reine Ratio*'), geschreven door Henri de Ferrières. Margaretha zal het al eerder in handen hebben gehad, aangezien het zich sinds de dertiende eeuw in de

²⁴ AEM, Trésorerie, Receuils, 115. Uitgave: Devillers, *Cartulaire VI*, 629-630, nt. 1.

grafelijke bibliotheek bevond.²⁵ Verder ging het om de Franse bewerking van Boccaccio's werk over beroemde vrouwen (*Des clères et nobles femmes*). Dit was een vroeg renaissancistisch, moraliserend werk met levensbeschrijvingen van beroemde vrouwen, vooral uit de klassieke oudheid en mythologie. Voor Christine de Pizan was het een belangrijk uitgangspunt geweest bij het schrijven van haar 'Stad der vrouwen'.²⁶ Boccaccio was zowel aan het Franse hof als bij de Bourgondiërs geliefd. Het handschrift dat zich in de Henegouwse Tresorie bevond werd rond 1410 in Parijs vervaardigd, en is dus vermoedelijk door of voor Willem VI of Margaretha aangeschaft. Zij zal het geïllustreerde manuscript met pijn in het hart hebben ingeleverd, toen Filips het vier jaar later samen met een aantal andere kostbare boeken liet overbrengen naar zijn eigen schatkamer.²⁷

Voorts ging het om een Franse vertaling van een encyclopedisch werk van Bartholomeus Anglicus, 'Over de eigenschappen der dingen' (*Le livre des propriétés des choses*). Tenslotte leende Margaretha een groot liedboek, met onder andere de beroemde mis van Guillaume de Machaut, die ook heden ten dage nog regelmatig wordt uitgevoerd, en missen van Vaillant en Royllart. Dit is een indicatie dat in de hofkapel nog altijd Franse polyfone muziek ten gehore werd gebracht.²⁸

In 1439 schafte Margaretha een deel aan van 'De historische spiegel' (*Le miroir historial*). Dit was een werk over de geschiedenis van Frankrijk, van Karel de Grote tot Filips IV. Deze Franse vertaling van *Speculum historiale* van Vincent de Beauvais was tot stand gekomen in opdracht van Margaretha's overgrootmoeder, koningin Johanna van Bourgondië (+1349), echtgenote van Filips VI van Frankrijk. Het door Margaretha aangeschafte deel was afkomstig uit de bibliotheek van het Louvre.²⁹

13.4 Heldhaftige vrouwen

De spaarzame informatie die is overgeleverd over Margaretha's boekenbezit wijst niet op een buitengewone belangstelling voor religie, of voor een bepaalde religieuze stroming. Wijsman heeft, alleen al op basis van de vier in 1431 door haar geleende boeken, geconcludeerd dat zij 'een liefhebster van met name didaktische literatuur' moet zijn geweest.³⁰ Duidelijk is dat zij veel belang hechtte aan haar Franse koninklijke wortels. Daarnaast lijkt er een rode draad te lopen van haar patronage van De Pizans 'Boek van de stad der vrouwen' rond 1405, via het lofdicht waarin zij, vermoedelijk rond 1420, werd vergeleken met een aantal vrouwelijke heldinnen, naar Boccaccio's werk over beroemde vrouwen dat zij in 1431 leende uit de tresorie.

De Italiaanse dichter was in 1362 de eerste die een overzichtswerk aan beroemde vrouwen wijdde, al was hij niet over elk van hen onverdeeld positief. Voor Medea, één van de vrouwen uit de klassieke mythologie met wie Margaretha in het lofdicht werd

²⁵ Nys, *Poils et plumes*, 139. Tegenwoordig in Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2573 (VanWijsberghe, *Miniaturen*, 315, nt 89: verwijst naar schriftelijke mededeling Nys).

²⁶ Willard, *Pizan*, 135. Tegenwoordig in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (Ms 9509).

²⁷ Bousmanne, *Librairie*, 113-17; Velissariou, *Lectures*, 70.; Devillers, *Cartulaire V*, 334-36; Wijsman, *Weelde*, 175-76.

²⁸ Machaut componeerde zijn mis rond 1360. Op grond van de omschrijving van de inhoud kan het liedboek rond 1380 of later zijn samengesteld. Met dank aan professor Yolanda Plumley, Universiteit van Exeter, die zo vriendelijk was mij hierover een toelichting te verschaffen. Zie over de bloeiende internationale muziekcultuur aan het hof van Albrecht van Beieren en Willem VI: Janse, *Muziekleven*.

²⁹ Gaude-Ferragu, *Queenship*, 197, 200; Wijsman, *Weelde*, 148; Brun en Cavagna, *Miroir*, 386-88, 396-99.

Enkele geïllustreerde folia bevinden zich nu in Tours (Nys, *Tribulations*).

³⁰ Wijsman, *Weelde*, 176, nt. 39.

vergeleken, had hij bijvoorbeeld geen goed woord over.³¹ Vanaf het eind van de veertiende eeuw kwamen in de literatuur negen ‘Beste Vrouwen’ (*‘Neuf Preuses’*) naar voren, als pendant van de mannelijke ‘Negen Besten’. Bij de dames was minder vastomlijnd wie hiertoe behoorden.³² Opvallend aan deze literaire trend is niet alleen dat er een positievere kijk op vrouwen uit naar voren kwam dan in laatmiddeleeuwse literatuur meestal het geval was. Vooral het type vrouw is onverwacht. Naast godsvruchtige, kuise, liefdadige, nederige, wijze en vredelievende dames maakten ook hun meer strijdbare zusters deel uit van het voorgespiegelde ideaalbeeld. Penthasilea, aanvoerster van de mythische amazones, werd meestal te paard en met een zwaard in de hand afgebeeld. Zij bevond zich stevast onder de ‘Negen Beste Vrouwen’. Ook op wandtapijten en bij laatmiddeleeuwse vorstelijke intochten trad zij op als vrouwelijk rolmodel. In Bourgondische kringen lijkt er zelfs een voorkeur te zijn geweest voor dergelijke strijdlustige dames boven het type vrouwelijke heldinnen dat wij geneigd zijn met de middeleeuwen te associëren. De achterliggende gedachte was vermoedelijk dat ook vorstinnen een rol dienden te spelen bij de bescherming van hun onderdanen tegen vijanden, en daarom strijdbaar moesten zijn.³³

Dido en Medea, de andere twee mythologische heldinnen met wie Margaretha zich liet vergelijken, kunnen ook strijdbaar worden genoemd, maar wat hen en Penthasilea nog sterker verbond was hun tragische lot. Alle drie verloren ze heldhaftige mannen. Penthasilea werd in de Middeleeuwen gekoppeld aan Hector, een held die om het leven kwam in de Trojaanse Oorlog. Dido treurde om Aeneas, een strijdmakker van Hector en voorvader van de Romeinen. Medea tenslotte verloor Jason, de held van het Gulden Vlies. Deze drie werden in de tweede helft van de vijftiende eeuw in het Bourgondische milieu gerekend tot de Negen Ongelukkige Vrouwen (*‘neuf malheureuses’*).³⁴ Dat Margaretha zich spiegelde aan beroemde en strijdbare, zij het niet onomstreden vrouwelijke heldinnen past goed bij haar karakter en levensloop. Ook in hun tragische lot zal zij zich na de dood van haar eigen heldhaftige echtgenoot en die van haar broer hebben herkend.

Conclusie

De sporen die Margaretha heeft nagelaten als boekenbezitter en literair patroon zijn schaars maar veelzeggend. Zij trad onder andere op als weldoenster van Christine de Pizan in de tijd dat die werkte aan haar beroemde ‘Boek van de stad der vrouwen’, inspireerde dichters en liet kostbare illuminaties aanbrengen in bestaande handschriften. Hetgeen bekend is over haar boekenbezit wijst niet op een bijzondere religieuze betrokkenheid, maar eerder op een fascinatie voor haar koninklijke Franse voorgeslacht. Haar literaire belangstelling, met een voorkeur voor didaktische en historiografische werken, past bij die van een politiek actieve vorstin. Uit een aan haar gericht lofdicht blijkt dat mythologische heldinnen als Medea, Dido en Penthasilea tot haar verbeelding spraken. Wellicht spiegelde ze zich aan hun strijdlust, vernuft en tragiek.

³¹ Brown, *Famous women*, 74-75.

³² Van Anrooij, *Helden*, 89-92.

³³ Legaré, *Entrée*, 43-51; Franke, *Rolmodellen*, 159-61.

³⁴ Van Anrooij, *Helden*, 160. Ook Margaretha's belangstelling voor Troje past binnen een bredere trend: Keesman, *Antiek verleden*.

	Jaar	Genre ³⁵
Getijdenboek op drie kleine rollen	1385	Getijden- en gebedenboeken
Klein, kostbaar verguld boekje met getijden van Maria, zeven boetepsalmen en andere gebeden	1387	Getijden- en gebedenboeken
Nieuwe boeken uit Frankrijk	1408	Onbekend
<i>Le livre du roi Modus et de la reine Ratio</i>	1431	Didactisch, jachttractaat
<i>Des cleres et nobles femmes</i> , Boccaccio	1431	Didactisch, moraal
<i>Des propriétés des choses</i> , Bartholomaeus Anglicus	1431	Didactisch, encyclopedisch
Groot liedboek met missen	1431	Liturgisch
<i>Le Miroir historial</i> , Jean de Vignay	1439	Historiografisch

Tabel 13.1: Voor of door Margaretha van Bourgondië verworven of geleende manuscripten.

	Jaar	Genre
' <i>Livre de la cité des dames</i> ', Christine de Pizan	ca. 1405	Moraal-didactisch
Gedicht bij graf Willem IV, V, VI in Valenciennes*	ca. 1417	Grafschrift
Miniaturen Turijns-Milanees getijdenboek*	ca. 1420	Getijden- en gebedenboeken
Anoniem lofdicht	1420-24	Lof-dicht
<i>Marguerite fleur de valeur</i> , Gilles Binchois*	1425-50	Nieuwjaarsgedicht
Illuminatie van een Bijbel, in Utrecht	1438-40	Bijbel

Tabel 13.2: Patronage van schrijvers, dichters en illuminateurs door Margaretha van Bourgondië

*: vermoedelijk.

³⁵ Genre-indeling volgens Wijsman, *Weelde*, 390.

Slotbeschouwing

Ten tijde van haar huwelijk in 1385 was de tienjarige Margaretha van Bourgondië niet meer dan een pion die naar voren werd geschoven in het politieke machtsspel van haar vader, Filips de Stoute, maar wel een belangrijke. Door haar opvoeding was ze van jongs af aan doordrongen van haar hoge status, en van haar verwantschap aan het Franse koninklijk huis. De ongekende luister waarmee haar huwelijk werd gevierd zal dit statusbesef alleen maar hebben vergroot. In de betrekkelijke luwte van het Beierse hof groeide zij vervolgens uit tot een dame. Met de geboorte van dochter Jacoba in 1401 was haar belangrijkste taak binnen de Beierse dynastie volbracht, al was één kind, en dan nog wel een dochter, vanuit opvolgingsoogpunt verre van ideaal. Nadat de macht in beide dynastieën was overgegaan op de volgende generatie werd Margaretha de spil van het Beiers-Bourgondische familienetwerk. Zij deed bestuurlijke ervaring op als plaatsvervanger van haar echtgenoot wanneer deze tijdelijk elders verbleef en betrad het pad van de internationale diplomatie. In deze periode wist zij de belangen van zowel haar eigen dynastie als die van haar echtgenoot loyaal te dienen.

Na de dood van Willem van Beieren was zij zelf aan zet. Margaretha hield vast aan de opdrachten die hij haar had meegegeven: zijn opvolging door erfdochter Jacoba en het buiten de deur houden van de Kabeljauwen in Holland en Zeeland. Aanvankelijk was dit verenigbaar met het Bourgondisch belang, maar op de langere termijn bleek dit onmogelijk. Haar steun aan het verbreken van Jacoba's Brabants-Bourgondische huwelijk stelde Margaretha's relatie met haar eigen dynastie ernstig op de proef. Haar instemming met het daaropvolgende Engelse huwelijk, dat indruiste tegen het belang van Bourgondië, was het breekpunt. Deze 'rebellie' tegen haar eigen dynastie kwam haar letterlijk duur te staan.

Haar positie als vorstelijke weduwe vergeleek Margaretha in een brief met die van wijlen haar echtgenoot als graaf van Holland. Zij benadrukte daarmee zowel haar vorstelijke status als haar zelfstandigheid. Uit de literatuur is bekend dat vorstelijke weduwen in de late middeleeuwen een relatief onafhankelijke positie hadden, onder andere vanwege de inkomsten die zij ontvingen uit hun douarie. Naar het inkomensniveau van vorstelijke weduwen in relatie tot dat van regerende vorsten is nog weinig of geen onderzoek verricht. Uit dit proefschrift blijkt dat Margaretha's inkomsten bijna 40% van de vorstelijke domeininkomsten van de graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland bedroegen, exclusief beden. In absolute zin waren deze vergelijkbaar met die van de Bourgondische hertoginnen Isabella van Portugal en Margaretha van York. Vanuit het conglomeraat van vorstendommen waarover de hertog van Bourgondië heerste was een dergelijk weduwenpensioen nog wel op te brengen, maar voor de drie Beierse graafschappen was het een zware last. Vervolgonderzoek zal moeten uitwijzen of een douarie die beslag legde op een zo substantieel deel van de traditionele vorstelijke domeininkomsten gangbaar of uitzonderlijk was.

Margaretha's douarie verschaftte haar de middelen om op hoog niveau mee te spelen in het politieke spel. De focus op haar inkomsten in het tweede deel van dit proefschrift heeft echter niet alleen naar voren gebracht hoe vermogend zij was, maar ook waar de grenzen van de macht van een vorstelijke weduwe lagen. Wanneer zij te ver buiten de lijntjes van de familiepolitiek kleurde werd zij door mannelijke familieleden teruggefloten, door middel van financiële represailles. Door beslag te leggen op domeinen die deel uitmaakten van haar douarie en door betaling van jaargelden stop te zetten

zetten zij haar onder druk. Dit was een stelselmatige en bewuste politiek, die niet alleen tegen Margaretha werd ingezet.¹

In de inleiding tot dit proefschrift is al aangestipt dat de manier waarop middeleeuwse vorstinnen macht en invloed uitoefenden uit de bronnen die ons ter beschikking staan meestal niet helder naar voren komt. Dit geldt ook voor Margaretha's politieke rol in de cruciale jaren 1417-1433, waarin Henegouwen, Holland en Zeeland geleidelijk onder Bourgondische bewind kwamen. Dit is niet alleen toe te schrijven aan aard en hoeveelheid van het bronmateriaal, maar ook aan haar manier van opereren. Naar buiten toe hield zij vast aan haar neutrale rol als douairière, die buiten de conflicten van haar dochter stond. Hierdoor kon zij als spin in het web een rol spelen in allerlei besprekingen en onderhandelingen. Een groot deel van haar activiteiten onttrekt zich mede door deze houding aan ons zicht. Dat zij niet werkelijk neutraal was blijkt uit de reacties van haar tegenstanders, in de vorm van een vijandverklaring, beschuldiging van rebellie en de al genoemde financiële repressailles.

Door deze schijnbaar neutrale houding is niet eenvoudig vast te stellen of Margaretha daadwerkelijk optrad als leidster van de Hoekse partij, zoals Antheun Janse heeft gesuggereerd. Duidelijk is dat zij in het dynastieke conflict over de opvolging van graaf Willem VI, dat in Holland en Zeeland het karakter had van een partijstrijd, met haar dochter aan de kant van de Hoeken stond. Deze verbintenis met de Hoekse partij moet vooral in het licht van loyaliteit aan haar overleden echtgenoot worden gezien. Als zij een leidende rol heeft gespeeld in het Hoekse kamp, wat op zich aannemelijk is, deed zij dat echter zonder als zodanig op de voorgrond te treden. In tegenstelling tot Jacoba trad zij niet op als boegbeeld van de Hoekse partij. Margaretha voerde voor zover bekend zelf geen oorlog en nam bewust niet deel aan algemene verdragen, zoals de Zoen van Woudrichem, het Hoeks verbond of de Zoen van Delft. Zij speelde haar rol veelal in de schaduw van haar dochter. Dit betekent overigens niet dat zij zich bescheiden opstelde. De nederige houding die Jacoba soms aanwendde in correspondentie² was niet haar stijl, en een pion was zij al lang niet meer. Haar manier van opereren, deels achter de schermen, hing samen met haar positie tussen twee dynastieën, die maakte dat zij moest laveren tussen het Bourgondische en het Beierse belang. Als vorstelijke weduwe moest zij steeds haar positie bepalen ten opzichte van *'the powers that be'*.

Na de dood van haar echtgenoot was Margaretha's voornaamste taak binnen de Beierse dynastie om de positie van haar dochter als opvolgster in Henegouwen, Holland en Zeeland veilig te stellen. Haar politiek handelen en haar partijdigheid werden hierdoor geheel bepaald. Als een laatmiddeleeuwse tijgermoeder steunde en stuurde ze haar dochter, vanuit de overtuiging dat haar erfrecht verdedigd moest worden. Ze handelde hiermee zoals van een middeleeuwse vorstin werd verwacht, al komt het in moderne ogen niet sympathiek over. Dat ze vooral haar eigen belang diende, zoals soms wordt verondersteld, is eigenlijk niet hard te maken. Door Jacoba's positie als erfdochter voorop te stellen kwam ze in aanvaring met de Bourgondische dynastie, en daardoor in ernstige financiële problemen. Het is moeilijk voorstelbaar dat ze dit niet heeft voorzien, mede met het oog op haar eerdere conflict met Jan van Beieren, dat een vergelijkbaar gevolg had. Ze nam het risico, maar verloor. Uiteindelijk moest ze aanvaarden dat de Beierse erfdochter door de Bourgondische dynastie aan de kant werd geschoven. Na de definitieve

¹ Andere voorbeelden zijn Elisabeth van Görlitz en Johanna van Werchin (Stein, *Affaire*, 27; Flammang, *Jeanne de Werchin*, 286).

² Janse, *Jacoba*, 224-28.

machtsoverdracht aan Bourgondië in 1433 speelde zij geen rol van belang meer in het internationale politieke spel. Dat haar handelen steeds was bepaald door de belangen van Jacoba werd voor de laatste keer duidelijk toen zij, nadat haar dochter 's nachts in haar aanwezigheid op Teilingen was overleden, direct de volgende dag afstand deed van alle opvolgingsrechten die zij nog zou kunnen hebben.³ Daarna stond zij in politiek opzicht definitief in de zijlijn.

Net als veel van haar tijdgenotes heeft Margaretha ook buiten de politieke geschiedenis haar sporen nagelaten, al zijn die inmiddels grotendeels uitgewist. Ze trad op als literair mecenas van Christine de Pizan ten tijde van de totstandkoming van haar beroemde 'Boek van de stad der vrouwen', gaf opdracht tot het illumineren van handschriften en inspireerde dichters tot het maken van lofdichten. Ook verrichte zij religieuze schenkingen, die soms mede politiek gemotiveerd waren. Het grootste deel van haar leven bracht zij door in het franstalige Henegouwen, dat grenste aan het Franse koninkrijk. Hier bevond zich het leeuwendeel van haar douarie. In contemporaine bronnen wordt zij dan ook regelmatig aangeduid als '*madame de Hainaut*'. In haar residentie, Le Quesnoy, waar zij meer dan 55 jaar verbleef, leefde de herinnering het langst voort. Zij liet er haar grafkapel bouwen, gekoppeld aan een liefdadige stichting die in de negentiende eeuw nog bestond. Aan het eind van de Tweede Wereldoorlog werd in Le Quesnoy een historische komedie opgevoerd, waarin Margaretha niet als strijdlustig vorstin, maar als lokaal weldoenster werd opgevoerd.⁴ Van haar voornaamste verblijfplaats, het grafelijk kasteel, is niet veel meer over, maar op de moderne bovengrondse muren prijkt heden ten dage het opschrift '*Château de Marguerite de Bourgogne*'.

Margaretha van Bourgondië was in veel opzichten een typische laatmiddeleeuwse vorstin: uitermate standsbewust en toegewijd aan het dynastieke belang. Het loyaliteitsconflict dat haar dubbele identiteit, als oudste dochter van de hertog van Bourgondië en echtgenote van de graaf van Henegouwen-Holland, met zich mee bracht is kenmerkend voor veel, zo niet alle vorstelijke echtgenotes en weduwen in de conflictrijke laatmiddeleeuwse samenleving. Maar met welke dynastie identificeerde zij zich nu het meest? Uit haar literaire en religieuze patronage komt naar voren dat zij veel waarde hechtte aan haar Franse koninklijke wortels. Persoonlijk identificeerde zij zich bovenal met deze dynastie. Hierin verschilde zij niet van Filips de Goede, die ook nooit vergat dat hij van Franse koninklijken bloede was.⁵

Door haar huwelijk werd Margaretha niet alleen een schakel tussen twee dynastieën, maar ook tussen twee tijdperken. Zij verpersoonlijkte de Bourgondische machtsovername in Henegouwen, Holland en Zeeland, maar hield als gravin-weduwe de herinnering aan de Beierse dynastie in stand. De hofhouding, waarmee zij zich tot het eind van haar leven omringde, had Bourgondische proporties. Qua samenstelling was deze echter grotendeels een relict uit de Beierse periode. Met name voor Henegouwen geldt dat deze pas met haar dood in 1441 definitief werd afgesloten.

³ Devillers, *Cartulaire V*, 360.

⁴ Giloteaux, *Quesnoy*, 147-70.

⁵ Huizinga, *L'État Bourguignon*, 172-73, 180-82; Lacaze, *Traditions*, 381-82.

Summary

In the first half of the fifteenth century, the dukes of Burgundy gradually obtained many principalities in the Netherlands, including the counties of Hainault, Holland and Zeeland in 1433. The role of the last pre-Burgundian countess, the legendary Jacqueline of Bavaria, has traditionally been emphasised in the series of dramatic events which resulted in this transfer of power. In his 2009 biography, Antheun Janse presented an alternative point of view by stating that Jacqueline was merely a pawn on the political chessboard, while her mother Margaret of Burgundy took the lead. In addition, he put forward that during the 1420s Margaret was leader of the Hook party, which supported her daughter. Since the fourteenth century, dynastic conflicts for power in Holland had been intertwined with party strife between the Hooks (*Hoeken*) and the Cods (*Kabeljauwen*) which divided both nobility and cities. In spite of Janse's suggestion that Margaret played a pivotal role in a decisive period in the history of the Low Countries, up until the present no historical studies had been dedicated to her. This dissertation endeavours to fill this gap.

Margaret of Burgundy (1374-1441) is known mainly for two reasons. Firstly, her marriage in 1385 to William of Bavaria, eldest son of the Count of Hainault, Holland and Zeeland, laid the foundation for the transfer of power in these principalities to the Burgundian dynasty some 50 years later. Secondly, she supported her only child Jacqueline of Bavaria who fought many battles in order to prevent this. The combination of these two roles points to a conflict of interest. By supporting her daughter as the rightful Bavarian heir, Margaret inevitably came into conflict with members of her own dynasty of origin, the Valois Burgundians. The overarching question in the research presented here is what tilted the scales for Margaret as a political player in different phases of her life: was it her loyalty to the Burgundian or to the Bavarian dynasty, her connection with the Hook party in Holland, or was she driven mainly by self-interest, as is sometimes suggested? Related to this is the question whether her means were substantial enough to allow her to play her own game.

In this biographical study, a chronological and a thematic approach have been combined. The loyalty question serves as guideline for the first part of this dissertation (chapters 1-6), in which the story of Margaret's life is told chronologically within the broader context of political developments, including various new findings which emerged from my research. The thematic second part is dedicated to her financial position as a widow (chapters 7-9), her court (chapters 10-11) and her religious and literary patronage (chapters 12-13). These subjects have never been studied specifically in relation to Margaret of Burgundy, although incidental information does emerge from the literature. Besides the availability of relevant sources, the choice of these three themes arose from two considerations. Firstly, they are related to personal princely power. And secondly, I hoped that examining her financial (in)dependence, her daily social environment and her literary and religious affinity would offer insight into Margaret's personality and her position in relation to both dynasties. These subjects are considered in a broader context. In particular, her income as a dowager countess and the size of her court are analysed in relation to her contemporaries. Such a quantitative, comparative analysis had not previously been carried out for princely widows.

When Margaret married at the age of ten, she was merely a pawn pushed forward in the political play of her father, duke Philip the Bold of Burgundy, who aspired to increase his influence in the Low Countries. From an early age, her upbringing had impressed her with

awareness of her own high status and kinship with the French royal family. The magnificent marital celebrations must have considerably added to this awareness. In the relatively sheltered environment of the Bavarian court she subsequently grew into a lady. In 1401, when she was in her late twenties, she fulfilled her primary dynastic duty by giving birth to a daughter called Jacqueline, who remained an only child.

When power passed to the next generation in both the Burgundian and the Bavarian principalities after 1404, Margaret became the linchpin of the Bavarian-Burgundian family network. She gained some administrative experience during her husband's absences and set out on the path of international diplomacy by acting as a mediator on behalf of her brother John the Fearless in the French civil war. During this period she was able to loyally serve the interests of both her own dynasty and that of her husband without major difficulties.

After both William of Bavaria and Jacqueline's first husband, the dauphin of France, had died in 1417 Margaret was faced with opposition against her daughter's succession as countess, especially in Holland. She stuck to her late husband's policy by supporting Jacqueline as his rightful successor and by trying to prevent the Cod party from returning to power in Holland. By encouraging her daughter's marriage to her Burgundian nephew, Duke John IV of Brabant, she served the interests of the Burgundian dynasty as well. When this marriage was falling apart she initially acted as a mediator, but to no avail. As a result of her subsequent support of Jacqueline's marital break-up and flight to the English royal court, Margaret's relationship with her own dynasty became tense, but she remained on speaking terms with the new Duke, Philip the Good, who acted as a mediator in Margaret's own conflict with John of Bavaria, her brother-in-law. Nevertheless, it dragged on for years.

When Jacqueline returned with her new husband Humphrey of Gloucester in an attempt to reconquer Hainault and Holland, Margaret continued to support her, in spite of the obvious conflict with Burgundian policy. She was involved in the ensuing peace negotiations, but refused to adhere to the resulting Treaty of Douai which confirmed John of Brabant as count of Hainault and designated Philip of Burgundy as Jacqueline's and her own temporary guardian. Margaret's perseverance in the recognition of her daughter's English marriage implicated that she no longer acknowledged John of Brabant as count of Hainault, Holland and Zeeland. This rebellion against her own dynasty literally came at a high cost.

Medieval princely widows are considered to have been relatively independent as a result of the dower promised to them in their marriage contract, which provided them with their own income after their husband had died. In Margaret's case, as in many others, the actual composition of her dower differed strongly from that in the contract, with income from domains as well as annuities from both Hainault and Holland. The yearly total was impressive. With approximately 21.000 lb a year her income as a widow amounted to a striking 40% of the count's regular income from his domains in Hainault, Holland and Zeeland, excluding special taxes (*beden*). This was a heavy financial burden for the three counties. In absolute terms, Margaret's income was roughly similar to that of Isabel of Portugal (+1471) and Margaret of York (+1503) as dowager duchesses of Burgundy.

In theory, Margaret's income from her dower enabled her to play an active political role at a high level. She herself underlined her separate status as a princely widow in a letter, in which she refused to participate in the 1418 Treaty of Woudrichem, comparing her status to that of her late husband the Count. However, there were clearly limits to a princely widow's independence. When she crossed the lines of family politics, male family

members retaliated with financial measures by seizing her dower domains and cutting off her yearly allowance. The research presented in this dissertation demonstrates that three male opponents and family members, John of Bavaria, John of Brabant and Philip the Good of Burgundy all adopted this strategy. The latter seems to have adopted financial measures as a standard policy against princely widows who got in his way.

Her income allowed Margaret to surround herself with a court which was Burgundian in proportion, but remained Bavarian in composition, with many of its members serving her for many years or even decades. The majority of the nobles which surrounded her were members of families which had traditionally served the count, including her husband and daughter. Although Margaret spent most of her time in the French-speaking county of Hainault, according to a 1439 list, 25% of the nobles at her court were from Holland and Zeeland. Six years after the final transfer of power to Burgundy, and three years after Jacqueline's decease, there were no evident signs of 'Burgundisation' in the composition of her court. Its size and composition not only reflected her high status, but also enabled her to administrate her extensive dower and to play a prominent role in diplomacy.

Margaret left her tracks outside political history as well, although most of these have been erased. Religion played an important role in her daily life, including acts of charity and donations to monasteries and churches. The source material which was examined for this dissertation does not reveal a preference for any particular religious movement, but shows patterns which were common to both her own dynasty and that of her husband, including the fact that sometimes religious acts and political goals converged. Her donations went to monasteries and churches in Holland, Hainault and the north of France. I have found no evidence for gifts to religious institutions in the Duchy of Burgundy, but she did donate to the church of Saint-Denis, which was closely linked to her French royal ancestors. Margaret's personal devotion is most evident from a list of intended pilgrimages written in her own hand.

The traces Margaret left as a book owner and literary patron are scarce but significant. She acted as a benefactor of Christine de Pizan when she was working on her famous 'Book of the City of Ladies', inspired poets and ordered precious illuminations for existing manuscripts. What is known about her ownership of books does not indicate a particular religious involvement, but points to a fascination with her French royal ancestry. Her literary interests, with a preference for didactic and historiographical works, match those of a politically active princess. A laudatory poem dedicated to her suggests that classical heroines like Medea, Dido and the Amazonian queen Penthesilea caught her imagination. Perhaps she identified herself with their militance and ingenuity, as well as their tragic faith.

Contemporary sources hardly ever provide a clear picture of the way in which medieval princesses operated. This is certainly the case for Margaret's political role in the crucial years 1417-33. Partly this is due to the amount and nature of remaining source material, but at least in part it can also be attributed to a deliberate strategy. As a dowager, she claimed to be an outsider in conflicts involving her daughter. As far as we know, Margaret never waged war herself. As a consequence, she made it a matter of principle not to participate in general peace treaties, such as the Treaties of Woudrichem (1419) and Delft (1428) and the charter which designated Philip the Good governor of Hainault (1427). Instead, she chose to enter into separate agreements, thus stressing her special status as princely dowager. Her attitude enabled her to participate in negotiations and to act as a spider in the web. Although most of her actions remain hidden from our view, the

reactions of her opponents, who declared her an enemy and a rebel and took financial measures against her, indicate clearly that her neutrality was just a pose.

Margaret's seemingly neutral position makes it hard to prove that she was indeed the leader of the Hook party, as Janse has suggested. During the dynastic conflict which followed Count William VI's death, the Hooks supported Jacqueline as his rightful successor, with Margaret evidently on the same side. Although it is quite likely that she played a leading role, she seems to have done so behind the screens, while her daughter acted as figurehead. Her concealed way of operating was connected with her position between the Burgundian and the Bavarian dynasty. As a princely widow, she had to navigate shrewdly towards 'the powers that be' in order to achieve her goals.

Margaret's supposed involvement in a number of conspiracies, though not inconceivable, is one of the mysteries which remain unsolved. Her possible involvement in the murder of John of Bavaria as well as her supposed plans for kidnapping John of Brabant and assassinating Philip the Good seem plausible based on means, motive and opportunity, but she was never formally charged, let alone convicted. This may have been due to her high status and femininity, but based on the remaining evidence even the existence of the said conspiracies is uncertain. Except for the murder of John of Bavaria these were not carried out. The alternative explanation, that Margaret's enemies made up accusations in order to damage her reputation and intimidate her and her allies remains a credible option as well.

After her husband's death, Margaret's primary goal was to secure her daughter's position as successor in the three counties. This was what drove her actions and her partisanship. In order to achieve this aim, she acted as a medieval tiger mother, supporting and directing her daughter at decisive moments. From a modern point of view, this is a questionable attitude, but from a medieval perspective it was in line with her dynastic duties, since she followed her late husband's wishes. It has been suggested that she acted purely out of self-interest, but this is not evident at all. By prioritising Jacqueline's interests as heiress she entered into conflict with her own dynasty, which caused her serious financial difficulties. In view of her earlier conflict with her brother-in-law John of Bavaria, who also cut down on her income, she must have foreseen that this was likely to happen. Nonetheless she decided to play the game, and lost. Her attempts to unite the interests of both dynasties failed, and in the end she had to accept that her daughter, the Bavarian heiress, was pushed aside by the Burgundian dynasty. After 1433, when the government had been transferred irrevocably to the house of Burgundy, Margaret withdrew from the playing field. She was with her daughter when she died in 1436. Immediately the next day, she renounced all rights that she might still have to her succession. It illustrates that her efforts had been driven primarily by Jacqueline's interests as the Bavarian heir.

From a more personal perspective, it is evident that Margaret attached great value to her French royal roots. Throughout her life, this was the dynasty she preferred to identify with. It was one thing she had in common with her adversary, the Burgundian duke Philip the Good, who never forgot that he was of French royal blood either.

The memory of Margaret of Burgundy lived on the longest in Le Quesnoy, currently in Northern France, which was her preferred residence for more than 55 years. Not much is left of the former castle of the counts of Hainault which she inhabited, but these days a notice saying '*Château de Marguerite de Bourgogne*' is attached to the modern aboveground walls. At the end of her life, she commissioned a chapel to be built adherent to the parish church, where she was buried. The chapel was destroyed, but the religious

charitable foundation she set up along with it still existed in the nineteenth century. At the end of World War II, a historic comedy was staged in Le Quesnoy, in which she was represented not as a militant princess, but as local benefactress.

Through her politically motivated marriage, Margaret did not only become a hinge between two dynasties, but also between two eras. She personified the Burgundian takeover of Hainault, Holland and Zeeland, but as dowager countess she kept the memory of her husband and daughter's dynasty alive. Especially in Hainault, the Bavarian period did not reach its conclusion until her death in 1441.

Bijlagen

Bijlage 1: Brieven aangaande het Verdrag van Woudrichem

Brieven van Margaretha van Bourgondië aan Jan van Brabant en (vermoedelijk) Engelbert I van Nassau, aangaande het Verdrag van Woudrichem.¹

Aan Jan van Brabant:

Lieve ende geminde zone,

Wij bidden uwer liefde als wij truwelicste mogen, dat ghi Johan de Pernes ende Robbert Daule, die wij van ons meyningen wael geïnformeert hebben, volcomelic geloeven wilt, so wess sij u op desen tijt van onsen wegen seggen ende aenbringen selen, rurende van sulke boedscapen van gelove als sij van uwerwegen nu aen ons gedaen hebben, als van uwen goetduncken dat wij mede inden zuenen genoemt stonden, ende van onse antworde die wij hen dair af mede gegeven hebben etc. Ende lieve zoen, dair inne doen als wij u gansselic te vollen wael toe betruwen. Ende of ghi enigerleye sake begeert die wij vermogen, dair en wilt ons niet in sparen. God beware u altoes salich ende gesont. Gescreven opten huyse tot Schoenhoven opten VIIste dach in febr.

*Onse lieve ende geminde sone den hertoge
van Brabant ende van Limburg.
Greve van Henegouwen van Hollant van Zeelant
ende heere van Vrieslant*

*Margriete van Bourgondie,
hertoginne in Beyeren, grevinne van
Henegouwen, van Hollant ende van
Zeelant*

Lieve en beminde zoon,²

Wij verzoeken u edele, op de trouwst mogelijke wijze, dat u Johan de Pernes en Robbert Daule,³ die wij goed over onze mening hebben geïnformeerd, volkomen wilt geloven, zoals zij die nu namens ons zullen uitspreken en mededelen, wat betreft de boodschap die zij namens u aan ons overgebracht hebben, namelijk wat betreft uw goedgevoelen dat wij mede in de Zoen genoemd zouden worden, en wat betreft ons antwoord dat wij hen daarover hebben meegegeven enz. En lieve zoon, doe daarin zoals wij u geheel en al toevertrouwen. En als u ook maar iets verlangt waartoe wij in staat zijn, ontzie ons dan niet. God beware u altijd zalig en gezond.
Geschreven op het huis te Schoonhoven op de zevende dag van februari.

¹ N.A., Nas. Dom. I, 1486, nr. 1079.

² Jan van Brabant was Margaretha's schoonzoon en petekind.

³ Vermoedelijk betreft het Robin Daule, voorheen hoveling van Antoon van Brabant. Als raadsheer van Jan van Brabant was hij specifiek belast met Henegouwse aangelegenheden. Jean de Pernes was achtereenvolgens in dienst van de hertog van Bourgondië en Antoon van Brabant, meester van de Brusselse rekenkamer en baljuw van Lille, en later in dienst van Filips van Sint-Pol (Uyttebrouck, *Gouvernement*, 680, 721).

Aan (vermoedelijk) Engelbert I van Nassau:

Item, so sijn bi ons geweest Johan van Pernes ende Robbert Daule, met boetscapen van geloove van onsen lieven geminden zone van Brabant ende van Hollant. Ende hebben ons van sinen wegen aengebracht dat hem goed dochte dat wij mede inden zuenen genoemt stonden. Twelke hij te kennen heeft doen geven onsen broeder van Beyeren of sine vrunde dair hem weder op geantwoordt is. Solden wij inder Zoenen genoemt wesen, ende solde onse broeder van Beyeren ons een Zoene besegelen, so wolde hij een weder van ons besegelt hebben. Ende des begeerde onse lieve soen van Brabant voirs. twee personen van sinen wegen van ons een antworde dairaf, ende onse goetduncken etc.

Dair onse antworde af is opt geloove ende punten voirs. dat des gheen doen en is ende wij mogelic in den zuenen niet genoemt en selen wesen, noch mit besegelen en selen, want wij een tucht vrouwe sijn ende ons tucht so vrij holden als onse lieve here ende geselle zeliger gedachten die te besitten plach int lest van sinen live, welke tucht voirs. onse lieve soen van Brabant ende onse lieve dochter van Brabant ende onse broeder van Beyeren besegelt ende geconfirmeert hebben.

Ende wij ons ooc mit nyemant in eniger veden en kennen, want wij nyemant ontseit en hebben, noch ons ooc nyemant ontseit en heeft. Ende hebben des een betruwen dat onse lieve zone van Brabant ons wael besorgen sal als dat behoirt.

Ende uute des sake dat ons hier en bove te cort geschiede, so moesten wi dat sueken in ingeholt onser brieve dair wij dat schuldich weren te doen.

Ook zijn bij ons geweest Johan van Pernes en Robbert Daule, met boodschappen van onze lieve, beminde zoon van Brabant en van Holland. En zij hebben ons namens hem medegedeeld dat het hem goeddunkte dat wij ook in de Zoen genoemd zouden worden. Dit heeft hij laten weten aan onze broer van Beieren of diens vrienden, en daarop heeft hij een antwoord ontvangen: als wij in de Zoen genoemd zouden worden, en als onze broer van Beieren de Zoen zou bezegelen, dan wilde hij er ook één door ons bezegeld hebben. En daarop verlangde onze lieven zoon van Brabant, aan twee van zijn vertegenwoordigers, van ons een antwoord en onze mening.

Ons antwoord daarop is, op de vertrouwelijke boodschap en op de genoemde punten dat het niet de juiste handelswijze is en dat het niet gepast is dat wij in de Zoen genoemd zullen worden, en dat wij deze ook niet mede zullen bezegelen, want wij zijn een vrouw die bezittingen in vruchtgebruik heeft en wij bezitten hetgeen wij in vruchtgebruik hebben zo vrij als onze lieve heer en gezelschap zaliger gedachte die aan het eind van zijn leven bezat. Dit vruchtgebruik hebben onze lieve zoon van Brabant en onze lieve dochter van Brabant en onze broer van Beieren bezegeld en bevestigd. En voor zover wij weten zijn wij ook met niemand in vijandschap, want wij hebben niemand een vijandschap aangezegd, en niemand heeft ons een vijandschap aangezegd. En wij vertrouwen erop dat onze lieve zoon van Brabant goed voor ons zal zorgen, zoals het hoort.

En als in weerwil hiervan onze rechten worden aangetast, dan refereren wij naar de inhoud van onze brief, voorzover wij het recht hebben dat te doen.

Bijlage 2: Rekeningmunten in Holland en Henegouwen

Hoewel Holland en Henegouwen sinds het eind van de dertiende eeuw door één vorstenhuis werden geregeerd werden verschillende rekeningmunten gehanteerd. Ook na de Bourgondische éénwording in 1433 was dit nog het geval. Wel stonden beide rekeningmunten vanaf dat moment in een vaste relatie tot de Vlaamse groot, en daarmee ook tot elkaar.¹

Wat betreft de periode vóór 1433 is de relatie tussen beide rekeningmunten grotendeels onbekend. Van Camp heeft hieraan in een publicatie over Henegouwse reële en rekeningmunten kort aandacht besteed. Op basis van een rekening van de hofhouding van Johanna van Valois heeft zij aangetoond dat in de vroege veertiende eeuw de Henegouwse *livre tournois* (van 15 groten) gelijk was aan een halve pond Hollands (van 30 groten).² Dit suggereert een verband. Voor de door mij bestudeerde periode (1385-1441), geldt dat er bij mijn weten niet over dit onderwerp is gepubliceerd. Het vullen van deze monetair-historische leemte viel buiten het bestek van dit onderzoek. De hierna volgende uiteenzetting is dan ook vooral bedoeld ter verheldering van de in dit proefschrift gekozen benadering.

De algemene middeleeuwse rekeningmunt was de pond (lb), die bestond uit 20 schellingen (s). Een schelling bestond weer uit 12 penningen of denieren (d). De algemene verhouding was dus 1:20:240 (lb:s:d).

Voor de douarie van Margaretha van Bourgondië gold dat van haar inkomsten uit Holland en van die uit Henegouwen aparte rekeningen werden opgemaakt volgens het lokale systeem. Om bedragen uit Hollandse en Henegouwse rekeningen enigszins vergelijkbaar te maken heb ik deze waar mogelijk herleid tot een standaardeenheid. Ik heb hiervoor de eenheid gekozen die vanaf 1433 de meest gangbare was, namelijk de pond van 40 groten.³ Een onzekere factor hierbij is dat onduidelijk is in hoeverre de Hollandse en Henegouwse groot vóór 1433 aan elkaar gerelateerd waren. Om hiervan een inschatting te maken heb ik de waarde van de Hollandse en Henegouwse rekenpond vergeleken, aan de hand van gepubliceerde gegevens over de koers van de gouden Franse kroon, een stabiele munt die soms als rekenstandaard werd gehanteerd (Tabel bijlage 2.1).⁴ De gegevens suggereren dat in de periode 1417-29 de koers van de Franse kroon, uitgedrukt in Hollandse en Henegouwse groten, vaak vergelijkbaar was (Henegouwen : Holland = 1). Dit zou betekenen dat ook de waarde van de Henegouwse en Hollandse rekeningpond, wanneer deze wordt omgerekend naar eenheden van een gelijk aantal groten, ongeveer gelijk was. Voor omrekeningen in dit proefschrift ben ik daarvan uitgegaan, maar een algemene conclusie kan hieraan nog niet worden verbonden. Daarvoor is nader onderzoek nodig, bijvoorbeeld naar de reden waarom de koers in bepaalde jaren afweek (1419, 1429) en naar de jaren waarover gepubliceerde gegevens ontbreken. Bovendien blijkt uit de tabel dat in stadsrekeningen soms werd afgeweken van de in muntordonnaties bepaalde koers

¹ Spufford, *Monetary Problems*, 23. Mijn dank gaat uit naar Valeria van Camp voor het kritisch lezen van deze bijlage. De inhoud blijft mijn verantwoordelijkheid.

² Van Camp, *Hainaut*, 6; Smit, *Rekeningen 1*, 134.

³ De wisselende zilverwaarde van de groot heb ik buiten beschouwing gelaten (Spufford, *Monetary Problems*, 13-23).

⁴ Hoppenbrouwers, *Heusden*, 860.

(1420). Algemeen geldende koersen waren blijkbaar een streven dat in de praktijk niet altijd werd gerealiseerd.

Jaar	Henegouwen	Holland		Hen:Hol
	SR Mons	MO	SR Leiden	
1417		48	48	
1418	49	51		0,97
1419	41		69	0,59
1420		50	74	
1421	49	51		0,97
1422	48			
1423	50	48		1,04
1424				
1425	61		66	0,93
1426	65		66	0,99
1427			76	
1428	61			
1429	64	50		1,28

Tabel bijlage 2.1: Koers van de gouden Franse kroon in Henegouwse en Hollandse groten (1417-29). In de laatste kolom is de ondelinge verhouding weergegeven (Hen:Hol). SR = Stadsrekening; MO = Muntordonnantie.⁵

Hollandse rekeningen uit deze periode zijn meestal opgesteld in ponden van 40 of 240 groten.⁶ Voor de rekeningen van Margaretha's Hollandse douarie vanaf 1439 geldt het laatste. Een penning of denier is hierbij dus gelijkgesteld aan een groot. Bedragen uit deze rekeningen heb ik met een factor zes vermenigvuldigd om ze te herleiden tot ponden van 40 groten.

Henegouwse rekeningen zijn opgemaakt in '*livres tournois*'. Dit was sinds het einde van de dertiende eeuw de Henegouwse rekeningmunt. Deze moet niet worden verward met de Franse *livre tournois*. Hoewel de koersen aanvankelijk vrijwel gelijk waren stonden de Henegouwse en Franse *livre tournois* niet in een vaste relatie tot elkaar.⁷ Van Camp heeft de veranderende relatie tussen de Henegouwse groot en de *livre tournois* in een tabel samengevat. Haar gegevens zijn gebaseerd op rekeningen van de stad Mons. Deze komen overeen met koersaanduidingen die ik in documenten over Margaretha's Henegouwse douarie heb gevonden. Een dubbele groot ('*double gros de Haynnau*') had in de jaren 1417-1433 een waarde van 18 denieren.⁸ De Henegouwse rekenpond had in deze periode dus een waarde van 13,3 (240/18) dubbele groten, ofwel van 26,6 groten. Voor omrekening naar ponden van 40 groten moeten bedragen in *livres tournois* uit Henegouwse rekeningen uit de periode 1417-1431 dus met een factor 0,67 (26,6/40) vermenigvuldigd worden (zie tabel).

⁵ Koersen zijn overgenomen uit: Van Camp, *Hainaut*, 19-20; Bos-Rops, *Geld*, 341-42; Marsilje, *Financiële beleid*, 218-20.

⁶ Bos-Rops, *Geld*, 56-67; Marsilje, *Financiële beleid*.

⁷ Van Camp, *Hainaut*, 5-6; Spufford, *Monetary Problems*, 23.

⁸ Van Camp, *Hainaut*, 19-21; ADN, B 8233.

Vanaf 1433 was de waarde van de Henegouwse rekenpond gelijk gesteld aan 20 Vlaamse groten.⁹ Uit stukken aangaande Margaretha van Bourgondië blijkt dat in 1434-39 de waarde van de dubbele Henegouwse groot 2 schellingen bedroeg.¹⁰ De *livre tournois* had dus een waarde van 10 dubbele Henegouwse groten, ofwel van 20 Vlaamse groten. Voor omrekening naar ponden van 40 groten moeten bedragen in *livres tournois* uit deze periode dus met een factor 0,5 vermenigvuldigd worden (zie tabel).

In onderstaande tabel zijn de door mij gebruikte omrekenfactoren voor de Henegouwse rekenpond, de *livre tournois*, naar ponden van 40 groten weergegeven.

	1417-33	1434-39
<i>Double gros de Hainaut</i>	18 d.	2 s.
<i>Livre tournois</i>	27 groot	20 groot
Omrekenfactor	0.67	0.5

Tabel Bijlage 2.2: Waarde van de Henegouwse rekenpond, de *livre tournois*. De waarde van de ‘double gros de Hainaut’ vóór 1433 is ontleend aan: Van Camp, *Hainaut*, 19-21 en ADN, B 8233. Waarden van de *livre tournois* zijn hiervan afgeleid. De omrekenfactor naar ponden van 40 groten (lb) is gegeven.

De vaste relatie tussen de Henegouwse en Hollandse rekeningmunt na 1433 wordt in de door mij bestudeerde rekeningen bevestigd. De Brabantse pieter had in 1440 volgens zowel Hollandse als Henegouwse rekeningen een waarde van 34 groten. Een bedrag van 4.000 pieters bedroeg in een Henegouwse rekening 6.800 *livres tournois* (van 20 groten) en in een Hollandse 566 pond (van 240 groten). De relatie tussen beide bedragen komt zoals verwacht overeen met een factor 12 ($6.800 / 566 = 240 / 20$).¹¹

Voor de waarden van verschillende (buitenlandse) muntsoorten heb ik gebruik gemaakt van de door Bos-Rops en Marsilje voor Holland en Van Camp voor Henegouwen gepubliceerde tabellen.¹² Voor toezeggingen die betrekking hadden op een langere termijn, zoals die in een huwelijkscontract, heb ik meestal de oorspronkelijke muntwaarde aangehouden, aangezien de equivalente waarde in ponden over de jaren kon variëren.¹³

⁹ Spufford, *Monetary Problems*, 20.

¹⁰ ADN, B 8233.

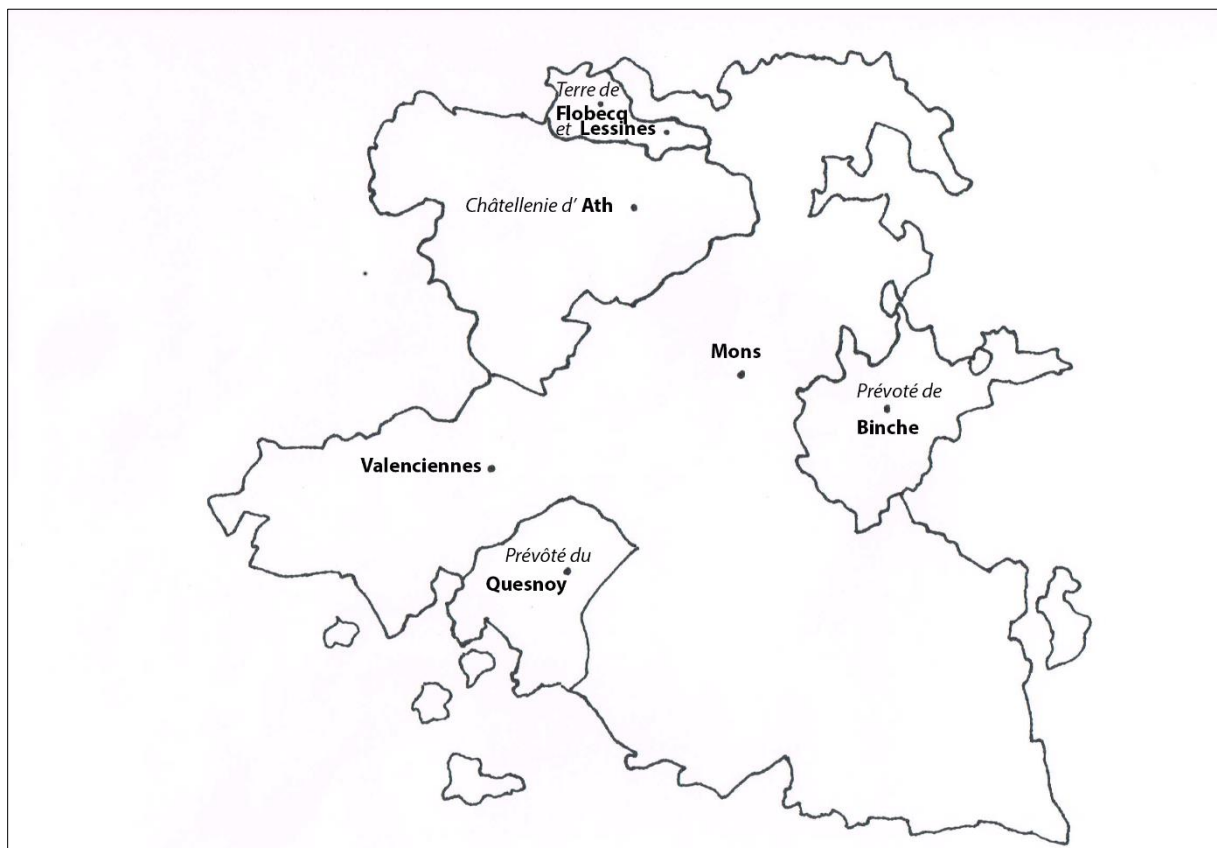
¹¹ N.A., Gr rek 3303, f 37-42; ADN, B 3326, 112.906.

¹² Bos-Rops, *Geld*, 393-343; Marsilje, *Financiële beleid*; Van Camp, *Hainaut*.

¹³ Zie hierover: Bos-Rops, *Douarie*, 91.

Bijlage 3: Kaart douarie Henegouwen

De aangegeven gebieden rondom Le Quesnoy, Ath, Binche, Flobecq en Lessines maakten deel uit van de douarie. Grenzen zijn gebaseerd op: Arnould, *Dénombrements*, Kaart 1.

Bijlage 4: Kaart douarie Holland

Domeinen die deel uitmaakten van de douarie zijn weergegeven in blauw. De selectie van domeinen is gebaseerd op: N.A., AGH 51, 54, 59, Gr rek 3303.¹

¹ Met dank aan Rombert Stapel voor het maken van deze kaart (Stapel, *Kaart Holland*).

Bijlage 5: Relatieve omvang douarie Henegouwen

Indicatie van de relatieve demografische en financiële omvang van Margaretha's douarie, op basis van door Arnould gepubliceerde gegevens.¹

	Aantal haarden 1424 (excl. steden)	%	Aantal haarden 1444 (excl. steden)	%	Schatting ontvangst 1445 (lb)	%
Alle dorpen²	20.128	100	27.281	100	24.147	100
Châtellenie Ath	5.181	26	7.539	28	1.593	7
Prévôté Binche	1.261	6	1.553	6	2.172	9
Land van Flobecq en Lessines	754	4	960	4	2.725	11
Prévôté Le Quesnoy	1.208	6	1.873	7	1.789	7
Douarie	8.404	42	11.925	44	8.279	34

¹ Gegevens zijn ontleend aan: Arnould, *Dénombrements*, 238-75; Arnould, *Estimation*, 212.

² Het aantal haarden is lager dan in werkelijkheid. Sommige haarden werden wegens vrijstellingen niet meegeteld (Arnould, *Dénombrements*, 210-16, 221).

Bijlage 6: Relatieve omvang douarie Holland

Indicatie van de relatieve demografische en financiële omvang van Margaretha's douarie, op basis van gegevens uit de *Enquete* van 1494 en de *Informacie* van 1514, en bijdragen aan de Bede van 1428-38.¹

	Haarden 1477	%	Haarden 1494	%	Haarden 1514	%	Bede ²	%
Holland	35.112	100	28.090	100	31.869	100	50.000	100
Land van Texel ³	750	2	750	3	852	3	1.094	2
Land van Wieringen	450	1	396	1	370	1	938	2
Rentmeesterschap Beverwijk ⁴	1.521	4	1.232	4	1583	5	1.020	2
Kasteleinschap Teilingen ⁵	556	2	437	2	506	2	781	2
Schoonhoven en Haastrecht ⁶	907	3	682	2	655	2	1.560	3
Totaal	4.184	12	3.497	12	3966	12	5.395	11

¹ Gegevens zijn ontleend aan: Naber, *Terugblik*, 33-38;

² Bijdrage aan de bede van 1428-38, in schilden (Bos-Rops, *Geld*, 368).

³ Met Vlieland.

⁴ Met Wijk aan Zee, Wijk, Oostzaan, Wormer, Westzaan, Spaarnwoude, Katwoude. Sint Maarten, in de noordpunt van West-Friesland, valt volgens rekeningen van de douarie onder Nieuweland, samen met Eenigenburg en Valkkoog. Dit gebied maakte deel uit van het rentmeesterschap Beverwijk (N.A., Gr rek 3303). In de tellingen is alleen Sint Maarten opgenomen.

In de ban van Akersloot bezat Margaretha een aantal aan haar opgedragen lenen, maar aangezien zij uit Akersloot volgens de rekeningen verder geen inkomsten ontving is dit niet meegeteld (N.A., AGH 59; Gr rek 3303).

⁵ Met Noordwijk, Lisse, Hillegom, Voorhout.

⁶ Met 's Heeraartsberg, Stolwijk, Vlist.

Bijlage 7: Herkomst van het Hollandse jaargeld in 1440

Volgens de overeenkomst van 1434 zou Margaretha uit Holland en Zeeland jaarlijks een bedrag van 3.400 lb ontvangen. De beoogde verdeling en de daadwerkelijke herkomst in 1440 zijn weergegeven.¹

	Beoogde herkomst (lb)	Herkomst in 1440 (lb)
Tol Geervliet	1.530	600
Rentmeesterschap Gouda	595	180
Tol Gouda	255	42
Rentmeesterschap Zeeland bewester en beooster Schelde	340	-
Rentmeesterschap Noord-Holland	340	150
Rentmeesterschap Kennemerland en Friesland	340	528
Baljuwschap Kennemerland		312
<i>Bijdragen uit de nieuwe bede van 5 jaar:</i>		
Texel (2 termijnen)		600
Nieuweland		12
Wijk aan Zee		48
Westzaan, Krommenie		114
Beverwijk		66
Noordwijk		96
Voorhout		18
Lisse		66
Hillegom		42
Wieringen (2 termijnen)		522
Katwoude		24
Bleiswijk		12
Totaal	3.400	3.400

¹ Bron: N.A., Gr rek 3303, f 37-42.

Bijlage 8: Betaling van het Henegouwse jaargeld

Door Margaretha van Bourgondië verstrekte kwitanties en de halfjaarlijkse termijnen waarop ze betrekking hadden. Betaalde bedragen varieerden.¹

Jaar	Aantal kwitanties	Termijn
1420	1	onbekend
1421	3	1421-1
1422	6	1421-2; 1422-1
1423	6	1422-2; 1423-1; 1423-2
1424	7	1423-1; 1423-2; 1424-1
1425	1	1424-2
1426	-	-
1427	-	-
1428	-	-
1429	5	1428-2; 1429-1; 1429-2
1430	1	1429-2; 1430-1
1431	2	1429-2; 1430-1,2; 1431-1
1432	-	-
1433	3	1429-1,2; 1430-1; 1431-2; 1432-1; 1433-2
1434	2	1429-2; 1430-1; 1433-2; 1434-1
1435	1	1433-2; 1434-1; 1434-2; 1435-1
1436	1	1435-2; 1436-1
1437	1	1436-2; 1437-1
1438	1	onbekend

¹ Bronnen: Devillers, *Cartulaire VI*, 58, 63, 65, 68, 69-70, 72, 74-75, 77, 102, 104, 108-12, 602; Pinchart, *Comptes*, 63. De tabel is grotendeels gebaseerd op Mathieu, *Marguerite*, 130-34.

	Jaargelden						Domeininkomsten			Totaal generaal	
	Henegouwen		Holland-Zeeland		Brabant		Totaal	Henegouwen	Holland-Zeeland	Totaal	lb
		lb		lb		lb	lb	lb	lb	lb	
Vanaf 1417	3.000 frank	2.600	6.000 kroon	7.200			9.800	8.000 ¹	3.900 ²	11.900	21.700
Vanaf 1428	3.000 frank + 800 l.t.	2.800 500	6.000 kroon	7.200			10.500	8.000	3.900	11.900	22.400
Vanaf 1434	3.000 frank + 800 l.t.	2.800 400	4.000 pieter	3.400	5.000 pieter ³	4.250	10.850	8.000	3.900	11.900	22.750

Bijlage 9: Theoretische inkomsten

Theoretische jaargelden en domeininkomsten in de periode 1417-41. Na 1417 waren er geen significante wijzigingen meer wat betreft domeinen die deel uitmaakten van de *dourie*. Daarom is aangenomen dat de domeininkomsten gelijk bleven. In werkelijkheid fluctueerden de inkomsten uit zowel jaargelden als domeinen sterk. Bedragen zijn weergegeven in ponden van 40 groten (lb), tenzij anders vermeld. L.t. = Henegouwse *livres tournois*. Koersen: Van Camp, *Hainaut*, 19-21; Bos-Rops, *Geld*, 342.

¹ Inkomsten uit Le Quesnoy, Ath, Binche, Flobecq en Lessines volgens de waardebeoordeling van 1445 (Arnould, *Estimation*, 212).

² Gemiddelde opbrengst van Margaretha's (voormalige) Hollandse domeinen over de jaren 1440-43 (N.A., Gr rek 3303-3307, zie ook Tabel 8.1).

³ In 1434 werd eenmalig een bedrag van 32.000 pieter toegezegd. Dit werd betaald in jaarlijkse tranches van circa 5.000 pieter.

Bijlage 10: Bijdrage aan landsheerlijke belastingen

Inkomsten uit domeinen die deel uitmaakten van een douarie kwamen niet ten goede aan de vorst, maar aan de betreffende vorstelijke weduwe. Dit gold in het algemeen niet voor buitengewone belastingen die aan de graaf werden toegezegd, zoals beden en soudijgeld. Hieraan betaalden Margaretha's onderdanen in het algemeen wél mee, zij het niet altijd van harte. Onduidelijk is in hoeverre zij hierover iets te zeggen had. Wel zijn er aanwijzingen dat zij op bepaalde momenten invloed uitoefende op haar onderdanen om wel of niet mee te betalen. In de oorlogsjaren was er veel weigerachtigheid, bijvoorbeeld bij de abdis van het klooster Leeuwenhorst. Dit klooster lag in Margaretha's douarie en onderhield goede betrekkingen met haar. Filips de Goede trad hard op met financiële sancties en het klooster ging uiteindelijk overstag.¹ Eind 1427 werd door edelen en steden een nieuwe bede aan hem toegezegd, uiteraard alleen door de gebieden waarover hij op dat moment de scepter zwaaide. Texel en Beverwijk deden niet mee, maar een aantal andere onderdelen van Margaretha's douarie wel.²

In de conflictrijke jaren 1417-21 en 1426-27 werd ook soudijgeld geheven, ten behoeve van het grafelijke leger. Deze bijdrage werd in geld of in een aantal mannen uitgedrukt. De inwoners van Margaretha's domeinen betaalden in de eerstgenoemde periode geen soudijgeld. In de jaren 1426-1427 leverden Noordwijk, Lisse, Hillegom en Voorhout samen 20 mannen.³ Beverwijk en Texel leverden in 1426 troepen aan Jacoba.⁴

Ook in Henegouwen betaalden de diverse delen van de douarie mee aan landsheerlijke beden. In de periode 1428-33 stond Margaretha Ath toe om belastingen te verhogen en lijfrentes te verkopen, onder andere om aan de bede te kunnen meebetalen.⁵ De vrijstelling die zij in september 1424 aan dezelfde stad verleende om mee te betalen aan de meest recente bede lijkt me uitzonderlijk.⁶ Vermoedelijk hing dit samen met de politieke situatie: Jacoba en Humphrey landden een maand later in Henegouwen.

Na de Zoen van Delft vormden bijdragen vanuit Margaretha's landen aan grafelijke beden een vast onderdeel van de hoofdrekeningen van de grafelijkheid. Deze werd vermeld als '*bede van vorstin*', '*vrouwe van Holland*' of '*landen van Margareta*', gevolgd door de namen van de plaatsen die bijdroegen.⁷ Aan de beden van 1428 en 1433 deed vrijwel de volledige Hollandse douarie mee, althans volgens de zetting, maar dit betekende niet dat er probleemloos werd betaald. Texel en andere gebieden in het noorden bleven weigerachtig. Het ging nu niet meer om verzet tegen Filips, want een deel van deze bede, die bij de Zoen van Delft was overeengekomen, zou naar Jacoba gaan. De noordelijke gebieden kampten met financiële problemen, die mede werden veroorzaakt door de boete die voor de opstand van 1426 was opgelegd. Met Texel werd in 1430 een betalingsregeling getroffen.⁸

¹ Aan deze bede hadden vijf grote abdijen een bijdrage toegezegd, waaronder het klooster Leeuwenhorst. Ook aan de bede van 1427 deed Leeuwenhorst mee, maar nu alleen voor de niet-geamortiseerde goederen en onderdanen. De abdis weigerde aanvankelijk opnieuw, maar betaalde uiteindelijk wel (Bos-Rops, *Geld*, 210-11; Jongkees, *Staat en kerk*, 19, 70-71; De Moor, *Leeuwenhorst*, 382).

² Noordwijk met de bijbehorende dorpen, het ambacht Katwoude en Bleiswijk (Bos-Rops, *Geld*, 211, 368).

³ Bos-Rops, *Geld*, 391-94.

⁴ Zie paragraaf 5.3.

⁵ Piérard, *Douaires*, 59; Devillers, *Cartulaire V*, 76, 230, 445; Fourdin, *Ath*, 15 nr. 36.

⁶ Arnould, *Dénombrements*, 147, nt m.

⁷ N.A., Rek.rek. 130, 131, 133-142.

⁸ Bos-Rops, *Geld*, 214, 368.

Vanaf 1434 kwamen de bijdragen aan de grafelijke bede vanuit Margaretha's domeinen ten dele of geheel ten goede aan haarzelf, conform de overeenkomst die zij in dat jaar met Filips sloot. Volgens de overeenkomst zou dit alleen de eerste vier jaar gebeuren, maar uiteindelijk was dit ook in 1440 nog het geval. Bijdragen van Margaretha's onderdanen aan de nieuwe bede van vijf jaar werden gebruikt om het aan haar toegezegde jaargeld op te brengen (zie Bijlage 7). Sommige gebieden droegen beide halfjaarlijkse termijnen aan Margaretha af, waardoor de Bourgondische hertog niets ontving. Schoonhoven betaalde ook een deel van de tienjarige bede aan Margaretha.⁹

Bijlage 11: Aard domeininkomsten douarie Holland

De rekeningen over 1425-1428 en 1441 hebben een verschillende indeling. Een aantal posten, waaronder de justitiële inkomsten, waren in de oudere rekeningen opgenomen onder de verschillende domeinen. In de latere rekeningen vormden deze een aparte post.¹⁰

Domein	1425-1428	1441
Texel	<i>Zekeren renten: tienden, ritsoen, valkgelden, meilanden, vogelien, (koorn) hofsteden</i>	<i>Koorntiende, windmolen, meilanden, vogelien, huizen, hofsteden</i>
	<i>Brueken, forfeiten, vervallen, zeevonde</i>	
Wieringen	<i>Tienden, tollen, huispenningen</i>	<i>Tienden, visserij (erfpacht)</i>
Beverwijk	<i>Zekeren renten</i>	<i>Renten hofsteden, windmolen, tollen, renten, tienden,</i>
	<i>Brueken, dootslagen, verdingen</i>	
Noordwijk, Lisse, Hillegom, Voorhout	<i>Zekeren renten en alrehande stucke. Baljuwschap: brueken, forfeiten, ballinge goed, zeevonde</i>	<i>Renten hofsteden, landrenten, pacht molen, hooilanden, thinse en erfhuur</i>
Land van Schoonhoven, Haastrecht	-	<i>Renten en tienden</i>
Bleiswijk	-	<i>Renten en tienden</i>
Hele douarie		<i>Ontvangsten van schouten en baljuws</i>
		<i>Versterfte, haardgeld, zeevondst, afterstal heergewaden, brueken</i>

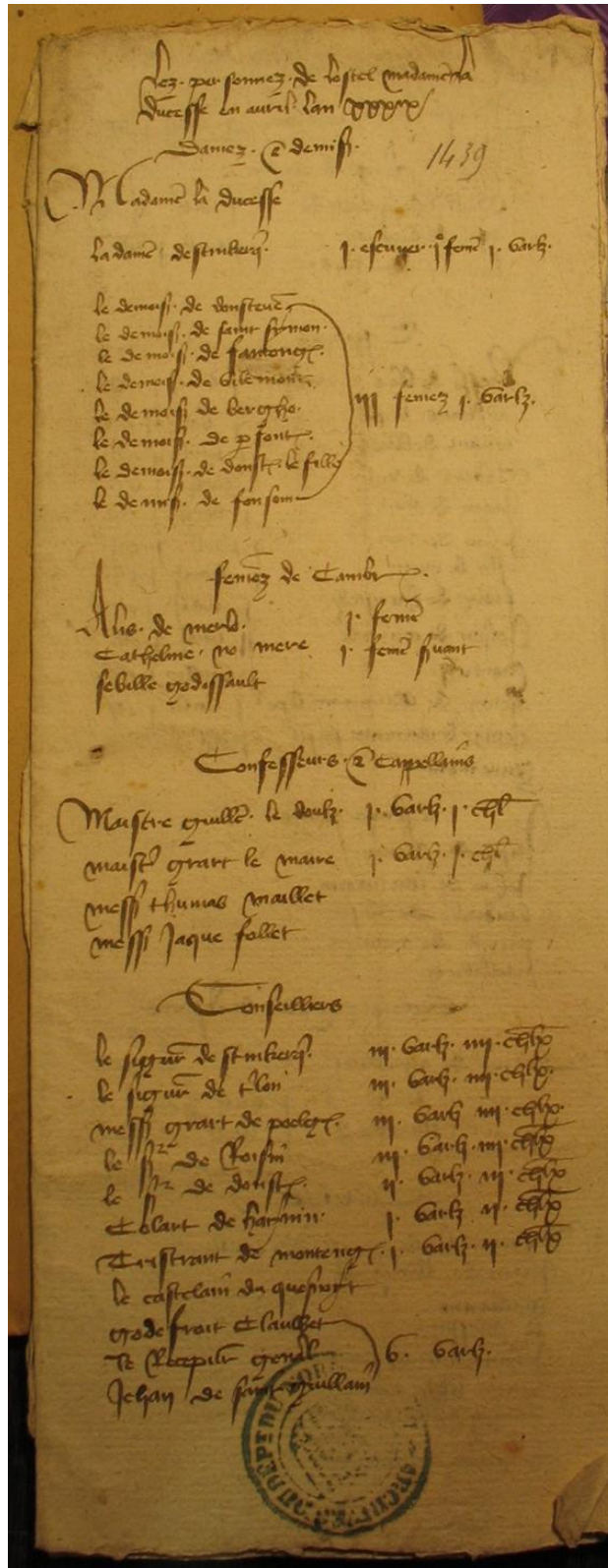
⁹ N.A., Gr Rek 3303, f 50v.

¹⁰ Bronnen: N.A., AGH 60-62, Gr rek 3303.

Bijlage 12: Lijst hofhouding 1439

Getiteld 'Les personnez de l'ostel madame la ducesse en avril l'an XXXIX' (ADN B 3373, 113.502).

Foto's: Véronique Flammang.

Medecins

Maistr^e Jehan. escurier

1. Garf. 1. cgl.

J^e Huis de cambre

Guille de quarroute

1. Garf. 1. cgl.

Aste de Gondegr.

Barnart. Dmcrsch.

1. Garf. 1. cgl.

Escuriers

Rasse de Gars. trenequant

1. Garf. 1. cgl.

ar denois. le ps.

grat de Gars.

1. Garf. 1. cgl.

Escurier de Gars.

1. Garf. 1. cgl.

Jaques de mont

1. Garf. 1. cgl.

Jehan de mont

1. Garf. 1. cgl.

Aste de Gars.

1. Garf. 1. cgl.

flot de Gars.

1. Garf. 1. cgl.

Jehan de courroube

1. Garf. 1. cgl.

mortier.

1. Garf. 1. cgl.

Jehan de Barnogm l'ape

1. Garf. 1. cgl.

Jehan de Barnogm son fil

1. Garf. 1. cgl.

Guernon

Escuriers parcs.

Jehan de Namur.

Jehan de Barnogm

Gaudry de Gars.

pierre de mont

maelbier.

Secretaire & cart. de depens.

Daniel de mpe. l'ape.

Henry le jeune

1. Garf. 1. cgl.

grat. & brants &

1. Garf.

Cambelens.

Martin brulet maistr^e de la taillerie

Jehan de Barnogm

Ballerant

le massart

Jehan tottrian fourrai.

Jomin d'asse de cambre.

Jomin p'tin Garf. de taillerie

le Roy de Gars.

Fanciers

Jesse le d'un.

1. Garf. 1. cgl.

pierre d'avis

tredeffroit & mcr

Jouff

Jouff de Gars.

1. Garf. 1. cgl.

pierre de

Jouff & mcr

Jouff

Jouff

1. cgl.

Jouff de Gars.

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Jouff

Palfringers

Mestre pierre
William Gifford Esqr
my. Gifford & Co.
Bristol
Dorset
Tant more
1. Garret
1. Garret

Fontaine de l'ours

E-minac
nsc.

Remane mi^{ne} ^{Portiere}
tassari - Gaddi

Doncombes.

etolenare
frederic
maſue
le ſaunice

Знаменскъ уездъ.

Battre du gromier
bruant pizant des courbeq.
le fume l'ay mortisme
Jehan du gaudin
leurm le for
Jesse de mouqueurs

Le Chef de Nation
Francois.

One of the papers

Bijlage 13: Samenstelling hofhouding 1439

Op basis van ADN, B 3373, 113.502 (zie afbeelding in Bijlage 12). De volgorde van functiecategorieën in dit document is aangehouden.

Categorie	Aantal	Knechten	Totaal personen	Paarden
Mevrouw de hertogin (<i>madame la ducesse</i>)	1	1	1	
Hofdames (<i>dames et demoiselles</i>)	9	7	16	
Kameniers (<i>femmez de chambre</i>)	3	2	5	
Biechtvaders en kapelaans (<i>confesseurs et cappellains</i>)	4	2	6	2
Raadsheren (<i>conseillers</i>)	11	21	32	23
Arts (<i>medechin</i>)	1	1	2	1
Kamerdeurwaarders (<i>huissiers de cambre</i>)	3	2	5	3
Jonkheren (<i>escuyers</i>)	13	11	24	14
Knapen (<i>ecuyers pages</i>)	5		5	
Secretarissen en klerk van de kost (<i>secretare et clerc de despens</i>)	3	2	5	1
Kamerlingen (<i>cambelans</i>)	7		7	
Bakkers (<i>panetiers</i>)	3	1	4	1
Schenkers (<i>bouteillers</i>)	3	1	4	2
Koks (<i>keulx</i>) en sommeliers	9		9	1
Garderobe (<i>wairderoube</i>)	2		2	
Kwartiermaker en zaaldeurwaarders (<i>fourier et huissiers de salle</i>)	3		3	1
Boodschappers (<i>messagiers</i>)	2		2	2
Klerken van kapel en aalmoeskamer (<i>clers de chappelle et aumoniere</i>)	2		2	
Stalknechten (<i>palfreniers</i>)	8	2	10	
Toortsdragers (<i>porteurs de torss</i>)	2		2	
Portiers (<i>portiers</i>)	2		2	
Jachthondenverzorgers (<i>braconniers</i>)	4		4	
Algemeen (<i>communes gens</i>)	6		6	
Wapenkoning Henegouwen (<i>Le Roy de Haynin</i>)	1		1	
Heraut Oranje (<i>Oranges</i>)	1		1	
Totaal (Somme)	108	52	160	51

Bijlage 14: Trouwe dienaren

Bij elke persoon die voorkomt op de hoflijst van 1439 is het vroegste aangetroffen jaar vermeld waarin deze in contemporaine bronnen als lid van de hofhouding van Margaretha van Bourgondië wordt genoemd.¹ Wanneer iemand voorheen een andere positie vervulde staat dit in de tweede kolom tussen haakjes vermeld. Namen zijn grotendeels genormaliseerd naar het Nederlands.

<i>Hofdames</i>	Sinds
De vrouwe van Steenkerke	1421
De jonkvrouwe van Donstiennes	1421
De jonkvrouwe van Saint-Simon	
De jonkvrouwe van Fantegnie	
De jonkvrouwe van Vilemont	
De jonkvrouwe van Berghe	
De jonkvrouwe van Peissant	
De jonkvrouwe van Donstiennes, de dochter	
De jonkvrouwe van Fonsomme	
<i>Kameniers</i>	
Alis de Merle ²	1408
Catheline no mère ³	1421
Sebille Godissault	1436
<i>Kapelaans en biechtvaders</i>	
Meester Willem van Dour, bijnaam 'le Doulx'	1428
Meester Gerard le Maire (Gerrit de Meijer)	1417
Messi Thumas Maillet	
Messi Jacque Follet	
<i>Raadsheren</i>	
De heer van Steenkerke	1421
De heer van Treslong (meesterridder)	
Heer Gerrit van Poelgeest	1436 ⁴
De heer van Roisin	1425
Guy van Barbençon, heer van Donstiennes	1419
Colart van Haynin	1434 (1424: jonkheer)
Tristan van Montignies (hofmeester)	1432
Jan van Mons (kastelein van le Quesnoy)	1418
Godfried Clauwet ⁵	1434
Jan Thiron (generaal rentmeester)	1438
Jan van Saint Ghislain	1434
<i>Arts</i>	
Meester Jean Chevalier	

¹ Geraadpleegd zijn o.a: Devillers, *Naissance* (1401); *Cartulaires III*, 244-45 (1404); ADN, B 7979-7983 (1420-25); *Rek. test.* (1436); B 8233 (1418-39); N.A., AGH 59 (1418-40); Finot, *Inventaire* (1400-40).

² Vermoedelijk is dit Aleid van Mierlo. Jonkvrouw Aleid van Mierlo was in 1408 kamenier van Margaretha en ontving in dat jaar van Willem VI de zodenslag van de Haarlemmerhout. Zij was een tante van Jacob Cruesink, rekenmeester en secretaris van de hertog van Bourgondië, die weer een zoon was van twee kamerdienaren van Jacoba (Damen, *Staat*, 135; AGH 696-98).

³ De betekenis van de toevoeging 'no mère' is in dit verband onduidelijk, maar komt vaker voor. Ook twee wasvrouwen van Katherina van Beieren werden aangeduid als 'mater' (moeder) (Kuys, *Hofhouding*, 75). In 1404 ontving ene *Ysabiaux no mère* rouwstof (Devillers, *Cartulaire III*, 244).

⁴ Gouverneur van de Hollandse douarie vanaf 1430 (Vis, *Gerrit van Poelgeest*, 81-82).

⁵ Daarvoor was hij raadsheer en jurist van Jan van Brabant (Devillers, *Cartulaire VI*, 71, 74, 76, 84, 254, 541, 547, 551; Pinchart, *Comptes*, 63).

<i>Kamerdeurwaarders</i>	
Willem van Quaroube	1420
Oste van Vendegies	
Bernard Donneron ⁶	1421 (jonkheer, jachtmeester)
<i>Jonkheren</i>	
Raas van Blois (voorsnijder)	1421 (knaap) ⁷
Ardenois, de zoon	
Gerard van Blois	1421 (knaap) ⁸
Dirk van Zijl	
Jacques van Montignies	
Jan van Montignies	
Hoste van Goegnies	
Floris van Haamstede ⁹	
Jan van Couroube ¹⁰	
Noordwijk ¹¹	
Henry van Wargny, de vader ¹²	1409
Henry van Wargny, zijn zoon	
Zuurmond ¹³	1416 (knaap)
<i>Knapen</i>	
Jan van Namen	
Jan van Wargny ¹⁴	
Boudewijn van Roisin	
Pieter van Montignies	
Naaldwijk ¹⁵	
<i>Secretarissen en klerk van de kost</i>	
Daniel van Nieuwaal (secretaris)	1432
Henry le Fèvre (secretaris)	1427
Gerard IJsbrandszn (klerk van de kost)	1431

⁶ Hier: Barnart Donnerack, ook wel aangeduid als Dannerack, Donneroc(k), Don(n)eron, Deveron.

⁷ 'Risse de Bois' was knaap in 1421 (ADN, B 7979, f 55).

⁸ Vermoedelijk dezelfde als 'Ghierken de Blois', knaap in 1421 (ADN B 7979, f 55). Gerard van Blois had in 1440 een kamer en paardenstal bij het kasteel van Le Quesnoy (ADN, B 9096, f 18v, 24, 25v).

⁹ Verschillende leden van de familie Van Haamstede, die allemaal Floris heetten, waren volgeling van Margaretha. Deze jonkheer Floris van Haamstede is niet dezelfde als Floris, heer van Haamstede, die vanaf 1419 een vooraanstaande positie innam als raadsheer. Zie voor een stamboom van de familie van Haamstede: Van Steensel, *Zeeland*, 295.

¹⁰ Wellicht Jan van Quaroube?

¹¹ Aangeduid als 'Nortich', dit was gangbaar Middelnederlands voor Noordwijk.

¹² Provoost van Le Quesnoy in 1420 (ADN B 7979, f 2).

¹³ De Zuurmonds waren een Hollands adellijk geslacht. Ridder Jan Zuurmond was een bastaard van graaf Willem III. Zijn nakomelingen bekleedden hoge ambten in Heusden. Eén van hen was een trouwe dienaar van Jacoba (*Rek. test.*, 219) en had volgens een beddenlijst uit 1440 een eigen kamer op het Binnenhof (Janse, *Bedden*, 37 en nt 75). Mogelijk gaat het hier om Jan Zuurmond, die in 1472 overleed, of om zijn oom met dezelfde naam (Hoppenbrouwers, *Heusden*, 13, 183, 357-59, 896 nt. 72).

¹⁴ Een knaap en een kamerling dragen deze naam. Vermoedelijk gaat het niet om dezelfde persoon.

¹⁵ Vermoedelijk een zoon van Albrecht van Naaldwijk, die vanaf 1436 als leenman-getuige op oorkonden van Margaretha's Hollandse douarie voorkomt (N.A., AGH 59). De familie van Naaldwijk bezat in Holland een erfelijke erefunctie, het maarschalkschap, van oorsprong een hofambt (Janse, *Ridderschap*, 357).

Kamerlingen	
Martin Brulet (meester van de kleermakerij)	1416 (huwelijksgegeschenk) ¹⁶
Jan van Wargny ¹⁷	1421 (boodschapper)
Wallerant ¹⁸	
De tresorier ¹⁹	
Jan Tottiau (bontbewerker)	1409 ²⁰
Jennin (kamerknecht)	
Hannin (meesterknecht van de kleermakerij)	1421? (knecht kleermakerij) ²¹
Bakkers	
Josse le Brun (Joost de Bruin, meesterbakker)	
Pierre Blaris (Pieter Blarijs)	1421 (zaaldeurwaarder)
Godfried Grenier	
Schenkers	
Luther van Gebelzich	1436 (mogelijk 1421, jonkheer) ²²
Pieter Bel	
Gillot (vatenmaker) ²³	
Koks	
Thiaux	1421 (mogelijk 1404) ²⁴
Colart van Fosses	
Boussut	1436 ²⁵
Jacob	1422 (keukenknecht)
Gerard Camus	1422 (tafelzilverbewaker)
Mussaens	
3 sommeliers	
Garderobe	
Johan Aelbrecht	1421 (kamerling) ²⁶
Gille de Pante.. (knecht)	
Kwartiermaker en zaaldeurwaarders	
Lancaster	1421 (kwartiermaker)
Jan Schal	
Nicaise Bouckiau	1425
Boodschappers	
Klaas van Rac	
Ecierdes	

¹⁶ Finot, *Inventaires*, 197. In 1426 is hij verbonden aan de kleermakerij.

¹⁷ Vermoedelijk is dit Jan, de bastaard van Wargny, die vanaf 1421 boodschapper te paard en rond 1430 kamerling van Margaretha was. Zie ook zijn naamgenoot onder knapen.

¹⁸ Mogelijk een voormalig kamerling van Jacoba. Haar testament vermeldde een 'oude Walraven' en een 'jonge Walraven', beide kamerling. Oude Walraven ontving op speciaal verzoek van Margaretha een bedrag uit de nalatenschap van haar dochter (*Rek. test.*, 230).

¹⁹ 'Le massart'.

²⁰ Aangeduid als 'foureur' dan wel 'pelletier'. In 1409-10 voerde hij kleding van Jan van Touraine en Jacoba met bont (Devillers, *Naissance*, 462).

²¹ Mogelijk is dit Hannin van Gommegnies, die in 1421 knecht van de kleermakerij was (ADN, B 7979).

²² Mogelijk is dit degene die in 1421 wordt aangeduid als 'Liutre, écuyer' (ADN B 7979; 7980).

²³ 'cuvelier'.

²⁴ Mogelijk dezelfde als Thieusken de kok, die na het overlijden van graaf Albrecht in 1404 rouwkleding ontving (Devillers, *Cartulaire III*, 244).

²⁵ Vermoedelijk Margaretha's kok Colard de Bossut, die ook bij Jacoba en Willem VI in dienst was (*Rek. test.*, 251).

²⁶ Vermoedelijk een zoon van Johan Aelbrecht die in dienst was van graaf Albrecht, zie bijv: Devillers, *Cartulaire III*, 244.

<i>Klerken van kapel en aalmoeskamer</i>	
Johannes de koster	
Ernoul de le Vere	1425
<i>Paardenstallen</i>	
Meester Pieter	1419 (maarschalk)
Willem Gilleszn	
4 stalknechten	
Siebrecht	1422 (knecht strijdparden)
Bokstel (Willem)	1421 (stalknecht)
<i>Toortsdragers</i>	
Erminat	
Noc	
<i>Portiers</i>	
Kenaue lui ij ^{e27}	1421 (boodschapper, portier)
Tassart, knecht	
<i>Jachthondenverzorgers</i>	
Colenaar	1401
Kedige	
Matuet	1422 (garderobeknecht)
Le saunice	
<i>Diverse dienaren</i>	
Wouter van de voorraadschuur (<i>grenier</i>)	1421
Bertrand, corvee-opzichter	1424
De vrouw van Lodewijk de Moor	
Jan van de tuin (<i>du jardin</i>)	1421
Heurmen de zot	
Josse van Monchiaux	
<i>Le roy de Haynin</i>	
<i>Oranges</i>	

²⁷ De betekenis van het achtervoegsel is onduidelijk.

Bijlage 15: Adel aan het hof in 1439¹

	Aantal	Functie
Henegouwen		
Donstiennes (Barbençon) ²	4	Raadsheer; Hofdames; Jonkheer
Fantegnie	1	Hofdame
Fonsomme	1	Hofdame
Goegnies	1	Jonkheer
Haynin	1	Raadsheer
Montignies	4	Raadsheer; Jonkheren; Knaap
Namen	1	Knaap
Peissant	1	Hofdame
Quaroube	1	Kamerdeurwaarder
Roisin	2	Raadsheer; Knaap
Steenkerke (Gavre) ³	2	Eerste raadsheer x eerste hofdame
Vendegies	1	Kamerdeurwaarder
Ville (Audregnies) ⁴	1	Hofdame
Wargny	4	Jonkheren; Knaap; Kamerling
Totaal	25	
Holland-Zeeland		
Blois ⁵	2	Jonkheren
Haamstede	1	Jonkheer
Naaldwijk	1	Knaap
Noordwijk ⁶	1	Jonkheer
Poelgeest	1	Raadsheer
Treslong (Blois) ⁷	1	Raadsheer
Zijl ⁸	1	Jonkheer
Zuurmond	1	
Totaal	9	
Overig		
Berghe (Brabant)	1	Hofdame
Saint-Simon (Picardië)	1	Hofdame
Totaal	36	

¹ Bron: ADN, B 3373, 113.502.

² Guy van Barbençon was heer van Donstiennes.

³ Willem van Gavre was heer van Steenkerke (Devillers, *Cartulaire IV*, 483).

⁴ De hofdame die wordt aangeduid met 'Ville' was vermoedelijk een verwant van Gérard de Ville, heer van Audregnies (+1417), een vertrouweling van Willem VI en Jacoba (Devillers, *Cartulaire III*, 581-83; Devillers, *Naissance*, 460).

⁵ Het betreft Raas van Blois en Gerard van Blois. De eerste was wellicht Raas Guysz van Blois (Van Steensel, *Zeeland*, 431). De tweede was waarschijnlijk een zoon van Jan de bastaard van Blois, heer van Treslong (+1435)(Blois van Treslong Prins, *Jan van Blois*, 178).

⁶ Mogelijk één van de zoons uit het tweede huwelijk van Jan van de Boekhorst, die Noordwijk werden genoemd (Janse, *Ridderschap*, 217). Jan van de Boekhorst, heer van Noordwijk, was raadsheer en leenman van Margaretha (N.A., AGH 59; Salman, *Noordwijk*, 55, 69, 83).

⁷ In 1439 was Adriaan van Blois heer van het Henegouwse Treslong (of Trélon). Hij was de oudste zoon van Jan de bastaard van Blois (Blois van Treslong Prins, *Jan van Blois*, 177-78).

⁸ Gerrit van (den) Zijl, een Hollandse edelman, was een raadsheer van Jacoba (Damen, *Staat*, 499-500; Van Gent, *Vijftien mannen*, 132).

Bijlage 16: Begunstigde religieuze instellingen (1418-41)¹

Lokatie	Instelling	Orde	Gift	Periode ²
Henegouwen				
Ath	Abdij	<i>cisterciënzerinnen</i>	Rente in graan	1428
Binche	Kruisboogschutters		Jaarrente	v.a. 1433 ³
Havré, bij Mons	Broederschap, kapel van Sint-Antonius in Barbefosse	<i>antonianen</i>	Geschilderd portret en glas-in-loodraam	1418-20
Mons	Kerk Sint-Nicolaas-in-Havré		Glas-in-loodraam	1422
Le Quesnoy	Kruisboogschutters		Zilveren kelk	1424
	Elisabethsklooster		Diverse schenkingen	1421-40
	Katherinakapel			
	Ziekenhuis			
Le Quesnoy	Kluizenares		Bouw en religieuze stichting	1440-41
	Kapel bij kerk			
Valenciennes	Klooster	<i>franciscanen</i>	Nieuwjaarsgift	1421
Holland				
Beverwijk	Kerk		School, kosterij, schrijfbambacht	1434
Egmond	Sint-Adelbert abdij	<i>benedictijnen</i>	Rente	1430
Hoogmade	Kerk		Raam	1440
Leiderdorp	Klooster	<i>observante augustijnen</i>	Geborduurde schilden	1440
	Engelendaal			
Noordwijkerhout	Klooster	<i>cisterciënzerinnen</i>	Rente voor jaarlijkse memoriediensten	1435
	Leeuwenhorst		Oefenterrein	1420
Noordwijk	Voetboogschutters			
	Sint-Jorisgilde			
Noordwijk	Sint-Barbara en Katharina klooster	<i>franciscanen</i>	Stichting	1438

¹ Bronnen: ADN, B: 7979, f 52; 7980, f 62v; 7981, f 56v; 1189, 6.066, 15.442, 15.546, 15.571, f. 4, 7, 11; 9094, f 30-31, 85; 9095, f 34-37; 9096, f 27v-36; Devillers, *Cartulaire* IV, 286-87, 331, 664; id., *Cartulaire* V, XLI, XLIII-XLIV, 286-87, 512 (ADN B 1190, 15.671); id., *Cartulaire* VI, 80 (ADN, B 7983, f 52v), 255, 257; Finot, *Inventaire*, 206; Kloos, *Noordwijk*, 86; N.A., AGH 59, f 30v-31, 38v, 45v, 59-60; N.A., Gr rek 3303, f 8, 58v, 65v, 68v, f 69v, 70; RAL, Kloosterarchieven, nr. 1123.

² Dit betreft het jaar van schenking of, in het geval van jaarlijks terugkerende schenkingen, het jaar of de jaren waarin een betaling wordt vermeld in een rekening.

³ Mathieu vermeldt bovendien een zilveren collier, geschonken in 1424. De door haar gegeven bronvermelding is echter onjuist (Mathieu, *Marguerite*, 11).

Frankrijk				
Saint-Denis	Kerk		Rente	1428-40
Saint-Dizier	Dames ⁴	<i>cisterciënzerinnen</i>	Rente	1428
Montreuil-les-dames	Kerk ⁵	<i>cisterciënzerinnen</i>	Rente	1428
Val-Saint-Pierre	Klooster	<i>kartuizers</i>	Rente	1428-40
Gehele orde		<i>franciscanen</i>	Onbekend	1429
Overig				
Bij Brussel	Klooster	<i>observante</i>	Gift na brand	1435
	Groenendaal	<i>augustijnen</i>		
Gehele orde		<i>dominicanen</i>	Onbekend	1421-28

⁴ Vermoedelijk de abdij van Onze-Lieve-Vrouwe van Saint-Dizier. Deze werd in 1227 gesticht door Margaretha, gravin van Vlaanderen en Henegouwen, en haar echtgenoot Willem van Dampierre. De rekeningpost vermeldt slechts '*as dames de Saint Disier en Pertois*' (ADN, B 1189, 15.571, f 4).

⁵ '*à l'église de Monstruel as dames*'. Vermoedelijk betreft dit de abdij van Montreuil-les-dames (ADN, B 1189, 15.571, f 4).

Afkortingen

ADN	Archives départementales du Nord, Lille
AEM	Archives de l'État, Mons
AGH	Archief Graven van Holland
ARAB	Algemeen Rijksarchief, Brussel
BCRH	Bulletin de la Commission royale d'histoire/ Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis
BMGN	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
BVGO	Bijdragen voor de Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde
CC	Chambre des Comptes
Gr rek	Grafelijkheidsrekenkamer, rekeningen
KB	Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
KBR	Koninklijke Bibliotheek, Brussel
lb	pond
lb ts, lt	<i>livre tournois</i>
MD	<i>Manuscripts divers</i> (Handschriftenverzameling)
MNW	Middelnederlands Woordenboek
N.A.	Nationaal Archief, Den Haag
PCEEB	Publication du Centre Européen d'Études Bourguignonnes
RAL	Regionaal Archief, Leiden
RN	Revue du Nord
SL	Standen en Landen
TRG	Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis

Bronnen

Algemeen Rijksarchief, Brussel

Charters Brabant, 8054

Manuscrits divers (MD), 1483

Archives de l'État, Mons

Trésorerie, Recueils, nr 72, 115

Archives du Nord, Lille

Chambre des Comptes (CC), B

1187, 15.153

1188, 15.256

1189, 15.442, 15.546, 15.571, 6.066

1190, 15.671, 17.855

1449, 22.207

3325, 15.219, 112.886, 112.891

3326, 112.886, 112.896-897, 112.899, 112.901, 112.906, 112.915-917

3327, 112.919, 112.921-922, 112.941, 112.943-944, 12.947

3373, 113.502

7979-7983

8233

9094-9096

Nationaal Archief, Den Haag

Archief Graven van Holland (AGH):

AGH 51-63

AGH 83-85

AGH 110, 114

AGH 696-98

AGH 963

Grafelijkheidsrekenkamer Rekeningen (Gr rek)

Gr rek 130, 131, 133

Gr rek 3303-3307

Gr rek 267

Nassause Domeinraad, Raad en Rekenkamer te Breda I (Nas. Dom. I)

Nas. Dom. I, 1486, nr. 1079

Regionaal Archief, Leiden

Secretariearchief Leiden 1 (SA 1) 0501, nr. 316

Kloosterarchieven, nr. 1123

Stadsheerlijkheden en vroomwateren, nr. 505, 969, 970

Noord-Hollands archief, Haarlem

Archieftoegang 1, Inv nr. 67

Universiteitsbibliotheek, Leiden

Gouds kroniekje = *Die cronike of die hystorie van Hollant, van Zeelant ende Vrieslant ende van den sticht van Utrecht* (Ltk. 1564).

Bibliografie

- Abraham-Thisse, S., 'Achats et consommation de draps de laine par l'hôtel de Bourgogne, 1370-1380', in: P. Contamine, T. Dutour en B. Schnerb (red.), *Commerces, finances et société (Xle-XVle siècles)*, Cultures et civilisations médiévales IX, Parijs 1993, 27-70.
- Adams, T., 'Christine de Pizan, Isabeau of Bavaria, and female regency', *French Historical Studies* 32-1 (2009), 1-32.
- Ann St-Ghislain = Baudry, P., *Annales de l'abbaye de Saint-Ghislain, Baron de Reiffenberg* (ed.), *Monuments pour servir à l'histoire des provinces de Namur, de Hainaut et de Luxembourg* VIII, Brussel 1848, 199-835.
- Anrooij, W. van, *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn ereredes*, Amsterdam 1990.
- Anrooij, W. van, *Helden van weleer: de Negen Besten in de Nederlanden (1300-1700)*, Amsterdam 1997.
- Armstrong, C.A.J., 'The golden age of Burgundy. Dukes that outdid kings,' in: A.G. Dickens (red.), *The Courts of Europe. Politics, patronage and royalty, 1400-1800*, Londen 1977, 55-76.
- Armstrong, C.A.J., 'The Piety of Cicely, Duchess of York: a Study in Late Medieval Culture', in: *England, France and Burgundy in the Fifteenth Century*, London 1983, 135-156.
- Armstrong, C.A.J., 'The Language Question in the Low Countries: The Use of French and Dutch by the Dukes of Burgundy and their Administration', in: *England, France and Burgundy in the Fifteenth Century*, London 1983, 189-212.
- Armstrong, C.A.J., 'La politique matrimoniale des ducs de Bourgogne de la maison de Valois', in: *England, France and Burgundy in the Fifteenth Century*, London 1983, 237-342.
- Arnould, M.-A., *Les dénombrements de foyers dans le comté de Hainaut (XIVe - XVle siècle)*, Brussel 1956.
- Arnould, M.-A., 'Une estimation des revenus et des dépenses de Philippe le Bon en 1445', *Acta historica Bruxellensia* 3 (1973) 131-219.
- Asch van Wijck, A.M.C. van (ed.), 'Rekening van Philips van Dorp wegens de bruilofte van Jacoba van Beyeren en Jan hertog van Touraine anno 1406', *Codex diplomaticus Neerlandicus 2e serie 2/1* (1853) 159-165.
- Baalbergen, W., T. van den Berg en G. de Lange, 'Het kerkelijk erf in Noordwijk', in: Salman e.a. (red.), *Noordwijk*, 413-457.
- Barante, A. de, *Histoire des ducs de Bourgogne de la maison de Valois, 1364-1477*, IV, Brussel 1839.
- Bavay, G., *L'église de Saint-Martin de Steenkerque en Hainaut*, Soignies 2006.
- Beaune, C., 'Mourir noblement à la fin du Moyen Age', in: *La mort au Moyen Age, Colloque de l'association des Historiens médiévistes français réunis à Strasbourg en juin 1975 au Palais universitaire*, Publications de la société savante d'Alsace et des régions de l'est, collection 'recherches et documents' 25, 125-43.
- Beaune, C., 'Conclusions', in: Bousmar e.a., *Femmes de pouvoir*, 635-42.
- Beer, A. de, *Johanna van Valois*, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Valois> [13/01/2014].
- Beke-vervolg = H. Bruch ed., *Johannes de Beke, Croniken van de Stichte van Utrecht ende van Hollant*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën grote serie 180, Den Haag 1982, 243-446.
- Bijsterveld, A.-J.A., *Do ut des. Gift-giving, Memoria, and Conflict Management in the Medieval Low Countries*, Hilversum 2007.
- Blécourt, A.S. de en E.M. Meijers (ed.), *Memorialen van het hof (den raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa*, Dl I-III, Haarlem 1929.

- Blockmans, W., *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe tijden (1384-1506)*, Brussel 1978.
- Blockmans, W., *Handelingen van de leden en van de Staten van Vlaanderen. Regering van Filips de Goede (10 september 1419 - 15 juni 1467). Excerpten uit de rekeningen van de Vlaamse steden en kasselrijen en van de vorstelijke ambtenaren. Deel 1: Tot de onderwerping van Brugge (4 maart 1438)*, Brussel 1990.
- Blockmans, W., 'The devotion of a lonely Duchess', in: T. Kren (red.), *Margaret of York, Simon Marmion, and the Visions of Tondal*, Santa Monica 1992, 29-46.
- Blockmans, W. en W. Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530*, Amsterdam 1997.
- Blockmans, W. en A. Janse (red.), *Showing Status. Representation of Social Positions in the Late Middle Ages*, Turnhout 1999.
- Blockmans, W., 'Diplomatie van vrouwen', in: Eichberger e.a. (red.), *Dames met klasse*, 97-101.
- Bloys van Treslong Prins, P.C., 'Levensbeschrijving van Jan van Bloys van Treslong', *Algemeen Nederlandsch Familieblad* 14 (1901) 177-178.
- Bocage, C., 'Les États de Hainaut (des origines à la maison de Bourgogne)', *SL* 2 (1951) 69-77.
- Boer, D.E.H. de, D.J. Faber en H.P.H. Jansen, *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode, Serie II, De rekeningen van de rentmeesters der domeinen, Deel: 1393-1396*, Den Haag 1983.
- Boer, D.E.H. de, 'Een vorst trekt noordwaarts. De komst van Albrecht van Beieren naar de Nederlanden (1358) in het licht van de ontwikkelingen in het Duitse Rijk', in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de Late Middeleeuwen*, Heerhugowaard 1987, 283-309.
- Boer, D.E.H. de, 'Een ruiten heer in de leeuwekuil. Persoon en betekenis van de Hollandse graaf Albrecht van Beieren (1336-1404)', in: B. Toussaint en P. van der Velde (red.), *Aspecten van de historische biografie*, Kampen 1992, 65-89.
- Boer, D.E.H. de, en E.H.P. Cordfunke, *Graven van Holland: portretten in woord en beeld (880-1580)*, Zutphen 1995.
- Boer, D.E.H. de, D.J. Faber en M.J. van Gent, *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode, Serie I, De rekeningen van de tesorier en de dijkgraaf van de Grote Waard, Deel: 1393-1396*, Den Haag 1997.
- Boer, D.E.H. de, 'Joncvrouwen, hyrauden, clercken ende missagiere. Bräute und Boten als Spiegel der bayerisch-holländischen Kommunikation um 1390', *Amsterdammer Beiträge zur Älteren Germanistik* 48 (1997) 87-113.
- Boer, D.E.H. de, 'Positioning Princely Power. Dynastic Policy and the Instruments of Authority used by the Counts of Holland', in: M. Gosman, A.J. Vanderjagt en J.R. Veenstra (red.), *The growth of authority in the Medieval West*, Groningen 1999, 1-25.
- Boer, D.E.H. de, en L.W. den Boer, 'Par deviers monsieur le comte. Rekeningen van le Quesnoy en de Hollands-Henegouwse geschiedenis, een test-case', in: E. Dijkhof en M. van Gent, *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag*, Den Haag 2007, 11-22.
- Bonenfant, P., J. Bartier en A. van Nieuwenhuysen (ed.), *Ordonnances de Philippe le Hardi, de Marguerite de Male et de Jean sans Peur, 1381-1419, Deel 1, 1381-1393*, in: *Recueil des ordonnances des Pays-Bas, Serie 1: 1381-1506*, Brussel 1965.
- Bonenfant, P., *Philippe le Bon. Sa politique, son action*, A.-M. Bonenfant-Feytmans (red.), Bibliothèque du Moyen Age 9, Brussel 1996.

- Boone, M., 'Jacqueline of Bavaria in September 1425, a lonely princess in Ghent?', in: *Tant d'emprises - So many undertakings: essays in honour of Anne F. Sutton*, The Ricardian XIII (2003), 75-85.
- Bos-Rops, J.A.M.Y., 'Guillaume VI, Comte de Hollande, à Paris. Histoire de ses résidences (1315-1418)', in: *Actes des Journées Internationales Claus Sluter (septembre 1990)*, Dijon 1992, 59-67.
- Bos-Rops, J.A.M.Y., 'De Hollandse douarie van Johanna van Brabant (1322-1413). Een voorbeeld van middeleeuwse betalingspraktijken', *Holland, regionaal historisch tijdschrift*, 24 (1992) 78-93.
- Bos-Rops, J.A.M.Y., *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433*, Hilversum 1993.
- Bos-Rops, J.M.A.Y., J.G. Smit en J.T. van der Vlist, *Holland bestuurd. Teksten over het bestuur van het graafschap Holland in het tijdvak 1299-1567*, Den Haag 2007.
- Boulton, D'A.J.D., *The Knights of the Crown. The Monarchical Orders of Knighthood in Later Medieval Europe 1325-1520*, Woodbridge 1987.
- Bousmanne, B, T. van Hemelryck en C. van Hoorebeeck (ed.), *La librairie des ducs de Bourgogne. Manuscrits conservés à la Bibliothèque royale de Belgique*, III, Turnhout 2003.
- Bousmar, E., 'Des Alliances liées à la procreation: Les fonctions du mariage dans les Pays-Bas Bourguignons', *Mediaevistik* 7 (1994), 11-69.
- Bousmar, E. en M. Sommé, 'Femmes et espaces féminins à la cour de Bourgogne au temps d'Isabelle de Portugal', in: Hirschbiegel en Paravicini (red.), *Das Frauenzimmer*, 47-78.
- Bousmar, E. 'Neither equality nor radical oppression: the elasticity of women's roles in the late medieval low countries', in: Kittell, E. en Mary A. Suydam (red.), *The texture of society: medieval women in the southern Low Countries*, New York 2004, 109-127.
- Bousmar, E., 'Marguerite d'York et les putains de Mons, entre charité dévôte et offensive moralisatrice (1481-1485). Autour d'une fondation de repenties', *PCEEB* 44 (2004) 81-102.
- Bousmar, E., 'Jacqueline de Baviere, empoisonneuse et tyrannicide? Considérations sur le meurtre politique au féminin entre moyen âge et renaissance', *PCEEB* 48 (2008) 73-89.
- Bousmar, E., J. Dumont, A. Marchandise en B. Schnerb (red.), *Femmes de pouvoir, femmes politiques durant les derniers siècles du Moyen Âge et au cours de la première Renaissance*, Brussel 2012.
- Bousmar, E., 'Jacqueline de Baviere, trois comtés, quatre maris (1401-1436): l'inévitable excès d'une femme au pouvoir?', in: Bousmar e.a., *Femmes de pouvoir*, 385-455.
- Brab. Yeesten* = Boendale, Jan van, *De Brabantsche yeesten*, Digitale editie (naar ed. J.F. Willems en J.H. Bormans, 1839-1869), Den Haag, Antwerpen 1998: DBNL.NL.
- Brandsma, M., 'Hoe vrouwe Ysabele hertoechinne van Bourgondyen in Hollant quam. Hertogin Isabella van Portugal bestuurt Holland (1444-1445)', *Millennium* 26 (2012), 22-43.
- Brandsma, M., 'Riches and power? Princely widows in the Burgundian period. The case of Margaret of Burgundy (1374-1441)', *The Medieval Low Countries* 5 (2018), 93-122.
- Brown, V., *Giovanni Boccaccio: Famous women*, The I Tatti Renaissance Library, 1, Cambridge 2001.
- Bruch, H., *Middeleeuwsche rechtsbronnen van Gorinchem*, Utrecht 1940.
- Brun, L. en M. Cavagna, 'Pour une édition du *Miroir historial* de Jean de Vignay', in: *Romania* 124 (2006), 378-428.
- Bruin, L.A. de, 'Een levende schakel. De Frankische bruidsgift in de formulieren van Marculf', in: Mostert e.a. (red.), *Vrouw, familie en macht*, 79-98.

- Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, Deel 2, 1300-1450*, Franeker 1996.
- Camp, V. van, 'Le comté de Hainaut', in: J. van Heesch, J.-M Yante en H. Lowagie (red.), *Monnaies de compte et monnaies réelles. Pays-Bas méridionaux et principauté de Liège au Moyen Âge et aux temps modernes*, Louvain-la-Neuve, 2016, 59-80.
- Canat, M.M., *Marguerite de Flandre, Duchesse de Bourgogne. Sa vie intime et l'état de sa maison*, Parijs 1860.
- Carasso-Kok, M. en J. Levy-van Halm (red.), *Schutters in Holland, kracht en zenuwen van de stad*, Zwolle 1988.
- Cauchies, J.-M. en J.-M. Duvosquel (red.), *Recueil d'études d'histoire Hainuyère offertes à Maurice A. Arnould*, 2 delen, Mons 1983.
- Cauchies, J.-M., 'Le Conseil souverain', in: Mariage e.a. (red.), *Les institutions*, 123-35.
- Cauchies, J.-M. (red.), *Ordonnances de Philippe le Bon pour le comté de Hainaut 1425-1467*, Recueil des ordonnances des Pays-Bas, première série: 1381-1506, deuxième section, Tome III, Brussel 2010.
- Champion, P., *Vie de Charles d'Orléans*, Parijs 1911.
- Chartier, Jean, *Chronique de Charles VII, roi de France*, Parijs 1858.
- Chastellain, Georges, *Chroniques*, editie: Kervyn de Lettenhove, *Oeuvres de Georges Chastellain*, 8 delen, Brussel 1863-1866.
- Chevalier-de Gottal, A., *Les Fêtes et les Arts à la Cour de Brabant à l'aube du XVe siècle*, Frankfurt am Main 1996.
- Chijs, P.O. van der, *De munten der voormalige graafschappen Holland en Zeeland, alsmede der heerlijkheden Vianen, Asperen en Heukelom, van de vroegste tijden tot aan de pacificatie van Gend*, Verhandelingen uitgegeven door Teyler's tweede genootschap, deel 6, Haarlem 1858.
- Cockshaw, P., 'Comptes généraux de l'État Bourguignon. À propos d'un livre récent', *Revue belge de philologie et d'histoire* 45 (1967), 484-493.
- Collins, H.E.L., *The Order of the Garter 1348-1461. Chivalry and politics in late Medieval England*, Oxford 2000.
- Cordfunke, E.H.P., *Gravinnen van Holland. Huwelijk en huwelijkspolitiek van de graven uit het Hollandse huis*, Zutphen 1987.
- Cordfunke, E.H.P. en F.W.N. Hugenholtz, *Gravin Petronella van Holland (ca. 1082-1144). Holland in het begin van de twaalfde eeuw*, Zutphen 1990.
- Cordfunke, E.H.P., *Petronilla van Saksen*, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: [http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Petronilla van Saksen](http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Petronilla%20van%20Saksen) [13/01/2014]
- Dam, P.J.E.M. van, 'Feestvissen en vastenvissen. Culturele, ecologische en economische aspecten van de visconsumptie in de Nederlanden in de Late Middeleeuwen', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 4, 2003, 467-496.
- Damen, M., *De Staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*, Hilversum 2000.
- Damen, M., 'Vorstellijke vensters. Glasraamschenkingen als instrumenten van devotie, memorie en representatie (1419-1519)', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 8, 2005, 140-200.
- Damen, M., 'Rivalité nobiliaire et succession princière. La lutte pour le pouvoir à la cour de Bavière et à la cour de Bourgogne', *RN* 2, 2009, 361-83.
- Damen, M., 'Charity against the odds. Margaret of York and the Isle of Voorne (1477-1503)', in: Eichberger e.a. (red.), *Women at the Burgundian Court*, Turnhout 2010, 57-71.

- Dauchy, S., 'Le douaire de Marguerite d'York, la minorité de Philippe le Beau et le Parlement de Paris 1477-1494', *BCRH* 155 (1989) 51-80.
- David, H., 'Jeunesse de Jean, second duc Valois de Bourgogne', in: D. Roggen, L. Blondel en P. de Keyser (red.), *Miscellanea prof. Dr. D. Roggen*, Antwerpen 1957, 57-76.
- Dek, A.W.E., *Genealogie der graven van Holland*, Zaltbommel 1969.
- Devaux, J., 'A vostre prière et parole il en vaudra grandement mieulx: images de la médiatrice dans les chroniques de Froissart', in: Bousmar e.a. (red.), *Femmes de pouvoir*, 601-614.
- Devillers, L., *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avenement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Baviere*, deel II t/m VI, Brussel 1881-1896.
- Devillers, L., *Inventaire analytique des archives des états de Hainaut*, I, Mons 1884.
- Devillers, L., 'La guerre de Hollande de 1401 à 1412', *Compte-rendu des séances de la commission royale d'histoire*, Tweede Serie, 12, 1885, 192-244.
- Devillers, L., 'Marguerite de Bourgogne', in: *Biographie Nationale* 13, Brussel 1894-1895, 604-611.
- Devillers, L., 'La naissance et les premières années de Jacqueline de Bavière', *Messenger des sciences historiques* 1886, 273-305, 456-489; 1887, 185-210.
- Dietler, S., *Chronik des Klosters Schönensteinbach*, J. Schlumberger (ed.), Guebwiller 1897.
- Dotd van Flensburg, J.J., *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, deel II, Utrecht 1839.
- Douët-d'Arcq, L. (ed.), *Choix de pièces inédites relatives au règne de Charles VI*, 2 delen, Parijs 1863-64.
- Doursther, H., *Dictionnaire universel des poids et mesures anciens et modernes, contenant des tables des monnaies de tous les pays*, Amsterdam 1965.
- Dugnoille, J., 'L'incendie d'Ath de 1435 et le problème de la reconstruction des villes en Hainaut à la fin du Moyen Age', in: Cauchies en Duvosquel (red.), *Recueil d'études* 1, 253-89.
- Duijl, J.J. van, *Goederenbezit Duitse Huis Utrecht*, dissertatie in voorbereiding.
- Duindam, J., *Dynasties. A global history of power, 1300-1800*, Cambridge 2016.
- Dury, C., 'Les revenus d'un curé en 1485: la cartulaire de Steenkerque en Hainaut', *BCRH* 165-1,2 (1999) 81-167.
- Dynter, Edmond de, *Chronica nobilissorum ducum Lotharingiae et Brabantiae ac regum Francorum*, P.F.X. de Ram (ed.), deel III, Brussel 1857.
- ECRG = *Extraits des Comptes de la recette générale de l'ancien comté de Hainaut, Tome premier (1334-1400)*, Cercle archéologique de Mons, Mons 1871.
- Eeckenrode, M. van, *Les États de Hainaut sous le règne de Philippe le Bon (1427-1467)*, Courtrai-Heule 2011.
- Eeckenrode, M. van, 'Rituals of unanimity and balance: deliberation in 15th- to 16th-century Hainaut', in: M. Damen, J. Haemers en A.J. Mann (red.), *Political representation: Communities, Ideas and Institutions in Europe (c. 1200 - c. 1690)*, Later Medieval Europe, Volume 15, Leiden 2018, 225-239.
- Eeckenrode, M. van, *Les États de Hainaut: servir le prince, représenter le pays. Une assemblée dans les allées du pouvoir (ca 1400-1550)*, Dissertatie Katholieke Universiteit Leuven 2015.
- Egmond, A. van, *Opgetekend. Materiële representatie aan het Haagse hof 1345-1425*, Dissertatie Universiteit van Amsterdam, 2019.
- Eichberger, D., Bleyerveld, Y. en de Rynck, P. (red.), *Dames met klasse. Margaretha van York, Margaretha van Oostenrijk*, Leuven 2005.
- Eichberger, D., Legaré, A.-M. en Hüsken, W. (red.), *Women at the Burgundian Court: presence and influence*, Burgundica XVII, Turnhout 2010.

- Emck, W.F., *Kroniek van Gorinchem*, Gorinchem 1929.
- Emmius, Ubbo, *Rerum friscarum historiae, distincta in decades sex*, Franeker 1596.
- Etting, V., *Queen Margrete I (1353-1412) and the founding of the Nordic Union*, Leiden 2004.
- Fénin, Pierre de, *Mémoires*, E. Dupont (ed.), Parijs 1837.
- Févre, Le, *Chronique*: F. Morand (ed.), *Chronique de Jean le Févre, seigneur de Saint-Rémy*, 2 delen, Parijs 1976.
- Fietze, K., *Im Gefolge Dianas. Frauen und höfische Jagd im Mittelalter (1200-1500)*, Keulen 2005.
- Finot, J., *Inventaire sommaire des Archives départementales antérieures à 1790*. Tome 7, Série B (art. 3229 à 3389): archives civiles: Chambre des comptes de Lille, Lille 1892.
- Finot, J., *La paix d'Arras (1414-1415)*, Nancy 1906.
- Flammang, V. 'Partis en Hainaut? La place de la noblesse hainuyere dans la lutte entre Jaqueline de Baviere en Jean IV de Brabant (1424-1428)', *BMGN* 123-4 (2008) 541-63.
- Flammang, V. en M. van Eeckenrode, 'Le jardinet de Hainaut: essai de typologie et clés d'interpretation (XIVe-XVIIIe siècles). Mise en scène d'un comté lors des inaugurations princières en Hainaut', *Extrait de BCRH* 177 (2011) 45-80.
- Flammang, V., 'Une femme à la tête du domaine: le cas de Jeanne de Werchin, sénéchale de Hainaut', in: J.-M. Cauchies en J. Guisset (red.), *Lieu de pouvoir, lieu de gestion. Le chateau aux XIIIe-XVIe siècles: maîtres, terres et sujets*, Turnhout 2011, 277-290.
- Foreest, H.A. van, 'Traditie en werkelijkheid. De waarheid aangaande Aleid van Poelgeest', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 20 (1965) 110-46.
- Fössel, A., 'From the *consors regni* to the *koenigs husfrouwe*? Some comments on the decline of the queens' power in the medieval German empire', in: Bousmar e.a (red.), *Femmes de pouvoir*, 83-90.
- Fourdin, E., *Inventaire analytique des archives de la ville d'Ath, Volume I, 1260-1750*, Brussel 1873.
- Franke, B., 'Vrouwelijke rolmodellen op wandtapijten', in: Eichberger e.a. (red.), *Dames met klasse*, 155-65.
- Frequin, S., 'Veiling and unveiling: the materiality of the tomb of John I of Avesnes and Philippa of Luxembourg in the Franciscan church of Valenciennes', in: A. Adams en J. Barker (eds.), *Revisiting the Monument: Fifty years since Panofsky's Tomb Sculpture*, Londen 2016, 184-200.
- Froissart, *Chroniques* = Kervyn de Lettenhove, J.B.M.C. (ed.), *Œuvres de Froissart, publiées avec les variantes, Chroniques*, Brussel 1870-77.
- Fruin, R., *Informacie up den staet faculteyt ende gelegenheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyeuwe schiltaele. Gedaen in den jaere MDXIV*, Leiden 1866.
- Fruin, R., *Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant. Gedaen in den jaere MCCCCXCIII*, Leiden 1876.
- Gaude-Ferragu, M., vertaling: A. Krieger, *Queenship in Medieval France, 1300-1500*, New York 2016.
- Gent, M.J. van, *Pertijelike saken. Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk*, Den Haag 1994.
- Gent, M.J. van 'Vijftien mannen achter Jacoba van Beieren', *Holland* 29 (1997) 127-142.

- Gilissen, J. 'Le statut de la femme dans l'ancien droit Belge', in: *Recueils de la société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions*, XII, *La femme, deuxième partie*, Brussel 1962, 255-321.
- Giloteaux, P., *Histoire du Quesnoy*, Monographies des villes et villages de France, Parijs 1997 (heruitgave van origineel uit 1960).
- Godding, P., *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Mémoires de la classe des lettres, collection in-4°, 2e série, T. XIV, Brussel 1987.
- Godding, P., 'Le testament princier dans les Pays-Bas méridionaux (12e-15e siècles) : acte privé et instrument politique', *TRG* 61 (1993) 217-235.
- Goosen, A.B.J.M., *Van Afra tot de Zevenlappers. Heiligen in religie en kunsten*, Nijmegen 1992.
- Graffart, A. en A. Uyttebrouck, 'Quelques documents inédits concernant l'accession de la Maison de Bourgogne au duché de Brabant (1395-1404)', *BCRH* 137 (1971), 57-137.
- Grandeau, Y., 'Le dauphin Jean, Duc de Touraine, fils de Charles VI (1398-1417)', *Bulletin philologique et historique*, 1968-II, Parijs 1971, 665-728.
- Groffen, D., 'Catharina van Beieren (ca. 1359-1400)', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/CatharinavanBeieren> [13/01/2014].
- Guerra Medici, M.T., 'Les femmes, la famille et le pouvoir. Comment les juristes s'accommodent des réalités, et autres observations', in: Bousmar e.a. (red.), *Femmes de pouvoir*, 615-34.
- Gysels, G., 'Le départ de Jacqueline de Baviere de la cour de Brabant (11 avril 1420)', *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen*, I, Brussel/Parijs 1947, 413-427.
- Hablot, L., 'Les princesses et la devise. L'utilisation politique des devises et des ordres de chevalerie par les femmes de pouvoir à la fin de Moyen Age', in: Noyt-Dubois en Santinelli-Foltz (red.), *Femmes de pouvoir et pouvoir des femmes*, 163-183.
- Hachez, F., 'Complément aux notices publiées sur les chevaliers de Saint-Antoine en Barbefosse, en Havré', *Annales de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique*, 55, 5ème série, tome V (1903), 93-124.
- Hall McCash, J. (red.), *The cultural patronage of medieval women*, Athens, Georgia 1996.
- Hemptinne, T. de, 'De gravinnen van Vlaanderen in de 12de eeuw', *Spiegel Historiae* 15-9 (1980) 450-456.
- Hemptinne, T. de, 'La cour de Malines au bas Moyen âge (1477-1530): un laboratoire de recherche sur le "gender"?', in: D. Eichberger e.a. (red.), *Women at the Burgundian Court*, 11-24.
- Hemptinne, T. de, 'Marguerite de Male et les villes de Flandre. Une princesse naturelle aux prises avec le pouvoir des autres (1384-1405)', in: Bousmar e.a. (red.), *Femmes de pouvoir*, 477-92.
- Hemptinne, T. de en V. van Camp, 'Gens, maisnie ou hôtel ? Le personnel à gages à la cour de Guillaume I/III de Hainaut et Hollande/Zélande et de son épouse Jeanne de Valois (1304-1337)', *BCRH* 178 (2012), 23-64.
- Herwaarden, J. van, D. de Boer, F. van Kan en G. Verhoeven, *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*, Hilversum 1996.
- Hirschbiegel, J. en W. Paravicini (red.), *Das Frauenzimmer. Die Frau bei Hofe in Spätmittelalter und früher Neuzeit*, Stuttgart 2000.
- Hoppenbrouwers, P., *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden, ca. 1360-ca. 1515*, Wageningen 1992.

- Hoppenbrouwers, P., 'Rebels with a cause: The Peasant Movements of Northern Holland in the Later Middle Ages', in: Blockmans en Janse (red.), *Showing Status*, 445-482.
- Hughenoltz, F.W.N., 'De Graafschappen Holland en Zeeland in 1281', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 13 (1958) 1-16.
- Hughenoltz, F.W.N., E.H.P. Cordfunke en B.K.S. Dijkstra, *De graven van Holland en de abdij van Rijnsburg*, Zutphen 1980.
- Hughenoltz, F.W.N., 'Middeleeuwen over vrouwen: de historische bronnen', in : R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.), *Middeleeuwen over vrouwen*, Deel 2, Utrecht 1985, 13-24.
- Hughes, M.J., 'The library of Philip the Bold and Margaret of Flanders, first Valois duke and duchess of Burgundy', *Journal of Medieval History* 4 (1978), 145-88.
- Huizinga, J., 'L'État Bourguignon, ses rapports avec la France, et les origines d'une nationalité néerlandaise', in: L. Brummel (ed.), *J. Huizinga, Verzamelde werken* 2, 161-215.
- Ijzerman, W. van, 'Vrouwenvoogdij', *TRG* 14 (1936) 421-452.
- Janse, A., 'Het muziekleven aan het hof van Albrecht van Beieren (1358-1404) in Den Haag', *Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* 36 (1986) 136-57.
- Janse, A., *Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400*, Hollandse Historische Reeks XIX, Den Haag 1993.
- Janse, A., 'De verering van Onze Lieve Vrouwe van 's-Gravenzande in de late middeleeuwen', in: *Heidenen, papen, libertijen en fijnen*, Zesde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, Delft 1994, 43-58.
- Janse, A. en J.M. van Winter, 'Een bruiloftsmaal aan het Hollandse hof in 1369', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 3, 2000, 162-195.
- Janse, A., *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late middeleeuwen*, Hilversum 2001.
- Janse, A., 'Toernooicultuur en adelscultuur in middeleeuws Holland', *Holland, Historisch Tijdschrift* 34 (2002) 150-166.
- Janse, A. en M. van Veen, 'Kerk en vroomheid', in: J.G. Smit (red.), *Den Haag, Geschiedenis van de stad. Vroegste tijd tot 1574*, Zwolle 2004-2005, 215-270.
- Janse, A., *Een pion voor een dame. Jacoba van Beieren (1401-1436)*, Amsterdam 2009.
- Janse, A., 'Bedden op het Binnenhof. De vorstelijke woonvertrekken in de middeleeuwen', in: H. Te Velde en D. Smit (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof*, Den Haag 2011, 23-44.
- Janse, A., 'Margaretha van Bourgondië', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/MargarethaVanBourgondie> [13/01/2014].
- Jansen, H.P.H., *Jacoba van Beieren*, Den Haag 1967.
- Jansma, T.S., *Raad en Rekenkamer in Holland en Zeeland tijdens hertog Filips van Bourgondië*, Bijdragen van het instituut voor middeleeuwse geschiedenis der Rijksuniversiteit Utrecht 18, Utrecht 1932.
- Jestice, P.G., *Imperial Ladies of the Ottonian Dynasty. Women and Rule in Tenth-Century Germany*, Cham 2018.
- Jongkees, A.G., *Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen*, Groningen 1942.
- Keesman, W., 'Antiek verleden in dienst van eigen tijd. Troje in de middeleeuwse literatuur', *Literatuur* 4 (1987), 257-66.
- Kemp, W.H., *Burgundian Court Song in the Time of Binchois. The anonymous songs of El Escorial, MS V.III. 24*, Oxford 1990.

- Kerkhoff, J., 'Marie de Hongrie et son train en 1531', in: D. Eichberger e.a. (red.), *Women at the Burgundian Court*, 109-121.
- Kittell, E., 'Guardianship over women in medieval Flanders : a reappraisal', *Journal of Social History* 31 (1998) 897-930.
- Kloos, J., *Noordwijk in den loop der eeuwen*, Noordwijk 1928.
- Koorn, F.W.J., 'Van *coniunx* naar *commitissa*. Een onderzoek naar de positie van de gravinnen van het Hollandse huis', in: C.M. Cappon e.a. (red.), *Ad fontes*, Amsterdam 1984, 153-166.
- Koorn, F.W.J., 'Aleid van Holland', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: [http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Aleid van Holland](http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Aleid%20van%20Holland) [13/01/2014]
- Koorn, F.W.J., 'Machteld van Brabant', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: [http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Machteld van Brabant](http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Machteld%20van%20Brabant) [14/09/2015].
- Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de hofstede Arkel en Haastrecht, gelegen benoorden de Lek, 1253-1649', *Ons Voorgeslacht* 38 (1983), 161-192.
- Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de hofstede Arkel in de Alblasserwaard, 1317-1650', *Ons Voorgeslacht* 40 (1985), 61-100.
- Korteweg, A.S., 'Books of hours from the Northern Netherlands reconsidered: the uses of Utrecht and Windesheim and Geert Grote's role as a translator', in: S. Hindman en J.H. Marrow (red.), *Books of hours reconsidered*, Londen 2013, 235-259.
- Kronenburg, J.A.F., *Maria's heerlijkheid in Nederland*, deel 4, Amsterdam 1904-1914.
- Kruse, H. en W. Paravicini, *Die Hofordnungen der Herzöge von Burgund, Band 1 Herzog Philipp der Gute 1407-1467*, Ostfildern 2005.
- Kruse, H., *Hof, Amt und Gagen. Die täglichen Gagenlisten des burgundische Hofes (1430-1467) und der erste Hofstaat Karls des Kühnen (1456)*, Bonn 1996.
- Kuiken, K., 'Richardis van Holland', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/RichardisvanHolland> [13/01/2014]
- Kuys, J., *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Nijmegen 2004.
- Kuys, J., 'Tableau van een hofhouding. Het testament van hertogin Catharina van Beieren (3 november 1400)', *Bijdragen en Mededelingen Gelre. Historisch Jaarboek voor Gelderland* 108 (2017) 63-89.
- Laborde, L.E.S.J. de, *Les ducs de Bourgogne. Etudes sur les lettres, les arts et l'industrie pendant le XVe siècle et plus particulièrement dans les pays-Bas et le duché de Bourgogne*, 3 delen, Parijs 1849-52.
- Lacaze, Y., 'Le rôle des traditions dans la genèse d'un sentiment national au XVe siècle. La Bourgogne de Philippe le Bon', *Bibliothèque de l'école des chartes* 129-2 (1971) 303-385.
- Lauranson-Rosaz, C., 'Douaire et sponsaliciu during le haut Moyen Age', in: M. Parris (red.), *Veuves et veuvage*, 99-105.
- Laurent, H. en F. Quicke, *L'accession de la Maison de Bourgogne aux duchés de Brabant et de Limbourg (1383-1407), Première partie: jusqu'à l'acquisition du duché de Limbourg et des terres d'Outre-Meuse (1383-1396)*, Brussel 1939.
- Laynesmith, J.L., *Cecily Duchess of York*, Londen/New York 2017.
- Legaré, A.-M., 'Jeanne de Laval politique', in: Bousmar e.a. (red.), *Femmes de pouvoir*, 551-70.
- Legaré, A.-M. (red.), *Livres et lectures de femmes en Europe entre Moyen Age et Renaissance*, Turnhout 2007.

- Legaré, A.-M., 'L'entrée de Jeanne de Castille à Bruxelles: un programme iconographique au féminin', in: D. Eichberger e.a. (red.), *Women at the Burgundian Court*, 43-55.
- Le Jan-Hennebicque, R., 'Aux origines de douaire médiéval (Vle-Xe siècles)', in: M. Parisse (red.), *Veuves et veuvage*, 107-22.
- Livre des trahisons* = *Le livre des trahisons de France envers la maison de Bourgogne*, Kervyn de Lettenhove (ed.), *Chroniques relatives à l'histoire de la Belgique sous la domination des Ducs de Bourgogne*, Brussel 1874, 1-258.
- Lemaire, C. en M. Henry, *Isabella van Portugal, hertogin van Bourgondië, 1397-1471*. Tentoonstellingscatalogus Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel 1991.
- Ligthart, J., *Vorst aan de grond? De veranderende financiële functie van het vorstelijk domein in de Nederlanden (1356-1473)*, Leiden 2019.
- Linden, H. vander, *Itinéraires de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1419-1467) et de Charles, comte de Charolais (1433-1467)*, Brussel 1940.
- Lindenbaum, S., 'The Smithfield tournament of 1390', *The Journal of Medieval and Renaissance Studies* 20 (1990) 1-20.
- Linssen, C.A.A., 'Keizer Sigismund, opperleenheer in de Nederlanden (1410-1437)', in: De Boer en Marsilje (red.), *De Nederlanden in de Late Middeleeuwen*, 326-353.
- Löher, F. von, *Jakobäa von Bayern und ihre Zeit*, 2 delen, Nördlingen 1862-69.
- Löher, F. von, *Beiträge zur Geschichte der Jakobäa von Bayern*, 2 delen, München 1865.
- Lombarts, R.W.G. e.a. (red.), *Memorialen van het hof (den raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa*, Leiden 1982-1996.
- Maarseveen, M. van, 'Middeleeuwse 'reclusen'. Kluizenaresen en hun besloten bestaan', *Spiegel Historiael* 30 (1995) 307-312.
- Marchandise, A., 'Le pouvoir de Marguerite de Bavière, duchesse de Bourgogne. Une esquisse', in: Bousmar e.a. (red.), *Femmes de pouvoir*, 493-508.
- Marchandise, A., 'L'ordre de Saint-Antoine en Hainaut et L'homme à l'œillet de la Gemäldegalerie de Berlin. Quelques prolégomènes provisoires', *Liber amicorum Raphaël de Smedt*, 2 *Artium Historia*, Leuven 2001, 117-131.
- Mariage, F., B. Desmaele en J.-M. Cauchies (red.), *Les institutions publiques régionales et locales en Hainaut et Tournai / Tournaisis sous l'Ancien Régime*, Brussel 2009.
- Mariage, F., 'L'Hôtel comtal et les officiers héréditaires', in: Mariage e.a. (red.), *Les institutions*, 79-91.
- Marsilje, J.W., *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode ± 1390-1477*, Hilversum 1985, 224-247.
- Marti, S., Till-Holger Borchert en Gabriele Keck (red.), *Karl der Kühne. Kunst, Krieg und Hofkultur, Katalog zur Ausstellung 'Karl der Kühne (1433-1477)'*, Stuttgart 2008.
- Mathieu, C., *Marguerite de Bourgogne, comtesse de Hainaut. Essai biographique 1385-1441*, Vrije Universiteit Brussel 1950 (onuitgegeven).
- McGee Morganstern, A., *Gothic tombs of kinship in France, the Low Countries, and England*, Pennsylvania 2000.
- Meder, T., *Sprookspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegasberch (ca. 1400)*, Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen II, Amsterdam 1991.
- Meijer, G.A., 'De eerste Nederlandsche Dominicanessen in de Middeleeuwen', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, Bijdragen*, 39 (1913) 373-97.
- Meulen, J.F. van der, 'Sche sente the copie to her daughter'. Countess Jeanne de Valois and literature at the court of Hainault-Holland', in: S. van Dijk e.a. (ed.), *I have heard about*

- you'. *Foreign women's writing crossing the Dutch border: from Sappho to Selma Lagerlöf*, Hilversum 2004, 61-83.
- Mieris, F. van, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland*, Leiden 1753-1756.
- Monstrelet, *La chronique d'Enguerran de Monstrelet en deux livres avec pièces justificatives 1400-1444*, L. Douët-d'Arcq (ed.), *Société de l'Histoire de France*, 6 delen, Parijs 1857-1862.
- Moor, G. de, 'Noordwijk in de middeleeuwen. Een dorp apart', *Leids Jaarboekje* 85 (1993) 154-76.
- Moor, G. de, *Verborgen en geborgen. Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)*, Hiversum 1994.
- Mostert, M., A. Demyttenaere, E.O. van Hartingsveldt en R.E. Künzel (red.), *Vrouw, familie en macht. Bronnen over vrouwen in de Middeleeuwen*, Hilversum 1990.
- Mulder-Bakker, A.B., 'Met recht van spreken. Johanna van Valois, gravin van Holland, Zeeland en Henegouwen (ca. 1297-1353)', in: M. van Dijk e.a. (red.), *Het zaad der middeleeuwen, Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 16, Amsterdam 1996, 37-56.
- Münster, A.-M., 'Funktionen der dames et demoiselles d'honneur im gefolge französischer Königinnen und Herzoginnen (14.-15. Jahrhundert)', in: Hirschbiegel en Paravicini (red.), *Das Frauenzimmer*, 339-354.
- Naber, J.C., 'Een terugblik', *Bijdragen van het Statistisch Instituut* 4 (1885) 1-48.
- Nayt-Dubois, A. en E. Santinelli-Foltz (red.), *Femmes de pouvoir et pouvoir des femmes dans l'Occident médiéval et moderne*, Valenciennes 2009.
- Niedermann, C., *Das Jagdwesen am Hofe Herzog Philipps des Guten von Burgund*, Archief- en Bibliotheekwezen in België, Extranummer 48, Brussel 1995.
- Nijsten, G., *Het hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)*, Kampen 1992.
- Noordeloos, P., 'Enige gegevens over broederschappen van S. Antonius', *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 85 (1949) 477-499.
- Nys, L., 'Tribulations Hennuyères d'un manuscrit du *Miroir historial*. A propos de trois bifeuillets conservés aux Archives départementales d'Indre-et-Loire', *Cahiers de Recherches médiévales et humanistes* 27 (2014) 235-255.
- Nys, L., 'De poils et de plumes: divertissement des princes, inspiration des peintres. Les animaux à la cour de Hainaut, de Guillaume I/III d'Avesnes à la mort de Marguerite de Bourgogne (1305-1441)', *Annales du Cercle Archéologique de Mons* 82 (2014) 123-62.
- Offenstadt, N. 'Les femmes et la paix à la fin du Moyen Âge: genre, discours, rites', in: *Actes des congrès de la SHMESP, 31e congrès*, Angers, 2000. *Le règlement des conflits au Moyen Âge*, Parijs 2001, 317-33.
- Oosterman, J., *Ik, Maria van Gelre. De hertogin en haar uitzonderlijke gebedenboek (1380-1429)*, Nijmegen, Zwolle 2018.
- Oostrom, F. van, *Het woord van eer*, Amsterdam 1996.
- Oostrom, F. van, *Maerlants wereld*, Amsterdam 1997.
- Oostrom, F. van, *Nobel streven. Het onwaarschijnlijke maar waargebeurde verhaal van ridder Jan van Brederode*, Amsterdam 2017.
- Paravicini, W., *Menschen am Hof der Herzoge von Burgund. Gesammelte Aufsätze*, K.Krüger, H. Kruse en A. Ranft (ed.), Stuttgart 2002.
- Paravicini, W., "'Ordonnances de l'Hôtel" und "Escroes des gaiges". Wege zu einer prosopografischen Erforschung des burgundischen Staats im fünfzehnten Jahrhundert', in: *Menschen am Hof der Herzoge von Burgund*, 41-63.

- Paravicini, W., 'Peur, pratiques, intelligences. Formes de l'opposition aristocratique à Louis XI d'après les interrogatoires du connétable de Saint-Pol', in: *Menschen am Hof der Herzoge von Burgund*. 341-56.
- Paravicini, W., 'Die Residenzen der Herzöge von Burgund', in: *Menschen am Hof der Herzoge von Burgund*, 445-506.
- Paravicini, W., 'The Court of the Dukes of Burgundy. A Model for Europe?', in: *Menschen am Hof der Herzoge von Burgund*, 507-534.
- Paris, L. (ed.), *Dict de Marguerite de Bourgogne*, Brussel 1891.
- Parisse, M. (red.), *Veuves et veuvage dans le haut Moyen Age*, Parijs 1993.
- Part Cur I = *Particularités curieuses sur Jacqueline de Bavière, comtesse de Hainaut*, Première partie, Mons 1838.
- Part Cur II = Devillers, L., *Particularités curieuses sur Jacqueline de Bavière, comtesse de Hainaut*, Seconde partie, Mons 1879.
- Paviot, J., *La politique navale des ducs de Bourgogne (1384-1482)*, Lille 1995.
- Peters, C.H., 'Het grafelijk leven in die Haghe in de tweede helft der XIVe eeuw', *Die Haghe Bijdragen en mededeelingen*, Den Haag 1909, 113-268.
- Petit, E., *Itinéraires de Philippe le Hardi et de Jean sans Peur, ducs de Bourgogne (1363-1419)*, Parijs 1888.
- Piérard, C., *Les douaires de Jeanne de Brabant en Hainaut*, SL 12, Leuven 1956.
- Pinchart, A. (ed.), *Archives des arts, sciences et lettres. Documents inédits, Première série I-III*, Gent 1860-81.
- Pinchart, A. (ed.), *Extraits de comptes relatifs au Hainaut, antérieurs à l'avènement de Philippe le Bon*, Mons 1884.
- Pizan, C. de, *The epistle of the prison of human life, with An epistle to the Queen of France, and Lament on the evils of the Civil War*, J.A. Wisman (ed.), New York/Londen 1984.
- Pizan, C. de, *Het Boek van de Stad der Vrouwen*, T. Pontfoort (ed.), Amsterdam 1984.
- Pizan, C. de, *Le livre de la Cité des Dames*, E. Hicks en T. Moreau (vert.), Parijs 1986.
- Pizan, C. de, *Le livre des trois vertus*, C.C. Willard en E. Hicks (ed.), Parijs 1989.
- Pompe, K.M., *Het Beiers-Bourgondische dubbelhuwelijk, 12 april 1385*, doctoraalscriptie (onuitgegeven), Universiteit Leiden 1988.
- Post, R.R., *Handboek van de kerkgeschiedenis, III, De grote crisis. Voorbereiding, renaissance, reformatie en katholieke herleving (van 1303 tot 1648)*, Nijmegen/Utrecht, 1963.
- Plancher, Dom Urbain, *Histoire générale et particulière de Bourgogne*, Tome 3, Dijon 1739.
- Prevenier, W. en Smit G., *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544. Deel I: 1276-1433. Tweede stuk: Teksten*, Den Haag 1987.
- Prosopographia Curiae Burgundicae* <http://burgundicae.heraudica.org/> (laatst geraadpleegd: 16-09-2020).
- Prost, B., *Inventaires mobiliers et extrait des comptes des ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1363-1477), Tome premier, Philippe le Hardi, 1363-1377*, Parijs 1902-1904.
- Prost, B. en H., *Inventaires mobiliers et extrait des comptes des ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1363-1477), Tome second, Philippe le Hardi, 1378-1390*, Parijs 1908-1913.
- Qualiter Philippus dux*, ed: Von Löher, Beiträge I, 12-28.
- Quicke, F., 'Intinéraire de Jeanne, duchesse de Brabant, de Limbourg et de Luxembourg (1383-1404)', *BCRH* 98 (1934) 155-218.
- Quicke, F., *Les Pays-Bas à la veille de la période Bourguignonne, 1356-1384*, Brussel 1947.

- Quicke, F., 'Les circonstances de la réclusion et de la mort de Marguerite de Brabant, comtesse de Flandre', *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen*, I, Brussel, Parijs 1947, 391-407.
- Ragetli, K., 'In Word and Deed. Margaret of York and the Inclusion of Manuscript Collections in Memoria Research', in: R. de Weijert e.a. (red.), *Living Memoria. Studies in Medieval and Early Modern Memorial Culture in Honour of Truus van Bueren*, Hilversum 2011, 60-77.
- Ragnard, I., 'Les chansons d'étrennes aux XIVe et XVe siècles', *PCEEB* 45 (2005) 105-127.
- Rel. de Saint-Denis, *Chron = Chronique du Religieux de Saint-Denys contenant le règne de Charles VI, de 1380 à 1422*, M.L. Bellaguet (ed.), 6 delen, Parijs, 1839-1852.
- Rek. test.* = 'Rekening der testamentoren van wijlen der edelre vorstinnen vrouwe Jacobs van Beyeren, van Hollant, gravynne van Oistrevant zaliger gedencknisse', *Codex diplomaticus Neerlandicus*, 2e serie 1e afd., Utrecht 1852, 166-266.
- Richard, J., 'Le douaire de Marguerite d'York au duché de Bourgogne', *PCEEB* 44 (2004) 43-48.
- Riemsdijk, Th. van, 'De opdracht van het ruwaardschap van Holland en Zeeland aan Philips van Bourgondië', *Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, Afdeling Letterkunde*, nieuwe reeks 8-1, Amsterdam 1906.
- Riemsdijk, Th. Van, *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche huis*, Den Haag 1908.
- Robins, P., 'Le veuvage et le douaire de Marguerite d'York dans le contexte politique de 1477 à 1503', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 97 (1993) 123-179.
- Salamagne, A., 'Les fortifications médiévales de la ville du Quesnoy', *RN* 251 (1981) 997-1008.
- Salamagne, A., 'Le Quesnoy', in: *Châteaux chevaliers en Hainaut au Moyen Age*, gepubliceerd bij de gelijknamige expositie in het Musée des Beaux-Arts, Valenciennes 1995, 126-28.
- Salman, J., H. Salman en W. Hekkens (red.), *Aan zee en op de geest. Een nieuwe geschiedenis van Noordwijk*, Noordwijk 2011.
- Santamaria, J.-B., 'Chantage maternel, patriotisme capétien ou réalisme diplomatique? Le rôle de la comtesse d'Artois et de Bourgogne Marguerite de France et de ses conseillers dans le mariage de Marguerite de Male et Philippe le Hardi', *PCEEB* 53 (2013) 29-49.
- Schmidt-Ernsthausen, A.A.M., *Archief van de graven van Blois, 1304-1397*, Den Haag 1982.
- Schneider, F., *Herzog Johann von Baiern, Erwählter Bischof von Lüttich und Graf von Holland (1373-1425), Ein Kirchenfürst am Anfang des XV. Jahrh.*, Berlijn 1913.
- Schnerb, B., 'Arras en 1414: entre guerre et paix', in: D. Clauzel, C. Giry-Deloison en C. Leduc (red.), *Arras et la diplomatie Européenne. XVe-XVIe siècles*, Arras 1999, 47-63.
- Schnerb, B., *Jean sans peur. Le prince meurtrier*, Parijs 2005.
- Schnerb, B., 'La piété et les dévotions de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1419-1467)', *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 149-4 (2005) 1319-1344.
- Schnerb, B., 'Présence et influence des femmes à la Cour de Bourgogne: quelques réflexions historiographiques', in: D. Eichberger e.a. (red.), *Women at the Burgundian Court*, 3-9.
- Schnitker, H., 'Margaret of York on pilgrimage: the exercise of devotion and the religious traditions of the House of York', in: D.L. Biggs, S.D. Michalove en A. Compton Reeves, *Reputation and representation in fifteenth century Europe*, Leiden, Boston, 2004, 81-122.
- Schoenaers, D., 'Maditte dame Jaques. An alternative biography of Jacqueline de Bavière in the Antwerp Manuscript of *Les croniques des pays de Hollande, Zellande et aussy em partie de Haynnau*', publicatie in voorbereiding.
- Scholtens, H.J.J., *Uit het Verleden van Midden-Kennemerland*, Den Haag 1947.

- Scufflaire, A., 'Les serments d'inauguration des comtes de Hainaut (1272-1427)', *SL* 1 (1950) 79-124.
- Shahar, S., *The fourth estate: a history of women in the Middle Ages*, Londen 2003.
- Shaw, C., *Isabella d'Este. A Renaissance Princess*, Londen/New York 2019.
- Sleiderink, R., *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)*, Amsterdam 2003.
- Small, G., 'For a Long Century of Burgundy. The Court, Female Power and Ideology', *BMGN* 126-1 (2011) 54-67.
- Smit, H.J., *De rekeningen der graven en gravinnen uit het Henegouwsche huis*, 3 delen, Utrecht 1924-1939.
- Smit, J.G., 'De graven van Holland en Zeeland op reis. Het grafelijk itinerarium van het begin van de veertiende eeuw tot 1425', in: W. van Anrooij e.a. (red.), *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991, 91-124.
- Smit, J.G., *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late Middeleeuwen*, Leuven 1995.
- Smit, J.G. (ed.), *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544. Deel II: 1433-1467. Eerste stuk: Inleiding, lijsten en indices*, Den Haag 2010.
- Smit, J.G. (ed.), *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544. Deel II: 1433-1467. Tweede stuk: Teksten*, Den Haag 2005.
- Smit J.G., Burgers, J.W.J., Van der Vlist, E., Le Bailly, M.C. (ed.), *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten van Zeeland 1318-1572. Deel 1: Inleiding, lijsten en teksten 1318-1478*, Den Haag 2011.
- Sommé, M., 'L'alimentation quotidienne à la Cour de Bourgogne au milieu du XVe siècle', *Bulletin Philologique et historique* 1968-I (1971) 103-117.
- Sommé, M., *Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne. Une femme au pouvoir au XVème siècle*, Villeneuve d'Ascq 1998.
- Sommé, M., 'Le cérémonial de la naissance et de la mort de l'enfant princier à la cour de Bourgogne au XVe siècle', in: J.-M. Lalaing (red.), *A la cour de Bourgogne. Le duc, son entourage, son train*, Burgundica I, Turnhout 1998, 33-48.
- Sommé, M., 'Pèlerins du Nord de la France vers Saint-Jacques de Compostelle (XIVe-XVe siècles)', *PCEEB* 51 (2011) 7-16.
- Speetjens, A., 'The Founder, the Chaplain and the Ecclesiastical Authorities. Chantries in the Low Countries', in: R. de Weijert e.a. (red.), *Living Memoria. Studies in Medieval and Early Modern Memorial Culture in Honour of Truus van Bueren*, Hilversum 2011, 195-206.
- Spufford, P., *Monetary problems and policy in the Burgundian Netherlands, 1433-1496*, Leiden 1970.
- Stapel, R.J., 'Kaart van het Graafschap Holland (1795)' in: F.W. Lantink en J.Temminck (red.), *Heerlijkheden in Holland*, Publicaties van de Stichting Vrienden van het Noord-Hollands Archief, 3, Hilversum 2017, 111-16.
- Steensel, A. van, *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving*, Hilversum 2010.
- Steensel, A. van, 'Before the Golden Fleece. Noble associations in Holland and Zeeland around 1400', *PCEEB* 59 (2019) 353-70.
- Stein, R., *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw*, Leuven 1994.

- Stein, R., 'Gifts of mourning-cloth at the Brabantine court in the fifteenth century', in: Blockmans en Janse (red.), *Showing Status*, 51-80.
- Stein, R. en J. Smithuis, 'Jacoba van Beieren, een tragische heldin?', *Spiegel Historiae* 40 (2005) 292-297.
- Stein, R., 'De affaire Van Borselen en de consolidatie van de Bourgondische macht in de Nederlanden (1425-1435)', *BMGN* 124-1 (2009) 3-29.
- Stein, R., *De hertog en zijn Staten*, Hilversum 2013.
- Stein, R., 'Van tresorie naar archief. De inventaris van de oorkonden van Henegouwen uit 1409', in: P. Delsalle, G. Docquier, A. Marchandisse en B. Schnerb (red.), *Pour la singuliere affection qu'avons a luy. Études bourguignonnes offertes à Jean-Marie Cauchies*, *Burgundica* 24, Turnhout 2017, 417-433.
- Stouff, L., *Catherine de Bourgogne et la féodalité de l'Alsace autrichienne ou un essai des ducs de Bourgogne pour constituer une seigneurie bourguignonne en Alsace (1411-1426)*, Parijs 1913.
- Thiry, C., 'George Chastelain, premier indiciaire des ducs de Bourgogne', in: Régnier-Bohler, D. (ed.), *Splendeurs de la cour de Bourgogne. Récits et chroniques*, Parijs 1995.
- Thissen, B., 'Landsheerlijke rekeningen als bron voor historisch onderzoek. Het voorbeeld van de laatmiddeleeuwse Gelderse rekeningen, gerelateerd aan Kleefs bronnenmateriaal', in D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje en J.G. Smit (red.), *Vander Rekeninghe*, Den Haag 1998, 133-152.
- Timmers, J.J.M., *Christelijke symboliek en iconografie*, Bussum 1974.
- Tol, D. van, 'De Orde van de Hollandsche Tuin. De oudste ridderorde van Holland (1387-1418)', *De Nederlandsche Leeuw* 114 (1997) 6-34.
- Tóth-Ubbens, M.M., 'De graftombe van Margaretha van Brieg, gemalin van Albrecht van Beieren. Een bijdrage tot de grafsculptuur van de 14de eeuw in de Nederlanden', *Oud Holland* 72-1 (1957) 59-72.
- Tóth-Ubbens, M.M., 'Een dubbel vorstenhuwelijk in het jaar 1385', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 19 (1964-1965) 101-132.
- Uyttebrouck, A., *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (1355-1430)*, 2 delen, Brussel 1975.
- Uytven, R. van, 'Showing off One's Rank in the Middle Ages', in: Blockmans en Janse (red.), *Showing Status*, 19-34.
- Vanwijnsberghe, D., 'De eyckiaanse miniaturen van het Turijns-Milanees Getijdenboek', in: M. Martens, T-H. Borchert, J. Dumolyn, J. de Smet en F. van Dam (red.), *Van Eyck. Een optische revolutie*, Gent 2020, 297-315.
- Vale, M., *The princely court. Medieval Courts and Culture in North-West Europe, 1270-1380*, Oxford 2001.
- Vaughan, R., *John the Fearless: The growth of Burgundian power*, London 1966.
- Vaughan, R., *Philip the Bold: The formation of the Burgundian state*, Woodbridge 2002.
- Vaughan, R., *Philip the Good: The apogee of Burgundy*, Woodbridge 2002.
- Vaughan, R., *Charles the Bold: The last Valois Duke of Burgundy*, Woodbridge 2003.
- Veen, M.M.A. van, *Het grafelijk en stadhouderlijk hof Den Haag. Een overzicht van opgravingen en waarnemingen van 1770 tot en met 2013*, Haagse Oudheidkundige Publicaties 19, Den Haag 2015.
- Velden, H. van der, 'Karel de Stoute op bedevaart: de aanschaf van pelgrimstekens door de graaf van Charolais', in: H.J.E. van Beuningen, A.M. Koldeweij en D. Kicken (red.), *Rotterdam papers 12. A contribution to medieval archeology. Heilig en profaan 2, 1200 Laatmiddeleeuwse Insignes uit openbare en particuliere collecties*, Cothen 2000.

- Velissariou, A., 'Lectures de Boccace à la Cour de Bourgogne', *PCEEB* 55 (2015) 65-76.
- Verbij-Schillings, J., *Beeldvorming in Holland. Heraut Beyeren en de historiografie omstreeks 1400*, Amsterdam 1995.
- Verkooren, A., *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse, Ille partie, Tome III (1404 - 1415)*, Brussel 1976.
- Verkooren, A., *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse, Ille partie, Tome IV (1415 - 1427)*, Brussel 1988.
- Vermet, B.M., 'Het Haagse grafmonument voor Margaretha van Brieg', in: M. Ilsink, B. de Klerck en A. Willemsen (red.), *Het einde van de middeleeuwen. Vijftig kunstwerken uit de tijd van Bosch en Erasmus*, Nijmegen 2019, 275-279, 344.
- Vinchant, F., *Annales de la province et comté du Hainaut*, I-VI, Brussel 1848-53.
- Vis, A.J., 'Gerrit van Poelgeest', *Leids Jaarboekje* 42 (1950) 65-86.
- Visser, J.C., *Schoonhoven. De ruimtelijke ontwikkeling van een kleine stad in het rivierengebied gedurende de Middeleeuwen*, Assen 1964.
- Vrancken, V., 'De blijde inkomsten van de Brabantse hertogen. Macht, opstand en privileges in de vijftiende eeuw', *SL* 112, Brussel 2018.
- Waale, M.J., *De Arkelse oorlog, 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse*, Hilversum 1990.
- Wauters, A., *Histoire des environs de Bruxelles II*, Brussel 1855.
- Wavrin, Jehan de, *Receuil des croniques et anchiennes istories de la Grant Bretagne, à present nommé Engleterre*, ed. William Hardy, 2 delen, London 1868-79.
- Webb, D., *Medieval European pilgrimage, c. 700-c. 1500*, New York 2002.
- Weightman, C., *Margaret of York, Duchess of Burgundy, 1446-1503*, Gloucester 1989.
- Wellens, R., 'Les États et l'accession de Philippe le Bon au gouvernement du comté de Hainaut', in: Cauchies en Duvosquel (red.), *Receuil d'études* 2, 101-108.
- Wiesner, M.E., 'Frail, weak, and helpless: women's legal position in theory and reality', in: *Gender, Church and State in Early Modern Germany: Essays by Merry E. Wiesner*, Londen 1998, 84-93.
- Wijsman, H., *Gebonden weelde. Productie van geïllustreerde handschriften en adellijk boekenbezit in de Bourgondische Nederlanden (1400-1550)*, Dissertatie Universiteit Leiden, 2003.
- Willard, C.C., *Christine de Pizan, Her Life and Works*, New York 1984.
- Willard, C.C., 'The patronage of Isabel of Portugal', in: Hall McCash (red.), *Cultural patronage*, 306-20.
- Win, P. de, 'Simon de Lalaing, seigneur de Montignies', in: R. de Smedt, (red.), *Les Chevaliers de l'Ordre de la Toison d'or au XVe siècle: notices bio-bibliographiques*, Frankfurt am Main 2000, 60-63.
- Wink, J. en L. Sicking, 'Reprisal and diplomacy: conflict resolution within the context of Anglo-Dutch commercial relations c1300-1415', *Comparative Legal History* 5-1 (2017) 53-71.
- Winnlen, *Schönensteinbach, une communauté religieuse féminine 1138-1792*, Altkirch 1993.
- Winter, P.J. van, 'De Hollandse Tuin', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 8 (1957) 29-121.
- Wit, A. (red.), *Klooster Engelendael Leiderdorp 1396-1577*, Leiderdorp 2005.
- Wylie, J.H. en W.T. Waugh, *The reign of Henry the Fifth, Vol III (1415-1422)*, New York 1968.
- Zoete, A. (ed.), *Handelingen van de leden en van de Staten van Vlaanderen, Excerpten uit de rekeningen der steden, kasselrijen en vorstelijke ambtenaren, Deel 1: 1405-1413*, Brussel 1981.
- Zoete, A. (ed.), *Handelingen van de leden en van de Staten van Vlaanderen. Excerpten uit de rekeningen der steden, kasselrijen en vorstelijke ambtenaren, Deel 2: 1413-1419*, Brussel 1982.

Curriculum Vitae

Margreet Brandsma werd op 28 januari 1968 geboren te Tiel. Na haar eindexamen aan het Christelijk Gymnasium in Utrecht (1986) behaalde zij een propedeuse Griekse en Latijnse Taal en Cultuur (1987), gevolgd door een doctoraal in de biologie (1992), beide aan de Universiteit van Amsterdam. Haar werkzaamheden als Onderzoeker in Opleiding aan de Universiteit Leiden sloot zij af met een proefschrift over regulatie van de eiwitbiosynthese in het pekelkreeftje *Artemia* (1996). Vervolgens werkte zij in Den Haag in het wetenschapsbeleid, als beleidsmedewerker bij NWO (1997-2001) en als programmacoördinator bij ZonMw (2001-2009). Als programmamanager van de Nationale Grootschalige Wetenschappelijke Infrastructuur op het gebied van biobanken, BBMRI-NL, was zij verbonden aan het LUMC in Leiden (2009-2013). Na het afronden van de studie Geschiedenis in deeltijd aan de Universiteit Leiden (2010) wijdde zij zich vanaf 2013 aan dit proefschrift over Margaretha van Bourgondië (1374-1441).

